

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1986, LET. XXIII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

12

IZ VSEBINE

Pogovor z avtorjem: Delitev po delu in njene družbene razsežnosti
(M. Glas-B. Kovač)

Andrej Kirn: Vrednotne razsežnosti znanosti

Branko Caratan: Roy Medvedev in sovjetski marksizem

Ziherlovi dnevi '86: Razprave ob 25-letnici FSPN — B. Kavčič,
M. Prosenč, Z. Mlinar, A. Bibič, S. Splichal, A. Kirn, T. Korošec

Darko Deškovič: Nekateri aktualni vidiki procesa preoblikovanja
tozdov

Janez Malačič: Ekonomska vprašanja in porodniški dopust

Michael Levin: O ustreznosti Marxove vizije komunizma

Zvonimir Tanko: Kaj pomeni Marxov in Engelsov komunizem za
sodobni svet?

Emidij Susič: Komunikacijski tokovi med matico in manjšino

Claus Offe: Delo kot ključna sociološka kategorija? (naš prevod)

TEORIJA IN PRAKSA

1986

12

revija za družbena vprašanja, let. XXIII, št. 12, str. 1345—1600,
Ljubljana, december 1986, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani;
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Zlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igljčar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splival, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 1500 din, za druge individualne naročnike 2000 din, za delovne organizacije 4500 din, za tujino 7000 din
cena tega zvezka v prosti prodaji je 1000 din.

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

CONTENTS

IALOG WITH THE AUTHOR	
Distribution According to Work Performed and Its Social Dimensions	1347
ARTICLES, DISCUSSIONS	
ANDREJ KIRN: The Value Dimensions of Science	1359
BRANKO KARATAN: Roy Medvedev and Soviet Marxism	1369
THE DAYS OF B. ZHERL '86	
Introductory Note	1384
BOGDAN KAVČIČ: Developmental Cross-Roads of the Faculty for Sociology, Political Science and Journalism	1385
MILOŠ PROSENC: Society and Social Sciences	1390
ZDRAVKO MLINAR: Sociology and Society: a Critical Retrospective at the 25th Anniversary of the Faculty for Sociology, Political Science and Journalism	1396
ADOLF BIBIČ: Political Science 25 Years Later	1401
SLAVKO SPLIHAL: The Development of the Study of Journalism and Communication	1413
ANDREJ KIRN: Selfmanagement with Fundamentals of Marxism at Cross-Roads?	1422
TOMO KOROŠEC: The Study of Defence at the Faculty for Sociology, Political Science and Journalism	1426
SOCIETY AND EDUCATION	
FRANČ PEDIČEK: Institution or Function	1429
ZORAN JELENC: Informal Education and Training - Typical Education for Adults	1440
ASSOCIATED LABOUR AND SELFMANAGEMENT	
DARKO DEŠKOVIC: Some Current Aspects of the Transformation Process of Organizations of Associated Labour	1446
CLASS - NATIONAL	
VANEK ŠIFTAR: National Liberation Movement: Selfmanagement and the Connection between the Class and National (2)	1460
SOCIETY AND FAMILY	
JANEZ MALAČIČ: Economic Problems and Maternity Leave	1474
VIOLETA ROSANDA DEVETAK: Women as Secondary Working Force in Italy	1485
COMMUNIST PROSPECTIVES OF SOCIAL DEVELOPMENT	
MICHAEL LEVIN: On the Adequacy of Marx's Vision of Communism	1495
ZVONIMIR TANKO: The Impact of Marx's and Engels' Communism on Contemporary World	1506
SLOVENS ABROAD	
EMIDIJ SUŠIČ: Communication Trends among the Mother Country and Its Minority	1524
DEVELOPING COUNTRIES	
BOJKO BUČAR: Compensation for Nationalization in Developing Countries	1536
THE TRANSLATION	
CLAUS OFFE: Labour as a Key Category in Sociology	1545
WORLD SOCIOLOGY CONGRESS	
BOGDAN KAVČIČ: Selfmanagement and Participation - a Shift in Interest	1564
PETER KLINAR: Sociologists on Migration	1566
JAN MAKAROVIC: Some Advances and Deadlocks in the Sociology of Youth	1569
ZDRAVKO MLINAR: Our Peripheryness and How to Cross Its Boundaries?	1572
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS	
MIROSLAV GLAS: International Professional Meeting	1576
BOGOMIL FERFLA: Socialist Subjective Forces in the World	1580
ANUŠKA FERLIGOJ: The Meeting of Methodologists at Bled	1584
REVIEWS, NOTES	
CARLO SALINARI - MARIO SPINELLA: The Thoughts of Gramsci (Dragoлюб Kraljević)	1586
Comparative Aspects of Small States (Bojko Bučar)	1586
BRANKO KESIČ: Life and Health, a Note for the Coming Generation (Nikola Krstić)	1591
FROM DOMESTIC REVIEWS	1594
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1596
AUTHORS' SYNOPSIS	1599

СОДЕРЖАНИЕ

РАЗГОВОР С АВТОРОМ	
Разделение по труду и его размеры	1347
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
АНДРЕЙ КИРН: Ценовые размеры науки	1359
БРАНКО КАРАТАН: Рой Медведев и советский марксизм	1369
ДНИ Б. ЗИХЕРЛА '86	
Предварительная заметка	1384
БОГДАН КАВЧИЧ: Распутье развития ФСПН	1385
МИЛОШ ПРОСЕНЦ: Общество и общественные науки	1390
ЗДРАВКО МЛИНАР: Социология и общество: критическое обозрение 25. годовщины ФСПН	1396
АДОЛФ БИБИЧ: Политическая наука 25 лет спустя	1401
СЛАВКО СПИХАЛ: Развитие изучения журналистики и коммуникологии	1413
АНДРЕЙ КИРН: Самоуправление с основами марксизма на распутьях	1422
ТОМО КОРОШЕЦ: Оборонословие и учеба оборонословия на ФСПН	1426
ОБЩЕСТВО И ОБРАЗОВАНИЕ:	
ФРАНЦ ПЕДИЧЕК: Учреждение или Функция	1429
ЗОРАН JELENC: Неформальное образование-типичное образование взрослых	1440
ОБЪЕДИНЕННЫЙ ТРУД И САМОУПРАВЛЕНИЕ	
ДАРКО ДЕШКОВИЧ: Некоторые точки зрения преобразования основных организаций объединенного труда (ОООТ)	1446
КЛАССОВОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ	
ВАНЕК ШИФТАР: Народноосвободительное движение: самоуправление и связь между классовым и национальным (2)	1460
ОБЩЕСТВО И СЕМЬЯ	
ЈАНЕЗ МАЛАЧИЧ: Экономические проблем и отпуск по родам	1474
ВИОЛЕТА РОСАНДА ДЕВЕТАК: Женщины как секундарная рабочая сила в Италии	1485
КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ	
МИХАИЛ ЛЕВИН: О соответствии взгляды коммунизма Маркса	1495
ЗВОНИМИР ТАНКО: Значение коммунизма Маркса и Энгельса в современном мире	1506
СЛОВЕНЦИ ЗА ГРАНИЦЕЙ	
ЕМИДИЈ СУСИЧ: Коммуникационные тренды между родной и меньшинством	1524
РАЗВИВАЮЩИЕСЯ СТРАНЫ	
БОЙКО БУЧАР: Компенсация за национализацию в развивающихся странах	1536
НАШ ПЕРЕВОД	
КЛАУС ОФФЕ: Труд как ключевая социологическая категория	1545
МИРОВОЙ СЪЕЗД СОЦИОЛОГОВ	
БОГДАН КАВЧИЧ: Самоуправление и партиципация изменение интересов	1564
ПЕТЕР КЛИНАР: Социологи о миграциях	1566
ЈАН МАКАРОВИЧ: Некоторые сдвиги и затруднения в социологии молодежи	1569
ЗДРАВКО МЛИНАР: Наша маргинальность и пути ее преодоления	1572
НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ	
МИРОСЛАВ ГЛАС: Международное научное совещание	1576
БОГОМИЛ ФЕРФЛА: Субъективные силы социализма в мире	1580
АНУШКА ФЕРЛИГОЈ: Совещание методологов на Бледе	1584
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
КАРЛО САЛИНАРИ - МАРИО СПИНЕЛЛА: Мысль Грамши (Dragoлюб Kraljević)	1586
Сравнительные точки зрения маленьких стран (Bojko Bučar)	1589
БРАНКО КЕСИЧ: Жизнь и здоровье, завещание будущим поколениям (Nikola Krstić)	1591
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	1594
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ	1596
СИНOPSIS АВТОРОВ	1599

POGOVOR Z AVTORJEM

Delitev po delu in njene družbene razsežnosti 1347

ČLANKI, RAZPRAVE

ANDREJ KIRN: Vrednotne razsežnosti znanosti 1359

BRANKO CARATAN: Roy Medvedev in sovjetski marksizem 1369

ZIHERLOVI DNEVI '86

Uvodna zabeležka 1384

BOGDAN KAVČIČ: Razvojna razpotja FSPN 1385

MILOŠ PROSENC: Družba in družboslovje 1390

ZDRAVKO MLINAR: Sociologija in družba: kritična retrospektiva ob 25. letnici FSPN 1396

ADOLF BIBIČ: Politična znanost 25 let kasneje 1401

SLAVKO SPLICHAL: Razvoj novinarskega študija in komunikologije 1413

ANDREJ KIRN: Samoupravljanje s temelji marksizma na razpotju? 1422

TOMO KOROŠEČ: Obramboslovje in obramboslovni študij na FSPN 1426

DRUŽBA IN IZOBRAŽEVANJE

FRANC PEDIČEK: Institucija ali funkcija 1429

ZORAN JELENC: Neformalno izobraževanje – tipično izobraževanje odraslih 1440

ZDRUŽENO DELO IN SAMOUPRAVLJANJE

DARKO DEŠKOVIČ: Nekateri aktualni vidiki procesa preoblikovanja tozdov 1446

RAZREDNO-NACIONALNO

VANEK ŠIFTAR: Narodnoosvobodilno gibanje: samoupravljanje in povezanost medrazrednim in nacionalnim (2) 1460

DRUŽBA IN DRUŽINA

JANEZ MALAČIČ: Ekonomska vprašanja in porodniški dopust 1474

VIOLETA ROŠANDA DEVETAK: Ženske kot sekundarna delovna sila v Italiji 1485

KOMUNISTIČNA PERSPEKTIVA DRUŽBENEGA RAZVOJA

MICHAEL LEVIN: O ustreznosti Marxove vizije komunizma 1495

ZVONIMIR TANKO: Kaj pomeni Marxov in Engelsov komunizem za sodobni svet? 1506

SLOVENC V ZAMEJSTVU

EMIDIJ SUSIČ: Komunikacijski tokovi med matico in majšino 1524

DEŽELE V RAZVOJU

BOJKO BUČAR: Odškodnina za nacionalizacijo v deželah v razvoju 1536

NAŠ PREVOD

CLAUS OFFE: Delo kot ključna sociološka kategorija? 1545

SVETOVNI SOCIOLOŠKI KONGRES

BOGDAN KAVČIČ: Samoupravljanje in participacija – premik v zanimanju 1564

PETER KLINAR: Sociologi o migracijah 1566

JAN MAKAROVIČ: Nekateri prodori in zagate v sociologiji mladine 1569

ZDRAVKO MLINAR: Naša obrobnost in kako preko nje 1572

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

MIROSLAV GLAS: Mednarodno strokovno posvetovanje 1576

BOGOMIL FERFILA: Subjektivne sile socializma v svetu 1580

ANUŠKA FERLIGOJ: Blejsko metodološko posvetovanje 1584

PRIKAZI, RECENZIJE

CARLO SALINARI-MARIO SPINELLA: Il pensiero di Gramsci (Dragoljub Kraljevič) 1586

Primerjalni vidiki majhnih držav (Bojko Bučar) 1589

BRANKO KESIČ: Život i zdravlje, poruke onima koji dolaze (Nikola Krstić) 1591

IZ DOMAČIH REVIJ 1594

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

1596

AVTORSKI SINOPSIS 1599

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXIII, št. 12, str. 1345–1600,
Ljubljana, december 1986

Delitev po delu in njene družbene razsežnosti

(Z dr. Miroslavom Glasom se je pogovarjal Bogomir Kovač)

Pričniva s teoretskim ekskurzom. Čeprav je pri Ricardu teorija razdelitve osnovno raziskovalno polje ekonomske znanosti, pa je kasneje teoretska praksa pravzaprav pomanjkljivo zaobsegla ta izredno pomemben družbeni fenomen, tako da se naslanja bolj na teoretsko intuicijo kot na znanstveno argumentacijo; v njeni obravnavi je bolj prisotna politična zavest, utemeljena na ideoloških vrednostnih, normativnih in etičnih sodbah, kot pa na možnostih znanstvene objektivizacije delitvenih razmerij in družbene neenakosti. Kakšni so potemtakem teoretski dometi sodobne ekonomske znanosti na tem področju?

Nasproti Ricardovi tezi o razdelitvi kot temeljnemu vprašanju ekonomske znanosti imamo Marxovo tezo, da je bistvena produkcija in da se zato (tudi socialistična) družba ne sme preveč ukvarjati z razdelitvijo, ki je le rezultat dogajanja v produkciji. Torej so teze različne, mislim pa, da je treba Ricardovo tezo razumeti v tem, da je temeljni raziskovalni cilj ekonomije, kako naj človek doseže kar največjo blaginjo (in slednja je za posameznika ali skupino odvisna neposredno od deleža v razdelitvi).

Kar se tiče dometov sodobne ekonomske teorije, je odgovor nujno dokaj razčlenjen. Na dileme klasične teorije o delitvi novoustvarjenę vrednosti kot razredne delitve na mezde in profite je neoklasična teorija odgovorila z logiko mejne produktivnosti faktorjev in s tem je interes za ta vprašanja dlje časa poniknil, ker so ekonomisti to razlago sprejeli. Ta vidik razdelitve, ki se pojavlja v sodobni teoriji kot vprašanje »faktorskih deležev, je ostal bolj le izziv empiričnim raziskavam, da so z bogatenjem statističnih podatkov raziskovali in ugotavljali spreminjanje teh deležev in dejavnike tega spreminjanja.

Sodobna teorija se je bolj posvetila t. i. »personalni delitvi«, tj. proučevanju dejavnikov, ki vplivajo na dohodke posameznega prejemnika ali gospodinjstva (družine). Tu sta se razvili dve »šoli«; prva, t. i. sholastična teorija, je skušala pojasniti, zakaj prihaja do oblikovanja značilno asimetrične krivulje porazdelitve dohodkov, ker je razpolagala z različnimi matematičnimi modeli. Druga šola, ki je izhajala iz analize številnih socialnoekonomskih dejavnikov, ki vplivajo na ekonomsko delovanje posameznika, pa je skušala porazdelitev dohodkov pojasniti z bolj ali manj podrobnim opisom dejanskih družbenih procesov. Ob tem se je obravnavala v sodobni teoriji širila od delitve dohodkov na vprašanje različnih procesov prerazdelitve (z davki in transferji), na razdelitev premoženja, ekonomske blaginje (ali življenjske ravni), vprašanja optimalnih tokov dohodkov, razdeli-

tve med generacijami, itd., v zadnjem času se ukvarja z delitvenimi učinki »sive ekonomije«.

V sedanjem prerezu stanja v ekonomski teoriji imamo tako opraviti z vrsto posameznih vprašanj, na katera se skuša odgovoriti brez neke prevladujoče teoretične osnove, kajti različne teoretske šole, od neoklasične, post-keynesijanske, neorikardijanske, itd., dajejo svoje odgovore tudi na temeljna vprašanja o razdelitvi, pri konkretnih dilemah pa prevladuje empirična plat raziskovanja.

Mar ni takšen teoretski pluralizem značilen tudi za jugoslovansko ekonomsko teorijo na tem področju?

Da, tudi jugoslovanska ekonomska teorija nudi pahljačo razlag o razdelitvi. Od soglasja o tem, da pač velja za socialistično družbo načelo delitve po delu (ob solidarnosti), se razlage o tem, kaj to načelo konkretno pomeni, kako se uresničuje glede na prisotnost blagovne produkcije, itd., razhajajo. Sredi prejšnjega desetletja sta se izoblikovali šoli, ki ju lahko imenujemo »širša« in »ožja« razlaga delitve po delu. Prva izhaja iz dohodkovne šole, druga združuje ekonomiste, ki vztrajajo pri zahtevi, da se dohodek ozda »očisti« vpliva nedelovnih dejavnikov (rent v najširšem pomenu), preden se preostali »delovni« del lahko razdeli v obliki osebnih dohodkov glede na merila, ki jih postavijo delavci v kolektivu. V teoretični diskusiji je v premoči danes druga šola, vendar tega ni ustrezno čutiti niti v sprejemanju sistemskih zakonov niti v ukrepih tekoče ekonomske politike, še manj se rezultati v praksi skladajo z zahtevami te šole.

Miroslav Glas (roj. 1950 v Sevnici), avtor knjige »Delitev po delu v socialistični družbi« (Delavska enotnost, 1986), katere izid je bil tudi povod za pričujoči razgovor, je docent na Ekonomski fakulteti v Ljubljani. V svojem pedagoškem in raziskovalnem delu se je od leta 1978 usmerjal k temi politična ekonomija socializma. V okviru raziskovalnega dela je pripravil naslednja samostojna dela: Socialno-ekonomska diferenciacija, socializem in blagovna proizvodnja (diplomsko delo, 1973); Razdelitev dohodka v procesu ekonomskega razvoja (magistrsko delo, 1978); Kompleksni rezultati razdelitve po delu v socialistični družbi (doktorska disertacija, 1983). Je soavtor učbenika Politična ekonomija kapitalizma in socializma (DZS, 1986). Objavil je večje število člankov in razprav s področja razdelitve dohodka, razdelitve premoženja, o položaju človeka v blagovno-proizvajalno-tržnih odnosih – kot tudi večje število razprav o produktivnosti dela, o politekonomski misli E. Karda-

delja, o socialno ekonomskem položaju študentov EF Borisa Kidriča itd. Ocene znanstvenih del (posebej tujih avtorjev) ter prikaze strokovnih srečanj je objavljaval v Ekonomski reviji in Teoriji in praksi. – Je član fakultetnega marksističnega centra, član upravnega odbora Društva ekonomistov Ljubljana ter član sekcije za družbenoekonomske odnose in samoupravljanje v marksističnem centru MK ZKS Ljubljana.

Pravzaprav je enako stanje tudi v drugih socialističnih deželah, ki jih še dodatno obremenjujejo težnje, da se veljavne sistemske rešitve apologetsko proglašajo za zakonitosti socialistične delitve! Zato srečujemo nenehno ugotovitve, da je v socialističnih deželah splošno uveljavljeno načelo delitve po delu, da morda vemo, kdaj delitev odstopa od načela, kdaj se to načelo krši, ni pa razjasnjeno, kaj to načelo dejansko pomeni.

Morda so te ocene zelo kritične, vendar ravno razhajanja ob vprašanih razdelitve zelo plastično odražajo določeno krizo ekonomske teorije, ki zato beži v empirizem, pragmatične rešitve, v nenehno reformiranje danih institucionalnih okvirov, sprejemanje programov, ki se ne, uresničujejo dosledno, itd. Razdelitev je zato po teoretični »razglašenosti«¹ pogledov ter kopičenju nezadovoljstva s stvarnostjo prava slika kriznih razmer socialističnega sveta in tudi same Jugoslavije.

Če nadaljujeva z jugoslovansko ekonomsko teoretsko produkcijo, potem se vaše delo vanjo zarisuje s svojim kompleksnim pristopom, njegova posebnost pa je predvsem bogata navezanost na empirično analizo, ki zadeva del mednarodnih primerjav in značilnosti domače razdelitve osebnih dohodkov in premoženja. Kakšna je pravzaprav z vidika avtorjeve distance do lastnega dela, ki še lahko prenese tisto specifično neznoznost neizrečenega, osrednja sporočilna moč vašega izjemno obsežnega dela?

Namen mojega dela ni bil, da bi prispeval k naši literaturi še eno vizijo, kaj naj pomeni razdelitev oziroma načelo delitve po delu v socialistični družbi z blagovno produkcijo (beri: jugoslovanski družbi). Osrednja sporočilna moč mojega dela je v tem, da vsakogar, ki se ukvarja z delitvijo po delu, opomni na to, da je delitev kategorija s številnimi razsežnostmi, da ima svojo preteklost (in stalno spreminjajočo se bodočnost) svoj ekonomski, politični, socialni smisel, da je zato potrebno vedeti marsikaj, preden se je lotevamo in skušamo s poseganjem v delitev (zlasti osebnih dohodkov) spremeniti ekonomsko dogajanje. Zato sporočilne moči ne iščem v posamičnih tezah ali ugotovitvah, ampak zlasti v opominjanju na strokovno, sistematično obravnavanje tega občutljivega področja, ki nam manjka tako v ozdih kot tudi v najvišjih družbenopolitičnih organih, o čemer nas opozarjajo dogodki ob lanski razpravi o predlogu CK ZKJ o »novem«² sistemu delitve, ali pa letošnji ukrepi ZIS, ki skušajo obvladati stihijo v delitvi osebnih dohodkov.

Knjiga ima dva bistveno različna segmenta:

V prvem delu (za katerega bi bilo preveč, če bi ga proglasil za »teoretičnega«³) gre za poznavanje problematike, ki jo povezuje faza razdelitve, za njeno mesto v družbeni reprodukciji ter za razpravo o načelu delitve po delu – od zametkov, preko Marxa in Engelsa, do praktičnega uresničevanja v vzhodnoevropskih državah (z bogato empirično dokumentacijo) ter seveda v Jugoslaviji, v obdobju po letu 1945. Tako predstavlja prvih 309 strani obširno logičnozgodovinsko analizo dogajanja v razdelitvi, s poudarkom na delitvi po delu, ki nas pripelje tudi do današnjih razmer, ki so blizu kaosu, če se primerjamo z družbenoekonomskim dogajanjem v številnih evropskih deželah.

V drugem delu, ki bi lahko predstavljal posebno študijo, gre za obsežno empirično sliko dejanskih rezultatov razdelitve z vidika skupine slovenskih delavskih gospodinjstev – gre za njihov položaj v delitvi osebnih dohodkov, drugih prejemkov, premoženja, njihova stališča do delitve, socialne varnosti, predvsem v

letu 1980/81, ko je sedanja gospodarska kriza že občutno vplivala tako na same dohodke kot tudi na stališča, pričakovanja ljudi. V tem delu konkretni podatki osvetljujejo vrsto vprašanj, pomembnih za ekonomsko in socialno politiko in s tem za vse bralce, ki se ukvarjajo z razdelitvijo v ozdih, v družbenopolitičnih skupnostih in organizacijah, v raznih informacijskih sredstvih.

Tako kot v slovenskem jeziku doslej nismo imeli študije, ki bi sistematično obravnavala razdelitev in načelo delitve po delu – od zgodovinske geneze do današnje socialistične prakse, tudi nismo imeli takšne obravnave posameznih dilem (npr. dopolnilnega dela, razlik v dohodkih po spolu, o stališčih delavcev, raznih dodatnih zasluškah, o razdelitvi premoženja in obnašanju delavcev pri tem), ki bi brez dnevnopolitične obremenjenosti predstavila, kar se v praksi dogaja v naši družbi, ko uresničujemo načelo delitve po (rezultatih) dela.

V drugem delu se mi zdi še posebno zanimiv in pomemben prispevek pri obravnavi premoženja kot delitvene kategorije, saj so jo dosedanje ekonomske analize pri nas pogosto spregledale.

V drugem delu ocenjujem kot izrazito originalen prispevek prav analizo premoženja, kajti tovrstne analize za socialistične dežele še nisem zasledil – s takšno sistematičnostjo, bogastvom podatkov, itd. V razpravah običajno uporabljamo le posamične izkušnje, površne ocene, vtise. Knjiga pa ponuja nekaj povsem konkretnih, v marsičem tudi presenetljivih podatkov:

- da ima tudi med mestnimi gospodinjstvi kar 38% kakšen kos zemlje (poleg zemljišča, na katerem imajo hiše), kjer je več kot polovica pridobljena kot dediščina ali darilo – torej je naše delavsko prebivalstvo še precej povezano z zemljo (in kot kaže anketa o javnem mnenju, si pravzaprav vse več ljudi želi kupiti zemljo);

- premoženje je izrazito neenako porazdeljeno, »bogatejša« polovica gospodinjstev ima kar 91% premoženja (ker so pač med njimi lastniki hiš in etažnih stanovanj), najbogatejša desetina gospodinjstev ima 44,3% premoženja (blizu polovice);

- pri tem je premoženje šibko povezano z dohodki (tj. z delom), kar pomeni, da je pri premoženju veliko vlogo igrala »iznajdljivost«, neenake možnosti, bonitete, tudi dedovanje; generacija, ki je bila v najboljših delovnih letih v obdobju 1970–80 je, kot kaže, lahko najbolj izkoristila možnosti pridobivanja premoženja (relativno ugodni dohodki, možnosti posojil);

- zelo velik del premoženja so gospodinjstva pridobila z inflacijskim razvrednotenjem posojil – kadarkoli razlagam naš sistem posojil kolegom iz tržnih (zahodnih) gospodarstev, ne morejo razumeti, zakaj socialistična dežela s tako neprimernimi finančnimi instrumenti neupravičeno (»nepravično«) preliva dohodke in premoženje;

- da delavca kot člana gospodinjstva ne zanima zgolj (denarni) osebni dohodek, temveč celotni »življenjski paket« – varnost zaposlitve, delovne razmere, vzdušje v kolektivu, raven zadovoljitve drugih potreb, zlasti po stanovanju, zdravju in izobraževanju; zato bi morali v ozdih še bolj spremljati življenjsko raven delavcev, organizirati zadovoljevanje celovitih potreb.

Ali je mogoče to zadnje vključiti v širšo societalno kategorijo – kvaliteto življenja, ki pri nas nima prave politične in ekonomske veljave?

Mislím, da lahko razlagamo to takole: ljudi zanima njihovo življenje, kaj imajo, kaj lahko ustvarijo, OZD je pri tem le celica, v kateri delujejo, da ustvarijo določeno življenje zase in družino, pri čemer v krajevni skupnosti rešujejo del teh vprašanj. Zato bi morali na OZD gledati kot na »vrelec« življenjskih možnosti in vsako produkcijo ocenjevati le s tega vidika, kakšno življenje omogoči delavcem – v obliki dohodka, delovnih razmer, učinkov na okolje itd. Temeljna vrednota, kriterij, bi zato bila takšna totalna kvaliteta življenja, toda brez nostalgije, s kar najmanj emocionalne navezanosti na to, kaj konkretno delamo – bistveno je, kako s tem živimo – to bi vneslo več fleksibilnosti, več iskanja, večjo orientacijo na delovne razmere in okolje, itd.

Vprašanje delitvene neenakosti je danes pravzaprav globalni problem, ki zajema temeljna razmerja notranjih struktur sodobnega sveta: odnose Severa in Juga, Vzhoda in Zahoda. Pravzaprav so delitvena razmerja najboljši kvantitativni pokazovalec strukture družbenih odnosov, kljub težavnosti njihovega objektivnega (znanstvenega) zajetja. V kakšni meri nam mednarodne primerjave delitvenih razmerij in družbene neenakosti razkrivajo podobo sodobnega sveta in še posebno »družine«! socialističnih držav.

Delitvena razmerja (pri dohodkih, premoženju ali življenjski ravni) neusmiljeno razkrivajo dejansko podobo posamezne družbe. Resda včasih zaradi pomanjkljivih podatkov (zaradi nelegalnih oblik delovanja) niti ne moremo dobiti povsem verodostojne slike, vendar delitvena razmerja mnogo natančneje kot katerikoli formalni dokument (ustava, zakonodaja) odkrivajo dejanske razmere v deželi ter njeno mesto v svetu. S tega vidika je dokaj pomembno dejstvo, da šteje Jugoslavija med socialistične dežele z največjo neenakostjo.

V samem delu sem širše obravnaval skupino vzhodnoevropskih socialističnih dežel, v katerih se delitvena razmerja pogosto razlikujejo od deklariranih usmeritev, kar kaže na protislovnost v njih, na nekontrolirane procese prerazdeljevanja. Po drugi strani sem več zapisal o položaju dežel v razvoju, v katerih deluje kompleks treh problemov z vidika razdelitve: (1) veliko zaostajanje v ravni dohodkov za razvitimi, ki se po logiki »circulus vitiosus« zaradi pomanjkanja razvojnega potenciala ter notranjih socialnih in političnih razmer še pogloblja; (2) notranje razlike v dohodkih in potrošnji, ki so še dosti večje kot v razvitih deželah, čeprav so vsaj delno kolonialna dediščina; (3) množični obseg revščine, ki ponekod presega polovico prebivalstva, kar daje razmeram posebno specifično težo.

Iz takšnih razmer lahko razberemo izgubljanje perspektive pri množicah, plimo nemirov, socialnih nasprotij ter revolucionarnih izbruhov iz nezadovoljstva z danimi razmerami in obeti za prihodnje v samih deželah, kar povzroča njihovo politično in gospodarsko nestabilnost in otežuje možnosti za razvoj, kakor tudi zaostrovanje nasprotij med tako različnimi deli sveta, ki otežuje koeksistenco in včasih sili v zapiranje vase, izolacijo, ki spet ni pozitivna za napredek.

Socialistična ideologija in strategija razvoja sta že od samega začetka izredno poudarjali spremembe načina delitve in princip delitve po delu (kot diferentio specífico socialističnih družbenih ureditev. Toda ravno na področju delitve se je izredno jasno vzpostavila dilema med vrednostnimi opredelitvami socializma (princip enakosti, enakopravnosti, neeksploatacije v socialistični »ideologiji dela«) in učinkovitega gospodarskega razvoja na temelju blagovne produkcije. Ali je mogoče

na tem področju zaznati bistvene razlike med socialističnimi državami, še posebno z vidika novega vala ekonomskih reform osemdesetih let?

Kornai, najbrž najbolj znan madžarski ekonomist, je menil, da je protislovje med zahtevami socialistične etike (enakost, solidarnost) in ekonomske učinkovitosti nerešljivo. Z vidika institucionalnih okvirov »realnega« socializma bi se z njegovo tezo takoj strinjal! To protislovje je namreč ob državi kot vrhovnem arbitru za delovanje ljudi, kolektivov, pod pritiskom nakopičene birokracije, neučinkovitega planiranja, res nerešljivo.

Če skušajo vzhodnoevropske države z občasnimi reformami, tudi z valom ekonomskih reform v osemdesetih letih ali z raznimi kampanjami proti negativnim pojavom, itd., to razrešiti, potem gre le za začasno omilitev problemov, njihovo blokiranje ali prikrivanje pod ideološkim ali političnim plaščem, ne pa dokončno razrešitev. Reafirmacija trga, uvajanje raznih oblik stimulacije (nenazadnje s sistemom dobička) je delno korak v reševanje problema, ker deloma korigira delovanje in zmanjšuje alokacijske napake, vendar vedno znova trči ob zid centralističnega upravljanja oziroma političnega monopola države.

Sámo dogajanje v teh državah kaže, da se (zlasti pod neusmiljeno konkurenco kapitalističnih gospodarstev) uveljavlja ekonomska učinkovitost kot prioriteta, vendar se spremembe vedno znova (liberalizacija ekonomskega in političnega sistema) ustavljajo pred zidom prevelikih razlik, razslojevanja, bogatenja skupin – s tem pa pravzaprav politična elita ustavlja razvojne procese, da ne bi sama izgubila svojega monopola. Zato dometa teh procesov v nekaj prihodnjih letih ni mogoče napovedovati, saj je odvisen od notranjih razmerij moči ter od kontrole ZSSR.

Ali pri tej »nezdružljivosti« ekonomske učinkovitosti in socialistične ideologije delitve lahko žrtvujemo eno ali drugo stran – ali pa obstaja možnost nekakšnega »zgodovinskega kompromisa«?

Za centralistične države je, po mnenju Kornaija, dilema nerešljiva, ker so (ideološko) postavljene norme nekompatibilne z učinkovitostjo. V demokratičnem, decentraliziranem sistemu, kjer te norme niso postavljene »od zgoraj« in kjer delavci (v kolektivih) sami sprejemajo temeljne ekonomske odločitve o proizvodnji in delitvi, je načelno dilema rešljiva, žal pa je Jugoslavija slab primer za takšno trditev! Sicer pa je Horvat definiriral kot rešitev naslednje: optimalna je delitev, ki ob kar največji enakosti zagotavlja maksimalen obseg in rast produkcije – tako je v ospredju učinkovitost, ki pa naj bi jo dosegali ob kar največji enakosti, ker je le-ta najbolj dojemljivi znak »pravičnosti« za delavce.

Na tem mestu bi bila zanimiva analiza številnih problemov, ki jih imajo socialistične države pri praktični institucionalizaciji načela delitve po delu. Ali ta »nejasnost« izhaja iz principa samega ali pa iz povsem določenega razumevanja socializma?

Sámo načelo delitve po delu zveni kot nekaj »samó po sebi razumljivega«, vendar je ta razumljivost jasna le v okviru Marxovega modela neblagovnega gospodarstva. Izven takšnega modela, torej v vsaki današnji družbi, ki šteje za socialistično, se meri rezultat dela (če smo dosledni v afirmaciji blagovno-denarnih

odnosov) v denarni obliki, – dohodku; tedaj pa že deluje ves kompleks »pogojev gospodarjenja«.

Načelo delitve po delu je nekako »ujeto« v circulus vitiosus vizij in realnosti socializma, med ideologijo in ekonomiko socialistične družbe. V uresničevanju tega načela je perfekcionizem nemogoč, ker ima vsaka družba svojo preteklost, ki oblikuje sedanost, ker gre le za uresničevanje v tendenci. V »čistem« modelu lahko izgradimo »čisto« funkcioniranje tega načela (kot Marxovo delitev po delu ali kot delitev po rezultatih dela s tržnim priznavanjem le-teh), izredno težko pa je to »čistost« vsaj v tendenci uresničiti v stvarnosti. Menim, da je mnogo težje konstruirati »idealno« delujočo socialistično družbo kot je to bilo v kapitalistični družbi, in ta težavnost se plastično kaže ravno v delitvi kot tistem poslednjem rezultatu, ki izmeri delovanje posameznika in kolektiva v družbi.

Zadnja teza je zanimiva z dveh vidikov: ker razpira možnost uveljavljanja delitve po delu tudi v tržno strukturiranih kapitalističnih »državah blagostanja«, in hkrati ker odpira probleme uveljavljanja principa delitve po delu v socialističnih deželah, ki niso uveljavile tržnih institucij in kriterijev ekonomskih zakonitosti.

Da, delitev po delu je za dejansko uresničevanje mnogo bolj zahtevno načelo kot npr. pravila delitve v kapitalizmu, kjer so se razlike med podjetji »amortizirale« v razlikah v profitu, trg (delovne sile, kapitala in produktov) pa je učinkoviteje deloval v smeri izenačevanja, kot deluje pri nas; zato je enakopravnost (kot bistvo socialistične ureditve) pravzaprav težje doseči (nedoseganje pa nujno zaostruje konflikte, nezadovoljstvo in vpliva destruktivno na razvoj), mi pa smo se doslej zaradi ideologiziranja, zanemarjanja ekonomske logike ter močno zasidrane logike egalitarizma in neustrezno koncipirane solidarnosti pravzaprav onemogočili v dejanskem uresničevanju te enakopravnosti, kar je nujno potegnilo na vrh državo in njeno posredovanje, ki dolgoročno probleme le še zaostruje. Za ekonomista je pogosto prav nerazumljivo, kako zaradi nestrokovnosti, kratkoročnih političnih interesov in še marsičesa drugega danes onemogočamo rešitve, ki bi nas lahko sčasoma potegnile iz krize.

Je potemtakem Jugoslavija z zgodnjim odkritim priznavanjem blagovne produkcije in tržnih zakonitosti na najboljši poti, da se približa zgodovinsko optimalnim rešitvam v razmerju med načeli in prakso socializma?

Jugoslavija je z reafirmacijo blagovne produkcije ter delavskim samoupravljanjem našla, po mojem mnenju, edino progresivno varianto, ki bi lahko razrešila protislovje med etičnimi zahtevami ter učinkovitostjo. Vendar je naša rešitev šele potencialna! Kaj s tem mislim?

V začetnem obdobju dinamične rasti je izgledalo, da je Jugoslavija našla model za hitro rast (kot sinonim za ekonomsko učinkovitost) ter demokratizacijo upravljanja, ki hkrati omogoča neposrednejšo realizacijo delavskih interesov in tako uveljavljanje njihovih vrednostnih opredelitev. To je tudi pritegnilo interes vsega sveta za naš sistem. Vendar Jugoslavija sama v tem razvoju ni vzdržala, ni uspela po sistemski in človeški plati spremljati dinamičnega dogajanja – tako da je Jugoslavija osemdeset let, kjer gre za tipične probleme neučinkovitosti, hkrati pa ob velikem kaosu, ob moralni krizi naše družbe in njene politične elite, zgrešila obe plati, saj ni niti učinkovita niti ne zadovoljuje zahtev vrednostnih opredelitev socializma.

Na eni strani nismo gradili, »modelirali« vrednostnih opredelitev. Le-te bi morale temeljiti na enakopravnosti ljudi kot proizvajalcev, potrošnikov in občanov (kulturnih in političnih bitij), kot je to opredelil France Černe leta 1960, ne pa na kakršnikoli apriorni enakosti! S poudarjanjem enakopravnosti bi motivirali k dejavnosti, iniciativnosti slehernega družbenega segmenta, k danes popularnemu »opiranju na lastne sile«, saj je to, v smislu, da vsakdo prispeva, dela, ustvarja, nujno izhodišče njegovega družbenega položaja. Če govorimo v duhu socialističnega načela delitve, tj. »vsak po svojih sposobnostih, vsakemu po njegovem delu«, potem nismo izgradili sistema razvijanja in udejanjanja sposobnosti vsakogar; dovolili smo, da so se uveljavile različne sodobne oblike »rentništva«, da se je norma enakopravnosti zreducirala na normo enakosti, itd.

Na drugi strani nismo razvili niti logike blagovne produkcije, ki je še danes sveža tema, kar kažejo najnovejše razprave o njej tudi v Sloveniji, niti nismo izgrajevali delavskega samoupravljanja, kjer imamo tako odprte dileme temeljne gospodarske celice in njenih odnosov do višjih oblik asociacij (tozdi, delovne organizacije, sozdi), dileme relacije med upravljanjem in (poslo)vodenjem kot tudi dileme samoupravljanja na narodnogospodarski ravni, kjer prevladujejo vse bolj klasične državne oblike ter posredniška vloga družbenopolitičnih organizacij.

V kolikšni meri in na kakšen način so ekonomske neenakosti (med panogami, sektorji in regijami) v povojni Jugoslaviji povezane oz. pogojujejo družbeno razredno (slojevno) strukturiranost jugoslovanske družbe?

Za predvojno Jugoslavijo imamo za leto 1938 sistematično študijo Iva Vinkega o razredni strukturi ter hkrati razredni razdelitvi dohodkov. Podobne študije, ki bi za posamezna obdobja povojnega razvoja ilustrirala samo razredno (slojevsko) strukturo jugoslovanske družbe in hkrati še ocenila razsežnosti razdelitve dohodkov in premoženja med sloje, praktično nimamo (verjetno je najbolj temeljita študija »Društveni slojevi i društvena svest«, ki je nastala pod vodstvom Mihajla Popovića, ki pa je reprezentativna le za Srbijo). Kot ekonomist tudi premalo poznam dognanja sociologov o razredni strukturi, da bi lahko bolj avtoritativno ocenil dosežke in zlasti možnosti za takšno analizo. Kolikor vem, naj bi sicer ravno v teh letih potekala sistematična analiza razredne (slojevske) strukture na jugoslovanski ravni, ne vem pa, kako daleč je sam projekt.

Ekonomisti sami v tej smeri niso posebej raziskovali. Na področju razdelitve se empirične študije osredotočajo na razlike v osebnih dohodkih, zlasti z vidika medsektorskih in medpanožnih razlik ter s tem z vidika dejavnikov, ki vplivajo na osebne dohodke. Tu je obsežno delo Marijana Korošiča (poleg drugih zlasti »Ekonomske nejednakosti u Jugoslaviji«), Sofije Popov, v Sloveniji so to dela Franca Kuzmina. Enako sistematičnih analiz celotnih dohodkov gospodinjstev ne poznam, elementi tega so v delih Berislava Šeferja, pravkar pa je izšla študija Eve Berkovič o ekonomski neenakosti v Jugoslaviji, ki pa je še ne poznam.

Statistika sama obravnava razdelitev na način, ki ne omogoča temeljitega proučevanja razredne (slojevske) strukture. Deloma bi lahko uporabili podatke o osebnih dohodkih za izbrane poklice, podatke iz reprezentativnih petletnih raziskav dohodkov in potrošnje gospodinjstev (ki so razčlenjena na kmečka, mešana

in nekmečka, med slednjimi zlasti delavska in upokojska), kar pa vsekakor ne sledi pravi sociološki opredelitvi razredov oziroma slojev.

Toda nekateri najbolj značilni pojavi v delitvi razkrivajo določeno razredno in slojevno strukturiranost naše družbe. Bi jih lahko nekoliko podrobneje opredelili?

Mislím, da je aktualna zlasti slojevna strukturiranost naše družbe in s tem tudi diferenciranost slojev po kazalcih njihove materialne blaginje (dohodki, potrošnja, premoženje, stil življenja). S tega vidika so verjetno zanimive naslednje razsežnosti:

- velike razlike v povprečnih osebnih dohodkih med sektorji, panogami in podskupinami, kar kaže na različne pogoje gospodarjenja;
- velike razlike v povprečnih osebnih dohodkih med kolektivi v isti panogi, kar kaže, da ni pravega pretoka delavcev in sredstev, da delavci ne morejo učinkovito delovati v smeri izenačevanja, ker očitno ne obvladajo sredstev razširjene reprodukcije, niso dovolj neposredni upravljalci;
- nezaposlenost, tj. odiranje velikega dela sposobnih ljudi od možnosti, da si z delom pridobivajo dohodek;
- prelivanje velikih delov monopolnih dohodkov in rent v osebne dohodke;
- premajhna stimulacija za ustvarjalno ali zelo prizadevno delo, zapostavljanje odgovornega, zahtevnega dela oziroma znanja nasploh;
- ogromno inflacijsko prelivanje dohodka, ker (mislim, da zavestno, zaradi določenih regionalnih in sektorskih interesov) nismo prilagodili ustrezno obračunskega sistema, finančnih instrumentov, itd.;
- možnosti izjemnih špekulativnih zaslužkov, črne borze (prekupčevanja), širjenje delov sive ekonomije v conah, ki so blizu nelegitimnosti in podobno.

Navedene razsežnosti kažejo na to, da je naš sistem v preteklosti omogočil oblikovanje določenih skupin, ki so se strnile ob svojem grupnem interesu in katerih ključni cilj je ohranjanje svojega družbenega (in zato ekonomskega) položaja. Večinoma gre pri tem za to, da so te skupine svoj položaj »verificirale« tudi z ekonomskim okoriščanjem, čeprav marsikdaj ne gre za to, da bi imele višji dohodek, temveč za to, da za enak dohodek vložijo bistveno manj dela, napora (kar je vsebinsko isto, vendar je z vidika argumentacije, s katero branijo svoj položaj, različno). Lahko bi govorili tudi o razslojevanju na relaciji (veliki) posojilojemalci – ostali, stanovalci v družbenih stanovanjih – stanovalci z lastnim stanovanjem, ker so ekonomske razlike v položaju znatne (dolgoročno pomenijo lahko nekaj celoletnih zneskov osebnih dohodkov).

Te skupine verjetno poleg ekonomske moči razpolagajo tudi s politično močjo, ki omogoča, da ohranjajo svoj privilegirani položaj in učinkovito preprečujejo morebitne spremembe.

Prav zaradi čvrstega odpora posameznih skupin, da bi s spremembami v sistemu izgubile privilegirani položaj, bi veljalo bolj sistematično proučiti, katere skupine in zakaj imajo določene privilegije, saj le-ti razbijajo našo družbo, vnašajo konflikte, le-to pa se pogosto v poenostavljenih kampanjah izkorišča za bohotenje nacionalizma, za akcije z omejenim dometom, ki le odvrtačo pozornost javnosti. Prav neverjetno je, kako se je razblinila sicer enostavno izvedljiva kampanja »Imaš hišo – vrni stanovanje«, ki bi sicer lahko pomenila izhodišče za celovitejšo rešitev

vsega stanovanjskega področja! Mislim, da se to v okvirih klasične demokracije ne bi moglo zgoditi!

Omenili ste nacionalizem kot eno izmed najaktualnejših področij ideologizacije in politizacije neenakosti v naši družbi. Ali lahko v tem kontekstu vzdrži teza o »nacionalni neenakopravnosti« (»nacionalnem izkoriščanju« in podobno), ki je izredno aktualna v sedanjih jugoslovanskih polemikah?

Glede na vse neposredne in zlasti še prikrite oblike prelivanja dohodka v korist manj uspešnih in manj razvitih so teze o nacionalni neenakopravnosti (kjer naj bi bili favorizirani bolj razviti) za ekonomista velik nesmisel. Menim pa:

– da bi morali vzpostaviti sistem »čiste računice«, v katerem ne bi bilo prikritih prelivanj, sive emisije, itd., kar vnaša zgolj nezadovoljstvo, kar ekonomsko ne prispeva k večji učinkovitosti, podpihuje pa mednacionalna trenja in konflikte;

– da bi morali doseči resnično učinkovito politiko zmanjševanja razlik, kajti sedanje razlike, pri katerih so celo tendence povečevanja, so nevzdržne oziroma nenehni vir nasrotij in trenj. Zato je potrebno močnejše afirmirati solidarnost kot resnično socialistično kategorijo, vendar brez anonimnega kapitala in prikritih prelivanj.

Tako sem absolutno proti sistemu, v katerem poteka pretok sredstev brez pravice dajalca, da dobi informacijo o porabi, da lahko predlaga učinkovitejše naložbe, da sodeluje pri naložbah ne le s sredstvi, ampak s pretokom znanja, izkušenj, know-howa, itd. Mislim, da je sistem skladov oz. pretoka zgolj denarja nujno neučinkovita oblika; takšna oblika nujno daje nizke učinke, frustrira tako dajalca kot prejemnika, saj slednjemu ne daje potrebnih pogojev za razvoj, ki so v znanju, organizaciji, itd.

Popoln nesmisel je sistem, kjer sredstva tečejo v obliki kreditov s smešno obrestno mero, katerih vračanje pa se (in to že kot pravilo) odlaga ali celo odpisuje, itd. Tu je zaradi neupoštevanja dejanskih razmer (zlasti inflacije) računica vnaprej deformirana in mnogo bolj pošteno bi bilo do obeh strani, da bi vnaprej opredelili del kot nevračljivo dotacijo, del pa kot (v realnem obsegu) vračljivo posojilo – tako bi vsaj vedeli, kdo, kaj in koliko daje oziroma prejema.

Prav te nedoslednosti in ekonomski nesmisli so sevéda, dopolnjeni z nekaj demagogije ali nerazumevanja ekonomike, logičen vir za nevzdržne teze o »izkoriščanju«, itd. Morda smo ekonomisti konservativni, ko gre za finančne vidike, ampak ljudje si niso zaman že davno izmislili pregovora »Čisti računi – dobri prijatelji«!

Katere družbene neenakosti so sistemsko funkcionalne, družbeno priznane in katere so »antisistemske« in nefunkcionalne? Ali lahko s tega vidika določimo meje »optimalne« ekonomke neenakosti, ki jih socialistična družba lahko tolerira in ki hkrati delujejo pozitivno, stimulatивно na učinkovitost gospodarskega razvoja?

Ideja o »optimalni neenakosti« je v socialistični misli močno prisotna. Prav uresničevanje delitve po delu na način, ki bi ustrezal določenim razmeram v družbi, naj bi peljalo h takšnim neenakostim! V tem je pravzaprav ves smisel načela delitve po delu, da le-to uveljavlja največjo stopnjo enakosti v družbi, ki

hkrati spodbuja produkcijo in družbeni razvoj. Optimalna neenakost pravzaprav pomeni rešitev razmerja med (socialistično) etiko in ekonomsko učinkovitostjo.

Ko se statistično meri stopnja neenakosti v neki družbi, je norma, od katere merimo dejanske odklone, običajno popolna enakost (npr. v Ginijevem indeksu), merila se razlikujejo v tem, kako ponderirajo odklone od enakosti v posameznem segmentu funkcije porazdelitve (z določeno funkcijo družbene blaginje, ki jo posamezno merilo implicira). Takšno merjenje za socialistično družbo v smislu optimalne neenakosti sploh ne velja, saj je norma »napačna«. Ideal socializma ni enakost sama po sebi, temveč enakopravnost oziroma dejanska enakost možnosti. Prav zato, ker norma ni preprosta (absolutna enakost dohodkov je matematično zelo preprosta!), je težko izraziti »optimalno neenakost« kvantitativno; torej lahko le rečemo, da določeni dinamični gospodarski, socialni in politični procesi v družbi identificirajo prisotnost približno optimalne neenakosti za takratno razvojno etapo oziroma njeno odsotnost! Za različne družbe je glede na različne pogoje meja »optimalne« ekonomske neenakosti različna, kot je tudi različna za isto družbo, ko se razmere v njej spreminjajo, le načelo ostaja isto, tj. načelo delitve po delu (z ustrežno solidarnostjo kot njeno predpostavko in korektivom).

Seveda, tu govorim o načelu! Kako natančno identificirati v praksi izvor nekih razlik, je doslej nerešeno vprašanje oziroma je to v dinamičnem svetu nerešljivo, da se tako izrazim, natančno, »na tretjo decimalno«, in tega verjetno nihče niti ne pričakuje. Tudi vsaj približna rešitev zahteva precej drugačno strukturiranje našega ekonomskega sistema in ekonomske politike, hkrati pa je tu še komplicirano vprašanje, kako razčistiti z vsem bremenom preteklosti, ko so se nakopičile razlike, katerih učinki bodo še dolgotrajni, tako da tudi idealno zasnovani sistem »od danes dalje«, ki ga praktično ne moremo pričakovati, še ne bi prekinil s preteklostjo. Vprašajmo se na primer: kaj s preteklimi krediti (kolektivom ali posameznikom) po realno negativni obrestni meri, kaj s preteklimi neupravičenimi dohodki, ki so danes opredmeteni v premoženju ljudi ali zapravljeni v raznih oblikah potrošnje; vrsta vprašanj je, tudi npr. tečajne razlike, neplačane anuitete, itd.

Drugič, v koncepciji govorimo le o osebnih dohodkih (za delo). Kaj pa z vsemi ostalimi dohodki, npr. z obrestmi, ki nekatere tako ideološko morijo (zlasti pri deviznih vlogah), z dohodki od »sive ekonomije«, z implicitnimi dohodki od neupravičeno nakopičenega premoženja? Kako razčistiti s tem, kar imenuje Čedo Grbič »dogma« o zasebnem sektorju?

Toda naše »neposredne proizvajalce« pogosto motijo »nepravične razlike«, izjemni dohodki?

Za občutek ljudi, da so neke razlike »pravične«, ni toliko pomembna absolutna velikost razlik, kolikor njihova utemeljenost, obstoj jasnih »pravil igre«, ki morajo veljati za (vsaj približno) vse. Res pa obstaja danes med delavci občutek, da so »prave« razlike v celotnih prejemkih v OZD nekako 1:4–1:4,8 (takšne so bile v najuspešnejših ozdih, ki smo jih obiskali v pripravi akcije »opiranja na lastne sile«). V manj uspešnih ozdih so bile razlike manjše in zato destimulativne, večje pa razlike niti ne morejo obstajati (njihova zgornja meja v družbenih konvencijah je za osnovni osebni dohodek 1:5 ali 1:6, ko dodamo razne dodatke, regrese, ki so bolj enaki, pa hitro pridemo na 1:4,5).

Vrniva se na kraju k sklepni razpravi vašega dela, ko govorite o povezanosti načina delitve in učinkovitosti gospodarjenja. Kako bi morali dograjevati področje razdelitve, da bi delitvena razmerja odigrala ustrezno ekonomsko in politično funkcijo pri razreševanju sedanje družbene krize?

Noben družbeni proces ne more brez takšnega prehodnega obdobja, ki posega v prejšnji vrednostni sistem in prej ustaljena razmerja moči in ekonomskega statusa! Novih razmer pa ne bi smeli soditi s prejšnjimi merili, saj to nujno pomeni dvoličnost v odnosu do uveljavljanja novega. Razumeti je treba, da pomeni svobodnejše delovanje ekonomskih zakonitosti globoko metamorfozo v načinu funkcioniranja našega sistema, transformacijo družbene in gospodarske strukture, kar ne more brez poseganja v »pridobljene« pravice, brez konfliktov, nasprotij!

Spremembe seveda dajejo sčasoma svoj rezultat v večji ekonomski učinkovitosti, v njunih strukturnih spremembah, katerih sadove pa ne delijo več isti centri moči kot prej, kar le-ti čutijo kot izgubljanje svojega družbenoekonomskega položaja. Sčasoma bi dovolj učinkovito delujoči trg ob planiranju in ustreznih ukrepih ekonomske politike uveljavil drugo plat svojega delovanja, tj. težnjo k novemu ravnotežju, seveda ob spremenjeni porazdelitvi družbene moči, z njo pa z novo strukturo dohodkov in premoženja. Vendar pa »nič ni več tako kot prej«, vzpostavlja se nova »filozofija« sistema, nikakor ne gre le za »kozmetične« popravke v sistemu, gre za bistveno drugačno logiko funkcioniranja in temu se posamezniki in sloji upirajo.

Novi sistem ne bi bil v vsakem trenutku idealen, saj takšnega v stvarnosti ni, je pa nedvomno vitalnejši in mislim, da je edina perspektiva socialistične družbe. Vendar je danes Jugoslavija primer takšne strukture moči, ki ne dovoljuje dejanskega dinamičnega prestrukturiranja v takšni smeri. Nasproti potrebi po dejanskih spremembah se izgubljam v številnih programih in analizah, brez resnične odločenosti in enotnosti za akcijo, ki bi dopuščala dejansko izvedbo strategije ekonomske reforme, s čimer reproduciramo podobna dogajanja iz preteklosti.

Leta 1950 družbena struktura še ni bila toliko okostenela, razmere so bile specifične, vodilna avantgarda dovolj močna in enotna, da je inavgurirala samoupravljanje in postopne spremembe v gospodarski ureditvi, čeprav teoretično takrat poti niso bile tako znane, zato je bilo mnogo več iskanja in eksperimentiranja. Danes je nujna pot sprememb mnogo bolj znana, toda srečuje se z močnejšim odporom obstoječe strukture – in prave moči za spremembe ni! Decentralizacija moči je pripeljala skoraj do nemoči! V preteklih letih smo zato često slišali frazo, da je dobro, da so se razmere zaostriale, ker bo to objektivno izsililo potrebne spremembe; vendar smo doslej z velikimi napori delavcev razmere ravno toliko omilili, da je neizogibnost in enoznačnost potrebnih sprememb popustila in prejšnji obrazi obnašanja se ohranjajo ali znova prebijajo z veliko vztrajnostjo.

Družbene diferenciacije, ki bi jo prineslo uveljavljanje ekonomskih zakonitosti, se v načelu ne bi smeli bati, ker v tendenci vendar vodi k objektivizaciji razlik v smeri ekonomskih spodbud za gospodarjenje in razvoj! In v političnih deklaracijah se zanje zato tudi izrekamo, le stvarnost se ne giblje v tej smeri!

Vrednotne razsežnosti znanosti

Logično teoretsko analizo vrednotne razsežnosti znanosti* je mogoče prepričljivo uspešno izpeljati le v kontekstu sociokulturne, epistemološke zgodovine znanosti, ki nam bi razkrila:

- zgodovinsko preobrazbo koncepcije znanosti;
- zgodovinske spremembe razumevanja razmerij med znanstvenim subjektom in znanstvenim objektom;
- razvoj in spremembo idealov in norm znanstvenega raziskovanja, dokazovanja in opisovanja ter idealov znanstvenosti in objektivnosti;
- vpliv naravoslovnih idealov znanstvene objektivnosti na celotno znanost;
- znanstveno konstrukcijo materije, duha in narave in iz tega izhajajoči razkol med subjektom in objektom med naravoslovnimi in družbenimi znanostmi ali pa popolno identifikacija družbenih »zakonov« z naravoslovnimi zakonitostmi;
- zgodovinski razvoj razmerij med teorijo-empirijo-prakso;
- spremenjena zgodovinska razmerja med znanostjo, družbenopolitično in tehnološko prakso in vpliv teh sprememb na vrednotno nevtralne ali vrednotno konstituirane znanosti.

Dokler niso razjasnjena navedena zgodovinsko-strukturalna razmerja, ostaja v precejšnji temi celotna vrednotna problematika znanosti. To neznanje in konkretne družbeno idejne situacije nas potem potiskajo ali v vrednotni relativizem znanosti ali pa v presežni ideal naravoslovne nadzgodovinske objektivnosti, v znanje in znanost brez spoznavajočega subjekta.

Odmišljeni subjekt

Problem vrednotnega temelja in vrednotne razsežnosti znanosti ima že dolgo zgodovino in se ne začenja z nemškimi sociologom Maxom Webrom, ampak seže najmanj na sam začetek formiranja novoveške znanosti. Tedaj je nastala nova paradigma znanosti, drugačna od antične in srednjeveške. Vzpostavljeno je bilo novo razmerje med subjektom in objektom in novi kriteriji objektivnosti in znanstvenosti. Eksperimentalna, matematična metoda je postavila v ospredje indukcijo, merljivost in preverljivost. Narejena je bila selekcija znanstvenega objekta. Edini pravi dostojni predmet znanstvenega raziskovanja je postal merljivi objekt in najbolj vreden rezultat znanstvena dejstva in matematična formulacija

* Ta prispevek je avtor pripravil za razpravo o temi »objektivnost in normativnost v družbenih vedah«, ki jo je organizirala Sekcija za znanost in filozofijo MC CK ZKS dne 1. aprila 1986.

zakonov. Naravoslovni znanstveni objekt se po eni strani vse bolj osvobaja subjekta in subjektivnih tako imenovanih sekundarnih kvalit. Filozofski racionalizem pa na svoj način odkriva posredovanost objekta po subjektu, ukine avtonomnost objekta in ga naredi za proizvod aktivnosti, konstrukcije subjekta, ne individualnega, ampak transcendentalnega (absolutna inteligenca, absolutni Jaz, absolutni duh).

Iz fetišizacije merljivosti je izšla absolutizacija matematike in matematične oformljenosti znanja. 17. in 18. st. razvija ideal univerzalne matematike (Leibniz). Prisotna je misel, da je od vseh idej ideja števil najjasnejša in najrazločnejša in da jo je možno uporabiti za vse, od misli do angelov. Condillac je izrekel znano frazo: ne prepirajmo se, ampak računajmo. Pozabljena je bila Aristotelova misel, da bo pameten človek zahteval tisto mero natančnosti, ki jo dopušča sam predmet znanosti.

Iz idealizacije matematiziranega znanja je zrastel kriterij, da je pravo znanstveno spoznanje tisto, ki je splošno in nujno veljavno. Kant je z upoštevanjem tega odrekal znanstvenost tedanji kemiji, medicini in tehničnim znanostim, ker so bile pretežno empirične, opisne in so se izčrpale v obliki receptov, praktičnih navodil, pravil in izvedb. Na osnovi tisočletne evropske kulturne intelektualne tradicije, ki je favorizirala teorijo in podcenjevala prakso in empirijo, se je skoraj četrto stoletja v drugi polovici 19. stoletja odrekala tehničnim visokim šolam v Švici in Nemčiji pravica podeljevati doktorate, češ da gre pri tehničnem znanju samo za uporabo že odkritega naravoslovnega znanja, ne pa za proizvodnjo novega, doktorat pa mora vsebovati ravno novo znanje. Kako globoko se je spremenil kulturni, epistemološki kontekst v 20. st., veliko govori že drobno dejstvo, da imajo doktorati tudi takšen naslov, kot npr. »Kemične lastnosti kuhanih govejih jezikov«.

Novoveški naravoslovni ideal objektivnega znanja je po svoje oblikoval predmet nekaterih znanstvenih področij. V medicini nastajajoče meščanske družbe novega veka, ki se začena s Paracelsusom, postaja človek predmet medicine zgolj kot naravno bitje. Francoski filozof in zdravnik La Mettrie priporoča zdravnikom, naj spoznajo fiziko in mehaniko človeškega telesa in naj se ne sučejo okoli problema duše. Claud Bernard kot klasični predstavnik naravoslovno usmerjene medicine v drugi polovici 19. st. je sodil, da mora zdravnik sicer upoštevati mnoge socialne in moralne vidike, ki pa nimajo ničesar opraviti z znanostjo. Pred seboj imamo tipično zožitev, ne samo predmeta medicine, ampak predmeta znanosti nasploh. Družbena razsežnost medicine je bila izločena iz teorije znanstvene medicine. Fizikalna, kemična, biološka, fiziološka raven je bila sprejeta kot edino znanstvena. Naravoslovni koncept medicine je absolutiziral fizikalne, kemične in biološke vzroke bolezni. Na bolezen se je gledalo kot na individualen biološki proces in zato morajo biti metode naravoslovnih znanosti v temelju diagnostike, terapije in rehabilitacije. Ideal medicinske objektivnosti je postal absolutni, od človekovega opazovanja neodvisni in nemoteni objekt. Temu primerno so se izločile vse vsebine kot neznanstvene, ki se niso vključile v to objektivistično vodilno idejo. Tri dogme so bile značilne za čisto naravoslovni koncept medicine:

- načelna enakost anorganskega z organskim;
- načelna biofiziološka enakost človeka in živali;
- redukcija (speljava) socialno-psihičnih kvalit. na fiziološke in biokemične.

Nevezdržnost in omejenost te paradigme znanstvene medicine so postopoma odkrivala in rušile psihoanaliza, socialna medicina in epidemiologija.

V fiziki kot vodilni disciplini naravoslovja so v 20. st. nastale velikanske teoretsko-epistemološke spremembe, ki so revolucionirale pojmovanje razmerja subjekta in objekta v klasični naravoslovni znanosti do konca 19. stoletja. Samo vprašanje časa je, kako se bodo filozofske implikacije te epistemološke revolucije razširile tudi na spoznavne situacije preostalih naravoslovnih disciplin, ki ne bodo mogle več teoretsko odmisлити praktičnega vmešavanja raziskovalca v objekt raziskovanja. Niels Bohr je načelo komplementarnosti razširil na družbo, češ, tudi tu gre za dopolnjevanje, ne pa izključevanje različnih znanstveno vrednotenih opisov in opredelitev. Skratka, načelo komplementarnosti naj bi omogočilo in spodbujalo sožitje v političnem in idejnem pluralizmu. Priznavanje neizogibne intervencije subjekta v objekt raziskovanja ni subjektivizem, ampak izraz objektivne situacije, ki vključuje tudi subjekt. Znanstvena praksa se je povzpela do tiste višine ali spustila do tiste globine, ko ni mogoče več odmisлити elementarnega dejstva, da raziskovalec s svojimi raziskovalnimi aparaturnami znotraj materialnega sveta raziskuje ta svet in ne izhaja iz neke zunanje Arhimedove točke, ki mu zagotavlja dozdevno absolutno objektivno izhodišče opazovanja. V klasični naravoslovni znanosti opazovalec ni deloval kot telesno bitje, ampak je bil reduciran zgolj na mislečega opazovalca in zato ta fizika po Prigoginu ni bila »človeška« fizika.

Pogoje in možnosti spoznavanja fizikalnega sveta ni mogoče ločiti od pogojev bivanja spoznavajočega subjekta. Fizik Carter je to formuliral kot »šibko« antropno načelo: »To, kar nameravamo opazovati, mora zadovoljiti pogoje, nujne za prisotnost človeka kot opazovalca« (P. Devies, Slučajna veselennaja, Moskva 1985 str. 142). Sam obstoj opazovalca se vključuje v temeljne pogoje opazovanja. Kot »močno« antropno načelo pa je Carter formuliral takole: »Vesolje mora biti takšno, da bi v njem na neki stopnji evolucije lahko obstajal opazovalec« (prav tam, str. 144). Fizik Wheeler pretresa »vesolje z našo udeležbo«, v katerem ravno obstoj opazovalca na neki stopnji njegovega razvoja nosi direktno odgovornost za nastanek ravno takšnega tipa vesolja. Vesolje je po Wheelerju tako veliko zato, da v njem lahko biva človek. Obstaja pa seveda velikanska razlika med formulacijami, ali človeški opazovalec vesolja lahko obstaja zato, ker je vesolje takšno, kot ga spoznava, ali pa da vesolje mora biti takšno, da bi se lahko pojavil opazovalec. Slednja formulacija je čisto teleološka oziroma spreminja opazovalca v stvarnika fizikalnih pogojev svojega nastanka in bivanja.

Vrednotno obremenjena družboslovna znanost

Če so že fiziki prisiljeni govoriti o vesolju »z udeležbo opazovalca«, pa čeprav opazovalec vesolja ni ustvaril, potem je v družbenih znanostih še manj mogoče govoriti o družbi brez »opazovalca«, ker so ljudje tvorci svojega družbenega sveta. To usodno opredeljuje razumevanje objektivnosti družboslovnih spoznanj in njenih vrednotnih razsežnosti.

Življenje je v vrednotujočem odnosu do okolja in sveta. Za njega ni vse enakovredno in enako. Svet življenja je za življenje vrednotno konstituiran. Družbeno kulturni in tehnološki svet človeka je za človeka že vrednotno opredmeten, vrednotno artikuliran svet, s katerim se človek identificira, ga sprejema,

zavrača in bojuje. Družbena znanost je ukleščena znotraj »sveta življenja« in zato ni mogoče družbene znanosti ločiti od vrednotnih predpostavk in vrednotnih interpretacij.

Samo prizadevanje za vrednotno neobremenjeno družbeno znanost izraža vrednotno orientacijo znotraj znanosti. Če bi bila razpisana nagrada, da se odkrije ali napiše vrednotno neobremenjeno družboslovno znanstveno delo, potem taka nagrada ne bi bila nikdar podeljena. Motivi proti priznavanju vrednotne narave družboslovnih znanosti so lahko zelo različni:

– Spoznavni, češ da se izključujeta vrednotno in spoznavno. Vrednote se popolnoma individualizirajo ter se jim odreka objektivna spoznavna vsebina. Nedvomno je vrednotno lahko v koliziji s spoznanjem, ni pa nujno in obvezno.

– Družbenoidejni, zaradi vsiljevanja znanosti določenih vrednot in idej, ki so škodovale spoznavni funkciji znanosti. Poleg takšnih vsiljevanih in spoznavno škodljivih vrednotnih usmeritev obstaja še avtonomna, spontana, svobodno sprejeta eksplicitna ali implicitna vrednotna usmeritev raziskovalca, ki pa je prav tako predmet znanstvene racionalno vrednotne kritike.

– Ideološko vrednotni, da se v imenu vrednotne neobremenjene družbene znanosti znanost očisti marksističnih in socialističnih vsebin in stališč ali da se zavaruje pred njenim vplivom, ker je marksizem itak ideologija, utopija, ideal, ne pa znanost, ali da se marksistična misel izolira od empiričnih in teoretičnih spoznanj drugih vrednotnih znanstvenih orientacij.

– Zaradi profesionalnega akademskega interesa, ki goji predvsem kult temeljne znanosti in se ne ozira na probleme politične in družbene prakse. Vrednotna narava znanosti pa je izrazitejša pri uporabi znanj, planiranja, organizacije, praktičnih predlogov.

– Od politične opredelitve družboslovca in njegovega odnosa do konkretne politike in njene programske orientacije je odvisno tudi njegovo stališče do določenih vrednotnih idej in pojmov v znanosti.

Vrednotne izjave in sodbe lahko razdelimo v: odločitvene izjave: npr., takšno organizacijo dela bomo spremenili; optativne izjave, ki izražajo želje: npr., zaželen je večji delež kmetov in delavcev v ZK; performativne (predpisane) izjave: npr. cestni, tehnični, standardni predpisi, predpisi in pogoji članstva v društvih, organizacijah; imperativne izjave, ki se nanašajo na ukaze, npr., takoj se morajo sestati vodstva družbenopolitičnih organizacij v delovnih kolektivih; normativne izjave, ki razlagajo določene načine obnašanja, dejanja, stanja, procese kot dobre in slabe, pravične-nepravične (to so npr. moralne sodbe); selekcijske in regulativne izjave.

Vse te izjave nekateri označujejo kot preskriptivne (predpisujoče) izjave – v primerjavi z znanstvenimi izjavami, ki naj bi bile deskriptivne, indikativne (opisne). Znanstveni jezik naj bi bil deskriptivni, jezik prakse pa preskriptivni. Problem vrednotenja naj bi bil problem prakse, ne pa znanosti. Teorija implicira okvir možnega delovanja ali nakazuje nemožnost nečesa. Deskriptivne sodbe implicirajo eksplicitne preskriptivne sodbe in obratno, preskriptivne sodbe temeljijo na deskriptivnih. Ne more se predpisovati nekaj, kar je zunaj okvirov teoretsko (t. j. deskriptivno) možnega. Aksiološki vidik se vpleta celo na ravni dejstev. Različno se presoja pomen dejstev za izgradnjo, potrditev ali ovržbo določene koncepcije. Celo pri kozmoloških modelih ni popolne soglasnosti o relevantnosti določenih dejstev za določene modele in scenarije, posebno ko je vprašljiva bodočnost vesolja in njegove »prve sekunde«.

Aksiološki vidik v znanosti ima tri bistvene ravni:

- temeljne vrednote predpostavke in vrednote ideje kot znanosti nekaj zunajga ali inherentnega;
- vrednotne sodbe in izjave kot predmet znanstvenega utemeljevanja;
- kadar imajo družboslovne znanstvene izjave vrednotni značaj.

Ali lahko nastopajo vrednotne izjave znotraj sistema družboslovnih znanstvenih izjav? To je pravi in najtežji problem vrednot in vrednotenja v družbenih znanostih.

Odgovor Maxa Webra in kritičnega racionalista Hansa Alberta

Max Weber kot eden izmed meščanskih teoretikov vrednot proste znanosti je nesporno priznaval in dokazoval, da je vrednotni temelj družbenih znanosti neizogiben, kar pa po njegovem še nima za posledico nujnosti vrednotnih sodb v sami izkustveni empirični družboslovni znanosti. Ali naj spoznavajoči subjekt poslednja vrednotna merila izpove, to je po Webru njegova osebna zadeva, vprašanje njegovega hotenja in vesti, ne pa izkustvenega znanja (Max Weber, *Die »Objektivität« sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* v, Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1951, str. 151). Čimbolj so problemi splošni in čim večji je njihov kulturni pomen, tembolj se po Webru vpletajo prepričanja, aksiomi vere in vrednotnih idej. Edino z vrednotnega stališča po Webru lahko ocenimo, kaj je v neskončnem bogastvu družbene stvarnosti vredno in zanimivo. Naši vrednotni nazori po Webru niso rezultat izkustvenega znanja, so iracionalnega izvora, in zato se iracionalni diskusiji odtegujejo poslednji vrednotni aksiomi. Tudi v znanosti pa je po Webru nujen izbor enega izmed možnih medseboj nepomirljivih vrednotnih stališč. Znanost po Webru ne more preoblikovati vrednot, ker je sama utemeljena na vrednotnem stališču. To je po mojem nezgodovinsko gledanje na razmerje med znanjem in vrednotami. Sama Marxova družboslovna spoznanja so imela velikanski vpliv na oblikovanje družbeno vrednotnih stališč. Sodobna ekološka spoznanja že imajo in bodo imela tvorno vlogo pri vrednotni preorientaciji človekovega spreminjanja narave. Nekateri celo govorijo o novi ekološki etiki. Možnosti sodobnih medicinskih spoznanj in medicinske tehnologije pomenijo izziv ne samo medicinski etiki in deontologiji, ampak etiki nasploh. Medicina je dobila novo moč nad življenjem in smrtjo, torej nad ključnimi človekovimi vrednotami. Te medicinske možnosti postavljajo v novo luč vprašanje kvalitete in vrednosti človekovega življenja. Samo poslednja vrednotna merila, vrednotni aksiomi se po Webru izmikajo racionalni presoji, ne pa vrednotne sodbe, ki niso subjektivnega izvora in so lahko predmet znanstvene diskusije. Torej Weber ne odklanja tudi druge ravni aksiološke problematike. Weber je prišel do paradoksalnega zaključka, ki ga pogosto spregledajo njegovi interpreti: »Ni nobene naravnost »objektivne« znanstvene analize kulturnega življenja ali – kar je morda nekoliko ožje, toda za naš smoter ne pomeni nekaj bistveno drugega – »socialnih pojavov« neodvisnih od specialnih in »enostranskih vidikov«, po katerih so – izrecno ali molče, zavestno ali nezavestno – izbrani, analizirani, predstavljeni in razčlenjeni kot raziskovalni objekt« (Weber, prav tam str. 170).

Webrovo stališče se v bistvu zoži na to, da vrednotne sodbe ne zahtevajo izkustvenega znanja, da ne izhajajo iz njega, ne zanika pa, da poslednji vrednotni

aksiomi in ideje nimajo vpliva na izbor in analizo raziskovalnega objekta. Ta vrednotni vpliv je apriornega iracionalnega izvora.

Znanost po Webbru ne govori, kaj je treba storiti, ampak kaj se more in kaj se hoče v danih okoliščinah. Kritični racionalist Hans Albert je v šestdesetih letih ugotavljal, da je to, kaj je treba storiti, odvisno od tega, kaj moremo storiti. Kaj moremo storiti, pa nam sporoča deskriptivni, informativni znanstveni izjavni sistem, ne pa predpisujoči vrednotni sistem. Zavrnil je, da bi prehod k uporabnosti znanja zahteval eksplicitno vrednotne sodbe znotraj empiričnih in tehničnih znanosti, ki bi služile kot premise za praktično izvajanje. Tehnična navodila, predpisi in norme po njegovem nimajo vrednotnega imperativa, kaj je treba storiti, ampak samo informiranje človeka, kaj je možno storiti. Če so ti predpisi uporabljivi, je odvisno samo od njihove informacijske vsebine in njihove pomembnosti za določen problem. Informirajo nas o možnostih, alternativah, ki jih lahko izberemo, ne pa, katero je treba izbrati. Kaj je možno narediti objektivno, res ni odvisno od tega, kaj je treba storiti, toda kaj je treba narediti, pa je odvisno od tega, kaj je možno narediti. Realno »treba« je lahko samo znotraj realno možnega. Sam obseg informacij o objektivnem možnem pa je odraz tudi naše vrednotne usmeritve, katero znanje bomo producirali, na katere probleme in dejstva bomo spoznavno osredotočeni. Kaj je treba storiti, vpliva vztrajno nazaj na informacijsko razširitev tega, kaj je možno storiti.

Nimamo vedno opravka z zaporedjem: najprvo spoznano realno možno in nato v okviru njega selekcionirano, kaj je treba. Pogosto je zaporedje obrnjeno, vemo, kaj je treba storiti, toda ne razpolagamo še z znanjem o pogojih in sredstvih, ali je to možno. Različne vrednotne alternative »treba je« nas usmerjajo k iskanju različnih informacij in spoznanj. Hans Albert je priznal, da pri prevajanju znanja v prakso znanje pridobi normativno vrednotno funkcijo ali učinek, vendar pa to še ne zahteva normativnih vrednotnih sodb v informacijskem izjavnem sistemu. Iz tega sledi priznanje, da aksioloških učinkov v deskriptivnem izjavnem sistemu ni treba iskati samo v stavčnih formah eksplicitnih vrednotnih izjav. Vrednotni učinki in momenti torej lahko nastopajo v čisto deskriptivnih znanstvenih družboslovnih izjavah. Če se npr. v sociološkem znanstvenem tekstu trdi, da ima mladina v nekem družbenem sistemu enakopraven dostop do šolanja na vseh ravneh, je to lahko čisto znanstvena argumentirana preverljiva sodba, toda hkrati nosi s seboj globoko vrednotno sporočilo za tiste, ki cenijo enakopravnost dostopa do šolanja, in za tiste, ki temu nasprotujejo. Faktične ugotovitve silijo tako raziskovalce kot druge ljudi v vrednotujoč odnos do dejstev. Kaj bi si npr. mislili o raziskovalcu koncentracijskega taborišča, ki bi vestno in z matematičnimi metodami raziskoval vsa zločinska početja, vendar bi dejal, da mu znanstvena objektivnost ne dovoljuje vrednotnih izjav obsojanja ali kritike same institucije koncentracijskega taborišča.

Šele vrednotni odnos do znanstveno ugotovljenih družbenih dejstev nas sili v angažirani konservativni ali napredni odnos do teh dejstev. Toda ali je vrednotni angažirani odnos nekaj čisto samovoljnega, eksistencialnega, emocionalnega ali pa celo podzavestnega, čista moralna ali celo moralizatorska pozicija, ki ni utemeljena na spoznanju? Začetni eksistencialni protesti preraščajo v proteste na osnovi vedenja, znanja, informacij. Če Marxova znanstvena analiza, da je kapitalistična družba odtujena in izkoriščevalska družba, ki vodi k odpravi razredne družbe, ne bi imela vrednotnega obeležja in učinka, potem sploh ne bi mogla predstavljati nikakršne mobilizatorske sile za delavski razred, ampak bi se do tega znanstvenega dejstva ljudje obnašali tako ravnodušno kot do zakona gravitacije, za

katerega ne moremo reči, ali je za človeka pozitiven ali negativen. Dejstvo izkoriščanja je bilo že pred Marxom občuteno kot vrednotno negativno. Znanstveno odkritje mehanizma izkoriščanja se je spojilo z množičnim razširjenim vrednotnim obsojanjem izkoriščanja.

Ko je nek družbeni odnos tudi moralno vrednotno diskreditiran kot nesprejemljiv, je to že po Engelsu zgodovinski izraz, da je tudi ekonomsko in politično preživel. V nekaterih kulturah celo napoved sončnega mrka še zdaleč ni pomenila zgolj znanstvene prognoze, ampak je sproščala veliko emocionalno, religiozno in celo politično napetost in razburjenost množic, ker se je ta naravni dogodek pogosto politično instrumentaliziral v boju za oblast, za množično podporo ali zavrnitev neke pomembne politične odločitve.

Niso vse vrednotne sodbe moralne sodbe. »Ta motor ni kvaliteten«, je strokovno vrednotna sodba, ki se lahko prevede in argumentira z vrsto indikativnih sodb, ni pa moralna sodba tipa »ta človek ni dober«. Če rečem, »zlato je najboljši prevodnik elektrike«, to ni samo informativna spoznavna sodba, ampak je spoznavno relacijska ocenjujoča sodba. Ta naravoslovno tehnična sodba se po zunanji formalni jezikovni strukturi ne razlikuje od družboslovne sodbe »samoupravna družba je najbolj humana in demokratična«.

Če že obstojijo čiste naravoslovne, matematične, tehnične izjave, pa ne obstojijo čiste vrednotne izjave brez spoznavne vsebine.

Vrednotno nabitost imajo že sami pojmi in ne šele vrednotne sodbe. Bolezen, nesreča, delikvenca, svoboda, razvoj, odtujitev, izkoriščanje, profit, samoupravljanje, fašizem, demokracija, kontrola, ZK, NOB, socialna revolucija, stalinizem, informbiro idr. so vrednotno obremenjeni pojmi. Ti pojmi so elementi tvorjenja sodb, toda hkrati ne smemo pozabiti, da so pojmi v bistvu že ukinjene sodbe, rezultat dolgotrajnega zgodovinskega miselnega procesa. Pojem je neeksplicirana sodba in implicira množstvo sodb. Sodba je razvit pojem, pojem pa so nerazvite, ukinjene, transformirane sodbe. Če torej vrednotno (ne)obremenjenost družboslovnih znanstvenih spoznanj omejimo samo na lov ali na pregon eksplicitnih vrednotnih izjav, smo izpustili ogromno polje vrednotne navzočnosti in vrednotnega učinkovanja, ki nima očitne zunanje vrednotne stavčne forme. Ne smemo se omejiti zgolj na analitičen atomističen jezikovno stavčni pristop k analizi vrednotnih izjav, izoliranih iz celotnega konteksta neke znanstvene družboslovne koncepcije. S Hansom Albertom se je možno strinjati, da vrednotne izjave niso nujne v družboslovnem znanstvenem sistemu (vendar običajno niso prisotne samo implicitno v ukinjeni obliki, ampak tudi eksplicitno), toda s tem še ni zagotovljeno, da niso že same informativne, deskriptivne, kognitivne družboslovne znanstvene sodbe vrednotno obremenjene in sproščajo vrednotne učinke in obnašanje. Webrovi vrednotni aksiomi, vrednotne ideje, poslednja vrednotna merila se lahko manifestirajo v deskriptivnih ali pa v preskriptivnih aksioloških sodbah, ne pa nujno samo v vrednotnih sodbah. Albertov zaključek, da vrednotne izjave niso nujne v znanstvenem izjavnem sistemu, še ne odstranjuje možnosti za vrednotno naravo samih informativnih sodb. Zgolj na zunanji jezikovni ravni izjav ni mogoče dokazati ali ovreči, ali je v znanstvenih rezultatih prisotno ali ni prisotno vrednotenje. Z ničemer ni možno jamčiti ali dokazati, da vrednotna izhodišča, vrednotne ideje in pojmi ne prodirajo v same znanstvene družboslovne informativne izjave.

Je vrednotno obremenjena družboslovna znanost nujno spoznavno zlo? Na to ni mogoče vrednotno enopomensko odgovoriti. Vse vrednotne dimenzije, implicitne in eksplicitne, ki se pojavljajo na ravni izbora problema, hipotez, izbora

metode in interpretacije, so prav tako stvar znanstvene diskusije. Neizogibno obstoji konflikt med različnimi vrednotnimi izhodišči v družboslovni znanosti. Vrednotno izhodišče je lahko bolj univerzalno, lahko bolj parcialno, lahko dogmatično, lahko samokritično, lahko širše družbeno podprto in zaželeno, lahko nezaželeno, lahko spoznavno stimulatívno, lahko spoznavno zaviralno ipd.

Dobljeni znanstveni rezultati se lahko neopazno spremenijo v vrednotna izhodišča nadaljnjih raziskovanj in ne gre torej samo za vpliv zunaj znanstvenih vrednotnih izhodišč na znanstveno raziskovanje. Če sta informativna vsebina in osnova vrednotnih sodb empirično in logično verificirani, je tudi pozitivnejša njihova spoznavna vloga. To je gotovo izredno važna konstatacija za vse politične programe. V svetu, kjer je znanost postala del splošne izobrazbe in kulture, je znanost postala legitimno sredstvo tudi politične verifikacije. Nobeni politični programi ne morejo računati na veliko vplivnost in prepričljivost, če so na vsakem koraku v očitnem sporu z družboslovno utrjenimi spoznanji. Seveda pa politični programi nimajo odnosa samo do znanstvenih spoznanj, ampak so v prvi vrsti naslovljeni na potrebe in interese ljudi, določenih socialnih skupin, razredov, slojev. Znanost pa seveda tudi raziskuje in opisuje te interese in potrebe. Sama znanost temelji na temeljni vrednoti resnice in objektivnosti. Druge vrednote so lahko do te temeljne spoznavne vrednote indiferentne, lahko so z njo v konfliktu, jo omejujejo ali pa krepijo.

Družboslovci so obsojeni na nek vrednotni izbor, na neko vrednotno usmeritev. »Gotovo je zelo pomembno, da se dela jasna razlika med dejstvenimi izrazi in vrednotnimi sodbami. Če to ne uspe, se lahko konča v brezupni zmešnjavi. Eno je delati razliko med obema aspektoma opisa realnosti, nekaj drugega pa je trditi, da je vrednotne sodbe mogoče izključiti iz znanstvene analize. To drugo je enostavno nemogoče« (Branko Horvat, *Politička ekonomija socializma*, Globus Zagreb, 1984 str. 176).

Znanost-ideologija-politika-vrednote

Četverokotnik »znanost-ideologija-politika-vrednote« je postal tako teoretsko kot praktično politično aktualen. Razprava o znanosti in ideologiji je bila v jugoslovanskem prostoru močno prisotna v petdesetih letih, nato konec šestdesetih let, obnovila se je s precejšnjo ostrino konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let.

Vse te prelomnice so povezane s širšim domačim in tujim družbenopolitičnim ter idejnim kontekstom. Razprava v osemdesetih letih poteka v znamenju silnega pritiska za dezideologizacijo in ostrega razločevanja med ideologijo in družbeno znanostjo. Dezideologizacija in antiideologizacija zelo pogosto prevzemata obliko površne, prozorne ideologizacije in padata pod raven razmišljanja naprednih meščanskih mislecev o odnosu znanost-ideologija-vrednote. Konkretna vsebina in funkcija dezideologizacije sta zelo različni, lahko opravljata napredno ali konservativno funkcijo, lahko sta kritika nemogočega političnega in ideološkega pritiska na znanost, lahko pa strategija odvajanja družbene znanosti od napredne politične usmeritve in teoretske paradigme, odvajanje družbene znanosti od programske platforme ZK, od marksizma ipd.

Izražata lahko protest proti poenostavljenim vladajočim ocenam naše zgodovine, naše NOB, našega povojnega razvoja, lahko pa izražata »radikalno« kon-

servativno ideološko prevrednotenje NOB in celotnega socialističnega razvoja in njegove perspektive v smeri tradicionalnih ali modernih meščanskih neokonservativnih konceptov in vizij družbenega razvoja.

Pri nekaterih domačih avtorjih je problematika ideologija-znanost odtrgana od svetovnega konteksta ali pa se zelo enostransko povezuje z določeno teoretsko rešitvijo, ki bolj ali manj utrjuje stališče avtorja.

Ko je znanost postala ne samo produktivna tehnološka in ekonomska sila kapitalizma, ampak tudi socializma, je postajala hkrati vse bolj idejna in ideološka sila družbe. Znanost je stopila v praktični svet planiranja, prognoziranja, programiranja in konstrukcije družbe ter njenega razvoja. Znanost je postala politični instrument konstrukcije družbe. S tem pa se je zaostri vprašanje vrednotnih predpostavk in vrednostne družbene orientacije znanosti. Znanost ne služi samo različnim družbenopolitičnim ciljem, ampak znanost sama znanstvene možnosti pretvarja v družbenopolitične naloge in cilje, a hkrati uresničevanje družbenopolitičnih ciljev pretvarja v znanstvene naloge in znanstvene probleme. Ker produkcija in uporaba znanja ne potekata v družbenopolitičnem vakuumu, ampak nasprotno, v konkretnih družbenozgodovinskih kontekstih, se je zaostri vprašanje, kako to vpliva na samo produkcijo znanja in ali prizadeva tudi spoznavno (epistemološko) raven v odnosu na znanstveno objektivnost. Kako razumeti marksistično tezo, da družbena bit določa družbeno zavest, če je znanost sama nesporna oblika družbene zavesti in ne more biti izvzeta iz družbene določenosti? Toda hkrati je znanost v 19. in 20. stoletju sama postala mogočni oblikovalec družbene biti. Kako razumeti znanstveno objektivnost glede na družbeno naravo znanosti? Ne more iti za nujno izključevanje, če pa oboje faktično obstaja, znanstvena objektivnost in družbena narava znanosti. Ideal klasične nadzgodovinske znanstvene objektivnosti, ki je izhajala iz absolutne ontološke razdvojenosti subjekta in objekta raziskovanja, je bil napaden in omajan iz različnih smeri: nemške klasične filozofije, marksizma, operacionalizma in filozofskih posplošitev in filozofskih implikacij same znanstvene prakse in njenih spoznanj (Mach, Brillouin, Prigogine, idr.), sociologije znanja in znanosti (Mannheim, idr.). Mannheim zahteva, da se spremeni pojem objektivnosti v družbeni znanosti. Konflikt med družbeno pogojenostjo znanosti in objektivnostjo se je razrešil v relacionizem. Marksizem oziroma zgodovinski materializem je razrušil mit o zgodovinski univerzalni objektivnosti družbenih spoznanj, ko je razkril družbeni buržoazni meščanski horizont konkretne družbene znanosti določenega zgodovinskega obdobja.

V novih družbenih in idejnih razmerah se je znašla znanost po socialistični revoluciji v SZ in z nastopom fašizma in nacizma. Povojna zaostrena blokovska razcepljenost sveta in proces destalinizacije sta zahtevala ponovno kritično preučitev razmerja med znanostjo-ideologijo in politiko. Spremenilo pa se je tudi ideološko in politično razmerje med znanostjo in kapitalom s preobrazbo liberalnega kapitalizma v državni kapitalizem in imperializem. Kapital, pa tudi državni socializem sta preobrazila znanost v »big science«, s katero je znanost eksplicitno postala stvar politične strategije kapitala in države. V to novo družbeno orbito niso bile pritegnjene enako intenzivno vse znanosti ali vse ravni raziskovanja, kar se je tudi pokazalo v različnih stališčih avtorjev do etično vrednotne in politične razsežnosti znanosti. Tudi vsakokratno stanje razrednega boja, njegova latentnost ali manifestnost, njegove mirne, reformistične ali zaostrene revolucionarne oblike so vtisnile svoj pečat vsakokratnemu razumevanju odnosov znanost-politika-ideologija.

V našem prostoru je zelo značilno, da se dezideologizacija in kritika ideologije razumeta pretežno le kot kritika in osvobajanje od marksizma, socialistične zavesti in družbenosocialistične usmerjene družbene znanosti. Blaga ali nikakršna kritika se hkrati ne prakticira do konservativnih meščanskih ideologemov. Takšna dezideologizacija uveljavlja določene orientacije kot strokovno, demokratično, svobodno znanstveno razmišljanje, a vse drugo je neznanstveno oziroma ideologija.

Vrednotna konstrukcija znanosti je temeljnejša in univerzalnejša od ideološke. Slednja je zgodovinsko prehodna v Marxovem smislu razumevanja ideologije, prva pa je trajnejša, nujna lastnost vrednotujoče znanstvene zavesti. Razumevanje ideologije in ideološkosti je grobo sistematizirano prešlo naslednje faze:

1. Klasična meščanska pozitivno družbeno spoznavna koncepcija ideologije (Destutt de Tracy in njegova šola)

2. Klasična marksistična družbeno in spoznavno negativna koncepcija. Marx in Engels zgodovinskega materializma in znanstvenega socializma ne uvrščata med ideologije, ampak ga razumeta ravno kot nasprotje in negacije meščanske ideološke praktične in znanstveno teoretske pozicije.

3. Postklasična marksistična družbeno in spoznavno pozitivna in negativna koncepcija ideologije (Mehring, Plehanov, Lenin, Gramsci), ki razločuje proletarsko in buržoazno ideologijo. Sem spada med prve Bernstein, ki odkriva ideološke momente v socializmu.

4. Meomarksistično nadaljevanje strogo negativnega klasičnega marksističnega koncepta ideologije kot družbeno pogojene napačne zavesti, iz katere je izključena znanost. V okviru tega pa določen miselni tok odkriva ideološko naravo tudi v znanosti in tehnologiji. Ne odreka se spoznavna vrednost ideološkosti zavesti.

5. Marksistična strukturalistična koncepcija ideologije (Althusser), ki prenese poudarek na ideološke aparate, ideološke moči in ne omejuje bistva ideologije zgolj na zavest.

6. Moderna meščanska neopozitivistična, funkcionalistična, kritično racionalistična koncepcija ideologije, ki je v stalni konfrontaciji z marksističnimi tokovi (Merton, Shils, Bell, Albert, Topitsch, idr.). Posebno mesto ima Karl Mannheim, ki sicer veliko dolguje Marxu, a se je hkrati od njega globoko oddaljil.

V skladu s komunističnim gibanjem je bil do današnjih dni najbolj razširjen in praktično učinkovit pozitivno/negativni koncept ideologije, ki je v bistvu postal politična teoretska platforma komunističnih partij. Zaradi negativnih političnih in ideoloških izkušenj pa se je okrepila težnja v znanstveni in širši družbeni zavesti po izključnem družbeno spoznavnem negativnem vrednotenju ideologije. Formalni praktični organizacijski odziv na to tendenco se je pokazal tudi v tem, da so se pri nas npr. nekdanje ideološke komisije preimenovala v komisije za idejno teoretično delo.

Uporabljena literatura

- Branko Horvat, Politička ekonomija socijalizma, Globus, Zagreb 1984.
Hans Albert, Wertfreiheit als methodisches Prinzip. Zur Frage der Notwendigkeit einer normativen Sozialwissenschaft in Hrsg. Ernst Topitsch Logik der Sozialwissenschaft, Köln-Berlin 1971.
Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1951.
P. Davies, Slučajna vselennaja, Moskva 1985.
Idealy i normy naučnogo issledovanija, Minsk 1981.
Wolfgang Stegmüller, Rationale Rekonstruktion von Wissenschaft in ihrem Wandel, Reclam 1979.
Jorge Larrain, Marxism and Ideology, London 1983.

Roy Medvedev in sovjetski marksizem*

Vse bolj postaja očitno, da se mora socializem kot svetovni proces neizogibno soočiti z izzivi časa. Če je bilo preteklo stoletje obdobje elaboracije temeljnih idej socializma in je bilo 20. stoletje čas revolucij in nastajanja prvih socialističnih družb, bi moralo biti prihajajoče stoletje čas samopotrjevanja socializma kot nove družbe pravičnosti in splošnega napredka. Pokazalo se je namreč, da socializmu ob vrsti velikih in nedvomnih uspehov ni uspelo na mnogih področjih prehiteti dosežkov meščanske družbe in ponuditi novih alternativnih rešitev. Danes je povsem očitno, kako naivno je bilo zaupanje v možnosti, da se dá naglo dohiteti in prehiteti najbolj razvite kapitalistične države, da je mogoče v razmerah vsesplošne zaostalosti napraviti velike prodore in v nekaj desetletjih vzpostaviti družbo izobilja in odpraviti vse razredne in socialne razlike. In vsa ta mobilizatorska propagandna sporočila so bila vse do nedavnega uradni del političnih strategij in nedotakljiv element ideoloških platform (Stalin, Mao Ze Dong, Hruščov).

Ni namreč problem zgolj v uresničevanju socialističnih ciljev, marveč predvsem v vprašanju, ali more socializem postati atraktivna ideja, ki lahko razen lastnih privržencev priteguje široke plasti ljudi in zagotavlja zgodovinsko premoč socializma. Georg Lukács je svojčas, še v prvih letih destalinizacije zapisal, da je najslabši socializem boljši kot katerikoli kapitalizem. Toda zdaj je več kot na dlani, da po zgodovinskem izkustvu socialistične prakse in njenih hudih deformacij zveni ta Lukácsева teza kot prazna apologija. Zato se danes ne zastavlja vprašanje: socializem – da ali ne? V ospredje prihaja drugo vprašanje: kakšen socializem? Kakršenkoli socializem ne more več ustrezati zahtevam časa – če je kadarkoli to sploh bilo mogoče. Ne more biti paradigma gibanja, še več: prej bi lahko rekli, da mu to bolj škoduje kot koristi. Da ne govorimo o tem, da grobe deformacije v svetu socializma neposredno ogrožajo socialistični razvoj v deželah, v katerih do deformacij prihaja, saj postajajo te posredno propagandno orožje za obrambo stare ureditve v svetovnih razsežjih.

Ekspanzija socializma je nadalje odvisna od odgovorov na povsem konkretna vprašanja, pred katerimi stoje subjektivne sile socializma. Zgodnje socialistične družbe se soočajo z evidentnimi pomanjkljivostmi ekonomskega sistema (stagnacija stopnje rasti, nizka produktivnost, neracionalnost gospodarjenja, nesposobnost za hitrejšo tehnološke inovacije), pa tudi s problemi na področju demokratične konstitucije družbe. Po drugi strani leвица na Zahodu ne uspe izoblikovati strategije izhoda iz

* Tekst, ki ga objavljamo, je B. Caratan napisal kot predgovor h knjigi Roya Medvedeva »Leninizem in zahodni socializem«, ki bo izšla konec leta 1986 v zbirki Prometej pri zagrebški založbi Globus. – Op. ur.

krize države blagostanja, ki bi se lahko kosala s programi, ki jih ponuja desnica, in ki bi poleg odpiranja perspektive razvoja družbe hkrati utemeljevala socialistične rešitve. Socialistične sile tretjega sveta, zlasti v sedanji dolžniški krizi, vse teže rešujejo svoje dežele iz nerazvitosti in neokolonialne odvisnosti. Sicer pa je vsem znano, da se tudi Jugoslavija sooča z ekonomsko krizo. Skratka, lahko bi rekli, da so domala vsi subjekti v svetu socializma pred težavnimi problemi, ki terjajo zelo konkretne odgovore. In skoraj gotovo je, da ti odgovori ne morejo biti pomirjevalni ukrepi, ki izhajajo iz vnaprej pripravljenih ideoloških solucij.

Vzroke krize ali stagnacije socialističnih sil je treba iskati predvsem v predhodnih etapah. Dogmatske sile bodo seveda za vse probleme obtoževale nosilce inovacij: zagovornike samoupravljanja, gospodarskih reform, modernizacij, evrokomunizma in vseh drugih, ki s svojimi poskusi vznemirjajo in vzbujajo dvom v naravnost tradicionalne levice. In prav neuspehi inovatorjev morejo postati argument za to, da klasična levica ni odpovedala. Že v preteklih etapah je dogmatska redukcija onemogočala subjektivnim silam socializma, da bi izoblikovale realne projekte družbenih sprememb. Dogmatski modeli, pa najsi gre za socialdemokratski reformizem ali pa s stalinizmom obremenjeni komunistični model, niso opravili izpita. Napredovanje so si praviloma zagotovili tisti projekti socializma, ki so samostojno gradili lastne strategije, ki so se na svojstven način prebijali iz obroča ortodoksnosti. Tako je bilo vse od ruske revolucije, za katero je Gramsci že leta 1918 slikovito dejal, da je bila to revolucija proti *Kapitalu*, revolucija, ki se je zgodila navkljub logiki *Kapitala*, pojmovane kot ahistorična shema razmerja med proizvodnimi silami in proizvodnimi odnosi in po kateri naj bi imela revolucija vse možnosti edino v razvitih kapitalističnih državah. Kasneje so – kljub modelu revolucije, zasnovanem na ruski paradigmi – zmagale kitajska revolucija, jugoslovanska revolucija in vsi drugi prodori socializma, ki so jih nacionalnoosvobodilna gibanja izbojevala na periferiji kapitalističnega sveta. Vsaka od teh revolucij je imela strategijo, ki je izhajala iz analize konkretne situacije, medtem ko se je prevzemanje tujih vzorov praviloma izkazalo za sterilno.

Po drugi strani je dogmatska usmeritev peljala k temu, da so se socialistične sile zapirale v svoje interne probleme, kar je še dodatno zmanjševalo njihovo sposobnost, da bi na celotni širini politične fronte nastopile kot dejanski subjekti revolucionarnih sprememb. Problemsko osiromašene, nesamostojne strategije, izpeljane iz modela, obveznega za vsa gibanja, so bile praviloma zožene in osredotočene zgolj na problem oblasti. Vendar so tudi na tem področju odpovedovale, ker niso imele moči za avtentične odgovore na njihove konkretne situacije.

Danes, na pragu tretjega tisočletja, je zgodovinsko izkustvo razrednega boja pokazalo, da se subjektivne sile socializma morajo odpreti in se soočiti s stvarnimi problemi sveta v vsej njihovi konkretnosti in raznovrstnosti. Temeljni pogoj za to je, da odvržejo celotno dogmatsko dediščino in

priznajo dejstvo, da je politična zmaga socializma zgolj prvi korak, ki v nobenem primeru ne zagotavlja avtomatičnega razreševanja vseh drugih družbenih problemov. Ne daje vnaprejšnjih odgovorov na ekonomske probleme, ne rešuje samo po sebi nacionalnega vprašanja, ne zagotavlja rešitev v znanstveni in tehnološki revoluciji, na področju agrarnega vprašanja, ne prinaša avtomatično izdelanih receptov, brez posebnega programa ne odpravlja preprek na poti emancipacije žensk. To bi lahko trdili za domala vsa družbena vprašanja, za katere morajo imeti subjektivne sile socializma odgovore že pred revolucijo, še bolj pa po izbojevanju oblasti. Ne preostane potemtakem nič drugega, kot ponuditi projekte inovacij na vsakem od posebnih področij družbene dejavnosti, projekte, ki bodo pomenili izhod iz krize in ki bodo v pogledu učinkovitosti najmanj na enaki, če ne že na višji ravni od tistih, ki jih ponuja desnica. Seveda morajo socialistični projekti upoštevati tudi spremembe družbenih odnosov, vendar ne samo to. Socializem se mora na slehernem področju človeške dejavnosti, kot tudi v celoti izpričevati in dokazovati tudi kot civilizacijska alternativa človeštva, ne pa le kot ideja socialne pravičnosti. Če na tem področju ne bo uspel, potem se tudi ne more afirmirati kot socialno gibanje. Če mu ne uspe, da bi se potrdil kot resnična civilizacijska alternativa, ki človeštvu ponuja in prinaša bogatejšo in višjo stopnjo kvalitete življenja, materialnega in duhovnega, potem praviloma lahko ostane le kot nedokončan projekt – in to ne glede na vse radikalnosti in leve usmeritve, ki so v socialističnem projektu internacionalno navzoče. Zgodovina je nazorno pokazala, da verbalistična radikalizacija ne more nadomestiti manjka stvarnih sprememb, tako kot neznatne spremembe znotraj meja kapitalističnega sistema ne morejo postati kompenzacija za izpraznitve programskih zahtev, da se uresničijo veliki, zgodovinski cilji socialističnega gibanja.

Čas, v katerem je najdevanje novih rešitev imperativ napredka, odpravljanja nazadovanja in stagnacije, terja predvsem teoretsko obnovo in hotenje, da se najdejo odgovori, ki so prilagojeni zahtevam časa. To narekuje tudi vedno večjo odprtost socialistične teorije, zlasti marksizma kot najpomembnejšega teoretskega temelja socialističnega gibanja, in njeno soočanje z realnimi problemi sveta. Zapiranje socialistične teorije v okviru hermetičnih in nespremenljivih monolitov, brez senzibilnosti za različna teoretska preverjanja, inovacije in spremembe, ki dan za dnem preoblikujejo podobo sveta na vseh poldnevnikih in vzporednikih, pelje v teoretski dogmatizem, ki je, kolikor dalj traja, v praktičnem smislu vse manj produktiven.

Prav zaradi teh razlogov je pojav teoretikov, ki skušajo sestopiti z dogmatske ali »ortodoksne« linije v razmišljanju o socializmu – v vsakem primeru, ne glede na njihove stvarne dosežke, poskus iskanja novih poti. V tem kontekstu, ko gre za sovjetsko družbeno znanost, je Roy Medvedev izredno zanimiva osebnost.

Roy Medvedev se je skupaj s svojim bratom-dvojčkom Jaurèsom rodil

14. novembra 1925 v Tbilisiju (Gruzija) v družini boljševoikov. Oče Aleksander Romanovič Medvedev je po rodu iz Astrahana. Sodeloval je v državljanski vojni in kasneje ostal v Rdeči armadi. Po končanem študiju filozofije je polkovnik Medvedev predaval dialektični materializem na vojni akademiji Tolmačev in na leningrajski univerzi. Leta 1937. je postal žrtev Stalinovih čistk. Življenje je zgubil v zloglasnem taborišču Kolima leta 1941. Rehabilitiran je bil po XX. kongresu KPSZ.

Brata Medvedev sta imela tako priložnost na svoji koži občutiti, kaj pomeni, če postaneš otrok sovražnika ljudstva. Roy je kljub vsemu temu postal član partije, vednar se je, tako kot brat Jaurès, globoko zavedal bistva in nevarnosti stalinizma.

Življenjski usodi Roya in Jaurèsa sta se neprestano prepletali in povezovali. Jaurès je dokončal študij biologije na akademiji Timirjazov v Moskvi. Danes je poznan genetik, gerontolog in biokemik in je hkrati (tako kot brat Roy) tudi avtor vrste knjig in tekstov s področja sovjetske politične zgodovine. Del političnih tekstov je napisal skupaj z bratom. Širša javnost ga je že v začetku šestdesetih let spoznala po tekstu, v katerem razkrinkava voluntarizem in politične mahinacije Stalinovega državnega genetika Lisenka (Zh. A. Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*, New York, Columbia University Press 1969). Tudi kasneje se ukvarja s političnimi problemi sovjetske znanosti. (*Soviet Science*, New York, Norton 1978). Skupaj z bratom je napisal knjigo o Hruščovu za časa njegove vladavine (prim. Khrushev: *The Years in Power*, New York, Columbia University Press, 1976). »New Left Review« v številki 117 iz leta 1979 objavlja intervju z Jaurèsom o njegovem doživetju obdobja Brežnjeva (*Russia under Brezhnev*). »Ne morem reči, da je bil to primer bleščečega in navdahnjenega vodstva. Kljub temu pa je moja ocena umirjeno pozitivna« – pravi v tem intervjuju za Brežnjeva Jaurès Medvedev. V izjavi, ki jo je dal v Moskvi dopisniku ameriške revije »Newsweek«, je govoril celo o mafiji Brežnjeva. Leto dni pred tem je pokazal večjo dozo kritičnosti do Brežnjeva tudi Jaurès. V prvem predgovoru k svoji knjigi o Andropovu iz leta 1983 (prim. *Andropov, His Life and Death*, Oxford, Basil Blackwell, 1984) je ugotovil, da so bila zlasti zadnja leta Brežnjeva najmanj uspešna. »Ekonomska rast je bila upočasnjena, kmetijska proizvodnja je upadala, mednaordni odnosi ZSSR pa so bili izpostavljeni ostri kritiki z vseh strani zaradi invazije v Afganistanu in dogodkov na Poljskem.«

Jaurèsova knjiga o življenju in smrti Andropova pa je razkrila mnogo več razumevanja za tisto, kar je poimenoval linija Andropova. Kljub temu pa brata pišeta o Hruščovu, Andropovu in Gorbačovu z neko določeno dozo simpatije in pričakovanj.

Jaurès je bil konec maja 1970 poslan v psihiatrično bolnišnico, vendar je bil kaj kmalu (po treh tednih), po protestih književnikov, iz nje odpuščen. Ta dogodek je opisan v knjigi *Kdo je nor*, ki sta jo skupaj napisala Roy in Jaurès (J. M. – R. M., *Qui est fou*, Paris, Ed. Julliard

1972). Jaurès je dobil januarja 1973 enoletno vizo za bivanje v Veliki Britaniji, v avgustu pa mu je bilo odvzeto sovjetsko državljanstvo. Zdaj živi v Londonu in dela kot višji raziskovalec v Nacionalnem inštitutu za medicinska raziskovanja. Razen s svojo temeljno stroko se ukvarja tudi vnaprej s politično publicistiko in sodeluje na mednarodnih simpozijih, posebej na tistih, kjer razpravljajo o problemih socialističnih družb. Tako se je leta 1980. udeležil mednarodnega kolokvija o stalinizmu v organizaciji Inštituta za raziskovanje (ISER) francoske socialistične partije (gradivo s tega srečanja je bilo objavljeno v publikaciji Editions de la Revue Politique et Parlementaire, Paris 1980). Leta 1983 je objavil že omenjeno knjigo o Andropovu, ki jo je leta 1984 dopolnil z novimi podatki in s prognozo prihodnjih sprememb v sovjetskem vrhu. Iz knjige je razvidno, da želi pisec prikazati pozitivno vlogo Andropova in njegovo kratkotrajno prizadevanje, da bi reformiral sovjetsko družbo. Andropov je imel zares zanimivo politično kariero. Od oktobra 1956 je bil sovjetski ambasador na Madžarskem, od 1957 do 1967 načeluje oddelku CK za socialistične dežele in je zelo pristen sodelavec Suslova, vodilnega sovjetskega ideologa, katerega okorela načela so prispevala k ohranitvi kontinuitete konservativne smeri sovjetske ideologije od časov Stalina do Brežnjeva. Jaurès Medvedev v knjigi zatrjuje, da je bil Andropov pred tem, ko je Suslov prevzel funkcijo vodilnega ideologa sovjetske partije, vse od leta 1967. do 1982. nepretrgoma na čelu Komiteja za državno varnost (KGB), vendar ni bil, kot na Zahodu pretežno domnevajo, človek politične policije, marveč liberalno misleči reformator, ki je omogočil politično promocijo Gorbačova in Ligačova – ter s tem kasnejši prihod reformatorja Gorbačova na čelo partije. Skoraj odveč je omenjati, da je to knjigo napisal Jaurès v sodelovanju s svojim bratom Royem.

V svojih znanstvenih raziskovanjih kaže tudi Roy Medvedev domala podoben multidisciplinarni interes kot njegov brat. Študiral je na filozofski fakulteti v Leningradu, na največji univerzi v ZSSR. Študiral je v času ždanovskih preganjanj inteligence, ki je zajela seveda tudi leningrajsko univerzo. Kot mlad profesor je na gimnaziji predaval zgodovino. Kasneje so ga sprejeli na Akademijo pedagoških znanosti v Moskvi. Doktorsko disertacijo je zagovarjal s področja pedagogike in je dobil na tem področju sloves solidnega raziskovalca; hkrati pa aktivno deluje tudi v političnem življenju. V intelektualnih krogih postaja vse bolj znan. V notranjepartijskih razpravah sodeluje v okviru struje, ki se zbira okoli ideje reformiranja sovjetske družbe, in sicer na podlagi razvoja socialistične demokracije. Ta tendenca postaja znana pod pojmom »partijje demokrate«. Podporo je imela predvsem v vrstah intelektualcev, starih boljševikov, povratnikov iz taborišč, vendar pa tudi med reformatorji v partijskem aparatu. Nobenega dvoma ni, da so bili »partijski demokrati« v neprikritem sozvočju z reformatorji iz partijskega vodstva. To je med drugim možno dognati tudi iz tekstov bratov Medvedev. Iz Royeve knjige o socialistični demokraciji, napisani v času med novembrom 1970 in aprilom 1971 (prim. R. Medve-

dev, *On Socialist Democracy*, New York, Knopf 1976), so razvidne temeljne teze struje zagovornikov socialistične demokracije kot tudi stališče samega avtorja.

Roy Medvedev zaznava v partiji tri temeljne struje. Njegova eksplikacija glavnih značilnosti teh tendenc zelo plastično razkriva politične napeitosti v družbi, ki se soočajo z neodložljivimi zahtevami časa – z nujnostjo, da se prevlada negativna dediščina preteklosti, izvede prenova socialistične družbe in uveljavijo temeljite reforme. Lahko bi rekli, da je v tem pogledu njegova ocena domala paradigmatična.

Po oceni Medvedeva tvorijo prvo strujo neostalinisti. Njihova bistvena značilnost ni njihov odnos do Stalina, marveč predvsem njihovo zavzemanje za »trdo roko«, čeprav brez ekstremnosti stalinističnega režima. Neostalinisti se zavzemajo za birokratsko centralizacijo na vseh področjih, za odpravo gospodarske reforme; upirajo se širitvi pravic zveznih republik, zagovarjajo ostrejši odnos do evropskih socialističnih držav in komunističnih partij (razen za podporo intervenciji Varšavskega pakta v Češko-slovaški se najbolj ekstremni med njimi zavzemajo tudi za vmešavanje v zadeve v Romuniji in Jugoslaviji), terjajo zamrzovanje odnosov z Zahodom in obnovitev »hladne vojne«; novosti v politiki komunističnih partij zahodnoevropskih držav ocenjujejo kot oportunistem, revizionizem in odklon v desno (posebej v primeru KP Italije). Neostalinisti terjajo zaostrovanje ideološkega boja, kar je po mnenju Medvedeva zgolj svojstvena varianta Stalinove teze o zaostrovanju razrednega boja (ki hudo spominja na usmeritev kitajske »kulturne revolucije«). Neostalinisti v bistvu ocenjujejo, – meni Medvedev – da je socializem še slaboten in ga je zato mogoče ohranjati le z neprestanim dušenjem vseh opozicijskih sil. Neostalinizem je prevladujoča ideologija političnega aparata, zlasti njegovih osrednjih organov, na ideoloških posvetovanjih in na straneh časopisja pa se kaže kot izrazito frakcionaška usmeritev.

Drugo strujo označi Medvedev kot zmerno ali konservativno. Zanj je značilno omahovanje, eklektičnost in to, da nima kakršnekoli pozitivne platforme. To je usmeritev, ki hoče ohraniti status quo, in zato nasprotuje vsakršnemu ostrejšemu preobratu; nasprotuje rehabilitaciji Stalina, zavzema se za zmerne ukrepe gospodarske reforme, je naklonjena odstranjevanju ekstremnih stalinistov iz aparata in uredništev, vendar nič ne pomišlja, kadar je treba razgnati kako uredništvo z izrazito nasprotnimi programi (kot je primer z »Novyj mir«). Medvedev ocenjuje, da je umirjenejša struja prevladujoča tudi v strukturi države in partije.

Tretjo strujo poimenuje avtor »partijsko-demokratska«. Ta se odločno zavzema za likvidacijo kulta stalinizma, za demokratizacijo partijskega in družbenega življenja, za boj proti birokratizmu in centralizmu, za širjenje pravic zveznih republik, za možnost konkurence na volitvah v organe oblasti, za dosledno izvajanje ekonomske reforme. V komunističnem gibanju nakazuje ta naravnost precej podobnosti z italijansko partijo. Roy Medvedev sebe uvršča med zagovornike te zadnje struje. Ta

tendenca je politično najšibkejša: nima predstavnikov v političnem vrhu, vendar Medvedev meni, da so tudi tam funkcionarji, ki razumejo probleme časa in ki bi v spremenjeni konstelaciji lahko delovali drugače, kot sicer delujejo.

Vendar pa Roy Medvedev svoje dejavnosti ni posvečal le pisanju. Avgusta 1969. leta je bil zaradi pisma, naslovljenega časopisu »Komunist«, izključen iz KP SZ. Še vedno živi v Moskvi in svoje spise brez vsakršnih zadržkov objavlja na Zahodu. Lahko bi rekli, da mu je doslej uspelo, da je s svojimi knjigami, članki in intervjuji predstavil širok zgodovinski diapazon glavnih protagonistov sovjetske politike.

V celi vrsti takih knjig je treba vsekakor omeniti delo Roya Medvedeva o Stalinu in stalinizmu, o genezi in posledicah stalinizma (*Let History Judge, The Origins and Consequences of Stalinism*, New York, Alfred A. Knopf, 1974). Na več kot tri tisoč straneh pojasnjuje Medvedev prihod Stalina na čelo partije, izigravanje Leninovega »testamenta«, Stalinove znotrajpartijske boje in obračune, nasilno kolektivizacijo, uboj Kirova, čistke in sodne procese, leta množičnih represalij, možnosti in poti nastanka stalinizma, Stalinovo notranjo, zunanjo in vojaško politiko, stalinizem v kulturi in znanosti, nastanek birokratizma in sektaštva. Knjiga je bila napisana po XXII. kongresu KPSZ (prva izdaja leta 1972. je izšla v angleščini in francoščini) in pripoveduje o vsej dramatičnosti stalinizma. Avtor v sklepnih mislih odločno odklanja možnost, da bi lahko stalinizem priznali za marksizem ali komunizem tega časa. Roy Medvedev sklene knjigo z mislijo, da pomenijo stalinizem tiste deformacije, ki jih je Stalin vpeljal v teorijo in prakso komunističnega gibanja in ki so povsem v opreki z marksizmom in socializmom.

V sklopu tega tematskega bloka je objavil še nekaj del. Pri nas je prevedena njegova knjiga o Buharinu (*Buharinove poslednje godine*, Zagreb, Globus 1980), ki je rekonstrukcija spopada in obračuna Stalina s teoretikom boljševiske partije, ki je sicer predvideval možnost alternative stalinizma, vendar ni imel dovolj moči, da bi izbojeval zmago svojih nazorov. V knjigi, o kateri je govor, so dodana besedila s sodnega procesa, odlomki iz *Zgodovine VKP(b), kratki kurz*, Buharinov »testament« in zahteva šesterice starih boljševisikov za rehabilitacijo Buharina.

Knjiga *Vsi Stalinovi ljudje* (R. Medvedev, *All Stalin's Men*, Oxford, Basil Blackwell 1983) portretira sodelavce diktatorja, ki jim je uspelo preživeti obdobje terorja in se politično prebiti do obdobja destalinizacije: Vorošilova, Mikojana, Suslova, Molotova, Kaganoviča in Maljenkova. Medvedev razkriva vrsto ključnih in dramatičnih trenutkov iz sovjetske zgodovine in razkriva, kako so v okoliščinah stalinizma ambicije, nečimrnost in strah pehali Stalinove pomočnike iz zločina v zločin. Medvedev v tem pogledu izvzema le Mikojana, ker je temu uspelo ohraniti moralno integriteto. Vsi drugi so blede figure, ki so odigrali pomembno vlogo na zgodovinskem prizorišču. Vorošilov ni bil pravi vojaški voditelj, čeprav je

poveljeval armadam, Suslov, kljub tituli vodilnega ideologa, ni bil teoretik, Molotov v bistvu ni bil diplomat.

Ena najbolj pomembnih knjig Roya Medvedeva je vsekakor njegov *Hruščov* (R. M., *Khrushchev*, Oxford, Basil Blackwell 1983). Skupaj z bratom Jaurèsom je že pred tem izdal knjigo o Hruščovu na oblasti (R. M., J. M., *Khrushchev: The Years in Power*, New York, Columbia University Press 1976). Po mnenju Roya Medvedeva je Hruščovljeva burna politična kariera zapustila v sovjetski zgodovini kot tudi v zgodovini komunističnega gibanja globoke sledi. Hruščov je bil prej Stalinov antagonist kot pa posnemovalec. Njegovo obdobje se razlikuje od mračnih dni Stalinove tiranije, pa tudi od obdobja »stabilizacije«, ki je prišla po odhodu Hruščova iz političnega življenja. Hruščov ni odpravil, kot trdi Medvedev, političnega sistema svojih predhodnikov; prizadeval pa si je vpeljati številne reforme. Te reforme so bile dokaz, da je možno sovjetsko družbo spreminjati od zgoraj, in to nakljub dejstvu, da so bile njegove reforme kratkotrajne in neuspešne. Hruščov je s svojimi reformami neprestano vznemirjal birokratski aparat, kar je bilo konec koncev, tudi zaradi subjektivnih napak Hruščova, odločilno za njegov padec.

Roy Medvedev je tudi poslej spremljal osrednjo naravnost sovjetske politike in njenih protagonistov. Prihod Gorbačova na čelo partije je zabeležil z daljšim člankom v znanem britanskem dnevniku z naslovom *Velika pričakovanja v Moskvi* (Roy Medvedev, *Great expectations in Moscow*, »The Guardian«, March 24, 1985). V tem tekstu komentira najnovejše obdobje zamenjav v sovjetskem vrhu. Avtor navaja, da so Černjenka obravnavali kot enega najbolj konservativnih osebnosti iz najožjega kroga Brežnjeva, zato sploh nihče ni pričakoval, da bi speljal kakršnekoli progresivnejše reforme. Njegov vzpon na vrh je bil potemtakem v ostrem nasprotju z obdobjem vladavine Andropova, ki je bila sicer kratkotrajna, vendar polna dinamike. Černjenko ni zmozel zaradi svojih fizičnih in političnih šibkosti zaobrtni kolesa zgodovine k najbolj zgrešenim rešitvam iz časov Brežnjeva, prav tako pa ni mogel odpraviti sicer »kratkotrajnih, toda pomembnih reform, začelih za časa Andropova«. Gorbačov seveda pripada mladi generaciji sovjetskih politikov, ki so bili promovirani na odgovorne položaje za časa Hruščova in njegove destalinizacije. Medvedev ocenjuje, da je Andropov Gorbačovu zavestno pomagal, da okrepi svoj politični vpliv in avtoriteto, ker mu je omogočil, da je prišel do nekaterih novih izkušenj na področjih, ki so bila za Gorbačova izredno pomembna (ideologija, mednarodne zadeve, partijska kadrovska politika). Avtor je napovedal, da bo Gorbačov nadaljeval s kadrovske spremembami, ki so se začele za časa Andropova (kar se je tudi zgodilo) in da bodo ekonomski problemi vsekakor prišli v središče pozornosti novega voditelja. Po vednosti Medvedeva so načrti in projekti za pomembne ekonomske reforme že pripravljene. Čeprav presoja, da je za zdaj še prezgodaj napovedovati, da bo Gorbačov bolj liberalen voditelj v primerjavi z dosedanjimi, pa Medvedev meni, da nekateri njegovi ukrepi

na področju kulture dovoljujejo pozitivnejše napovedi in da začenja Gorbačov svojo kariero v atmosferi velikih pričakovanj – ki pa jih kajpak ne bo lahko uresničiti.

Roy Medvedev se tudi sicer rad odziva na aktualne teme. Tako se je leta 1974 dvakrat vključil v razprave, ki so na Zahodu potekale ob pojavu Solženicina (pri nas so ti teksti objavljeni v knjigi: Rudi Dutschke, Manfred Wilke, *Sovjetski savez, Solženjcin i zapadna ljevica*, Zagreb, Globus 1983). Ob kritiki Solženicinovega konservativizma razvija Medvedev tudi svoje lastno stališče in poudarja, da so njegovi upi (Medvedeva!) povezani »s širitvijo političnih svoboščin, pravico govora in informacij, se pravi z razvojem socialistične demokracije«. V razčlenjevanju tega projekta pride celo do teze, »da more biti enopartijski sistem zgolj prehodna epizoda v razvoju socialistične družbe«. Ko to misel natančneje razčlenjuje, ne izključuje možnosti, da se bo nekoč na sovjetskem političnem prizorišču pojavila nova socialistična partija, ki se bo razlikovala od dosedanjih socialdemokratskih in komunističnih partij in ki more postati lojalna in legalna opozicija sedanjemu vodstvu; konča z mislijo, da bi ta nova partija mogla prispevati k prenovi KP SZ.

Brata Medvedev sta se odzivala tudi na druge dogodke. Roy je dal za ugledno londonsko levo usmerjeno revijo intervju o dogodkih v Afganistanu (R. M., *The Afgan Crisis*, »New Left Review«, 12/1980), Jaurès pa je v svoji nedavni izjavi za newyorški »Newsweek« pojasnjeval pomanjkljivosti programa graditve sovjetskih jedrskih elektrarn in vzroke za katastrofo v Černobilu ter komentiral reagiranje sovjetskih oblasti po tej nesreči (»Newsweek«, 12. maja 1986).

Knjige Roya Medvedeva objavljajo na Zahodu praviloma hkrati v nekaj svetovnih jezikih. V nekaterih primerih iste ali podobne teme variirajo v različnih izdajah. Zato opozarjamo ob že omenjenih knjigah še na nekatere njegove pomembnejše izdaje: *On Stalin and Stalinism*, Oxford University Press 1980; *On Soviet Dissent*, Interview with Piero Ostellino, New York, Columbia University Press 1980; *The October Revolution*, New York, Columbia University Press 1979; *La Rivoluzione d'ottobre era ineluttabile?*, Roma, Editori Riuniti 1976; *Sowjetbürger in der Opposition*, Hamburg, Claasen Verlag 1973.

Knjige, ki jih je napisal Roy Medvedev, niso razprave nekega politika teoretika, marveč v tolikšni meri argumentirane zgodovinske rekonstrukcije bistvenih družbenih problemov socializma, da imajo praviloma tudi teoretski pomen. Njihova značilnost je predvsem v bogatem zgodovinskem gradivu in v angažiranem pristopu. Taka ocena nedvomno velja tudi za knjigo *Leninizem in zahodni socializem*. V šestih poglavjih svojega dela Medvedev razmišlja, prvič, o marksizmu, leninizmu ter marksizmu-leninizmu, pa o diktaturi proletariata, o sovjetih kot obliki revolucionarne oblasti, o problemu večine in manjšine v revoluciji, o socializmu v eni sami deželi in o komunistih in socialdemokratih na Zahodu.

Tisto, po čemer se razlikuje to delo Medvedeva od večine njegovih

drugih tekstov je to, da v razpravo vključuje probleme socializma na Zahodu, kot tudi razmerje med zahodnim socializmom na eni strani ter sovjetsko teorijo in prakso na drugi strani.

V uvodu Medvedev ugotavlja, da je kljub siceršnjemu kvantitativnemu razmahu komunistično gibanje v globoki krizi. Nekdanji monolit je napočen na več straneh. Vzrok za to vidi predvsem v različnih objektivnih situacijah posamičnih partij, kar je ugotovitev, ki bi ji težko oporekali; po drugi strani pa je to krizo sprožila prevaga nacionalizma nad internacionalizmom in ambicijami vodij. Razprava o odnosu med nacionalizmom in internacionalizmom v komunističnem gibanju bi razkrila tudi to, da obstaja dogmatska interpretacija pojma internacionalizma, s katero je moč samostojnost in avtentičnost gibanj in partij posamičnih držav zlahka razglašati za nacionalizem. Roy Medvedev se eksplicitno označuje na le za zagovornika različnih poti v socializem, marveč tudi za zagovornika različnih razumevanj samega socializma. V tem smislu odklanja možnost ponovnega vzpostavljanja nekdanje integralne enotnosti komunističnega gibanja. To, kako pojmuje Medvedev razmerje med internacionalizmom in nacionalizmom v delavskem gibanju, se kaže tudi v njegovem odnosu do Josipa Broza Tita. Avtor ga uvršča med vidne osebnosti, katerih nazori zbudajo pozornost znotraj celotne socialistične dediščine. V tem kontekstu po avtorjevem mnenju ni ostala brezodmevna vloga Jugoslavije v gibanju neuvrščenih, ki svojo vodilno vlogo dolguje »veliki avtoriteti predsednika Tita«.

Medvedev meni, da nove razmere v svetu socializma terjajo razen drugega tudi temeljito ponovno preverjanje leninizma. V tem smislu prihajajo na Zahodu v središče pozornosti zlasti nekatere teme iz repertoarja leninistične teoretske dediščine: ocena buržoazne demokracije in parlamentarizma; vloga volitev; odnosa med večino in manjšino v revolucionarni situaciji; vprašanje o diktaturi proletariata; odnos med komunisti in socialdemokrati; opredeljevanje razrednega zavezništva; odnos med partijo in socialistično državo; možnost opozicije v komunistični partiji. To so teme, ki pritegujejo avtorjevo pozornost. Dialog o teh temah se je že začel tako v medpartijskih debatah kot v komunističnem gibanju nasploh. Avtor ugotavlja, da ta razprava že dolgo poteka in da je vsekakor prispevek k prevladovanju dogmatizma. Medvedev na tem mestu, ne brez kanca ironije, bralca opozarja, da se tovrstne razprave v posamičnih partijah še sploh niso začele.

V prvem poglavju knjige se loteva avtor definicij marksizma, leninizma in marksizma-leninizma, njihove zgodovinske geneze ter opredelitve Leninovega mesta v marksizmu. Veličino Lenina Medvedev ne vidi v tem, da je bil najbolj zaslužen za popularizacijo marksizma v Rusiji (to vlogo pripisuje Plehanovu), niti temu, kako je »uporabil« marksizem v specifičnih razmerah Rusije. Namesto tega Medvedev naglaša to, da je Lenin, soočen z novimi problemi, opustil dotedanjo in splošno veljavno marksistično ortodoksnost. To je teza, ki zasluži posebno pozornost in ki

seveda avtorja v nadaljnji analizi napeljuje k sklepu, da je treba tudi dandanes za nove pojave iskati nove teoretske analize. V tem pogledu izpostavlja avtor nujnost raziskovanja: razpada kolonialnega sistema; problemov socialističnih držav; fenomena stalinizma; maoizma; multinacionalnih kompanij; ekoloških problemov itn.

Medvedev brez zadržkov naglaša, da je Lenin obogatil marksizem le na nekaterih področjih in da nekaterih njegovih projekcij ni mogoče sprejeti za pravilne. Tako npr. Lenin ni predvidel tega, da bodo konec 20. stoletja kapitalistične države v ekonomskem in tehnološkem pogledu še vedno prednjačile in da bodo imele socialne demokracije v vrsti dežel še vedno množično podporo delavcev.

Posebej je zanimiva njegova rekonstrukcija nastanka in geneze pojmov leninizem in marksizem-leninizem. Medvedev ugotavlja, kako se je pojem leninizem pojavil v širši rabi v političnem boju za Leninovo dediščino; pojasnjuje nastanek sintagme marksizem-leninizem in se v sklepnih razmišljanjih nagiba k temu, da so se zahodnoevropske komunistične partije distancirale ne le od sintagme marksizem-leninizem, ampak tudi od pojma leninizem; Medvedev – kot tudi evrokomunistične partije – seveda s tem ne zanikujejo pomena Leninove teoretske dediščine tudi za današnji čas.

Razprava o diktaturi proletariata je ena od klasičnih Leninovih tez, ki so dobile v sodobnem komunističnem gibanju povsem drugačno interpretacijo. Medvedev nam omogoči uvid v zgodovinske razloge, zakaj je bila diktatura proletariata vključena v program partij domala zgolj v ruskem delavskem gibanju. Da bi pojasnil svojo trditev, avtor razgrne razpravo o diktaturi proletariata in zgodovinsko prakso te diktature od časov Lenina, Stalina pa do koncepcij ljudskih demokracij po drugi svetovni vojni in do opuščanja diktature proletariata iz programov evrokomunističnih partij. Medvedev presoja, da Leninova definicija države kot razredne diktature ni bila najbolj posrečena, ker ni dovolj izostrila razlike med demokracijo in diktaturo. To je bila prav tista nedorečenost, ki je Stalinu omogočila ne le teoretsko vulgarizacijo koncepcije diktature proletariata, pač pa tudi stalinistično prakso. Medvedev je tudi mnenja, da je bila v podstati Leninove koncepcije diktature proletariata podmena, da ni mogoče uveljaviti premoči delavskega razreda v Rusiji brez diktature proletariata. V tem pogledu so danes razmere povsem drugačne. Na Žahodu je mogoče danes zagotoviti podporo velike večine prebivalstva in potemtakem diktatura proletariata ni potrebna. Možnost mirnega prehoda v socializem spodbija njeno nujnost.

Lahko bi rekli, da Medvedev v tej sicer zanimivi analizi zanemari nujnost, da se v razpravi razločuje med teoretsko in eminentno politično razsežnostjo. Seveda se v tej temi obe razsežnosti medsebojno prepletata, vendar se Medvedev kot zgodovinar nagiba k temu, da bolj poudarja zgodovinski imperativ.

Poglavje o sovjetih pomeni nadaljnje prizadevanje, da se osvetli

praksa diktature proletariata in njen specifični ruski vidik. Vzporedno z razvojem sovjetov od avtentičnih demokratičnih razrednih institucij do lokalnih organov oblasti v enopartijskem sistemu, v katerem ni znotrajpartijske volilne konkurence, Medvedev osvetljuje razmerje med Leninovimi teoretskimi tezami ter sodobnimi razmerami v komunističnem gibanju na Zahodu. Po avtorjevem mnenju je Lenin precenjeval in posploševal vlogo sovjetov v odnosu do parlamentarizma. Medvedev meni, da morejo imeti sovjeti svoj pravi razlog za implantacijo le v revolucionarnih in kriznih razmerah. Glede na to, da se delavske partije na Zahodu opredeljujejo za mirno pot v socializem, torej v mejah legalnega boja za oblast in prek parlamenta ter drugih institucij sistema, za razvite kapitalistične države koncepcija sovjetov ne more biti sprejemljiva. Taka pričakovanja vsekakor niso neutemeljena, vendar Medvedev, čeprav upravičeno dvomi v implantacijo sovjetov v državah, v katerih ni elementarnih predpostavk za tak način politične organiziranosti, gladko spregleda, da institucija organov neposredne razredne demokracije ni téma, ki bi jo lahko enostavno obšel. To je toliko manj primerno za teoretika, ki poskuša speljati radikalno kritiko stalinizma.

Razpravljanje o manjšini in večini v revoluciji nakazuje vztrajno prizadevanje avtorja knjige o leninizmu in zahodnem socializmu, da prikaže velikanski zgodovinski razpon, ki razmejuje Rusijo iz leta 1917 od sodobnih razmer na Zahodu. Medvedev izhaja iz ocene, da bi se Lenin lahko podal v revolucijo brez čakanja, da se na njeni strani strni vsa politična večina, in prihaja do sklepa, da prestavlja sprejemanje političnega pluralizma v programih delavskih partij na Zahodu celoten problem na povsem drugačne temelje. Gre za vlogo večine, tokrat ne v revoluciji, pač pa v realizaciji projekta revolucionarnega reformizma.

Lahko bi rekli, da pomeni razprava o socializmu v eni sami deželi tekst, ki vsebuje poleg zelo bogate zgodovinske argumentacije tudi zelo resen teoretski diskurz, v katerem skuša avtor opozoriti na nekatere doslej zanemarjene vidike te, v mnogočem pomembne politične in teoretske debate. Bralca opozarjamo, da je pri nas že pred sedmimi leti izšla knjiga izvernih tekstov iz osrednjega dela te razprave (leta 1924–1926) z izredno dobrimi komentarji italijanskega marksističnega zgodovinarja Giuliana Procaccija (Buharin, Staljin, Trocki, Zinovjev, »*Permanentna revolucija*« i *socijalizam u jednoj zemlji*, Zagreb, Globus 1979). Tu nas Medvedev opozarja predvsem na neki bistveni element, katerega pomembnost sega vse do današnjih dni. Povsem upravičeno izhaja iz ugotovitve, da so Marx, Engels in za njima Lenin in drugi pojmovali emancipacijo proletariata in socializma kot v bistvu internacionalni podvig. Medvedev prihaja v tem pogledu na dan s tezo, da je teorija o socializmu v eni deželi v bistvu vendar Leninova in ne Stalinova. Pri tem ne misli na vulgarizirano in ne tako redko navzočo tezo o Leninu, ki naj bi enako kot Stalin menil, da je možno socializem dokončati kot novo brezrazredno družbo v eni sami izolirani deželi brez elementarnih notranjih pogojev za tak podvig. Med-

vedev tudi ne misli na Leninove teze o možnosti politične zmage revolucije v eni deželi. Roy Medvedev meri pri tem na nekaj povsem drugega. Leninova koncepcija socializma v eni deželi je pomenila, prvič, odklanjanje premočrtne realizacije socializma v Rusiji v skladu z vsemi zahtevami ortodoksne marksistične teorije (kar je, na primer, zagovarjal Trocki), in drugič, sprejemanje členov zgodovinskega posredovanja v realizaciji ruskega socializma, ki ni dokončal svoje predhodne meščanske faze. Tu gre za Leninovo pojmovanje nove ekonomske politike (NEP), ki je zanj pomenila mnogo več, kot le taktični manever. Za Lenina je bila NEP, povsem upravičeno ugotavlja Medvedev, resna dolgoročna politika. Nerazumevanje te razsežnosti NEP-a se izkaže kot bistveno za vse smeri dogmatskih deformacij socialistične politike.

Za Lenina ni bila NEP z njenim tržnim gospodarstvom in vsem drugim, kar jo spremlja, začasen kompromis v korist kapitalističnih institucij, niti zgolj poskus reševanja žgočih ekonomskih problemov, marveč predvsem odpiranje realnih možnosti za graditev socializma v sovjetski Rusiji. Ne glede na kompromis v korist institucij kapitalistične ekonomije, ki jih je NEP vključevala, je bila to za Lenina optimalna socialistična politika in zato zunaj NEP-a ni videl drugačne možnosti graditve socialistične ekonomije. Prav v tem se kaže Leninova varianta koncepcije socializma v eni deželi. Medvedev domneva, da je bil Buharin tisti, ki je Stalina opozoril na togost teze o nemožnosti graditve socializma v eni deželi, ki jo je zagovarjal Trocki, kot tudi na Leninova stališča, zlasti v njegovih zadnjih člankih. K temu bi morali pristaviti, da je bil Buharin poleg Lenina v komunističnem vodstvu edini, ki je razumel principialno pomembnost NEP-a, ki je pomenila edino možni temelj za izgraditev socializma v Rusiji. Zato ni naključje, da je Buharin zagovarjal zamisel NEP-a vse od začetka pa do svoje smrti in da je med prvimi začel zagovarjati tezo o socializmu v eni deželi. Sicer bi pa tudi za Lenina lahko trdili isto. Pri tem je treba omeniti, da niti prvi kot drugi pri tem nista puščala spred oči internacionalne koordinate socializma kot nove družbe. Medvedev opozarja, da so se vsi drugi voditelji ruske revolucije prav glede tega vprašanja oddaljevali od Lenina. Za Trockega je bila Rusija le platforma za svetovno revolucijo. Zato on kot tudi Zinovjev in Kamenjev niso mogli sprejeti NEP-a in niso doumeli njene epohalne dimenzije. Po drugi strani je Stalin sprejemal varianto socializma v eni deželi, dokler ni konec dvajsetih let odklonil NEP in že mnogo prej razglašal paradigma-tični značaj ruskega socializma – kar vse se je sredi tridesetih let končalo v vulgarizirani tezi o že izgrajenem socializmu v eni deželi. Medvedev upravičeno ugotavlja, da sta se tako Trocki kot Stalin oddaljevala od Lenina, vendar v nasprotnih smereh. Lahko bi rekli, da pomeni ta izredna analiza Roya Medvedeva tudi neposreden prispevek k sodobnim razpravam o socialistični ekonomiji. Zato mu moremo odpustiti teoretski lapsus o suspenzu odmiranja države v deželi v kapitalističnem obroču, kar je kompromis v korist variante socializma, ki se ji sam odpoveduje.

Poglavje o odnosu med komunisti in socialdemokrati izhaja iz teze o nujni enotnosti levice kot bistvenem pogoju za njene nadaljnje uspehe. Zato se je Medvedev lotil preučevanja tudi nekaterih Leninovih tez, ki ne ustrezajo sodobnim razmeram. Mnenja je, da je Leninovim pogledom na socialdemokracijo možno oporekati, da pa jih je Stalin zvedel na nesmisel.

Roy Medvedev misli, da je bil že Leninov polemični odnos do boljševikov prepirljiv in grob in da je poskus združevanja delavskega gibanja 1922. leta propadel tudi zaradi sektaškega odnosa Komunistične internacionale, da je Kominternna že zelo zgodaj razglasila parolo o enotni fronti v njenih temeljih, ki je bila sektaška in obsojena na neuspeh.

Vzroke takih stališč Lenina, boljševikov in Kominterne vidi v nekritičnem prenašanju ruskega izkustva z menjševiki na zahodnoevropsko socialno demokracijo. Sklepa, da je bila taka boljševiška taktika zgrešena že v Rusiji, kaj šele v Zahodni Evropi.

Medvedev daje dokumentiran prikaz odnosa med boljševiki in drugimi socialističnimi partijami in gibanji, ki je osciliral med občasnim sodelovanjem in spopadanjem, kar se je končalo tako, da je bil že sredi leta 1922 v Rusiji praktično vzpostavljen enopartijski sistem.

V Rusiji menjševiki, reformistična struja ruskega delavskega gibanja, niso imeli kake močnejše zaslonbe v industrijskem delavskem razredu. Iz tega sta Lenin in Kominternna sklepala, da socialna demokracija ni delavska partija, čeprav je uživala v Evropi odkrito podporo večine delavskega razreda. Medvedev meni, da je tudi teza o delavski aristokraciji kot družbenem sloju, ki zaradi svojega socialnega položaja ne more sprejeti socialistične ideje, preveč toga, in da tudi sam pojem delavske aristokracije v spremenjeni kvalifikacijski strukturi velikih množic delavcev danes zgublja pravi smisel.

Ta razmišljanja Roya Medvedeva niso nezanimiva, prav tako tudi ne tekst o sodobnem delavskem gibanju in odnosu med komunisti in socialdemokrati. V analizi teh vprašanj ne manjka tudi kritičnosti. Kljub temu pa se pojavljajo v tem tekstu na nekaterih mestih tudi šibkosti, ki si jih avtor, ki uživa ugled resnega zgodovinarja in analitika sodobne zgodovine, ne bi smel privoščiti.

Medvedev o Kominformu sicer ne piše pozitivno, opušča pa priložnost, da bi prikazal izrazito instrumentalni značaj te Stalinove tvorbe. Nič ne govori o vzrokih spora med Kominformom in komunistično partijo Jugoslavije, zato bralec v tej knjigi ne bo zvedel nič bistvenega o spopadu interesov državne politike velike sile in avtentične socialistične revolucije, o spopadu stalinizma s pravico narodov, da sami določajo svojo pot socialističnega razvoja. Jugoslovanski bralec bo morda še lahko razumel, da je avtor le z nekaj potezami opravil s to témo, težje pa si bo pojasnil nekatere druge lapsuse. Roy Medvedev npr. piše, da Zveza komunistov Jugoslavije ni sodelovala na berlinski konferenci komunističnih in delavskih partij Evrope leta 1976, čeprav je dala ZKJ pomemben prispevek že k profiliranju osnovnih principov dela te konference, govor predsednika Tita

pa je obravnaval prav tiste teme, ki so prevladovale v tekstu zaključkov konference. In, npr., drugi primer. Medvedev govori o prihodu enot Varšavskega pakta leta 1956 na Madžarsko, čeprav so tam tedaj intervenirale samo sovjetske enote (in to dvakrat). Težko je pojasniti, za kakšen lapsus gre – ali je posredi samo lapsus memoriae ali lapsus ideologiae?

Poseben komentar zaslužijo tudi nekatere netočnosti v tekstu. Medvedev premalo natančno razlikuje faze v razvoju socialdemokracije. Konceptija demokratičnega socializma iz petdesetih in šestdesetih let je vendar nekaj povsem drugega kot pa sedanja etapa, v kateri je zaznaven določen premik v levo. Ko je govor o demokratičnem socializmu, je potrebno opozoriti, da gre tu za koncepcijo, ki je, izhajajoč od kritike nedemokratičnosti komunističnih režimov, formulirala program desnega zaokreta socialdemokracije in se izjasnila za prekinitvev z marksizmom. To je potrebno povedati tudi zato, ker omenja avtor v zvezi z demokratičnim socializmom poleg drugih osebnosti tudi Djilasa. Izjasnjevanje Milovana Djilasa za to koncepcijo seveda ne pove ničesar o Djilasovem stališču do vprašanj demokracije v socializmu, razen da Djilas sprejema povojno politiko evropske socialdemokracije.

Medvedev si prizadeva prikazovati, kako se na Zahodu komunisti in socialdemokrati zblížujejo glede nekaterih najbolj pomembnih točk socialističnega programa: mešana gospodarstva, politični pluralizem, reformizem. Roy Medvedev je prepričan, da bi bila lahko enotna fronta leveice odločujoča za socialistično perspektivo na Zahodu. Tu bi lahko zastavili neko drugo vprašanje: ali ni definiranje nove strategije socialističnih sil, prilagojene času in razmeram v posamičnih državah, vendarle glavni problem? Enotnost gibanja s preživeli programi ne more zagotoviti kakršnegakoli resnejšega premika v korist socializma. Vendar pa kritični diskurz, ki se spopada z dogmatsko zavestjo, ustvarja predpostavke za nove socialistične projekte. In v tem je vrednost dela Roya Medvedeva.

Uvodna zabeležka

V tem zvezku posredujemo bralcem analizo razvoja in problemov disciplin, ki jih raziskuje in razvija Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani. Pregledna poročila s priostrenimi družboslovnimi dognanji so bila podana na svečanosti ob 25-letnici fakultete 23. oktobra 1986 v prostorih Skupščine SR Slovenije – prvi dan že tradicionalnih »Ziherlovih dnevov«.

Avtorje razprav predvsem zanima, kakšno družboslovje in koliko tega družboslovja potrebuje slovenska družba v prihodnjem razvoju; kako bolje izkoristiti družboslovne znanstvene potenciale, za katere razpravljalci menijo, da so bili doslej premalo izkoriščeni. Razmišljajo o prispevku fakultete k prenovi marksističnega teoretičnega sklada in o tem, kako poživiti slovensko družboslovje; o pogojih dela in takem perspektivnem razvoju posamičnih smeri, da bo lahko zadovoljil družbena pričakovanja. V gradivih je zlasti kritično osvetljen problem nekaterih poklicev, bodisi da so sami v sebi protislovni ali pa so dodatno podvrženi zelo različnim vrednotenjem in pogledom.

O teh vprašanih uvodoma govori dr. Bogdan Kavčič, redni profesor in dekan FSPN, za njim pa Miloš Prošenc, sekretar Predsedstva CK ZKS ter predstavniki kateder na FSPN: dr. Zdravko Mlinar, redni profesor, o socioloških znanostih, dr. Adolf Bibič, redni profesor, o politični znanosti, dr. Slavko Splichal, izredni profesor, o razvoju novinarskega študija in komunikologije, dr. Andrej Kirn, izredni profesor, o študiju samoupravljanja s temelji marksizma ter dr. Tomo Korošec, izredni profesor, o študiju obramboslovja.

Prvi del prispevkov z osmih »Ziherlovih dnevov«, ki so bili letos uglaseni na temo »Spremembe v socialni strukturi sodobne jugoslovanske družbe«, smo objavili v 11. številki revije, drugi del pa pripravljamo za prvi zvezek letnika 1987. Ker je Teorija in praksa že od vsega začetka spremljala in poročala o teh vsakoletnih srečanjih slovenskih družboslovcev, morda ne bo odveč, če bralce spomnimo na dosežanje teme znanstvenih srečanj: 1979: Boris Ziherl kot marksistični mislec; 1980: Družboslovno raziskovanje in usmerjanje družbenega razvoja; 1981: Odgovornost v samoupravni družbi; 1982: Krizni pojavi; 1983: Marxova vizija socialističnega razvoja in sodobni socializem; 1984: Emancipacija v jugoslovanski družbi: protislovja in problemi; 1985: Mladina kot dejavnik razvoja.

Razvojna razpotja FSPN

Visoka šola za politične vede, iz katere se je kasneje razvila sedanja Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, je bila ustanovljena koncem januarja 1961. Petindvajset let v razvoju takšne institucije ni posebno dolga doba. Vsekakor pa je dovolj dolga, da kaže povzeti glavne razvojne težnje in rezultate in na njih načrtovati in graditi prihodnji razvoj.

Iz institucije, ki je bila prvotno namenjena predvsem izobraževanju, se je Fakulteta razvila tudi v osrednjo slovensko in eno najmočnejših jugoslovanskih družboslovnih izobraževalnih in raziskovalnih institucij, v kateri so se vzporedno razvijale publicistična, knjižnično-dokumentacijska in še nekatere druge spremljevalne dejavnosti. Glede na število zaposlenih in glede na ustvarjeni celotni prihodek je temeljna dejavnost še vedno izobraževalna. V celotnem dosedanem delovanju je na Visoki šoli oz. od leta 1970 dalje na Fakulteti diplomiralo več kot 1300 družboslovcev, od tega nekaj nad tri četrtine kot redni študentje in ostali kot študentje ob delu. Med njimi je največ (41%) sociologov, skoraj 250 novinarjev in le nekaj manj politologov. Na programih samoupravljanja s temelji marksizma in obramboslovja, ki sta bila uvedena kasneje, sredi sedemdesetih let, je diplomantov manj. Vendar je tudi na obramboslovju diplomiralo že več kot sto študentov (rednih in ob delu). Nadalje je na Fakulteti doslej magistriralo preko sedemdeset podiplomcev, 40 kandidatov pa je pridobilo doktorat znanosti.

Kot sestavni del dejavnosti Fakultete se vse bolj uveljavlja tudi raziskovalno delo, saj se poleg raziskovalcev vsi pedagoški delavci ukvarjajo tudi z raziskovanjem. Samo v zadnjih petih letih je bilo na Fakulteti, v okviru njenega Raziskovalnega inštituta, opravljenih 285 raziskovalnih nalog; letno število opravljenih raziskav se je povečalo od 46 v letu 1981 in 72 v letu 1985.

Če merimo rezultate raziskovanja s številom napisanih strani v poročilih, ugotovimo, da je bilo napisanih preko 32 tisoč tipkanih strani, torej v povprečju več kot 6400 letno. Od tega je bilo približno 25% raziskav opravljenih za naročnike izven raziskovalnih skupnosti, torej iz naslova neposredne svobodne menjave dela, ki je v povprečju v zadnjih petih letih pomenila tudi približno četrtno vseh prihodkov iz raziskovalne dejavnosti.

Fakulteta nadalje že trindvajseto leto izdaja revijo Teorija in praksa. Vsako leto izide po 12 števil, vsaka v nakladi 4500 izvodov. Revija pritegne letno 250 do 300 avtorjev iz cele Jugoslavije, od tega 25 do 30% iz Fakultete. Razen iz Slovenije sodelujejo številni avtorji iz cele Jugoslavije, deloma pa tudi iz tujine. Letni obseg revije je preko 100 tiskovnih pol. Po teh podatkih se Teorija in praksa uvršča med največje jugoslovanske družboslovne revije, kar je glede na slovensko jezikovno zaledje vsekakor pomemben podatek.

Dejavnost delavcev Fakultete, tako pedagoških kot raziskovalnih, se kaže tudi v objavljenih delih. V zadnjih petih letih so delavci objavili skupno 2263 bibliografskih enot, od tega je bilo 248 samostojnih del, skoraj tisoč člankov v strokovnih revijah, itd. Število objavljenih del in število avtorjev se iz leta v leto povečuje.

Pri Fakulteti deluje tudi Osrednja družboslovna knjižnica Jožeta Goričarja, ki

je bila oblikovana leta 1985 z združitvijo prejšnje fakultetne knjižnice in knjižnice Inštituta za sociologijo in filozofijo. Knjižnica danes razpolaga s približno 140 tisoč enotami knjižnega fonda. Ta fond se v zadnjih dveh letih povečuje za približno 3000 enot letno. Knjižnica prejema tudi 381 revij, od tega približno 55% v tujih jezikih. O obsegu poslovanja knjižnice govori podatek, da je vanjo vpisanih skoraj 6000 članov, v lanskem letu pa je več kot 22 tisoč obiskovalcem na dom posodila skoraj 38 tisoč knjižnih enot. V knjižnem fondu knjižnice predstavljajo učbeniki približno 30% enot.

V okviru knjižnice deluje tudi dokumentacija, ki ima status republiškega INDOK centra za družboslovje. Enota je že leta 1978 začela z računalniško obdelavo bibliografskih podatkov. Tako razpolaga danes z datoteko, ki obsega približno 50 tisoč zapisov, število zapisov se letno povečuje za približno 10 tisoč enot. Tako knjižnica kot dokumentacija sta pomembni opori raziskovalcem in učiteljem fakultete pri njihovem delu, študentom pri izdelavi diplomskih nalog in disertacij ter seveda tudi zunanjim obiskovalcem, ki jih je glede na osrednjost te institucije v Sloveniji vedno več.

Na fakulteti, ki je v organizacijskem pogledu enovita delovna organizacija, združuje delo 123 delavcev. Od tega je raziskovalcev s polnim delovnim časom le 12; v knjižnici in dokumentaciji je zaposlenih 13 delavcev, pedagoških delavcev je 48; preostalo pa so delavci v strokovnih in administrativnih službah. Na fakulteti združuje delo tudi 9 novih raziskovalcev na raziskovalnem področju ter 4 stažisti-asistenti na pedagoškem področju. Med zaposlenimi na fakulteti je 27 doktorjev znanosti, 15 magistrstov in 44 delavcev z visokošolsko izobrazbo.

Teh nekaj podatkov o dejavnosti fakultete in o njenih dosedanjih dosežkih nisem navedel z namenom, da bi prikazal celovito dejavnost fakultete, ki je še mnogo širša; navedel sem jih zato, da ponazorim, da predstavlja fakulteta sorazmerno velik intelektualni in delovni potencial. Ne gre za neko obrobno, drobno dejavnost, temveč za potencial, s katerim mora družbena skupnost resno računati. Zato tudi ni moj namen podrobno analizirati pretekle dejavnosti fakultete. To je bilo temeljito opravljeno ob dosedanjih obletnicah (deset-, petnajst-, in dvajsetletnici). Pač pa menim, da kaže ob današnji priliki usmeriti pogled v prihodnost in analizirati ključne determinante delovanja in razvoja fakultete v naslednjih letih. Takšna analiza tudi lahko pokaže, koliko je dejavnost fakultete usklajena s pričakovano dejavnostjo nje same in Univerze v celoti v prihodnjem družbenem razvoju.

V naših srednjeročnih in dolgoročnih načrtih predvidevamo, da se bo fakulteta še naprej razvijala kot osrednja slovenska in pomembna jugoslovanska izobraževalna in raziskovalna institucija za sociološke, politološke, komunikološke in obramboslovne vede. K temu osrednjemu cilju bodo naravnane vse delovne enote fakultete, upamo da v sorazmerno usklajenem razvoju – čeprav se seveda prihodnost ne da povsem natančno napovedati. Zato je pravzaprav osrednje razvojno vprašanje za fakulteto vprašanje, koliko in kakšnega družboslovja potrebuje slovenska družba v nadaljnjem razvoju. O tem so v družbi ocene različne, saj so pogojene s celovitostjo in utemeljenostjo vizije prihodnjega razvoja Slovenije v celoti. Pomembno je, da se zavedamo tega, da je celoten družbeni razvoj v prihodnje mogoče graditi le na celovitem in usklajenem razvoju vseh znanosti, ne samo nekaterih.

Na fakulteti ocenjujemo, da v neposredni prihodnosti ne kaže kvantitativno povečevati obsega izobraževalne in raziskovalne dejavnosti, pač pa je pomembne

premike mogoče doseči glede kvalitete vseh dejavnosti, ki jih fakulteta opravlja. Ali so ta naša predvidevanja realna?

Na fakulteti v zadnjih letih diplomira približno 100 do 120 študentov letno na dodiplomskem študiju, kakih devet jih letno magistrira, doktorandov doslej ni bilo več kot šest na leto, njihovo število pa iz leta v leta močno niha. Najpomembnejši rezultat tako predstavljajo diplomanti na sedmi stopnji zahtevnosti. Čeprav ne razpolagamo z zanesljivimi ocenami kadrovskih potreb v prihodnje, na fakulteti vendarle ocenjujemo, da števila diplomantov ne kaže povečevati. Zaenkrat med našimi diplomanti še ni problema brezposelnosti. Zavedamo se, da je zaposlovanje odvisno predvsem od tega, kaj bodo znali delati – čeprav k zaposlenosti prispeva tudi izjemno nizka stopnja brezposelnosti v Sloveniji nasploh. Ta pa ni odvisna samo od subjektivnih prizadevanj fakultetnih delavcev, marveč tudi od drugih pogojev, na katere pa lahko le delno vplivamo.

Analize so pokazale, da navedeno število diplomantov dosegamo na račun sorazmerno velikega vpisa, da je torej učinkovitost študija sorazmerno nizka. V zadnjih letih vpisujemo okrog tristo novincev v prvi letnik in še kakih petdeset neposredno v tretji letnik. Diplomira pa jih letno na vseh programih nekaj nad sto. Približno polovica vpisanih jih omaga že v prvem letniku, nekaj pa še kasneje. številni absolventi ne zmorejo moči, da bi študij zaključili z diplomom. To pa je z družbenega in verjetno tudi osebnega vidika študentov dokaj neracionalno. Zdi se, da se bo sedaj, ko se vpisujejo na fakulteto že prve generacije, ki so zaključile srednje usmerjeno izobraževanje, ta problem še zaostрил. Vsaj tako kaže analiza uspešnosti prve generacije.

Vzroke za takšno stanje kaže iskati v vseh dejavnikih, ki določajo učinkovitost izobraževalnega sistema: ustreznosti študijskih programov, kakovosti študentov, materialnih pogojev študija in ne nazadnje tudi v usposobljenosti in motiviranosti učiteljev. Analiza teh dejavnikov nam hkrati odkriva glavne razvojne dileme fakultete na pedagoškem področju.

Na fakulteti vsako leto pregledujemo in dopolnjujemo študijske programe. Celovito prenovo pa smo opravili pred dobrim letom – skladno s procesom uvajanja usmerjenega izobraževanja tudi na Univerzo. Razvili smo pet VIP-ov izobraževanja na VII. zahtevnostni stopnji: sociologijo s tremi smermi, politologijo z dvema smerema, novinarstvo, samoupravljanje s temelji marksizma in obramboslovje. S temi programi smo dosegli večjo profiliranost temeljnih poklicev, ki jih izobražujemo; dosegli smo nekoliko večjo vsebinsko povezanost posameznega študija in še nekatere druge ugodne premike. Vendar v celoti še nismo zadovoljni. Zaradi nujnih razlik med programi se je razdrobljenost celotnega študijskega procesa na fakulteti dejansko povečala; dosegla je že tolikšno stopnjo, da postajajo ovira tudi prostori, ki so nam na voljo. Zato so študijski proces za posamezen program in letnik ne more izvajati v strnjjenih dnevniških blokkih, posledica tega pa je, da imajo študenti sorazmerno malo časa za samostojen sprotni študij.

V takšno situacijo so nas v veliki meri silila sprejeta merila vrednotenja izobraževalnih programov, ki so izrazito kvantitativna in za fakulteto s sorazmerno razdrobljenim programom neugodna.

Razrešitev nekaterih, predvsem prostorskih problemov fakultete si obetamo tudi v sklopu uresničevanja ideje o družboslovnem centru. Čeprav je bila ta zamisel že pred več kot desetimi leti ocenjena kot družbeno ustreznna, se doslej njeno uresničevanje skoraj ni premaknilo z mrtve točke.

Študijskim programom na fakulteti nekateri očitajo, da so preveč razdrobljeni. Seveda možnosti za racionalizacijo nikakor ne kaže zanikati. Toda, sprejeti programi so rezultat celotnega dosedanjega razvoja. Sestavili smo jih v trdnem prepričanju, da najbolj ustrezajo danim razmeram. Praksa pa od naših diplomantov vse bolj terja ne le splošno izobrazbo, ampak tudi usposobljenost za opravljanje konkretnih del in nalog. Zato morajo programi vsebovati tudi takšno, bolj konkretno vsebino. Programi za usposabljanje v času pripravništva zaenkrat ne rešujejo te naloge. Glede na neurejenost in majhne potrebe združenega dela po podiplomskem študiju, so omejene tudi možnosti predstavitve nekaterih vsebin v podiplomsko izobraževanje. Večjo usposobljenost za konkretno delo smo skušali doseči z oblikovanjem smeri v posameznem VIP-u. Tu pa se spet srečujemo s kritiko, da gre za preveliko razdrobljenost. Zdi se, da uveljavljanja novih smeri v VIP ne bi smeli preveč omejevati – tudi zato ne, ker z njimi uveljavljajo novosti v študiju posameznih strok. Skupine izbirnih predmetov pogosto še ne omogočajo, da bi lahko uvajali novosti, s katerimi bi mogla posamezna stroka dohitevati razvoj v svetu.

Na fakulteti sproti analiziramo primernost vseh VIP-ov, ki jih izvajamo. Pri tem sodelujemo tudi z našimi že zaposlenimi diplomanti. Prenova študijskih programov je zato naša stalna skrb.

Glede kakovosti študentov, ki se vpisujejo na študij na fakulteti, ugotavljamo, da je med njimi preveč takšnih, ki nimajo dovolj izoblikovanega interesa za določen študij, ter preveč takšnih, ki se vpisujejo zato, da pridobijo status študenta, čeprav ne mislijo resno študirati. Fakulteta si že več let organizirano prizadeva, da bi z akcijami usmerjanja na študij dosegla čimvečji vpis takšnih študentov, ki imajo dovolj izražen in izoblikovan interes za družboslovni študij. Pri tem očitno nismo dovolj uspešni, vendar pa bomo z aktivnostmi usmerjanja še nadaljevali.

Kaže dodati, da smo na fakulteti sposobni sorazmerno hitro izločiti iz študijskih vrst tiste, ki se vpisujejo le navidezno. Vendar pa glede na način, kako izobraževalna skupnost vrednoti naše delo, za to nismo motivirani oziroma bi to storili v očitno lastno materialno škodo. Premisliti bi kazalo tudi, ali je sistem, ko se selekcija študentov izvaja šele med študijem na univerzi – ne pa ob vstopu na univerzo – družbeno najbolj racionalen. Vsekakor pa se ob tem vprašanju fakulteta srečuje z dejavniki, na katere nima odločilnega vpliva.

Materialni pogoji izvajanja študijskega program na fakulteti so vse prej kot optimalni. Opremljenost z učnimi pripomočki in didaktičnimi sredstvi je, milo rečeno, slaba. Razen pri nekaterih predmetih na obramboslovju in računalništvu, se pri pouku uporabljata le kreda in tabla. Tudi to zmanjšuje učinkovitost študija. V tem pogledu očitno tudi v prihodnje od izobraževalnih skupnosti ne kaže veliko pričakovati. Glede na študijsko usmeritev pa med našimi ustanovitelji in uporabniki ni bogatih gospodarskih organizacij, ki bi nam v tem pogledu pomagale. Tako imenovana »neposredna menjava dela« se pogosto sprevrže v prosjačenje za finančno pomoč med znanci učiteljev na uglednih položajih v gospodarstvu. Pri tem nam je v pomoč, da se približno polovica naših diplomantov zaposluje v gospodarstvu in da so med njimi mnogi na uglednih položajih, ne le v gospodarstvu, ampak v družbi nasploh – seveda, če so naklonjeni fakulteti. Problem materialne opremljenosti se kaže tudi v stalnih težavah pri zagotavljanju učbenikov. Slab materialni položaj študentov pa je eden od razlogov, da mnogi preveč honorarno delajo in jim zmanjkuje čas za študij.

Že mnogokrat preverjena resnica je, da je učinkovitost vzgojnoizobraževalnega procesa odločilno odvisna od njegovih izvajalcev, to je učiteljev, od njihove motiviranosti in usposobljenosti. V tem pogledu se tudi na fakulteti srečujemo s podobnimi problemi kot v usmerjenem izobraževanju nasploh. Prevladuje prepričanje, da je intelektualno delo podcenjeno, da znanje v družbi nima prave vrednosti. Zato je tudi poklic univerzitetnega učitelja za najboljše kadre relativno nepriljubljen. Med kriteriji vrednotenja njihovega dela so skoraj neupoštevani kriteriji kakovosti, ki pa so z vidika učinkov ključnega pomena. Premalo je časa in priložnosti za lastno izpopolnjevanje. Znale zagate z nabavo tuje literature in omejene možnosti izpopolnjevanja v tujini preprečujejo, da bi stroke lahko sledile razvoju v svetu, itd. Uvajanje osebnih dohodkov v tekočem letu in možnost zaposlovanja asistentov-stažistov, novih raziskovalcev ter vzporedne nastavitve kažejo na prizadevanja družbe, da bi zagotovili kolikor toliko normalne pogoje dela. Vendar kumulativnih negativnih učinkov preteklih let ni mogoče odpraviti na hitro. Glede kadrovske politike na fakulteti smo se odločili, da si bomo prizadevali izboljšati pogoje dela in osebne dohodke zaposlenih – ob hkratnem postavljanju visokih zahtev glede delovnih rezultatov. Med njimi je na prvem mestu zahteva po inovativnosti.

Kot že povedano, poteka približno tri četrtine raziskovalne dejavnosti v okviru programov in financiranja v dogovoru z raziskovalnimi skupnostmi. Kljub različnim pritiskom, predvsem s strani tehničnih in naravoslovnih znanosti, je fakulteta v tekočem srednjeročnem obdobju zadržala v programih raziskovalnih skupnosti približno enak delež, kot ga je imela poprej. Tudi ocene raziskovalnih poročil po metodologiji, ki je bila uporabljena v raziskovalni skupnosti, so sorazmerno ugodne. Neposredna menjava dela z uporabniki v gospodarstvu in družbenih dejavnostih kaže znake oscilacije in kljub trajnim prizadevanjem doslej ni nikdar preseгла tretjine raziskovalnega programa. Za uporabnike so zanimivi le nekateri raziskovalni programi; sicer pa zanimanje za izsledke raziskav večje, kot pa pripravljenost za financiranje raziskav. Vzroki za takšne razmere niso le pri uporabnikih, ampak tudi v vsebini fakultetne ponudbe na tem področju.

Velik del raziskav opravijo pedagoški delavci. Vendar pa s povezovanjem pedagoškega in raziskovalnega dela na fakulteti nismo povsem zadovoljni. Gre za probleme, ki jih tudi v okviru celotne univerze še nismo rešili.

K problemom pedagoške in raziskovalne dejavnosti sodi tudi posredovanje rezultatov njenega dela javnosti. Poleg publiciranja poteka ta dejavnost tudi prek Centra za družbenopolitično izobraževanje, ki je posebna delovna enota fakultete. Razen Zihlerovih dni organizira ta center vsako leto številne seminarje, na katerih sodelujejo poleg delavcev fakultete tudi drugi strokovnjaki, ki so med izvajalci na seminarjih celo v večini (59% vseh). Kljub nešteto krat ugotovljeni družbeni potrebnosti in koristnosti takšne dejavnosti pa se center srečuje z neprestanimi finančnimi in občasnimi kadrovskimi težavami. Zato tudi za dejavnost tega centra še iščemo učinkovite dolgoročne rešitve.

Nisem imel namena, da bi ob priložnosti, kakršna je današnja, podrobneje spregovoril o uspehih in problemih vseh dejavnosti fakultete. Omejil sem se predvsem na pedagoško in raziskovalno, ki bosta še naprej temeljni delovni usmeritvi fakultete. Vsekakor pa je ob časovni zarez kot je današnja, potrebno poudariti nekatere vidike povezanosti fakultete z okoljem, posebej z njenimi ustanovitelji, med katerimi so poleg Skupščine SR Slovenije tudi vse družbenopolitične organizacije. Kot je znano, je v 25. letih mogoče razlikovati različna

obdobja in kakovost teh odnosov. Dejavnost fakultete in njenih delavcev je takšne narave, da se dotika tudi najbolj perečih družbenih vprašanj. Pri tem skoraj nujno prihaja do različnih pogledov in predlogov. Od družboslovcev – delavcev fakultete se pričakuje, da bodo večstransko družbeno angažirani. Pričakuje se tudi, da bodo vztrajno in odločno branili strokovno utemeljena stališča. Čeprav so se pri razreševanju vprašanj družbenega razvoja subjektivne sile tudi že doslej opirala na znanost, vendarle mislimo, da so bili znanstveni potenciali premalo izkoriščeni. Pri uresničevanju družbenega razvoja se je nujno naslanjati tudi na družboslovne znanosti, saj je prav človek pglavilni dejavnik razvoja. S tem tudi utemeljujemo mesto naših disciplin v celotnem družbenem razvoju. Za takšno uveljavitev fakultete nam bo koristno še nadaljnje vsestransko sodelovanje z ustanovitelji in drugimi uporabniki. Pri tem pa je potrebno razumeti, da fakulteta ne more sprejeti občasnih zahtev po nekakšnem strokovnem utemeljevanju prav vseh dnevno političnih odločitev, če takšno utemeljevanje objektivno ni mogoče, ali je celo v nasprotju z ugotovitvami znanosti.

Dejavnost fakultete je namenjena družbeni praksi, v praksi se preverja, vrednoti in bogati. Zato so povratne informacije o uspešnosti naše dejavnosti nujen vir za njeno neprestano izpopolnjevanje. Seveda pa posamezni delavci v javnosti nastopajo kot celovite osebnosti in se njihova stališča, posebej če so ocenjena kot sporna, marsikdaj neupravičeno pripisujejo fakulteti. Zato ni skrivnost, da so v družbi prisotna različna mnenja o uspešnosti in primernosti ter potrebnosti dejavnosti, ki jih opravljamo na fakulteti. Globalno gledano je kriterij uspešnosti fakultete lahko le njen prispevek k reševanju problemov družbenega razvoja. Zato pa moramo imeti tudi potrebne možnosti.

Naj sklenem z ugotovitvijo, da je fakulteta življenjsko zainteresirana za ustvarjalno sodelovanje z vsemi ustanovitelji. Seveda kot enakopraven partner. Uspešnost uresničevanja družbenih ciljev fakultete pa mora biti tudi v prihodnje skrb ne le zaposlenih na fakulteti, marveč tudi njenih ustanoviteljev in uporabnikov.

MILOŠ PROSENC

Družba in družboslovje

(Slavnostni govor na proslavi 25. obletnice FSPN – 23. 10. 1986)

Pred 25. leti se je Zveza komunistov Slovenije odločila ustanoviti Visoko šolo za politične vede, ki naj načrtno izobražuje in usposablja družboslovce, da bi v ustvarjalni povezanosti z znanostjo, s strokovnjaki drugih strok ter z družbeno prakso zmogli zahteve pri dograjevanju in uveljavljanju našega sistema socialistične samoupravne demokracije.

V tem obdobju je namreč dozorelo spoznanje, da je za reševanje razvojnih dilem in protislovij našega časa ter za oblikovanje izvernih poti, potrebno povečati zmožnosti za njihovo poglobljeno in celovito razumevanje ter zlasti še za temeljito spoznanje zakonitosti družbenega razvoja. Obrazec revolucionarnega naskoka, s

katerim so socialistične subjektivne sile v prvih petnajstih letih po vojni uspešno izpeljale politične spremembe ter ob silni mobilizaciji ljudskih množic postavile materialne temelje za nadaljnjo rast in ustvarile osnovo za samoupravni model socializma, je bilo treba dograditi, kajti materialnim, kulturnim, političnim in razvojnim potrebam tistega časa se je bilo mogoče uspešno odzvati le z naslonitvijo na daleč bolj razvite in angažirane spoznavne moči.

Zato se s hvaležnostjo spominjamo Borisa Zihlerla. Prispeval je k organiziranju razvoja jeder družboslovnih disciplin v posebni ustanovi in s tem neposredno k ustanovitvi in delovanju šole v prvem desetletju, kar je imelo odločujoč vpliv na vzgojo cele vrste družboslovnih strokovnjakov.

Dekan, tovariš Bogdan Kavčič, je podrobneje predstavil dosednji razvoj in delovanje Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Sam bi rad rekel, da je šola, kasneje fakulteta, opravičila namene ustanoviteljev ter podpora družbenih subjektivnih sil. Nenehno je razvijala in posodabljala izobraževalne programe in raziskovalno delo na področju ved, ki so bile in so danes še bolj izjemnega pomena za usmerjanje družbenega razvoja. To so sociologija, politologija, komunikologija, kasneje pa še obramboslovje in pedagoška usmeritev za samoupravljanje s temelji marksizma. Ob podpori ustanoviteljev in drugih uporabnikov, predvsem pa s pobudami in prizadevanji fakultetnih delavcev, je uveljavljala pomembne načine družbenega učinkovanja znanj in spoznanj, njihovega podružbljanja in uporabe raziskovalnega strokovnega dela navedenih strok pri pripravljanju in izvajanju družbenih odločitev. V tem okviru je razvila revijo na Slovenskem »Teorijo in prakso«.

Kadri s fakultete so bili družbeno aktivni na mnogih področjih našega družbenega razvoja. Prispevali so k spoznanjem in argumentaciji za naša ravnanja v gibanjih ter razmerah sodobnega sveta, predvsem pa za naše dejavno obnašanje in aktivnost pri preseganju težav, stisk in protislovij notranjega razvoja. V tem pogledu so bili pomembni prispevki fakultete na področju političnega sistema in v tem okviru še posebej delegatskega sistema; nadalje na področju delovanja subjektivnih sil, družbenega sistema informiranja, religiologije, mednarodnih odnosov, itd.

Velik prispevek današnjega jubilaranta je 1300 doslej diplomiranih družboslovcev, od tega prek 100 z akademskimi stopnjami. Danes v vsej Jugoslaviji, pretežno pa seveda v Sloveniji, opravljamo pomembna dela v organizacijah združenega dela, v upravnih in strokovnih službah ter v izvršilnih organih družbenopolitičnih skupnosti, v družbenopolitičnih organizacijah, v sredstvih javnega obveščanja in seveda tudi v raziskovalnih in znanstvenih institucijah. Naj tudi omenimo, da je del najvidnejših in odgovornih družbenopolitičnih, v manjši meri pa tudi poslovnih kadrov izšel iz Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ali pa se je tu vsaj dodatno usposabljal. Njihove prispevke k družbenemu razvoju gre pripisati tudi fakulteti, hkrati pa je ni mogoče razbremeniti tudi soodgovornosti za njihovo in našo skupno občasno družbeno nemoč ter neučinkovitost.

Ko smo na svoji poti pred 25. leti prišli do točke, ko se je bilo treba za razvoj socialističnega samoupravljanja in nadaljnji tok revolucije nasloniti na okrepljene strokovne potence subjektivnih sil, tako tudi izzivi sedanjega časa ta spoznanja aktualizirajo – le, da v še bolj zaostreni obliki. Zveza komunistov je na svojih nedavnih kongresih kritično ocenila družbene razmere in poudarila nujnost preseganja sedanjega zastoja v našem razvoju. Potreben bo organiziran ter vsebinsko

močan in argumentiran napor subjektivnih sil za pospešen samoupravni razvoj, za večanje materialnega in duhovnega bogastva, za povezovanje Slovenije in Jugoslavije s svetom in za našo aktivno prisotnost pri reševanju njegovih globalnih nasprotij.

Do sedaj nakopičena protislovja imajo veliko težo in so se zažrla v našo zavest in ravnanje. Preseganje težav je zato nujnost. Pri spopadanju z dilemami današnjega kriznega časa nam je bolj kot kdajkoli doslej potrebna poglobljena, kritična in jasna analiza prakse ter raziskovalni pogum pri ponujanju novih rešitev. Seveda ne želimo takšne družboslovne misli, ki bi na krizo pristajala, ampak naj bi jo izkoristila za spodbujanje družbenega razvoja; ne take, ki bi krizo poglobljala, ampak naj bi iskala učinkovite izhode iz nje; ne take, ki bi širila malodušje in brezizhodnost, ampak pokazala na prave vzroke in realne rešitve iz težav. Zavedamo se nujnosti nadaljnje demokratizacije in odpiranje možnosti za resnično svoboden družbeni dialog, brez vnaprej postavljenih meja.

Tak odprt razgovor naj vodi k utrjevanju in poglobljanju naših strateških opredelitev, kot sta samoupravljanje in nacionalna enakopravnost. Usodnega pomena je, da bo širjenje demokracije v funkciji hitrejšega preseganja krize, in sicer na način, ki bo razvijal samoupravno delavsko demokracijo, poglobljal federativne odnose in sploh prispeval v dograjevanju specifične jugoslovanske poti v socializem. Zato mora biti družboslovna raziskovalna kritična misel enako ostra pri opozarjanju na tiste zablode in deformacije, ki niso v skladu s temi strateškimi usmeritvami, kot tudi pri spopadanju z nosilci vzorcev in alternativ, ki niso združljive s samoupravno socialistično naravo našega ekonomskega in političnega sistema.

Med fakulteto in ustanovitelji je prav o teh vprašanih potekala ustvarjalna in kritična razprava. Nikomur ne gre za neproduktivno razmerje, za ljubi mir, ki ne more biti v korist ne potrebam po spreminjanju družbene prakse, ne razvijanju marksistične znanosti, ki ne sme izgubiti svoje kritično revolucionarne vsebine. Do razgovorov bo seveda prihajalo tudi v prihodnje in prepričan sem, da bo to koristilo tako fakulteti kot tudi potrebi, da družbeno akcijo, s katero želimo spreminjati razmere, trdneje naslonimo na znanstvene temelje, na rezultate teoretičnega in empiričnega raziskovanja naše lastne družbene prakse.

Razprave, ki smo jih vodili, niso bile brez odmeva. Zveza komunistov Slovenije daje v sklepnem dokumentu svojega kongresa veliko težo znanosti, znanju in stroki ter družboslovju, ker je le tako mogoče odgovoriti na mnoga vprašanja, ki jih poraja naš čas in nadaljnji socialistični in samoupravni razvoj. Koliko pa je tak naš pogovor koristil šoli, je stvar kritične ocene fakultete same glede na vlogo in mesto, ki jo ima v raziskovalnem in spoznavnem procesu, o čemer bo v teh dveh dneh tudi tekla kritična razprava.

Deseti kongres Zveze komunistov Slovenije je na podlagi široke razprave med članstvom in na vseh področjih dejavnosti oblikoval smeri družbene akcije, ki naj ob strokovni razčlenitvi posameznih vprašanj pelje k preseganju sedanjih zastojev in k hitrejšemu napredovanju.

Težišča so predvsem naslednja:

Bistveno je treba povečati učinkovitost uporabe sredstev, ki jih ima družba na voljo za povečanje materialne osnove dela in življenja, za vzpostavljanje dolgotrajnega ravnotežja med naravnim in družbenim okoljem, skratka predpostavk za trajno in kulturno-socialno zaželjeno kakovost življenja. Zveza komunistov se zato odločno zavzema za prilagoditev sedanjega ekonomskega sistema in ekonomske

politike, tako da bi trajno in močno spodbujali in motivirali delovne ljudi v družbenem in zasebnem sektorju ter v njihovih medsebojnih kooperacijah h kakovostnemu upravljanju z družbenimi sredstvi, k razvojnemu obnašanju in k uspešnemu poslovanju. Sleherni posameznik in sleherni gospodarski subjekt mora nositi ekonomske posledice svojega ravnanja s sredstvi, ki so v tej družbi na razpolago, in edino rezultati dela naj določajo družbeni položaj delavca in organizacije združenega dela. Seveda, ob solidarnosti, ki štiti dela nezmožne in ustvarja razmere za bolj enakopravno vstopanje v delovni in reprodukcijski proces. Široko sprejeta zahteva je, da je potrebno vztrajati pri takem oblikovanju ekonomskega sistema in tekoče ekonomske politike, s katerim bomo uveljavljali realno vrednotenje sredstev in rezultatov ter spodbujali uspešne, v razvoj in izvoz usmerjene visokoproduktivne proizvodne enote in dejavnosti ljudi. Pri tem upravičeno vsi računamo na podporo znanstvene in strokovne nadgradnje.

Druga pomembna usmeritev, ki je pogoj za izpeljavo prve, hkrati pa pomeni človeško vrednoto samo po sebi, je povečanje demokracije upravljalkega odločanja na vseh ravneh, zlasti pa na ravneh družbenopolitičnih skupnosti. Dejansko moramo ustvarjati pogoje, da se sliši, uveljavi in ovrednoti glas ustvarjalnih ljudi pri skupnem odločanju o pogojih svojega dela in življenja in o usodi vse družbene skupnosti. Le demokratična kultura javnega delovanja množice ljudi in njihovih organizacij ter skupnosti, predvsem pa socialistične zveze delovnega ljudstva, so pogoj za večji, vplivnejši in s tem tudi bolj odgovoren angažma strok oziroma strokovnjakov, ki le v takšnih okoliščinah lahko v polni meri izkažejo svoj značaj dejavne in produktivne družbene sile. To je zlasti pomembno v eri doslej neslutene in po posledicah dvoreznega silovitega razvoja produkcijskih sil v svetu, kjer smo soočeni z zahtevo, da ne smemo zaostajati in hkrati z lastnim programskim izzivom, da je treba hitreje naprej.

Tretje programsko težišče Zveze komunistov Slovenije in Jugoslavije v sedanjem obdobju je prenova zveze komunistov v vsebinskem, organizacijskem in moralno-vrednostnem smislu. Moramo delovati bolj učinkovito, da bi v nastajajočih domačih in svetovnih razmerah zmogli po demokratičnih in samoupravnih poteh uresničevati družbeno prenavo in s tem družbeno inovacijsko sposobnost kot enega od pogojev za strategijo osvobajanja dela. Zavedamo se, da napredek temelji le v sproščanju ustvarjalnosti ljudi, da temelji na svobodnem in javnem sprožanju ter soočanju interesov, hkrati pa na tvornem iskanju skupnega, kar je lahko edino realno izhodišče za samoupravno mobilizacijo ustvarjalnih sil – od znanosti in stroke do izkušenj, pobud, volje in znanja delovnih ljudi. Le tako lahko napolnimo z življenjem naš samoupravni koncept pluralizma interesov in le tako se bo ukoreninjal tudi spoznanje, da nihče ne more uveljavljati svojih interesov na račun drugih in v škodo družbene skupnosti.

Vse to so izhodišča za ustvarjanje kulturnega ozračja, brez katerega ne moremo postajati inovacijska družba. Preveč zavajajoče so misli, da se je mogoče iz sedanjega položaja izkoptati le z nekaj odločnimi ukrepi. Nasprotno, potrebno je dobro premišljeno in zahtevno delo, če hočemo uresničevati dolgoročno zasnovan program socialističnega samoupravljanja. Pri tem je subjekt razvoja združeni delavec. Zato je temeljna razredna naloga zveze komunistov, pa tudi vse družboslovne znanosti, da ustvarjamo razmere, v katerih bo revolucionarni prehod na zgodovinsko nov subjekt odločanja v družbi hitrejši in bolj uspešen.

V takem razvoju stopajo v ospredje tudi številna vprašanja, npr. o tem, kako urediti družbeni upravljalški proces in utrditi samoupravni položaj in vlogo

delavcev in delovnih ljudi. Ob izjemno pomembnem prispevku ekonomije pričakujemo tudi večje strokovno angažiranje ožjega družboslovja. Družbenopolitično nujna, hkrati pa strokovno izjemno zahtevna so vprašanja organizacije in modernizacije delovnega procesa, proizvodnje in proizvajalnih sil, skladno z razvojem v svetu in upoštevajoč pogoje našega družbenopolitičnega sistema. Nadalje gre za vprašanje socializacije človeka, da bo zmožen razvijati svoje sposobnosti in načine družbenega sodelovanja tako, da bo lahko obvladoval moderna sredstva in tehnologijo. Pomembno je tudi, kako samoupravno integrirati pluralizem interesov in posameznih enot v razvojno sposobno skupnost, ki ji bo podlaga samoupravni produkcijski odnos. Kompleks teh vprašanj aktualizira oblikovanje ustreznih in učinkovitih razvojnih strategij Jugoslavije. Za družbeno akcijo je potrebno veliko hitreje in bolj organizirano razrešiti politične in strokovne dileme ter predpostavke takšnemu razvoju. Zveza komunistov Slovenije je trdno prepričana, da je v Jugoslaviji mogoče in celo nujno izoblikovati dejavno in uresničljivo strategijo skupnega razvoja, in to ne glede na vse razlike, s katerimi se v Jugoslaviji soočamo. Vse to terja strpno in iskreno interakcijo strok in politike. Pomembne izkušnje takega dela in takega pristopa imamo z izdelavo dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije.

Pri nalogah, o katerih sem govoril, imajo družboslovne stroke velik pomen. Vemo, da je v tem pogledu mnogo znanstvenih spoznanj, tudi družboslovnih, premalo izkoriščenih. Strokovnjakom, tudi družboslovcem, večkrat ni dovolj omogočeno, da bi lahko bolj vplivali na družbene odločitve in prevzemali večjo javno odgovornost za njihove učinke. Marsikdaj pa stroka in znanost tudi nista dovolj usmerjeni v reševanje ključnih razvojnih problemov in dilem. Dogaja se, da jih puščata na obrobju svojega interesa.

Danes je mogoče povečevati učinkovitost pri izpolnjevanju skupnih ciljev, ki temeljijo na interesih ljudi, le s povezovanjem samoupravljalске moči in demokracije in sproščanjem pluralizma samoupravnih interesov. Organizirane subjektivne sile lahko odigravajo svojo razvojno vlogo produktivno le tako, da združujejo obe omenjeni razsežnosti. V tem pogledu je ključnega pomena, kako na novo opredeliti vsebinske, raziskovalne in vzgojne prioritete in omogočati družbeno angažiranje strok. Omenil bi dve postavki:

Prvič, s pripoznavanjem samostojnosti strok. To pomeni samostojnost ustanov, kjer se stroke raziskovalno in pedagoško razvijajo v pogledu njihove notranje vsebinsko metodološke in tehnične rasti. V tem pogledu morajo biti stroke čim tesneje povezane z jugoslovanskimi in svetovnimi središči. Pojmovanje samostojnosti seveda ne more pomeniti zaprtosti in samozadostnosti stroke, akademizma, ki bi podcenjeval dnevne napore in prakso. To zahteva odprtost za kritiko s sredstvi, ki so lastna znanosti. Ne pomeni pa to, da je kritika dovoljena samo tistemu, ki se ukvarja z znanstvenim delom.

Druga postavka v družbenem angažiranju strok se nanaša na družbena pričakovanja glede tega, kako se bodo družboslovci angažirali. Zveza komunistov, podobno kot druge organizirane subjektivne sile, pričakuje, da bodo znanstveniki in strokovnjaki, med njimi zlasti tudi družboslovci, še bolj kot doslej zavestno sodelovali pri iskanju poti za preseganje sedanje stagflacije in za uvajanje družbenih sprememb, ki naj bi vodile k realizaciji strateških razvojnih ciljev. To pričakujemo zlasti od članov zveze komunistov, ki opravljajo najzahtevnejše intelektualno delo v naši skupnosti in sta od njih v veliki meri odvisna intelektualna raven in učinek celotne zveze komunistov ter drugih subjektivnih sil. Zavračamo vsakršne

anate me o strogo strokovnih vprašanjih, želimo pa visok javen angažma strokovnjakov pri razreševanju družbenih, zlasti razvojnih vprašanj. Pri tem pričakujemo, da bodo strokovnjaki na podlagi svojih spoznanj kritični do sedanjega stanja, tudi znotraj družboslovja, kritični do predlaganih rešitev in akcij, hkrati pa kar najbolj ustvarjalni pri predlaganju boljših posegov, ukrepov in aktivnosti. V tem pogledu jih nihče ne more razbremeniti družbenega tveganja, da bodo s svojimi predlogi in spoznanji trčili tudi ob nerazumevanja in nasprotovanja, saj smo v družbenih naporih večkrat obremenjeni tudi s kratkovidnim pragmatizmom.

V družbi se vse bolj prebija na dan interes po učinkoviti znanosti in v tem okviru tudi ta, da se Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo razvija v čim bolj iniciativno, strokovno ustvarjalno, družbenokritično in razvojno angažiran^o raziskovalno, izobraževalno, svetovno in publicistično ustanovo znotraj družboslovnih znanosti in družbenih subjektivnih sil. Vašo in druge družboslovne ustanove potrebujemo za usposabljanje strokovnjakov, ki v družbeni delitvi dela opravljajo odgovorna analitska in izvedbena dela ter naloge v samoupravnih organih, v organizacijah združenega dela, v upravnih organih, v strokovnih službah družbenopolitičnih organizacij, za poučevanje družboslovnih predmetov v šolah, za vzgojo novinarjev in komunikologov in tudi za opravljanje odgovornih javnih funkcij. Z ožjega vidika Zveze komunistov Slovenije in drugih organiziranih socialističnih sil pa potrebujemo vašo in druge družboslovne strokovne ustanove za prenos družbeno aktualnega novega družboslovnega znanja v vrste članstva zveze komunistov, aktivistov socialistične zveze in drugih organiziranih subjektivnih družbenopolitičnih dejavnikov – ter seveda za prenos takega znanja in spoznanj v najširšo javnost občanov in delovnih ljudi, ki brez družboslovne kulture ne morejo samostojno in odgovorno delovati kot resnični samoupravljalci. Od Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo pričakujemo predvsem večjo usmerjenost v teoretsko obdelavo družbenih protislovij in vprašanj, usmerjenost torej, ki bo zavestna sestavina in tudi prispevek k prenovi marksističnega teoretskega sklada ter k pozitivni slovenskega družboslovja. To seveda zahteva tudi take pogoje, ki bodo znanosti, in v tem okviru tudi vaši fakulteti, omogočili, da bo lažje izpolnjevala ta pričakovanja.

Prenova zveze komunistov je v sedanjih družbenih razmerah in razmerah ključ do revitalizacije družbe in ni izvedljiva brez veliko večje naslonitve na kritično in ustvarjalno družboslovje, katerega nosilci, znanstveniki in strokovnjaki so opredeljeni za razvoj samoupravnega socializma. Zlasti v tem času materialne stiske, ko manjka sredstev za zadovoljevanje vseh družbenih potreb, moramo znati skupno prepričljivo opredeliti, da je treba družbeno bolj podpreti tiste znanosti in stroke, tiste njihove strokovne, raziskovalne in izobraževalne ustanove ter tiste skupine znanstvenikov – v našem primeru družboslovcev –, ki se bolj odločno in učinkovito angažirajo pri družbeni prenovi v inovacijski smeri. Teža družbenih izzivov in družbenega angažiranja – tega ne pozabimo – je tista, ki v končni posledici pomaga k strokovni rasti, rasti, ki črpa spoznanja in znanja iz vsega sveta in vsebuje spoznanje in znanja, ki nastajajo v naših strokovnih ustanovah. Takšno družboslovje pa bo kot del celotne znanosti in intelektualnih moči družbe postalo ključni del t. i. subjektivnih sil v naši družbi.

Ob 25. obletnici Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo vam v imenu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije in v svojem imenu

tovariško čestitam. Fakulteta je bila v vsem tem času včlenjena v družbeni razvoj in v soočanje teorije ter prakse. Sociologi, politologi, obramboslovci, komunikologi, novinarji in drugi družboslovci so prispevali k temu, da bi se samoupravni interesni pluralizem tudi udeleževal v vsej svoji raznolikosti in da bi se v njem lahko izrazili in ustvarjalno povezali v skupno družbeno voljo in akcijo vsi tisti interesi, ki podpirajo, razvijajo in odpirajo socialistično perspektivo.

ZDRAVKO MLINAR

Sociologija in družba: kritična retrospektiva ob 25. letnici FSPN

V izhodišču si kaže zastaviti vprašanje, zakaj prirejati takšne slovesnosti, kot je jubilejna proslavitev 25. letnice našega zavoda, še posebej v času, ko vse bolj zavračamo vsakršno formalno manifestativnost in idealizirano odmikanje od dejanskega stanja. Seveda ne gre za to, da bi slavili avtomatizem samega poteka časa. Gre prej za to, da kot delovno načelo uveljavimo prakso, da se ne bomo omejevali le nad *ad hoc reševanje posameznih problemov*, ko hitimo od naloge do naloge, kar ima za posledico mehanično kopičenje najrazličnejših spoznanj. Sociologija kot splošna in posplošujoča družbena znanost mora še bolj kot vse druge iskati možnosti in meje dopustnega posploševanja v *širšem času in prostoru*. Zato je občasna *kritična retrospektiva* nujna sestavina ali celo izhodišče lastnega učenja, izpopolnjevanja in načrtnega usmerjanja za vnaprej.

Zgodovinarji dosti govorijo o časovni distanci kot pogoju za to, da bi lahko čim bolj vsestransko in nepristransko analizirali določeno dogajanje. Podoben pomen ima ta distanca tudi za sociologe, še zlasti ob obravnavi konfliktnih odnosov. Toda če naj bi bila analiza preteklih izkušenj podlaga za korigiranje obstoječe prakse, pa seveda vsakršno čakanje na to, da se sporno dogajanje odmakne v preteklost, pomeni, da se odpovedujemo možnosti za spremembo.

V tem kratkem prispevku se ne bom spuščal v podrobnosti, bodisi da bi jih sicer želel predstaviti kot dosežene uspehe ali kot nerešene probleme v sociologiji. Čeprav gre za jubilej FSPN kot zavoda, njegova matična vloga za sociologijo terja tudi širšo obravnavo tega znanstvenega področja pri nas. Poleg tega pa je dosti temeljnih vprašanj uveljavljanja sociologije istovetnih ali podobnih kot tedaj, če razpravljamo o znanosti nasploh.

Čeprav nisem specialist za »sociologijo sociologije,« kar bi pravzaprav potrebovali ob tej priložnosti, bom vendarle opozoril vsaj na nekatere razsežnosti takšne retrospektivne analize. Na fakulteti in še posebej na katedri za sociologijo smo že pol leta kritično in samokritično razpravljali o številnih konkretnih problemih izobraževalnega in raziskovalnega delovanja ter sploh o vlogi sociologije v naši družbi. V teh razpravah smo podrobneje obravnavali predvsem tiste razsežnosti sociološkega delovanja, ki zadevajo vse sociologe, ne glede na to, na katerem ožjem predmetnem področju delujejo. Pri tem smo poudarili vprašanja, ki zadevajo 1. sociološko teorijo, 2. metodologijo sociološkega raziskovanja, 3. informacijske vire, 4. diseminacijo socioloških spoznanj (izobraževanje, publicira-

nje) in 5. uporabo doseženih rezultatov. Večji del te snovi so sicer osrednja strokovna vprašanja, ki pa jih ne moremo obravnavati na današnjem slavnostnem srečanju. Tu se bom rajši osredotočil na tiste vidike sociološkega delovanja, ki zadevajo njegova razmerja do širšega družbenega okolja.

Začetki sociologije pri nas (če se omejimo na povojno obdobje) seveda niso vezani le na naš zavod; razkrivati jih je treba tudi na drugih disciplinarnih področjih ter institucijah: na Pravni fakulteti, kjer je prof. Goričar kot prvi uvedel ta predmet in kjer smo že sredi petdesetih let na sociološkem proseminarju opravili prvo empirično raziskavo (o tem, kako industrijski delavec preživlja svoj prosti čas); na Filozofski fakulteti, kjer je bil 1960. leta uveden študij sociologije, na Institutu družbenih znanosti v Beogradu, kjer se je 1958. l. začel prvi organiziran (podiplomski) študij sociologije v Jugoslaviji, na Inštitutu za sociologijo in filozofijo, ki je bil ustanovljen 1960. leta in je bil tudi izhodišče za formiranje potrebnih kadrov.

Na VŠPV je bila sociologija najprej le eden od predmetov. Kasneje pa smo v Slovenskem sociološkem društvu dali pobudo za združitev sociološkega, politološkega in novinarskega študija v okviru sedanjega zavoda. Še vedno pa je ostal študij sociologije kot B usmeritev tudi na filozofski fakulteti. Lani je minilo dvajset let od ustanovitve Društva sociologov Slovenije (1965), letos pa so sindikati svojevrstno (to je z ukinitvijo) »proslavili« 20. letnico ustanovitve Raziskovalnega centra za samoupravljanje pri Zvezi sindikatov.

Na FSPN (VŠSPN) smo sociološki študij zasnovali in izpopolnjevali tako, da bi dosegli čim večjo stopnjo profesionalizacije tega novega znanstvenega področja pri nas in da bi ga obenem čim bolj približali raznovrstnim potrebam prakse. S prvega vidika smo povečali obseg specifično sociološke vsebine na račun splošno izobraževalnih predmetov (ki so prvotno prevladovali na VŠPV) in tako določneje oblikovali novo identiteto sociologije. V tem smislu smo tudi želeli preseči aprioristični shematizem in prazno spekulacijo. Zato smo toliko večjo pozornost posvetili predmetom, ki naj bi študente sociologije analitično usposobili in s tem spodbujali tudi k empiričnemu raziskovanju konkretnih družbenih razmer pri nas. V skladu s tem smo kot prvi v Jugoslaviji v sociološki študij vključili tudi računalništvo, kar je pospešilo modernizacijo pedagoškega in raziskovalnega dela, pa tudi delovanje knjižnice idr. Kljub prvotnim pomislekom in ugovorom, da nas poudarek na kvantifikaciji odmika od bistvenih vprašanj samoupravnega socializma, se je izkazalo kvečjemu nasprotno.

V primerjavi s sociološkim študijem na nekaterih drugih univerzah smo na našem zavodu približali študij sociologije nekaterim značilnim področjem potencialnega zaposlovanja. Tako smo ga *notranje členili* na tri usmeritve: analitično raziskovalno usmeritev, kadrovsko organizacijsko in sociološko usmeritev za področje socialnega dela oziroma socialne politike. S tem se je povečal pritok študentov (tudi študentov ob delu) in so se razširile možnosti za zaposlovanje diplomantov.

Pri tem ugotavljam, da ima študij na naši fakulteti določeno prednost pred drugimi tudi zato, ker se močno opira in ima široko zaledje razvejane raziskovalne dejavnosti, kar neposredno in posredno bogati izobraževalni proces. Nekateri raziskovalci se redno ali občasno vključujejo tudi v pedagoško delo.

Razsežnosti delovanja članov sociološke katedre lahko ponazorim z naslednjim: med njimi so avtorji številnih znanstvenih del v slovenskem in tujih jezikih, pisci učbenikov, uredniki knjižnih zbirk, zbornikov, strokovnih in drugih revij;

profesorji, ki občasno predavajo tudi na tujih univerzah, organizatorji mednarodnih in domačih znanstvenih posvetovanj; med njimi so štirje (trije bivši) dekani fakultete, štirje predsedniki Slovenskega sociološkega društva, dva predsednika Jugoslovanskega sociološkega združenja, med njimi jih je več, ki imajo odgovorne naloge v Mednarodnem sociološkem združenju, da ne naštevamo konkretnih oblik njihove družbenopolitične angažiranosti in drugih oblik javnega delovanja. Vse to kaže, da gre tu za enega od najbolj *dinamičnih jeder sociološkega delovanja v Jugoslaviji*. Kljub temu pa še zdaleč nismo zadovoljni z doseženim, bodisi da gre za interna vprašanja fakultete bodisi za tista, ki zadevajo širše družbeno okolje.

Kot značilni primer prizadevanj, da bi sociologija upoštevala naj sodobnejše razvojne tokove in usmeritve, naj navedemo uvedbo nove študijske smeri – družboslovna informatika. Vendar je značilno, da je bilo potrebno skoraj celo desetletje prepričevanj, neskončnega sestankovanja ter spopadanja s shematizmi in formalizmi, preden smo z reformo na univerzi in pripravami novih »vzgojno-izobraževalnih programov« dobili potrebna soglasja vseh številnih republiških organov.

Nasploh pa pri izobraževanju sociologov še preveč sledimo splošni praksi izobraževanja pri nas. To pa pomeni, da izobraževalni proces še vedno temelji na nekakšni *povprečni nivelizaciji*, ki je neodzivna na različne sposobnosti (interese) študentov in ne daje ustreznih izraznih možnosti, spodbud in priznanj posebej nadarjenim posameznikom. Vendar pa *individualizacija* pouka ni le vprašanje materialnih možnosti in prizadevanj profesorjev, temveč je otežena že zaradi celotne zasnove izobraževalnega sistema. Le-ta temelji na predpostavki, da lahko dosežemo večjo demokratičnost in socialno pravičnost s tem, če izključujemo diferenciacijo in selektivnost na podlagi dejanske sposobnosti. To pa pomeni, da razsipamo omejena sredstva in moči, čeprav je že vnaprej jasno, da tako ne bomo dosegli optimalnih učinkov.

Zakon o visokem šolstvu je posegel tudi v organizacijo dela in upravljanja na fakulteti. Njegovo temeljno izhodišče je bilo bolj v tem, kako zagotoviti podružbljanje v smislu povečevanja zunanjega nadzora, kot pa v tem, da bi spodbujali ustvarjalnost in uveljavljanje strokovnosti ter dejanski razvoj znanosti. Desetletna praksa pa je pokazala, da je vključevanje predstavnikov iz prakse (»uporabnikov«) v sprotno reševanje tekoče problematike pedagoškega ali raziskovalnega dela že v kratkem času skoraj povsem prenehalo. Tako se je po eni strani omejevala vloga strokovnosti tam (npr. pedagoško-znanstvenega sveta), kjer je bila predtem že (v večji meri) uveljavljena. Po drugi strani pa so dobili pooblastila tisti, ki jih (bodisi zaradi nepoznavanja ali drugih razlogov) niso mogli dejansko uveljaviti. Kumulativni učinek omejevanja obstoječega in vzpostavljanja le namišljenega pa lahko pomeni le stagnacijo in zastoj.

Čim večja je dinamika tehnološko družbenih sprememb v svetu in pri nas, tem bolj postaja jasno, da je treba priznati *večjo avtonomijo* in obenem *terjati odgovornost* družboslovcev. Vsiljuje se vprašanje, zakaj lahko zaupamo pilotu ali zdravniku, ki vsakodnevno prevzemata odgovornost za življenje ljudi; ob sedanjem sistemu izobraževanja pa so potrebni skoraj celoletni, večstopenski postopki in soglasja na desetine ali stotine ljudi, ki dostikrat niso niti usposobljeni za strokovno presojo, preden lahko uvedemo določeno inovacijo (recimo nov predmet). Brez večje avtonomije univerzitetnih delavcev ne moremo pričakovati dinamičnega razvoja znanosti.

Čeprav se nasplošno ponašamo s tem, da smo dinamična in v prihodnost

usmerjena družba, se v praksi izkaže, kot da so stvari postavljene na glavo. Danes najlaže prodremo s tistim, kar prevzemamo iz preteklosti, kar je že preverjeno, pa čeprav mogoče že zastarelo ali preživelo; najteže pa je dobiti podporo in prodreti z novimi idejami, ki jih ni mogoče enostavno uvrstiti v že obstoječe sheme.

Subjektivistične predstave o samoupravljanju in usmerjanju socialističnega razvoja so omejevale prostor za empirično raziskovanje dejanskega stanja. Voluntarizem se je uveljavljal z arbitrarnimi odločitvami in normativno-institucionalnimi spremembami oziroma ureditvijo, ne pa s pomočjo sociološkega in politološkega raziskovanja ter analitično zasnovanega novinarstva. Empirično sociološko raziskovanje je bilo v tem smislu odvečno in celo nadležno, saj je opozarjalo na različne omejitve pri uresničevanju poenostavljeno in idealizirano zasnovanih pogramov. Vsakršen dvom pa je bil lahko razglašen za nasprotovanje socialističnim razvojnim ciljem. Zato je značilno, da je ravno *analitično zasnovana* sociologija pogosteje prihajala v *nasprotju* z dnevno politiko kot pa normativna dejavnost, ki je povsem sledila in le konkretizirala vsakokratne prevladujoče zasnove in programe razvojnega delovanja.

Pričakovanja glede vloge sociologije so bila dostikrat zelo protislovna. Načelno naj bi bila sociologija marksistična, kritična in revolucionarna. Konkretno pa poslušna, spravljiva in konformna v odnosu do vsakokratne akcije in uradnih stališč vodilnih subjektivnih sil. Po eni strani, da je bila premalo markstistična ter je zahajala v funkcionalizem in pozitivizem ipd. Hkrati pa je bila preveč avtonomna in kritična in torej premalo funkcionalistična v odnosu do lastnega okolja. Po eni strani naj bi postavljala v ospredje interese delavskega razreda, po drugi strani pa so bili z negodovanjem sprejeti rezultati empiričnega raziskovanja, ki so odstopili od normativnega idealizma. Tako je bila sociologija pravzaprav v naprej obsojena na to, da ni mogla za vse zadovoljivo opravljati svoje vloge. S svojimi spoznanji je bodisi prihajala v spopad z danostmi v obstoječem okolju ali pa se je s pristajanjem na te danosti odrekala svoji vlogi. Za sociologa ne more biti presenetljiva ugotovitev, da so se v nekaj desetletjih v Jugoslaviji *bistveno* spremenila vrednostno-ideološka merila oziroma usmeritve. Vendar pa relativizacija, ki jo odpira takšna časovna retrospektiva, zastavlja tudi vprašanje o *moralni razsežnosti* (utemeljenosti) absolutizacije teh meril, ki so bila podlaga za ekskomunikacijo posameznih sociologov, katerih delovanje ni točno sledilo idejnopoličnim nihanjem. Ekonomska učinkovitost kot vrednota, ki je stopila v ospredje z ekonomsko reformo v šestdesetih letih, je bila skupaj z njenimi protagonisti kritično zavrnjena deset let kasneje, da bi se po preteku naslednjih deset let spet povrnila in še bolj nedvoumno prevzela prednostno vlogo. Medtem ko je bila *strokovna usposobljenost* še pred dobrim desetletjem ocenjena kot primer nesprejemljivih meril za kadrovanje na FSPN, so danes ta merila eno temeljnih vodil razvojnih programov na vseh ravneh. Ali to pomeni, da se merila in sodbe spreminjajo, obsodbe pa ostajajo?

Še pred dobrimi desetimi leti so bili nekateri povsem resno v dilemi: ali sploh potrebujemo sociologijo ali bi jo rajši ukinili oziroma »razselili«. Sociologija je namreč kot enfant terrible motila socialno harmonijo; načenjala probleme tam, kjer je bilo že z ustavo vse opredeljeno ter povzročala dvom v situacijah, ko bi bili potrebni le agitacija in mobilizacija »ljudskih množic«. Ob vem tem pa je tudi res, da so vprašanja, ki so bila prvotno označena kot protiuustavna, kasneje v praksi dobila svojo legitimiteto, le da z deset- ali dvajsetletno zamudo (npr. vprašanje o

agrarnem maksimumu je bilo zastavljeno v anketi Slovensko javno mnenje 1969; letos pa beremo o tem tudi politične izjave).

Mislim pa, da smo danes vendarle toliko napredovali, da – tako kot nikomur ne pride na misel, da bi zahteval ukinitve matematike ali fizike – tudi obstoj sociologije ne more več biti stvar poljubne presoje in voluntarizma.

Vse družboslovno in sploh znanstveno delovanje pri nas je še preveč zaprto v ozko provincialne okvire, pri čemer razkrivamo, da gre vsaj navidezno za prese- netljivo povezavo oziroma za kumulativni učinek tradicionalističnega *etnocen- trizma* in državopolitičnega *ekskluzivizma*. Čeprav se sociologi vključujemo v mednarodne aktivnosti, pa vendarle to ne bi smelo biti le stvar posameznikov. Na institucionalni in državni ravni pa nimamo niti toliko spodbud in konkretnih afirmativnih programov, kolikor lahko rečemo, da so le-ti prisotni, ko gre npr. za vključevanje gospodarstva v mednarodno delitev dela in svetovno tržišče. V preteklem obdobju je šlo bolj za različno stopnjo (*ne*)*strpnosti in nadzora nad temi aktivnostmi*, kot pa za to, da bi sistematično programirali in organizirano usmerjali proces internacionalizacije. Zanesljivejše je bilo ostajati v domačih okvirih, prese- ganje le-teh pa je spremljalo sumničenje, če že ne tudi odkrito nasprotovanje.

Delovanje naših visokošolskih ustanov še vedno temelji na koncepciji tradici- onalne avtarkične teritorialno-družbene organizacije, znotraj katere se vsebinsko, materialno in kadrovske reproducirajo. S takšnim modelom oziroma na takšni podlagi stopamo v informacijsko dobo, ki pa predpostavlja prav nasprotno, tj. planetarne razsežnosti povezovanja in znanstvenega delovanja. Niti na republiški niti na zvezni ravni nimamo spodbud in ustreznih mehanizmov, ki bi omogočali sproščeno kroženje kadrov in idej med posameznimi univerzami tako v Jugoslaviji kot v svetu.

V ekonomski in družbeni krizi je toliko več razlogov, da se ne prepuščamo samoumevnosti razvojnih tokov in da tudi razvojnih programov in ciljev ne sprejemamo kot apriornih danosti. Sedanja krizna situacija ima v sebi tudi pozitivne elemente, ki bi vsaj potencialno lahko prispevali k večji vlogi sociologije in družboslovja. V tem smislu je družbena kriza lahko največji izziv za angažirne sociologije. Le-ta naj bi analitično poglobila razumevanje konkretnih danosti in razvojnih trendov pri soočenju z dolgoročnimi vizijami socialističnega razvoja.

Kljub vsem kritičnim pripombam in prikazanim omejitvam se zdi, da prav današnji čas odpira za sociologijo večje možnosti, kot jih je imela kadarkoli dozdej. To je čas, ko so številni razvojni programi iz preteklega obdobja *izgubili svojo privlačnost in mobilizacijsko moč*. Pred nami pa so radikalne spremembe na podlagi nove tehnologije, ki odpirajo številne *neznanke in dileme* na poti v informacijsko dobo. Medtem ko prejšnji razvojni programi izgublajo svoj pomen (bodisi zato, ker so bili ali zato, ker niso bili uresničeni), novih še nismo niti izoblikovali. Tako se na pragu informatizirane družbe odpira široko področje neznanega. Normativizem (normativni idealizem) postaja vse bolj nesprejemljiv. Strokovnost in znanje postopoma vse pomembnejša. Nove tehnične rešitve vse bolj očitno vključujejo družbene probleme in terjajo sodelovanje družboslovcev. Krepijo se zahteve po večji demokratizaciji (avtonomija, gibanja, pluralizem), s tem pa se aktivira tudi možnost za kritično analizo pomanjkljivosti pretekle prakse, kar je podlaga procesu učenja in usmerjanja za naprej.

Vse to nakazuje potrebe po večji vlogi sociologije v prihodnosti.

Politična znanost 25 let kasneje

I. Institucionalni in intelektualni razvoj

1. Odločitev, da se politične vede na Slovenskem institucionalizirajo v posebni visokošolski instituciji, je bila plod globljega spoznanja tako vodilnih političnih sil družbe kot znanosti same.

Že program ZKJ je zapisal, da je razvoj političnih in drugih družbenih ved potreba časa. Vzpostavitev političnih ved kot posebnega področja visokošolskega študija in raziskovanja – ki se je dogodila na podlagi istih spoznanj tudi v drugih treh največjih visokošolskih centrih v Jugoslaviji – je bila tesno povezana s splošnim gospodarskim in kulturnim napredkom ter s spoznanjem o novem pomenu politike, ki se je kristaliziralo v kritiki etatistične koncepcije socializma in v oblikovanju socialističnega samoupravljanja kot njegove zgodovinske alternative. V naših razmerah so predvsem potrebe po samoupravni modernizaciji družbe in tudi političnega življenja narekovala priznanje političnih ved in njihovo institucionalizacijo. Zato je bilo že od vsega začetka zamišljeno, da se visoka šola za politične vede ne bo omejila zgolj na vzgojo visoko kvalificiranih družboslovnih kadrov, marveč da bo tudi rastla v resno politološko raziskovalno ustanovo. Institucionalizacija političnih ved je pomenila kritiko dogmatizma, ki je monopolist in vrhovni arbiter na področju družbenih in zlasti političnih znanj; pomenila pa je hkrati tudi kritiko pragmatizma, ki se v družbeni in politični praksi ravna samo po kratkoročnih interesnih in empiričnih vidikih in ne potrebuje niti teorije niti znanosti; bila je tudi odgovor na ekonomizem, ki zlasti v nerazviti družbi rad potiska kompleksno problematiko družbenega razvoja in tudi (socialistične) politike na periferijo. Institucionalizacija političnih ved pa je pomenila – in pri tem je znanstvena in izobraževalna politika pri nas prednjačila pred mnogimi drugimi deželami – tudi napredek v priznavanju nove delitve dela na področju družbenih ved in v organizaciji znanstvenoraziskovalnega dela in vzgojnoizobraževalnega procesa.

Čeprav ne moremo te trditve tu natančneje argumentirati, moramo vendar poudariti: znanstveno spoznavanje politike je seveda mnogo starejše, kot je institucionalizacija politične znanosti; o tem priča vsa zgodovina politične misli od antike, meščanskih revolucij, Marxa in marksizma in med drugim tudi prispevek naše samoupravne misli, ki je rasla (v delih E. Kardelja in drugih) v soočanju z epohalnimi problemi našega časa, v parcialni obliki pa so k temu prispevale in še vedno prispevajo tudi druge družboslovne discipline.

Priznanje politične znanosti kot posebne discipline pa je pomenilo kvalitativni premik zaradi tega, ker je izhajalo in izhaja iz spoznanja, da spričo pomena in specifičnih procesov politike kot upravljanja družbenih zadev in izvrševanje oblasti to področje v drugi polovici XX. stoletja zahteva kontinuirano in sistematično raziskovanje (in pedagoško delo na temelju tega). Očitno gre pri priznavanju politične znanosti kot posebne discipline za civilizacijski pojav, saj prihaja do tega – seveda v različni meri in v različnih oblikah – v vseh razvitih, demokratično usmerjenih družbah ne glede na tip družbenopolitičnih sistemov. V naši družbi naj

bi politična znanost skupaj z drugimi vedami s temeljito analizo teoretičnih in empiričnih problemov politike prispevala k poglobljanju socialistične samoupravne demokracije, k večanju sposobnosti, da samoupravni subjekti in vse socialistične subjektivne sile racionalneje odločajo o družbenih in političnih zadevah.

Naloge politične znanosti kot posebne družboslovne discipline so seveda izredno zahtevne in njena odgovornost velika. Kasneje bomo govorili o tem, v čem vidimo meje dosedanjih dosežkov politične znanosti, hkrati pa bomo tudi nakazali nekatere bistvene naloge politologije glede na potrebe časa, ki prihaja.

Preden pa se bomo lotili teh vprašanj, naj le v skopi obliki ugotovimo in ocenimo nekatere značilnosti institucionalnega in intelektualnega razvoja politične znanosti v zadnjih 25 letih.

2. Ne bi mogli trditi, da so bila vsa bistvena spoznanja o problemih politične znanosti v času njenega institucionalnega nastajanja povsem jasna. V nekem smislu bi lahko celo rekli, da je institucionalizacija političnih ved celo prehitela refleksijo o politični znanosti. Toda kot povsod, je bila tudi tu na delu dialektika. Dejstvo, da se je politična znanost konstituirala kot posebna disciplina, je vplivalo na intenziviranje razmišljanja o njenih bistvenih problemih kot posebne družboslovne stroke, ta spoznanja pa so vplivala po drugi strani na nadaljevanje preobrazanja discipline (institucionalno). Shematično bi lahko trdili, da se je politična znanost oblikovala zlasti v tehle glavnih smereh:

a) Kristalizirala se je zavest o politični znanosti kot avtonomni disciplini. Če se je na začetku to spoznanje še mešalo s predstavo o politični znanosti kot »strešni«
oznaki za vrsto sorodnih družbenih ved, je postajalo vse jasnejše, da je politična znanost samostojna družboslovna disciplina z lastno problematiko raziskovanja in specifičnimi pedagoškimi in družbenimi funkcijami.

b) Če je bila na začetku predvsem poudarjena pedagoško-kadrovska vloga politične znanosti, je čedalje bolj rastla zavest o potrebi po razvoju znanstvenoraziskovalnega dela na politološkem področju.

c) Postopoma je prihajalo do večje notranje diferenciacije politične znanosti. To se je izražalo v tem, da se je v celotnem sklopu politične znanosti vse jasneje oblikovalo samostojno področje mednarodnih odnosov, kazalo pa se je tudi v tem, da je politološka stroka (ta proces je še v teku) oblikovala vrsto novih poddisciplin.

č) Vzporedno s tem se je oblikovala tudi vsebina politološkega študija in raziskovanja. Politološki študij se je – upoštevaje ocenjene družbene potrebe, razvoj politične znanosti pri nas in v svetu – notranje postopoma profiliral tako, da je poleg nujnih splošnih teoretičnih znanj vseboval vse več elementov analitične narave (ta proces je še v teku), kar se je izrazilo v novem vzgojno-izobraževalnem programu, v okviru katerega sta se izoblikovali družbenopolitična smer in smer študija mednarodnih odnosov. Vse bolj se je profiliral tudi podiplomski študij političnih ved.

d) Zunanji izraz hotenja, da se utrdi vloga politologije kot posebne znanstvene discipline, je bila ustanovitev Centra za politološke raziskave (leta 1967) in Centra za preučevanje mednarodnih odnosov (leta 1981). Širšo vlogo pri spodbujanju politične znanosti, njene profesionalne zavesti in družbenega statusa politologije pa naj bi imelo tudi Slovensko politološko društvo (ustanovljeno 1968). Slednje naj bi z občim zborom in posvetovanjem o interesih, državi in samoupravljanju v bližnji prihodnosti obnovilo svojo širšo aktivnost (zadnje čase je bilo društvo aktivno predvsem z organiziranjem razprav o politični znanosti, o rezulta-

tih znanstvenih raziskav, pri organizaciji sodelovanja slovenskih politologov z Zvezo združenj za politične vede Jugoslavije in pri organiziranju (v sodelovanju z Zvezo) mednarodnih stikov in nastopov v forumih, kongresih in drugih srečanjih Mednarodne asociacije za politične vede – IPSA).

3. Vprašanje, ki naš mora ob 25-letnici politične znanosti oziroma njene institucionalizacije – poleg njene institucionalne rasti in vzgojnoizobraževalne vloge – zlasti zanimati, je njen intelektualni razvoj, ki se kaže v rezultatih znanstvenoraziskovalnega dela, v teoretičnih in empiričnih raziskavah politike. Ravno ti rezultati so podlaga vsem drugim funkcijam politične znanosti, posebej seveda vzgojnoizobraževalni. Zavedajoč se nekaterih primanjkljajev, o katerih bomo govorili nekoliko kasneje (tč. II.), moremo vendar trditi, da je bilo kljub maloštevilnim kadrom in sorazmerno pičlim materialnim sredstvom to delo odgovorno opravljeno. Raziskovalni prispevek stroke bi morda skrajšano označili takole:

a) V obravnavanem razdobju je bila teoretično in metodološko utemeljena vrsta poglobitv politoloških disciplin, pri čemer so bili bolj ali manj upoštevani tudi prispevki politične znanosti po svetu. Utemeljevanje teh disciplin je bilo povezano z elaboracijo širšega koncepta politike, ki presega njeno osredotočenost na državo in vključuje dialektiko civilne družbe in politične države v perspektivi premagovanja dualizma med obema. V teoriji mednarodnih odnosov pa je bila ravno na podlagi societalne koncepcije politike posvečena posebna pozornost konceptualizaciji in vlogi meddržavnih nosilcev mednarodnih odnosov.

b) Več raziskav je bilo posvečenih in objavljenih s področja marksistične teorije politike. Pri tem sta bila poudarjena npr. zgodovinska geneza in razvoj Marxovih pogledov na razmerje med civilno družbo in politično državo, osvetljeni so bili pogledi na razmerje med voditelji in množico pri Rosi Luxemburg, obdelani so bili nekateri aspekti Gramscijeve civilne družbe in hegemonije in nekateri bistveni aspekti Kardeljevih pogledov na dialektiko politike in socialistične demokracije. Napisane in objavljene so bile posebne študije o izvoru in razvoju Marxove in Engelsove koncepcije revolucionarne partije in o razvoju marksističnih pojmovanj naroda. Tudi pri uveljavljanju teorije mednarodnih odnosov je bil ovrednoten prispevek marksizma in novejšje jugoslovanske marksistične misli.

c) Dokajšnjo pozornost je politična znanost posvečala obravnavi teorije interesov in njihovi vlogi v političnem sistemu, zasnovani na socialističnem samoupravljanju. V tem sklopu so bili storjeni poskusi globlje osvetlitve bistva koncepcije samoupravnega pluralizma, kar ostaja tudi v bodoče ena od ključnih nalog v raziskovalni strategiji politologije.

č) Osvetljeni so bili nekateri bistveni aspekti antropologije politike in obdelani teoretični problemi politične kulture.

d) Več ključnih publikacij je obravnavalo problematiko delegatskega sistema od njegove teoretične obdelave s stališča načelnih odnosov med delom in politiko do empiričnega raziskovanja delovanja in uresničevanja delegatskega sistema v SR Sloveniji ali njegovih posameznih segmentov (npr. vloga mladine, žensk itd.). Ravno pri raziskovanju delegatskega sistema je bilo uresničeno plodno sodelovanje tako med sorodnimi raziskovalnimi institucijami in strokami v naši republiki (zlasti s pravnimi vedami, komunikologijo) kot tudi s politologi z drugih raziskovalnih centrov po Jugoslaviji. Tu se je pokazala tudi koristnost neposrednega sodelovanja uporabnikov v svetu posebnega projekta.

e) Posebna pozornost je bila posvečena raziskovanju volilnega procesa, ki je potekalo v sodelovanju z drugimi politološkimi raziskovalnimi centri.

f) Opravljene so bile raziskave o vlogi ustavnega sodstva, o razmerju med izvršno oblastjo in delegatskimi skupščinami in obdelani odnosi med cerkvijo in državo in nekateri vidiki politične doktrine katolicizma:

g) Pomemben je bil tudi politološki raziskovalni prispevek k proučevanju vloge združenj občanov v našem političnem sistemu, zlasti glede na njihov odnos do Socialistične zveze delovnega ljudstva:-

h) Elaboriran je bil temeljit teoretični okvir za raziskovanje mednarodnih odnosov, raziskani so bili in konceptualizirani nekateri aspekti zunanje politike.

i) Posebnega pomena so objavljene raziskave o političnih sistemih Latinske Amerike, o problematiki kolonizacije in dekolonizacije ter socializma v deželah v razvoju.

j) Znanstveno in praktično so bile pomembne raziskave problematike narodnih manjšin, samoodločbe narodov in komparativnih vidikov mednarodnih organizacij.

k) V primerjalnih raziskavah so bili obdelani nekateri vidiki vloge vojske v politiki, zastavljeno je bilo raziskovanje nekaterih temeljnih vidikov klasifikacije političnih sistemov in družbenopolitičnih procesov v razvitih kapitalističnih deželah.

Čeprav ni tukaj mesto, da se spuščamo v presojo kvalitete vseh teh raziskav, pa dejstvo, da so bile številne objavljene v samostojnih knjigah, študijah in razpravah, da je bilo večje število prevedenih v srbohrvaščino, da so bili prispevki objavljeni tudi v tujini, opozarja na njihov širši pomen. O istem govori tudi to, da je večje število teh raziskovanj navajano v tuji strokovni literaturi. Vprašanje je, kakšen je bil učinek teh raziskav na družbeno prakso. Čeprav s tem ne moremo biti zadovoljni, je očitno, da so neposredno vplivale na pedagoški proces in da so, kot lahko domnevamo, tudi delovale na politično kulturo v naši družbi. V neki meri so imele – ta aspekt pa bi bilo treba še raziskati in to smer učinkovanja v bodoče okrepiti – tudi prakseološki učinek. Prakseološkemu vidiku politološke discipline smo že v preteklosti začeli posvečati večjo pozornost (o tem pričajo opravljene teoretične raziskave o temeljnih fazah političnih procesov itd.). Tako razvoj politologije po svetu kot tudi pereči problemi (ne)uresničevanja samoupravnih in drugih družbenih odločitev pri nas pa pričajo o posebni aktualnosti tega pristopa, ki ga bomo morali mnogo bolj gojiti in mu tudi omogočiti ustrezne institucionalne okvire.

Naj na koncu tega razdelka pripišemo še tole. Ko smo tukaj navedli nekaj rezultatov politoloških raziskav, smo se omejili v glavnem le na tiste, ki so nastajali znotraj politološke stroke v ožjem pomenu besede. Pri tem je treba opozoriti na to, da so tudi raziskave v sorodnih družboslovnih disciplinah (v sociologiji, pravnih vedah, ekonomskih vedah, zgodovinoписju, filozofiji, komunikologiji, psihologiji, marksologiji itd.) obravnavale nekatere bistvene aspekte političnih problemov ali drugih družbenih problemov, ki so politično relevantni (tu opozarjamo, primeroma, na raziskovanje teoretične in empirične problematike komune, nekaterih aspektov federalizma, na raziskovanje slovenskega javnega mnenja, samoupravljanja v združenem delu, problematike distribucije moči v delovnih organizacijah, politične propagande, mednarodnega komuniciranja, nove mednarodne ekonomske in informacijske ureditve, na analize protislovij družbene lastnine, psihologije ustvarjanja, spoznavanja in osebnosti, raziskovanja teoretičnih in empiričnih

problemov socialne strukture naše družbe in sodobnega sveta sploh, na raziskave nekaterih obramboslovnih problemov, etike in vloga jezika v politiki – o tem so bile tudi opravljene nekatere uvodne teoretične raziskave tudi v politologiji – razmerja med psihoanalizo in politiko, literaturo in politiko in v širšem smislu kulturo in politiko itd.). Prav tako se tukaj nismo spuščali v to, da bi natančneje analizirali vprašanje, v kolikšni meri je družbena in politična misel družbene prakse vplivala na razvoj politične znanosti pri nas. Da je v tej točki obstajala pozitivna zveza tako glede institucionalizacije politične znanosti kot njene vsebine, je bilo in ostaja (kljub temu, da se zavedam izredne zapletenosti in protislovnosti odnosa med politično znanostjo in družbeno prakso) eno izmed temeljnih izhodišč avtorja tega sestavka.

II. Perspektive in naloge politične znanosti v 80. letih

Rezultati se (v politični znanosti in družbeni praksi) praviloma razlikujejo od še tako dobrih načrtov. Brez jasnega postavljanja nalog gotovo ne bi bilo dosegli tistega, kar smo, toda popolnoma se zavedamo, da se naša disciplina kljub omenjenim dosežkom – ki so, kot rečeno, imeli odmev po Jugoslaviji in po svetu – sredi 80. let sooča z nekaterimi izrazitimi primanjkljaji. Na današnjem srečanju, ki je namenjeno četrstoletju inštitucionalnega obstoja politološke discipline, je skušnjava, da bi poudarjali (predvsem) dosežke, dokaj velika; vendar bi bilo, če bi ji sledili, to škodljivo tako za nadaljnji razvoj politične znanosti kot za družbeno prakso. Če bi torej skušali opozoriti vsaj na nekatere najbolj očitne deficite politične znanosti, bi morda kazalo poudariti vsaj tele:

1. politična znanost ni zadostno metodološko reflektirala samo sebe, da bi razčlenjeno in primerjalno osvetlila vso zapletenost svoje specifične vloge v sodobni družbeni znanosti in družbeni praksi;

2. V empirično-analitičnih raziskavah ni v potrebni meri zaobsegla političnih institucij in problematik na občaslovenski oziroma občejugoslovanski ravni;

3. premalo pozornosti je posvečala primerjalnim raziskavam na ravni jugoslovanske družbe in zlasti družbenopolitičnim procesom razvitih kapitalističnih družb;

4. izrazito je zaostajala in zaostaja v preučevanju tokov socializma in drugih naprednih gibanj v sodobnem svetu;

5. čaka jo tudi pomembna naloga, da preučuje zgodovino politične misli na Slovenskem (in sodeluje pri raziskovanju politične misli drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti).

Treba je poudariti, da se slovenski politologi zavedamo teh primanjkljajev, na kar smo že nekajkrat opozorili. Čeprav ne moremo opravičevati vsake slabosti v razvoju politične znanosti, kot je pri nas često navada, zgolj z objektivnimi okoliščinami, pa je gotovo, da je na to vplival tudi relativno pičli delež sredstev, ki se je in se še vlaga v to stroko in splošen odnos do vloge znanosti v naši družbi. Na to je vplival tudi dokajšen kadrovski deficit, ki ga je zaostrovala pogosta fluktuacija kadrov, ki je tudi v bodoče ne izključujemo (ravno ta fluktuacija pa opozarja na to, da bi pri reševanju razvojnih problemov politične znanosti morali v večji meri sodelovati tudi odgovorni družbeni faktorji).

Na vsak način pa iz omenjenih kritičnih ugotovitev ne delamo in ne smemo delati glede bodočega razvoja politologije pesimističnih zaključkov. Spodbudno je

že dejstvo, da so bili ti problemi identificirani tudi v pripravi načrta za srednje in dolgoročni razvoj stroke, čeprav seveda to ni zadostni pogoj za zanesljivo napredovanje discipline.

V novem srednjeročnem in dolgoročnem programu je izpostavljeno raziskovanje ravno tiste problematike, ki je središčna tako z gledišča razvoja politične znanosti kot s stališča ocenjenih potreb družbene prakse. Gre za raziskovanje temeljnih teoretičnih in metodoloških problemov politike in politične znanosti, zgodovine politične misli (posebej politične misli na Slovenskem), za raziskovanje političnega sistema in družbenopolitičnih organizacij in združenj. Posebno pozornost posveča program raziskovanju politične kulture, njenih teoretičnih vidikov in empiričnih značilnosti v naši družbi, zajema pa tudi raziskovanje komparativnih političnih sistemov, zlasti razvitih družb. Prav tako so bili v program raziskovanja vključeni ali pa se postopno vključujejo nekateri osrednji problemi mednarodnih odnosov.

Zavedam se, da so to ambiciozne naloge. Toda ob ustreznih samoomejitvah, ob nujni kadrovski krepitvi nekaterih osrednjih disciplin in ob obetih, ki jih daje institucija novih raziskovalcev (ki pa so, paradoksalno, trenutno skopo odmerjeni ravno političnim vedam), smemo morda pričakovati, da bo v prihodnjih letih prišlo v politični znanosti do nekaterih novih premikov, ki bodo zožili spoznane primanjkljaje. Ti premiki pa ne bodo odvisni zgolj od sposobnosti in pripravljenosti, da rešujemo tekoče kadrovske in materialne probleme discipline, marveč tudi od tega, kolikor bomo pri njenem oblikovanju izhajali iz nekaterih temeljnih spoznanj. Med ta spoznanja in te izzive zlasti sodijo tile trije sklopi:

1. Izrednega pomena je, da razvijamo vse glavne funkcije politične znanosti, bistveno pa bo, koliko bo uspevala uveljaviti svojo temeljno, t. j. spoznavno funkcijo. To pa pomeni, da bo potrebno predvsem krepiti njeno raziskovalno komponento, saj je ravno od nje odvisno, koliko bo lahko izpolnjevala tudi druge osrednje funkcije, zlasti vzgojnoizobraževalno, politično-kulturno in prognoistično. V sklopu ključne naloge, da se poveča kognitivni potencial politične znanosti, je bistvenega pomena tudi to, da v njej nadaljujemo z raziskovanjem temeljne metodološke problematike o razmerju med objektivnostjo in normativnostjo v politični znanosti. Treba bo upoštevati vse konsekvence iz spoznanja, da je napočila doba postnormativizma, da pa smo (v svetovni politični znanosti) tudi priče postpozitivizma. Kritika normativizma v politični znanosti kliče k temu, da na podlagi zgodovinske perspektive poglobimo empirične raziskave politike; kliče k temu, da se politična znanost odpira tehnološko-ekonomskim, družbeno-strukturnim in psihološkim spremembam, ki jih sproža in jih bo v prihodnjih desetletjih sprožala znanstvenotehnološka revolucija doma in po svetu; je klic k temu, da je občutljiva za protislovne učinke te nove revolucije, ki po eni strani sprošča doslej neslutene možnosti za širjenje prostora človekove svobode, po drugi pa je človeštvo zaradi napredka svojega lastnega znanja prvokrat ogroženo v sami svoji eksistenci.

Kritika normativizma pa ni nekakšen povratek v izrinjanje vrednostno-etične problematike iz politične znanosti. Nasprotno: ravno v dobi, ko je v rokah politike praktična odgovornost, ali se bo človeštvo razvijalo v smeri nove civilizacije ali pa bodo neodgovorne človekove odločitve uničile človeški rod, je vrednostno-normativna problematika politične znanosti aktualna bolj kot kdajkoli. Etika odgovornosti politike postane v takih razmerah ne samo temeljna komponenta demokratičnega odločanja, marveč tudi pogoj za eksistenco človeka in človeštva. Najvišja

vrednota politične znanosti je odgovornost za resnico, toda resnica ni nevtralna, ko zadeva interese in potrebe ljudi, zlasti če gre za takšne vrednote, kot so življenje, zdravje in svoboda človeka, današnjega in bodočih rodov.

2. Doba, ki prihaja, tudi zahteva, da vsestransko premislimo predmet politične znanosti, »politiko« samo. Po svetu se veliko govori o tem, da je »stara politika« v krizi, da prihaja doba »nove politike« ali celo, da je blizu »konec politike«. V vsem tem je, mislim, treba videti simptom nečesa, kar je že nekaj desetletij pogosto tudi motiv politične misli in politične znanosti pri nas: da se je konceptualno in praktično izživela tista politika, ki se definira samo z medstrankarskim (in z vsakim) bojem za oblast, da je v težavah tradicionalna predstavniško-parlamentarna vladavina, da pa je v krizi tudi država blaginje in tudi politična država zgodnjega socializma.

V krizi je torej tradicionalna partijska država in politika, ki se z njo istoveti; v resnih težavah je država blaginje, kolikor se začenja vse bolj tudi na levisi, ki je bila tradicionalno pretežno etatiistična, zastavljati vprašanje ekonomske (dis)funkcionalnosti in padanja produktivnosti neposrednih socialnih storitev »socialne države«; pod vprašajem je skrčenje političnega samo na sfero partij, države in tradicionalnih interesnih skupin. V sodobni politični znanosti se vse izraziteje postavlja vprašanje o političnem značaju sfer oziroma dejavnosti, ki so jih šteli in jih še običajno štejejo za nepolitične (npr. področje upravljanja v gospodarstvu, kulturi, znanosti, kompleks znanstveno-tehnične revolucije, odnosi med spoloma). V politični znanosti gre torej za nova spoznanja – s tem pa je povezano tudi prevrednotenje konceptov države, demokracije in drugih osrednjih kategorij politične teorije in prakse – kar v znatni meri širi prostor naše discipline in ji nalaga nove obveznosti. Ta spoznanja pa tudi napoveduje začetek postetatiistične dobe politike.

Če je po svetu torej »stara politika« zašla v krizo (pojav t. i. »Politikverdrossenheit«), je tudi res, da se je v razmerah ekonomske in družbene krize – kljub samoupravnim alternativam ali ravno zato, ker ta doživlja v praksi stagnacijo in popačenja – politika znašla pred resnimi problemi legitimnosti tudi pri nas, kar vpliva tudi na sedanje zastoje in protislovja v naši politični znanosti.

Politična znanost ima v takih kriznih razmerah ne samo dolžnost, da analizira vzroke in fenomenologijo krize, marveč da tudi ugotavlja globlje vzroke in tista družbena sredstva, ki naj prispevajo k izhodu iz krize. Menim, da je izhodišče, na katerem mora pri tem vztrajati, ravno spoznanje, da je socialistična samoupravna politika kriterij in vsebina preobrazbe stare politike v novo. Eden izmed bistvenih vzrokov krize, v kateri smo, je ravno okoliščina, da so poglavitne družbenopolitične odločitve, kljub samoupravni fasadi, dejansko često potekale v okvirih ozkih neformalnih birokratsko-tehnokratskih skupin. Iz krize torej ne more peljati nobena recentralizacija družbenega odločanja in ponovna krepitev politične države. Iz krize nas lahko popelje le spoznanje, da je treba na podlagi novega koncepta družbenega razvoja, ki bo presegal stare potrošniške vzorce, preobražati naš politični sistem (ne samo politični) in spreminjati prakso tako, da bosta po svoji institucionalni strukturi in po motivacijskih učinkih v polni meri mobilizirala vse legitimne materialne in moralne interese naše družbe.

Smisel nove politike, kot jo v načelu odpira socialistično samoupravljanje, je ravno v tem, da namesto ene centralizirane pobude ali namesto nekaj oligarhičnih centrov odločanja krepí pobudo večine ljudi in njihovih neposrednih delovnih in življenjskih asociacij, da spodbuja izražanje in uveljavljanje delovnih, razrednih,

narodnih in drugih posebnih in skupnih življenjskih interesov in potreb. Nihanje med partikularizmom in centralizmom, ki se medsebojno pogojujeta, izziva politično znanost, da med ključne probleme svojih raziskav in konceptualizacij postavi ravno vprašanje oblikovanja skupnih in obćih interesov. Toda pri tem nikakor ne gre za to, da bi obnovili nekakšno tradicionano pojmovanje obćega interesa, marveč ravno za to, da naj integracija interesov na vseh ravneh in področjih družbenega življenja nujno zaobsega, česar ne smemo nikoli nehati ponavljati in nehati spoštovati, priznavanje legitimnih individualnih in posebnih interesov. Skupni interesi so legitimni le v toliko, kolikor vključujejo upravičene interese mnogoštevilnih interesnih skupnosti in ljudi, ki jih sestavljajo. Ni dvoma, da so med obema komponentama politike protislovja, ki jih mora politična znanost pomagati razkrivati in tudi iskati načine, da se brez nepotrebnih stroškov razrešujejo po poti medsebojnega dialoga, sporazumevanja, in kadar je po naravi stvari nujno, z večinskim odločanjem. V delu razvitih liberalnih demokracij, zlasti tistih, ki so nacionalno ali kako drugače izraziteje notranje diferencirane, pa sploh dobiva zelo pomembno vlogo pri odločanju načelo konsociativnosti, ki namesto večinskega odločanja temelji na usklajevanju interesov in sporazumevanju. Ni treba posebej poudarjati, da je tudi to opozorilo politični znanosti, da posveti posebno pozornost večinskemu načelu odločanja, da bi tako globlje osvetlila vzroke in okoliščine, zaradi katerih se to načelo, ki ostaja še vedno ena izmed osrednjih metod političnega odločanja, v sodobni politični znanosti in politični praksi začenja relativizirati z drugimi načini odločanja, ki bolj zagotavljajo uveljavljanje legitimnih individualnih in posebnih interesov, hkrati pa tudi jamčijo za večjo trdnost skupnosti. V mnogonacionalni skupnosti, kot je naša, bi abolutiziranje večinskega načela imelo, ni treba poudarjati, lahko še posebno kvarne posledice za razreševanje protislovij med parcialnimi in skupnimi interesi, a tudi za uveljavljanje skupnih interesov vseh. Kot imajo kvarne posledice sredobežne težnje, ki temeljijo na širitvi legitimnega področja konsenza.

Ko se politična znanost sooča s problematiko samoupravnega pluralizma kot jedra samoupravne politike, mora, menim, mimo že omenjenih in drugih vprašanj, skušati odgovoriti tudi na tale:

– Kakšni so dejanski empirični odnosi med političnim sistemom, državo in samoupravljanjem in kako ti odnosi pogojujejo uveljavljanje legitimnih interesov in njihovo integracijo v družbi?

– Kakšna je pri tem vloga države, kakšni so odnosi med deli »državnega sistema« in v kakšnem odnosu sta zlasti komponenta samoupravljanje in oblasti? V kakšnem razmerju sta družbena kriza in krepitev izvršilnih organov države?

– Kateri procesi potekajo v »civilni družbi« in kako se ti procesi prenašajo – ravno spričo normative in institucionalne značilnosti samoupravljanja, ki je jedro civilne družbe v socializmu – v širše organe delegatsko-skupščinskega odločanja?

– Zakaj se tako počasi uveljavlja v samoupravnem pluralizmu ustrezna vloga družbenopolitičnih organizacij, društev in združenj?

– Kakšno vlogo ima v samoupravnem pluralizmu tako imenovano »nekonvencionalno obnašanje«, ki se izraža v različnih »novih« interesnih skupinah in gibanjih? Kateri so vzroki nastajanja teh gibanj, kakšna je njihova funkcija in kateri so specifični problemi njihove legitimnosti v razmerah socialističnega samoupravljanja?

– V čem pluralizem samoupravnih interesov oživlja poseben pomen problematike človekovih pravic, svobošćin in obveznosti? V čem je v teh svobošćinah

zajeta ne samo »svoboda za« (freedom to), marveč tudi »svoboda od« (freedom from) (problem avtonomnosti)? Kateri so specifični problemi svobode misli in idejnega pluralizma v teoriji in praksi samoupravnega pluralizma?

– Kako se v socialističnem samoupravnem pluralizmu izraža subjektiviteta delavskega razreda in drugih delovnih slojev in interesnih skupin in skupnosti? Kakšen je vpliv družbene delitve dela na generiranje subjektov družbene in politične moči in kakšna je vloga profesionalnih upravljalških slojev v družbenem in političnem odločanju?

– Kakšne implikacije ima za politiko in za samoupravni pluralizem nova znanstvenotehnična revolucija, kakšne so posebej njene implikacije glede možnosti koncentracije oblasti ali večje disperzije politične moči in krepitev neposredne demokracije?

– Kako se uresničuje pluralizem samoupravnih interesov v teoriji in praksi specifičnega jugoslovanskega federalizma? Katere so ovire, da se asociativna komponenta federalizma ne uresničuje dovolj učinkovito in v kolikšni meri lahko temeljita politološka analiza teh procesov pospeši povezovanje narodov in narodnosti Jugoslavije po samoupravni poti? Kako poteka komuniciranje med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi po izvedravnih poteh (tendence, enosmernost-dvosmernost, področne in območne razlike; institucije, odgovornost)?

– Kako se imperativi samoupravnega pluralizma izražajo v kadrovske politiki (problem rotacije, volitev, generacijski aspekti, itd.)?

– Kako mednarodno okolje determinira družbenopolitične procese (in s tem vpliva tudi na uresničevanje samoupravnega pluralizma) in kakšne odmeve ima samoupravni pluralizem v sodobni družbeni znanosti po svetu?

Zavedam se, da so posamezne vidike teh problemov obravnavale tako politična znanost v Sloveniji in drugod v Jugoslaviji, kot tudi druge vede (zlasti pravne in sociološke). Ti problemi so tudi predmet Kritične analize političnega sistema; do njih so se opredeljevali kongresi in drugi najvišji zbori družbenopolitičnih organizacij. Vendar so v naši javnosti in tudi politični znanosti odgovori na nekatera od teh vprašanj še vedno kontroverzni, dosedanje družboslovne raziskave pa niso bile dovolj integralne niti po metodologiji niti po predmetu raziskovanja, da bi jih zajele v celoti. Brez temeljnih primerjalnih empiričnih raziskav, primerno teoretično utemeljenih, bodo faktorji, ki ovirajo oziroma pospešujejo samoupravno politiko, ostali nezadostno osvetljeni, razen tega pa je dinamika političnih procesov tako živa, da jo je treba kontinuirano raziskovati. To pa zahteva tudi razkorak med normativnim in stvarnim, ki je v naših razmerah še posebej izzivalen.

Treba je dodati, da se v zvezi z omenjenimi vprašanji in sploh pri opredeljevanju sedanjih protislovij med »staro politiko« in normativno postavljeno »samoupravno politiko« kot ključni problem zastavlja tudi vprašanje odnosov med politiko in ekonomijo, med tem, koliko politika (z ekonomsko politiko itd.) lahko usmerja ekonomijo, koliko se mora pri tem ravnati, če hoče biti racionalna, po ekonomskih nujnostih, ki jih narekujejo zakoni trga.

To je eno izmed osrednjih vprašanj politične znanosti in seveda tudi ekonomske znanosti (zadeva tudi sociološke, komunikološke, pravne, psihološke in druge znanosti). Načelno je sicer jasno (čeprav še vedno tečejo spori o tem, ali je blagovna proizvodnja lahko »socialistična«), da je (ekonomska) politika voluntaristična in torej neracionalna, če se ne opira na tržne zakonitosti, toda pri tem ostaja vendar dokaj obsežen prostor za razprave o tem, v čem se socialistična politika

razlikuje oziroma mora razlikovati – ob upoštevanju tržnih zakonov – od politike klasičnega ali neoliberalnega načela laissez faire, ki je bilo (in je še) v marsičem tudi ideološka formula. Katere konsekvence ima priznavanje tržnih zakonitosti za samoupravni pluralizem in kateri so vzroki, da so glede priznavanja teh zakonitosti v praksi takšni odpori?

Ne more biti dvoma, da etatizem v svetovnem obsegu (kljub še vedno nujnim funkcijam države, ki ji moramo v politični znanosti posvetiti tudi več raziskovalne pozornosti), doživlja globoko krizo in da se nakazuje doba postetatističnih strategij razvoja (in tudi socializma), ki tudi terjajo ponovni premislek o politiki in o nalogah politične znanosti. Daleč od tega, da bi pod težo tehnološko-ekonomske prisile (kakorkoli je že ta narasla) nastopil »konec politike«, se na začetku postetatistične epohe kaže ravno potreba po (bolj podružbljeni) politiki: kolikor bolj je torej nujno, da se omejuje obseg državne politike, toliko bolj je potrebno, da se razvija avtonomna družbena politika, kar v naših razmerah pomeni samoupravna politika.

3. S stališča potrebe, da se na novo opredeli politika in s tem tudi vsi drugi bistveni »kontestabilni« pojmi (oblast, politična moč, demokracija, interesi, odgovornost, odnos med delom in politiko itd.), moramo tudi znova premisliti odnos med politično znanostjo in družbeno prakso in v širšem smislu med znanostjo in politiko sploh. To je še posebej pomembno za samoupravno družbo v času, ko je očitno, da je za izhod iz družbene krize potrebno spodbuditi in sprostiti vse intelektualne potenciale družbe in na drugi strani usposobiti vse institucije družbenega in političnega odločanja, da bodo v letih, ki prihajajo, zmožne uporabljati znanje in znanost kot bistveno komponento demokratičnega in racionalnega odločanja. To je pomembno tudi zaradi tega, da bodo odločevalci lažje dojemali protislovno naravo znanstveno-tehnološkega napredka in se tako znali izogniti njegovim nevarnim pastem, ne da bi zato glede znanosti zdrknili v nemočno romantično resignacijo.

Razmerje med politično znanostjo in družbeno prakso, na katero se tu omejujemo, se kaže, med drugim, zlasti v teh razsežnostih:

Prvič. Dialektično pojmovanje tega razmerja zahteva, da jasno specificiramo vlogi politologije in politične prakse; v vsakdanji zavesti in deloma tudi pri intelektualni javnosti ta razlika še ni dovolj jasna, kar je posledica tako vpliva tradicionalne (a)politične kulture kot tudi tega, da politična znanost še ni dovolj profesionalizirala svoje stroke. Prvenstvena naloga politične znanosti je (ne da bi zato pristajala na načelu t. i. čiste znanosti), da *spoznava* in *pojasnjuje* politične procese, medtem ko je, prvenstvena naloga politične prakse, da te procese *oblikuje*, da jih, kolikor gre za avtentično socialistično politiko, tudi strukturno spreminja. Res ne gre za to, da bi svet le razumeli, ampak ga moramo tudi spreminjati, toda preden ga spremenimo, ga moramo vendarle razumeti. Če ne bi bilo tako, bi bil Marx, kot je nekdo dejal, ne predsedel toliko časa v knjižnici Britanskega muzeja, marveč bi rajši deloval (čemur se občasno tudi ni odrekal) kot novinar in organizator. Enotnost teorije in prakse je na znotraj razlikovana enotnost, ki predpostavlja specifično razliko znanstvenega in političnega. Če politična praksa ne spoštuje te razlike, nujno zabrede v volutarizem in druge oblike pragmatizma, ki je ena glavnih nevarnosti socialistične družbe.

Drugič. Politična znanost je zaradi tega do politične prakse v izrazitem protislovnem odnosu. Po eni strani mora ostati, če naj deluje kot znanost, kritična do tekoče politike in do institucionalno-izvedbenih sestavin političnega sistema,

do političnega subjektivizma in volunterizma, do odtujevanja politike in oblasti od delovnih ljudi. Po drugi strani pa mora biti kritična do spontanističnega anarhizma in se zavedati velike vloge politike in nujne vloge države v procesu samoupravne transformacije ter biti tudi faktor politične mobilizacije. Protislovje je torej v tem, da mora biti politična znanost kritična in afirmativna hkrati.

Tretjič. Sodobni čas, kot smo rekli, zahteva, da se – ob zavedanju specifične razlike med vlogo politike in znanosti – bistveno poveča vloga znanosti v družbenopolitičnem in samoupravnem odločanju. Menim, da iz tega imperativa časa sledi v letih, ki prihajajo, za politično znanost nekaj specifičnih nalog, ki naj jih na kratko označim takole:

a) Politična znanost naj bi v prihodnje posvečala v svoji raziskovalni strategiji posebno pozornost vprašanju, na kakšne načine povečati vlogo znanosti v družbenopolitičnem odločanju. Raziskovala naj bi (skupaj z nekaterimi drugimi disciplinami) vsebinske, institucionalne in druge pogoje pretoka rezultatov znanosti v družbeno prakso in preučevala možnosti, da se z ustreznimi institucionalnimi reformami okrepi sposobnost elementov političnega sistema (od delegatskih skupščin in njihovih izvršilnih organov do družbenopolitičnih organizacij), da materialno spodbujajo raziskovanje ključnih družbenih problemov in da rezultate teh raziskav vključujejo v svoje odločitve.

b) Politična znanost naj bi v letih, ki so pred nami, skušala še okrepiti raziskovanje specifične demokracije samoupravnih interesov, pri čemer naj bi posvečala potrebno pozornost tako socialno-razrednim, institucionalnim kot procesnim in politično-kulturnim aspektom tega pluralizma. Posebno pozornost bi pri tem v bližnji prihodnosti posebej namenila socialistični zvezi delovnega ljudstva, vlogi združenj in sploh subjektivnega faktorja, nekaterim vidikom delegatskega sistema s poudarkom na osrednjih institucijah slovenske družbe.

c) Družbeni pomen svojih raziskav bo skušala povečati tudi tako, da bo nadaljevala z raziskavami metodologij in pristopov, ki jih sodobna politična znanost – skupaj z nekaterimi drugimi družbenimi vedami – razvija v okviru tako imenovanih »policy sciences« oziroma znanosti o politikah. Ravno to področje politične znanosti, ki v zadnjih letih doživlja v mednarodni politični znanosti pravi razcvet, je velikega praktičnega pomena tudi za nas, saj preučuje proces oblikovanja odločitev na posameznih področjih družbenega in političnega življenja, zlasti veliko pozornost pa posveča vrednotenju (evaluaciji) in uresničevanju (implementaciji) sprejetih odločitev in njihovim nameravanim in nenameravanim učinkom v praksi.

Četrtič. Večja praktična vloga politične znanosti – nazadnje a ne na zadnjem mestu – bo odvisna tudi od razvijanja njenega teoretičnega in metodološkega potenciala. Dialektično-zgodovinsko razumevanje znanosti, ki naj bi zajela zapleteno dialektiko civilne družbe in (politične) države, oblasti in samoupravljanja, svobodne individualnosti in urejene skupnosti, se bo moralo – v večji odprtosti za probleme sodobnosti in prihodnosti – ustvarjalno opirati tako na izročilo humanistične misli in dognanja marksizma kot na inovacije sodobne politične in družbene znanosti.

III. Ključni pomen študija in raziskovanja mednarodnih odnosov

Ko razmišljamo o nalogah in perspektivah politične znanosti na Slovenskem, moramo poudariti velik pomen, ki ga imata pri tem študij in raziskovanje

mednarodnih odnosov. Pri razvoju raziskovanja in študij mednarodnih odnosov je FSPN tesno sodelovala s kompetentnimi družbenimi interesenti, predvsem z republiškim družbenim svetom za mednarodne odnose. Za raziskovanje in študij mednarodnih odnosov so še vedno, menimo, odločilne njegove ugotovitve, ki jih je omenjeni svet sprejel 28. 2. 1984. V njih je zapisal, da je pri presoji oblikovanja novih vzgojnoizobraževalnih programov (in tudi raziskovalne prakse, o čemer je sprejel stališča in mnenja dne 31. 3. 1983) treba izhajati iz tega, »da so mednarodni odnosi vse pomembnejša razsežnost sodobnega sveta in da vse močneje vplivajo na življenje posameznika in vsakega naroda, da je spoznavanje mednarodnih odnosov pomembno na vseh ravneh in na vseh poglobitnih področjih odločanja zlasti v samoupravno usmerjeni družbi, ki temelji na načelu odprtosti, aktivne koeksistence in nevrščenosti ter teži k aktivni vlogi v svetu in k podružbljanju politike«. Takšno splošno izhodišče je v času, ko so se ponekod kazali znaki omahovanja glede vloge mednarodnih odnosov v pripravljajočih se novih programih visokošolskega študija in raziskovanja, podpirala tudi slovenska družboslovna javnost. Uveljavljanje študija mednarodnih odnosov, povezanega z raziskovanjem, je temeljilo in temelji na projekciji potreb po kadrih s profiliranimi znanji iz mednarodnih odnosov, ki se formirajo na posebni smeri študija, zasnovano pa je tudi na spoznanju, da so znanja iz mednarodnih odnosov velikega pomena tudi za oblikovanje poklicnih profilov sociologa, novinarja, obramboslovca in sorodnih družboslovnih poklicev. Takšno stališče pri oblikovanju statusa, koncepta in strukture študija (in raziskovanja) mednarodnih odnosov je izviralo tudi, dodatno, iz ugotovitve, da je od tega – v povezavi z drugimi znanostmi – »še posebej odvisno, v kolikšni meri bomo v prihodnje lahko zadovoljevali potrebe celotnega kompleksa vzgoje in izobraževanja po poznavanju mednarodne problematike in sploh potrebe po oblikovanju aktivne politične kulture v naši družbi.« (prav tam)

Iz teh ugotovitev sledijo tudi za smer mednarodnih odnosov, ki se tudi otepa s kadrovskimi problemi, pomembne naloge, ki jih bomo še natančneje obravnavali. Naj tukaj omenim predvsem (poleg vzgojnoizobraževalnega procesa) nadaljnje raziskovanje temeljnih teoretičnih in metodoloških problemov mednarodnih odnosov, demokratizacije mednarodnih odnosov, vlogo politike in prakse nevrščenosti, raziskovanje družbenopolitičnih procesov v deželah v razvoju, mednarodno regionalno sodelovanje Jugoslavije in mesto in vloga SRS v mednarodnih odnosih. Sprožena je tudi pobuda, da se začno raziskovati nekateri aspekti sodobnega socializma.

Namesto sklepa

Ko ob 25-letnici FSPN razmišljamo o nadaljnji usodi politične znanosti v naši družbi, se torej zavedamo nalog, ki se postavljajo pred to disciplino v času, ki prihaja.

Politična znanost se bo samo bogatila, če bo odprta za dosežke drugih družbenih ved, ki jih goji Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, posebno sociologije, komunikologije in obramboslovnih ved. Njen nadaljnji razvoj je bistveno povezan tudi z razvojem pravnih, ekonomskih, psiholoških, lingvističnih in drugih znanosti. V novi informacijski družbi, ki je na obzorju, bo morala odgovoriti na nova vprašanja dialektike novih tehnoloških nujnosti in nevarnosti, a tudi širših možnosti za spreminjanje in osvobajanje dela in človeka. Naravno je, da pričakujemo, da bodo spoznanja naše discipline koristila tudi drugim družbenim vedam.

Sedanji čas zahteva večjo vlogo individua in njegovih asociacij v družbenem in političnem življenju, zahteva krepitev racionalnosti in uveljavljanje subjektivitete v odločanju o družbenih zadevah. V času, ko se soočamo z velikimi obeti nove znanstvenotehnološke revolucije in hkrati z njeno pretnjo zdravju in celo življenju človeka in človeštva, se mora marsikaj bistveno premakniti v našem individualnem in kolektivnem mišljenju in življenju. Politična znanost naj bi bila – skupaj z vsemi družbenimi vedami, z znanostjo sploh in z vsemi subjektivnimi silami v kardeljevskem smislu besede – del kolektivnih naporov za racionalizacijo in demokratizacijo našega žitja in bitja v svetu, ki se spreminja in ki se bo jutri še bolj spremenil. Naša stroka naj bi – v tesnem sodelovanju s političnimi vedami po Jugoslaviji in svetu – torej prispevala ne samo k temu, da bomo bolje vedeli, kaj smo in kje smo, marveč da bomo tudi bolje vedeli, kam gremo in kaj zmoremo. Globlje spoznanje sveta politike, kakršen je, pa naj bi krepilo tudi našo samozavest, našo voljo in naše upanje.

SLAVKO SPLICHAL

Razvoj novinarskega študija in komunikologije

1. Izobraževanje novinarjev in demokratizacija komuniciranja

Malo poklicev je proizvedel človeški razvoj, ki bi bili sami v sebi tako protislovni in ki bi bili deležni tako različnih pogledov in vrednotenj, kot jih je *novinarstvo*. Notranje protislovje novinarstva in novinarstvu sorodnih komunikacijskih dejavnosti, ki so stare toliko kot je stara naša civilizacija (spomnimo se samo propagande!), zadeva v prvi vrsti novinarstvo kot *služnost*: velikim in pritlehnim ciljem, služnost elitam moči in revolucionarnim avantgardam, služnost partikularističnim in obćim interesom . . . Prav dejstvo, da je novinarstvo vedno bilo in je na specifičen način povezano, večidel podrejeno neki drugi dejavnosti, ima zanj določujoč značaj. Novinarstvo je vedno bilo v odnosu do oblasti, pa nikoli na oblasti. Novinarstvo se je razvilo ne le kot plod duhovnih, ampak tudi materialnih in posebej ekonomskih spodbud in se je z nastankom množičnih obćil ućlenilo v množično proizvodnjo za trg, a meril svoje uspešnosti nikoli ni zvedlo na ekonomska merila. Novinarstvo je vedno bilo podvrženo ideološkim pritiskom, pa hkrati vedno tudi kritika ideologije.

Ta protislovja takorekoč usodno zaznamujejo tudi vprašanja izobraževanja za novinarski poklic od konca 19. stoletja naprej, torej od časa nastanka množičnega tiska, ko se je novinarstvo z delitvijo dela v komunikacijskih organizacijah izoblikovalo tudi v specifičen *poklic*. Pred skoraj sedemdesetimi leti je Max Weber na 1. kongresu nemških sociologov ugotavljal, da sta značaj in funkcija tiska v družbi v veliki meri odvisna od – kot je dejal – porekla, izobrazbe in profesionalnih zahtev za novinarje. V tem pogledu se do danes nič bistvenega ni spremenilo.

Celotna zgodovina novinarstva postavlja v ospredje dvojce bistvenih vprašanj:

1. vprašanje profesionalne usposobljenosti,
2. vprašanje demokratizacije komuniciranja.

Profesionalna usposobljenost označuje predvsem usposobljenost v umetnosti komuniciranja in znanje o predmetu publicistične obravnave. Vprašanje demokratičnosti pa zadeva odprtost komunikacijskega prostora, samostojnost, kritičnost in odgovornost novinarstva, še posebej pa tudi zavezanost humanizmu. Ti dve razsežnosti sta sicer lahko tudi v medsebojnem protislovju, pa vendar sta v načelu ena drugi predpostavka: Novinar je tem manj svoboden in odgovoren in tem bolj orodje države, stranke ali kapitala, čim manj znanja premore. Podrejenost novinarstva vnanjim smotrom, ki jih vsiljuje katerakoli posebna sfera, hkrati deprofesionalizira novinarstvo, saj v takih odnosih znanje ni osnova posameznikove promocije v družbi, in še več: prav znanje edino lahko problematizira vzdrževanje takih odnosov.

Vendar vprašanje demokratičnega značaja novinarstva ne zadeva samo (celo predvsem ne!) odnosa novinarjev do najbolj neposrednih nosilcev vladajočih interesov, do institucij politične in ekonomske moči, ampak posebej tudi odnos do občinstev. Že zdavnaj so tudi presežene tehnične omejitve, ki so novinarsko delo zvajale na služenje človeškim potrebam po znanju, vedenju, ko je večina ljudi imela le pravico in možnost brati, ne pa tudi pisati. Pa vendar novinarji pretežno še vedno nastopajo predvsem kot posredniki med elito in množico, medtem ko so prizadevanja za udejanitev človekove generične, radikalne potrebe po komuniciranju potisnjena ob stran.

Sedanjo vlogo in značaj novinarstva v naši družbi bi lahko označili za prehodno obdobje iz ideološko-retoričnega komuniciranja v obdobje posredovanja znanja. Niso še presežena pojmovanja novinarstva, kakršno je na prelomu stoletij uveljavljal Lenin s (tedaj napredno) koncepcijo tiska kot kolektivnega propagandista, agitatorja in organizatorja, in novinarja kot učitelja, pojasnjevalca in prosvetljevalca, kjer v končni konsekvenci cilj vedno posvečuje sredstvo. Zgodovinska zmeta vztrajanja pri tej koncepciji je predvsem v tem, da izhaja iz prepričanja, da k resnici sodi samo rezultat, ne pa tudi pot, po kateri pridemo do njega. Na področju izobraževanja novinarjev ta koncepcija vztraja pri ozkih pragmatističnih, normativističnih in aktualističnih zasnovah, odklanja pa široko humanistično, teoretično-kritično zasnovanost študija ter razvijanje znanstvenih metod mišljenja in raziskovanja. Po svojem bistvu je tudi voluntaristična: ne »pozablja« samo na razliko med zaželenim in dejanskim, med idealnim in realnim, ampak tudi na razliko med tistim, kar naj bi postala specifična poteza najbolj demokratičnega družbenega razvoja (npr. samoupravnega socializma), in tistim, kar je oziroma bo obči nujni strukturalni del vsake razvite družbe prihodnosti – razvita informacijska in komunikacijska sfera.

Ob ostankih starega se vendarle uveljavlja spoznanje, da tradicionalno agitpropovsko novinarstvo ne le ne more biti dejavnik družbenega razvoja, ampak niti sistemsko funkcionalno ni več. Občinstva pač niso zadovoljna z abstraktnimi splošnostmi, frazami o razvoju, uspešnem delovanju, naprednosti, socializmu, samoupravljanju itd., ampak hočejo praktično uporabo, faktično znanje o teh procesih. Rekli bi lahko, da gre za realizacijo stare Kardeljene misli (a tudi že Leninove!), da človek brez čim bolj vsestranskega znanja ne more upravljati niti s svojim življenjem, kaj šele s celoto družbenih procesov. Medtem ko za agitpropovsko koncepcijo lahko poenostavljeno rečemo, da na pripadnika občinstev gleda zgolj kot na političnega akterja, ki naj izpelje revolucijo, bi za koncepcijo novinar-

stva kot posredovanja faktičnih znanj lahko rekli, da pripadnika občinstev motri le kot ekonomskega akterja, ki naj racionalizira svoje vedenje in s tem prispeva k racionalnosti odnosov v družbi. Obema koncepcijama je skupno instrumentalistično (funkcionalistično) pojmovanje novinarstva; novinar je producent in distributer sporočil, poudarjena je distribucijska funkcija komunikacijskih organizacij, izločena pa njihova funkcija ustvarjanja možnosti vsakogar, da aktivno vstopa v komunikacijske procese v družbi. Demokratična perspektiva razvoja komuniciranja je torej preobrat od množičnega komuniciranja kot procesa legitimizacije oblasti v množično komuniciranje kot človekovo samoizražanje, s katerim začne kot individuum obstajati tudi za druge ljudi in s tem – če parafraziram Marxa – šele tudi za samega sebe.

Dejanske vloge novinarjev v družbi v veliki meri vplivajo tudi na vladajoče oblike in načine novinarskega izobraževanja, čeprav so se v svetu uveljavili vsaj splošni standardi izobraževanja, mimo katerih praktično ni več mogoče iti, saj so plod večdesetletnih izkušenj na tem področju. Prav letos mineva 30 let, odkar je UNESCO izoblikoval priporočila o fakultetnem izobraževanju novinarjev, ki naj temelji na razvijanju štirih rasežnosti novinarske osebnosti: nadarjenosti, ustvarjalnosti, humanistične izobraženosti in družbene angažiranosti. V tridesetletnem obdobju po izdelavi Unescovih priporočil je bila praktično v vsem svetu razrešena dilema, ali novinarje sploh ne izobraževati na fakultetni ravni, ali jih ne izobraževati za specifičen novinarski poklic (zadoščala naj bi katerakoli fakultetna izobrazba) ali pa jih izobraževati po posebnem programu, ustreznem specifičnim poklicnim zahtevam. Novinarska katedra na FSPN je letos skupaj s Fakulteto za komunikologijo na londonski politehniko dala pobudo za mednarodno primerjalno raziskavo o motivacijah za študij novinarstva in aspiracijah študentov novinarstva ter o značilnostih izobraževalnih sistemov v novinarstvu v 25 državah na vseh celinah. Žal bo prva faza raziskave opravljena šele prihodnjo pomlad; žal zato, ker bi nam danes izsledki te primerjalne raziskave močno koristili v premišljevanju o dobrih in slabih straneh našega izobraževalnega sistema. A že vzorec izbranih držav oziroma izobraževalnih institucij kaže, da so povsod uveljavljeni posebni programi visokošolskega izobraževanja novinarjev.

Visokošolsko izobraževanje novinarjev v Jugoslaviji je bilo zasnovano spomladi leta 1963 na tedanji Visoki šoli za politične vede v Ljubljani, kjer so leto dni kasneje tudi začela teči predavanja na novinarski smeri in je bila ustanovljena katedra za novinarstvo, ki jo je vrsto let vodil utemeljitelj novinarskega študija prof. France Vreg. V dvaindvajsetih letih je izobraževalni program doživel sicer vrsto sprememb, ne da bi se temeljni smotri programa bistveno spremenili. Večje ali manjše spremembe so bile predvsem posledica zunanjih okoliščin, ne nazadnje tudi materialnih možnosti, ki nikdar v dosedanjem razvoju niso bile posebej spodbudne. Najbolj zgovoren dokaz za to sta naslednji dejstvi: Od ustanovitve novinarske smeri študija na VŠPV, ki so jo tedaj vodili štirje pedagogi, pa do danes se je število rednih učiteljev in asistentov komaj podvojilo. Tehnološka osnova novinarskega študija je v dveh desetletjih ostala popolnoma nespremenjena: v času satelitske in kabelske televizije, videoteksta, računalnikov, laserskih tiskalnikov in drugih dosežkov komunikacijske tehnologije poteka novinarski študij na fakulteti še vedno tako, kot bi lahko potekal že pred dvema tisočletjema – s kredom in tablo; ko bi ne bilo sodelovanja z ljubljansko radiotelevizijo in Delom, ki sicer še zdaleč ni optimalno, bi fakulteto lahko preimenovali v muzej. V takih neprijaznih okoliščinah je težko posodabljati novinarski študij, pa vendar lahko trdim, da je

izobraževalni program doživel korenite spremembe in poskušal obdržati korak s svetom. Da nam je to uspelo, morda najbolj zgovorno pričajo številni delovni stiki z univerzami po vsem svetu, obiski profesorjev iz tujine pri nas in njihovo vključevanje v redni pedagoški proces, mednarodno sodelovanje v komunikoloških raziskavah, organizacija številnih znanstvenih srečanj v Sloveniji in ne nazadnje – ureditev osrednje slovenske družboslovne knjižnice na FSPN, v kateri je ustrezno zastopana tudi novinarska in komunikološka literatura. Vse bolj raznovrstne oblike sodelovanja s svetom so seveda utemeljene v členjenju in poglobljanju izobraževalnih programov, ki v dveh desetletjih niso postali samo obsežnejši, ampak se je z njimi predvsem uveljavila specifična novinarskih poklicnih zahtev, čeprav še ne v tisti meri, ki bi zagotavljala najvišjo kakovost procesa in rezultata izobraževanja.

2. Izkušnje in perspektive novinarskega izobraževanja

V Sloveniji in Jugoslaviji smo sicer še vedno na tisti stopnji razvoja novinarskega izobraževanja, ko si moramo predvsem prizadevati za izobraževanje novinarjev na univerzitetni ravni sploh, manj pa posebej za njihovo specifično izobraževanje, saj še vedno velik del zaposlenih novinarjev nima visoke izobrazbe. Zveni sicer paradoksalno, a je res: danes že od učitelja v osnovni šoli zahtevamo fakultetno izobrazbo, od novinarja, ki pogosto tudi izobražuje na tisoče, celo stotisoče ljudi, pa ne! V obdobju, ko se je pri nas začelo sistematično visokošolsko izobraževanje novinarjev, je imelo med novinarji do 40 let starosti komaj 20 odstotkov visoko izobrazbo. Iz poročila Društva novinarjev Slovenije za leto 1963, ko je bil prvič organiziran novinarski študij, je razvidno, da mlajši novinarji, ki so tedaj prihajali v uredništva, prav tako niso imeli univerzitetne izobrazbe, tako da se je izobrazbena struktura celo poslabševala. Danes o takih negativnih trendih sicer ne moremo več govoriti, pa vendar delež fakultetno izobraženih novinarjev ne dosega polovice vseh zaposlenih. V poročilu o prvem letu delovanja novinarske katedre je bilo zapisano: »Splošno stališče, ki ga lahko zavzamemo do teh različnih, pretežno dopoljenih oblik izobraževanja novinarjev (tedaj so bili najbolj razširjeni nekajmesečni tečaji, op. S. S.), je lahko le to: v današnji, skromni situaciji, ki vlada na področju novinarskega izobraževanja v Jugoslaviji, lahko samo pozdravljamo sleherno obliko izobraževanja, ki se pojavi. Vendar nas to ne odvezuje, da ne vidimo osnovne družbene potrebe in sodobnega trenda v sistemu izobraževanja kadrov, tj. da novinarsko izobraževanje postane sestavni del splošnega visokošolskega izobraževanja. Zastavlja se vprašanje, kaj je v sedanjih situaciji v Jugoslaviji osnovni in bistveni vzvod, ki bo premaknil izobrazbeno raven na višjo stopnjo. Odgovor je lahko le en sam: ustanavljanje novinarskih kateder v vseh republiških središčih.«

Od tega časa je bilo v Jugoslaviji organiziranih skoraj nešteto posvetovanj o izobraževanju novinarjev, zadnji med njimi v organizaciji Jugoslovanskega centra za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj v Ljubljani spomladi 1984 in v organizaciji Zveze novinarjev Jugoslavije v Beogradu decembra 1984. Zaradi teh posvetovanj se kajpak ni tako rekoč nič spremenilo; spremenilo pa se je marsikaj zaradi dejavnosti novinarskih kateder v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu in Sarajevu. V Ljubljani je od leta 1970, ko so bile prvič podeljene visokošolske diplome novinarskega študija, do konca leta 1985 na novinarski smeri diplomiralo 230 študentov, mnogo pa je novinarjev tudi med 140 diplomanti visoke šole v prvih

sedmih letih njenega delovanja. Univerzitetno izobraževanje novinarjev je bilo v tem času sicer deležno družbene podpore, a tudi številnih očitkov in kritik: iz vrst tradicionalnih univerzitetnih okolij, ki so zviška gledala na razvijajoče se družbene znanosti, iz politike, ki ji večkrat niso šla v račun prizadevanja za kritično naravnano novinarstvo, in pogosto tudi iz vrst novinarjev, ki so se vzgajali po načelu »sam svoj mojster«. Ne gre sicer oporekati, da je imel del te permanentne kritike produktivno vlogo v snovanju izobraževalnih programov, a prav tako je res, da je bila kritika le redko podprta z materialnimi predpostavkami, ki bi edine omogočale intenzivno kadrovsko in tehnološko krepitev novinarskega izobraževanja.

To sta bistvena problema novinarskega izobraževanja tudi danes. Čeprav je videti, da je v zadnjem obdobju – po uvedbi novih vzgojno-izobraževalnih programov in njihove širše družbene verifikacije – prišlo do vidnejšega premika v družbeni zavesti in do »dokončnega« spoznanja nujnosti univerzitetnega izobraževanja novinarjev, pa se v resnici težave v izobraževanju še povečujejo. Poglavitni razlog je v tem, da obstaja vse večji razkorak med tehnološkim razvojem družbenega, zlasti množičnega komuniciranja in tehnološkimi možnostmi v izobraževalnem procesu. Namesto da bi izobraževali novinarje za 21. stoletje, jih usposabljali za ustvarjalno, kritično in odgovorno rabo najsodobnejših komunikacijskih tehnologij, jih pretežno usposablamo le za »duhovno delo«. Izobraževanje tako ostaja na pol poti, saj mu manjka prav tisto, kar je oziroma bi morala biti najbolj pomembna specifika izobraževanja za novinarski poklic – laboratorijsko delo s komunikacijskimi sredstvi, ki bi lahko imela tudi inovativne učinke v odnosu do tradicionalnih postopkov v množičnih medijih. Če je bilo za obdobje pred dvajsetimi leti značilno, da se v medijih reproducira (nizka) kadrovska struktura, je za današnji čas značilno, da se v njih reproducira neustvarjalna rabà komunikacijske tehnologije. Če je pred dvema desetletjema ustanavljanje katedr za novinarstvo pomenilo izraz zavzetosti za razvoj množičnega komuniciranja in so katedre vsaj del takih pričakovanih prav gotovo izpolnile, je – v enakem smislu – v sedanjem obdobju potreben radikalen tehnološki preobrat v izobraževanju novinarjev, da bi katedre za novinarstvo še naprej lahko opravljale svoje družbeno poslanstvo.

Zasnova visokošolskega študija novinarstva na FSPN tako kot drugod v Jugoslaviji izhaja iz priporočila ekspertov UNESCO, naj bo naravnani v dve smeri: v spoznavanje »umetnosti komuniciranja« in v študij problematike, ki bo predmet novinarjeve obravnave. Prva smer pridobiva na pomenu iz dveh razlogov: zaradi hitrega razvoja komunikacijske tehnologije, ki zahteva vse več znanja, da bi jo lahko obvladovali, in zaradi vse močnejših zahtev za demokratizacijo komuniciranja in nasprotovanja elitistični profesionalizaciji novinarstva. Kot je zapisala skupina ekspertov MacBridove komisije, je rešitev problema v »pravičnem in plodnem ravnotežju med *profesionalizacijo* in *demokratizacijo*. Demokratizacija komuniciranja v pomenu spodbujanja optimalne izmenjave in vključevanja čim večjega števila akterjev ne pomeni, naj bi zavrli razvoj medijskega komuniciranja ali ne spodbujali profesionalnosti na tem področju. Po drugi strani pa vloga profesionalcev v razvoju komuniciranja med ljudmi in narodi ne sme omejevati procesa demokratizacije, komuniciranja in vse večjega sodelovanja uporabnikov«. To kajpak od novinarja zahteva poglobljeno znanje o komuniciranju imanentnih zakonitosti, o družbenem značaju komuniciranja, razvojnih predpostavkah in možnostih ter posledicah, skratka sposobnost kritične refleksije lastnega komunikacijskega delovanja.

Čeprav je mit o novinarju kot »univerzalnem nevednežu«, ki prisega na praktične izkušnje in prirojen talent, s široko zasnovanim in poglobljenim univerzitetnim izobraževanjem praktično že povsod presežen, se vendarle sem in tja pri nas še pojavljajo ideje o nepotrebnosti tako usmerjene družbene skrbi za izobraževanje novinarjev. Zagovorniki tradicionalne novinarske obrti, pa tudi novinarske »umetnosti« (talenta), veččinsko spretnost in iznajdljivost oziroma »umetniškost« ubesedovanja postavljajo daleč nad usposobljenost za množično in javno delovanje ter predmetno relevantno znanje. Podobno »ortodoksni« meščanski zagovorniki svobode vsako družbeno usmerjanje po »večni naravi« spontanega komuniciranja označujejo za omejevanje svobode. Vsakršna formalna izobrazba, potrebna za opravljanje novinarskega poklica, naj bi novinarje že postavljala v položaj, podoben odvetnikovemu, zdravnikovemu, sodnikovemu ipd., in bi ogrožala demokratičnost komunikacijskega sistema. Tako pojmovanje kajpak spregleduje, da je novinar tem manj svoboden, tem bolj je orodje, čim manj znanja premore. Hkrati pozablja, da so že zdavnaj presežene tudi tehnične omejitve, ki so novinarsko delo omejevale na posredniško dejavnost med elito in množico.

Nasprotovanja specifičnemu poklicnemu izobraževanju novinarjev prezejo razliko med novinarstvom kot poklicem ter pisanjem, publiciranjem kot dejavnostjo, ki je sama sebi lahko smoter (ne pa sredstvo preživljanja). Nedemokratičnost komuniciranja je v tem, da se reducira na sredstva za obveščanje množic, ne dovoljuje pa uresničitve radikalne potrebe po izražanju. V takem sistemu nastopajo poklicni novinarji kot posredniki med elito in množico, kvazi-javnostjo. Ne gre za občo delitev, marveč za razredno delitev dela in ohranjanje privilegijev v komunikacijski dejavnosti; ker je potreba po komuniciranju povezana z razvojem sleherne človekove sposobnosti, se z onemogočanjem njene realizacije veliki večini ljudi še pogloblja njihova odtujenost. Osvoboditev komuniciranja je v tem, da postane »govoreča zveza med ljudmi«, kot je pred skoraj poldrugim stoletjem od tiska zahteval mladi Marx: Ne organizacija profesionalcev, ki proizvaja sporočila v imenu potreb ljudi, da s tem zagotavlja(jo) svojo eksistenco, temveč organizacija stvarnih možnosti za vsakogar, deluje v komunikacijski dejavnosti, kar je predpostavka za realizacijo ustavno deklarirane pravice občanov, da »v sredstvih javnega obveščanja izražajo in objavljajo svoja mnenja«.

3. Pomen interdisciplinarnega, celovitega študija

V samoupravni družbi profesionalna usposobljenost novinarjev in njihove naloge ne morejo biti več omejene na »obveščanje množic«, ampak morajo biti vse bolj usmerjene v uveljavljanje aktivnega sodelovanja občanov v družbenem komuniciranju. Taka preusmeritev predpostavlja ne le ustrezno komunikacijsko politiko, normativno ureditev in materialno osnovo, temveč (morda predvsem) usposobljenost novinarjev »novega tipa«, za katero ne zadošča le sklad znanj za *instrumentalno komuniciranje* (npr. o političnih, ekonomskih, tehničnih, kulturnih itd. pojavih v družbi), ampak je potreben tudi sklad *publicističnih in komunikacijskih znanj*. Vanj sodi vsaj troje: *tehnično-tehnološka znanja*, potrebna za ustvarjalno rabo »komunikacijskih reči«, *ubesedovalna znanja*, potrebna za proizvodnjo sporočil v komuniciranju, in naposled *sposobnost in znanje reflektiranja* pragmatičnega komunikacijskega vedenja. Navsezadnje pa morata obe strani izobraževanja – instrumentalna in komunikativna – bodočega novinarja tudi *metodološko uspo-*

sobiti za ustvarjalno raziskovalno poseganje v družbeno dejanskost in *moralno* spoznavanje dejanskosti, ki (tudi) novinarja obvezuje za (komunikacijsko) aktivnost.

Ni, tudi ne more biti sporno, da mora visokošolsko izobraževanje novinarjev temeljiti na pridobivanju predmetno relevantnih znanj, oblikovanih v že uveljavljenih (predvsem družboslovnih) znanstvenih disciplinah. Pri tem je potrebno upoštevati vsaj dvoje: prvič, da novinar še zdaleč ni edini »duhovni proizvajalec« v komunikacijskih organizacijah, in drugič, da novinarsko delo vzpostavlja specifičen odnos do tovrstnih izhodiščnih znanj. Prvo pomeni, da je novinarski študij (nujno) omejen na določena ključna področja razvoja, proučevanja, razumevanja in pojasnjevanja družbenih odnosov, ki so pragmatično določena z družbeno opredeljenimi funkcijami množičnih občil v konkretni družbi. Glede na to in glede na konkretne potrebe občil bi bilo malo smiselno postavljati posebne vzgojno-izobraževalne programe, v katerih bi se študij novinarstva povezoval s študijem posamične naravoslovne vede ali takih družboslovnih ali humanističnih disciplin, ki disciplinarno-tematsko le redko, izjemoma oblikujejo teme v množičnem komuniciranju. Rezultat takega premisleka je tako po svetu kot pri nas, da je študij novinarstva večidel povezan s študijem sociologije, ekonomije, političnih ved in prava, da pa je vendar (v svetu, zlasti na Zahodu, mnogo bolj kot pri nas) odprt, tako da posameznikom omogoča interdisciplinarno, nekonvencionalno zasnovano študija. Sistem visokošolskega izobraževanja je pri nas tako rigiden, da so tovrstne inovacije skoraj popolnoma onemogočene. Za študij novinarstva na ljubljanski univerzi obstaja le možnost povezovanja (kot druge, B smeri) s študijem na filozofski fakulteti.

Specifičen odnos novinarja in novinarstva do izhodiščnih znanj delno ima, še bolj pa bi moral imeti vpliv na način pridobivanja izhodiščnih znanj in selektivno oblikovanje skladov takih znanj v izobraževalnem programu. Gre za vprašanje enotnosti različnosti znanj, ki so kot potrebna znanja skupna različnim poklicem. Poklicno specifična različnost zahteva predvsem »uporabnostne nastavke«, tj. tako zasnovanost učnih načrtov, ki v središče postavlja razmerje med znanji s področja posameznih ved in njihovo publicistično obravnavo. Tako kot marksizem ne more obstajati poleg ali zunaj družboslovnih znanosti, ker tako postane dogma, študij novinarstva ne more biti ustvarjalen, če je oblikovan zgolj kot paralelizem izhodiščnim znanjem, ne pa z njimi organsko povezan. Po drugi strani gre za doseganje celovitosti znanj iz različnih disciplin, ki prispevajo k izhodiščnim znanjem. Novinar je v praksi vsak dan pred nalogo, da določi »novičarsko (uporabno) vrednost« konkretnega dogodka ali – kot se temu pravi v novinarskem žargonu – njegovo aktualnost. Če vemo, da na številnih redakcijskih stih nazadnje ostane objavi namenjenih komaj dober odstotek sporočil, kot kažejo številne raziskave v svetu pa tudi pri nas, potem je očitno, da je vprašanje meril določanja vrednosti in s tem selekcije sporočil ključno, in da to ni le abstraktno politično, temveč vsaj v enaki meri strokovno vprašanje. Kaj je v celoti mnogovrstnosti »novičarsko vredno«, aktualno, vredno publicitete, je relativno lahko določiti, kadar je (množično) komuniciranje podrejeno zakonom kapitalistične blagovne proizvodnje, ker je tudi »novičarska vrednost« podvržena splošnemu zakonu vrednosti ter tržnemu povpraševanju. Kaj je »novičarsko vredno« v socialistični, samoupravni družbi, je mnogo zahtevnejše vprašanje; od tod tudi ponavljajoče se razprave in kritike o enostranostih, apologetiki, senzacionalizmu ipd. v jugoslovanskem novinarstvu, ki se ne nanašajo le na izbiro določene reči kot vredne

publicitete, marveč hkrati na način publicitete in kontekst, tj. odnos do drugih reči, implicitno ali eksplicitno označenih za manj (bolj) vredne, pomembne, zanimive . . .

Napak bi bilo, ko bi vsa ta – ključna – vprašanja novinarskega dela ostala v študijskih programih zanemarjena in prepuščena praktičnim »rešitvam«. Celo več, upali bi si trditi, da do ugotovljenih strokovnih – in ne (le) političnih – pomanjkljivosti v novinarski praksi pogosto prihaja zaradi nezadostne usposobljenosti za praktično delo, ki še zdaleč ni samo v (ne)spodobnosti novinarskega ubesedovanja ali v (ne)poznanju določene strokovne problematike, temveč prav tako v (ne)spodobnosti kritično-analitičnega vrednotenja posamičnega s stališča občega, dela s stališča celote, njegovega umeščanja v celoto in njeno »preslikavo« v urejeno množico sporočil v množičnih občilih. Kritika voluntarizma na verbalni ravni in faktično pristajanje nanj, politizacija ekonomije, na drugi strani pa ozko ekonomistično, kulturistično itd. rubriciranje so zgledi neusposobljenosti nasploh (tip novinarja »univerzalnega nevedneža«) ali neusposobljenosti za delo v javnem komuniciranju (strokovna ozkost, partikularistična usmerjenost). Zvajanje študija novinarstva na nekaj dopolnilnih znanj (predvsem večinskih) ob študiju »temeljne« stroke pogosto izhaja iz varnostnih razlogov; kot so menili švicarski snovalci take usmeritve, to neuspešnemu novinarju omogoča, da se »vrne v svojo stroko«. Toda mar ni tedaj neuspešnost v novinarstvu prav rezultat pomanjkljive novinarske oziroma specifično komunikacijske usposobljenosti?

4. Podiplomski študij in raziskovalno delo

Še vedno sorazmerno nizka izobrazbena struktura v novinarstvu je eden izmed najpomembnejših vzrokov za stagnacijo podiplomskega študija na začetni razvojni stopnji. Od leta 1975 je na katedri za novinarstvo končalo podiplomski študij le 12 kandidatov, 5 pa jih je do danes uspešno zagovarjalo doktorske disertacije; le malo med njimi je delujočih novinarjev. To ne govori le o nizkih izobrazbenih zahtevah v novinarstvu pri nas (v nasprotju z zahtevami v razvitih komunikacijskih okoljih), ampak tudi o premalo specifično zasnovanem podiplomskem študiju za potrebe praktičnega novinarskega, publicističnega in uredniškega dela. Tu se moramo spet vrniti k problemu popolne tehnološke neustreznosti novinarskega izobraževanja. Na FSPN smo sicer zasnovali specialistični podiplomski program iz publicistike, v katerem so enakovredno zastopana znanja za instrumentalno komuniciranje (posredovanje vedenja) ter publicistično-komunikacijskega znanja, ki so – naj ne izzveni deterministično – tehnološko določena. Ker za to bistveno razsežnost podiplomskega izobraževanja fakulteta ni ne tehnološko ne kadrovske (finančno) usposobljena, je realizacija specialističnega podiplomskega programa odložena za lepše čase. Morebiti, da jih bomo lahko udejanili z morebitno uresničitvijo najnovejše iniciative – izobraževalnim programom za področje tržnega komuniciranja in ekonomske propagande. Če se bodo ugodno iztekli dogovori z delovnimi organizacijami, ki imajo interes za izobraževanje svojih kadrov na tem področju – tu pa je izobraževanje popolnoma nemogoče brez sodobne komunikacijske tehnologije – potem bo mogoče ta prizadevanja povezati tudi z dvigom tehnološke ravni izobraževanja novinarjev v dodiplomskem in podiplomskem programu.

Obenem ni mogoče spregledati tudi pozitivnih učinkov dosedanjega podiplomskega izobraževanja, ki je (bilo) usmerjeno predvsem v razvoj komunikolo-

gije in je nedvomno odločilno prispevalo k družbeni uveljavitvi te mlade znanstvene discipline. V dobrem desetletju, kar teče komunikološki podiplomski študij in kar obstaja na FSPN center za raziskovanje družboslovnega komuniciranja, se je komunikološko raziskovanje močno intenziviralo brez večje kadrovske ekspanzije. Tako kot za podiplomsko izobraževanje tudi za raziskovalno dejavnost v komunikacijskih organizacijah ni večjega interesa; v sedanjem kriznem obdobju je celo upadel. Znanje in znanost sta v komunikacijski praksi še vedno sorazmerno malo cenjeni dobrini, vsaj pri nas; prav nasprotno pa je razvoj na raziskovalnem sektorju doživljal in še doživlja priznanja v tujini in se izraža v vse izdatnejšem sodelovanju z ustreznimi raziskovalnimi organizacijami v svetu, v publiciranju izsledkov raziskovanja v mednarodnih revijah, v aktivni udeležbi na mednarodnih znanstvenih sestankih in ne nazadnje tudi v finančni, čeprav pogosto zgolj simbolični podpori, ki jo komunikološkim raziskavam namenja UNESCO.

Upoštevati moramo, da se je komunikologija začela razvijati v Sloveniji (in s tem v Jugoslaviji) šele konec šestdesetih let, praktično torej s polstoletno zamudo v primerjavi z najbolj razvitimi znanstvenimi okolji. Morda je dobra stran te zamude v tem, da se je hkrati začelo razvijati teoretično in empirično raziskovanje ter da se je poleg akademskih središč kmalu razvila cela vrsta raziskovalnih enot pri radiotelevizijskih in časopisnih organizacijah. Vsaj v Sloveniji so bili začetki intenzivnega raziskovanja množičnega komuniciranja obetavnejši od kasnejšega razvoja; medtem ko so se v drugih republikah in v Vojvodini raziskovalni centri zunaj univerz krepili in postali neločljivi sestavni del razvoja komunikacijskih organizacij, lahko v Sloveniji govorimo celo o nazadovanju. Neuspešni so bili poskusi, da bi po ukinitvi službe za študij programa pri RTV Ljubljana formirali raziskovalni komunikacijski center (bodisi pri FSPN bodisi zunaj fakultete), ki bi razvijal raziskovalno dejavnost za potrebe komunikacijskih organizacij in vnašal kritičnega duha v razvoj komunikacijske dejavnosti. V okviru Raziskovalne skupnosti Slovenije je bil sicer izdelan obsežen komunikološki raziskovalni program do leta 2000 (tako kot za vse druge discipline), ki obsega razvoj komunikacijske teorije, jugoslovanskih informacijsko-komunikacijskih sistemov, množičnih občil, problematiko interkulturnega in mednarodnega komuniciranja, propagande, nove komunikacijske tehnologije in njenega vpliva na razvojno spreminjanje, jezikovno problematiko v družbenem komuniciranju in druge disciplinarne vidike, vendar ambiciozno zastavljen program ob sedANJI kadrovski sestavi, ko tako rekoč nimamo polno zaposlenega raziskovalca, prav gotovo ne bo mogel biti uresničen.

Stagnacija na raziskovalnem področju je še posebej zaskrbljujoča, ker smo prav v tem času priče tehnološke revolucije v komunikacijski sferi, ki bo nedvomno močno vplivala na spreminjanje odnosov v družbi in na položaj človeka v njej. Za nadaljnji družbeni razvoj in posebej razvoj (množičnega) komuniciranja je bistvena zavest, da komunikacijska (tehnološka) revolucija že ni obenem socialna revolucija. Nove komunikacijske tehnologije vključujejo močne emancipacijske potenciale, a hkrati nevarnosti vse večje centralizacije, celo represije in človekove odtujenosti. Prav to pa so vprašanja, v katera je usmerjena kritična komunikološka misel.

Samoupravljanje s temelji marksizma na razpotju?

Kratka zgodovinska retrospektiva

Minilo je že več kot deset let, odkar je bil v šolskem letu 1974/75 uveden v srednje šole predmet Samoupravljanje s temelji marksizma (STM). Osnovne pobude so izhajale iz širših strokovnih in družbenopolitičnih ocen na področju vzgoje in izobraževanja. Ugotavljali so se pomanjkljiva in nezadovoljiva marksistična družboslovna izobrazba, pomanjkljivo poznavanje problemov in procesov samoupravljanja kot tudi svetovne socialistične misli in prakse. Seveda pa ni šlo samo za deficit v védenju in organiziranem pridobivanju tega znanja, ampak se je močno poudarila samoupravljalna praksa kot neločljiva sestavina predmetnega področja STM, ki naj omogoči konkretnější stik učencev z določenimi izseki širše družbene samoupravljalne prakse. Učni načrt je pomembno poudaril življenjsko aplikativno usmeritev teoretičnih spoznanj ter uvajanje učencev v konkretno družbeno samoupravno problematiko že med šolanjem in usposabljanje učencev za aktivno vključevanje v samoupravljalne odnose. Učni načrt za STM predvideva in omogoča najrazličnejše oblike spoznavanja samoupravne prakse na podlagi dvostranskega povezovanja šole z družbenim okoljem. Učenci poznavaajo in analizirajo samoupravno organiziranost delovnih organizacij, družbenopolitičnih skupnosti ipd.

Vseskozi se je poudarjalo, da STM ne zmanjšuje ali odvzema odgovornosti in prizadevnosti celotne šole in vseh predmetov za družbeno marksistično in socialistično zasnovanost vzgojnoizobraževalnega procesa. STM ni nadomestil obstoječih družboslovnih predmetov, ampak jih je dopolnil v tisti funkciji in vsebinah, za katere se je sodilo, da jih ni ali niso dovolj navzoče.

Opozarjalo se je, da je to predmetno področje, ne pa disciplinarno profiliran šolski predmet, ker vključuje sestavine različnih disciplin: sociologije, politologije, ekonomije, filozofije.

Predmetno področje se je srečevalo na začetku z velikimi kadrovskimi težavami, ker so obstoječi kadri na srednji šoli, različni po svoji strokovni izobrazbi, prevzeli nase dolžnost in breme za izvedbo STM. Zavod za šolstvo, Marksistični center CK ZKS, nato pa Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo so organizirali številne daljše in krajše seminarje, da bi se učitelji vsaj malo usposobili za nove obveznosti.

Nato je organizirano skrb za dopolnilno usposabljanje in izobraževanje učiteljev STM prevzela pedagoška smer in nato katedra za STM na FSPN. Poleg fizike je bil edino še za STM program dopolnilnega usposabljanja za učitelje, ki niso imeli ustrezne izobrazbe po obstoječih sklepih Strokovnega sveta SR Slovenije za vzgojo in izobraževanje. FSPN je dozdaj že štirikrat izvedla program dopolnilnega usposabljanja za učitelje STM.

Vse do leta 1982/83 je bil vpis nekako zadovoljiv, običajen, nato pa je drastično upadal, tako da so v šolskem letu 1985/86 v tretji letnik VIP STM vpisani 4 študenti, v četrti letnik pa nobeden. Situacija za leto 1986/87 ni dosti boljša. Vpisanih je 6 študentov. Možne razloge je iskati v naslednjem:

1. Poslabšuje se splošni položaj pedagoškega šolstva in pedagoških delavcev, kar vpliva tudi na vpis v pedagoške šole.

2. Od leta 1980 ni bila razpisana nobena štipendija za to pedagoško področje. Družbena skrb je upadla, a naraščala je splošna negativna kritika STM.

3. Do nedavnega so lahko potrebe po učiteljih za STM zadostili raznovrstni strokovni profili. S spremembo sklepa strokovnega sveta SR Slovenije za vzgojo in izobraževanje v letu 1985 bodo nastale verjetno večje kadrovske potrebe po diplomantih pedagoškega VIP STM, če bodo razčlenjene tudi druge okoliščine. Iz omenjenega sklepa izhaja, da STM lahko poučujejo diplomanti VIP STM in diplomanti kombinacije A filozofije in B sociologije na Filozofski fakulteti. Hkrati pa se je zmanjšala stopnja fluktuacije učiteljev STM, kar je gotovo pozitivno, toda s tem so se zmanjšale tudi potrebe po dotoku novih kadrov. Učinek spremenjenega sklepa se bo pokazal v naslednjih letih. Še vedno pa šole sprejemajo v delovno razmerje neustrezno usposobljene učitelje sorodnih družboslovnih strok, ker je še zakoreninjena miselnost, da STM lahko poučuje vsak družboslovec. Najbolj nedopustni in nemogoči pa so primeri, ko obstaja možnost za polno delovno obveznost učiteljev STM, pa njegovo mesto zaseda neustrezen učitelj ali pa si njegove ure razdelijo učitelji drugih strokovnih profilov. Slednje se še najpogosteje dogaja na manjših srednjih šolah, kjer nimata dovolj ur niti zgodovinar, geograf idr., pa si potem razdelita ure STM. To je fragment širšega stanja, ki ga izraža podatek, ki je bil naveden v sredstvih javnega obveščanja, da manjka v Sloveniji približno 2500 ustrezno usposobljenih učiteljev in jih zasedajo drugi. To zmanjšuje možnosti za zaposlovanje strokovno usposobljenih učiteljev.

4. Splošno družbeno idejno vzdušje gotovo ni več tako naklonjeno marksizmu in samoupravljanju kot je to bilo pri uvajanju predmetnega področja STM. To prispeva svoje k upadanju interesa mladih za tovrstno pedagoško delo. V svetovnem merilu je v vzponu neokonservativizem, ki ni ravno naklonjen idejam socializma, samoupravljanju in marksizmu. Ta svetovna dimenzija se po svoje artikulira tudi v našem prostoru. Neokonservativna idejna miselnost usmeritev razglša vsesplošno dezideologizacijo in antiideologizacijo, pod ideologijo pa se v glavnem razume marksizem in socializem. Tudi v našem prostoru so nekatere formulacije ubrane na to struno. Nadaljnja usoda marksizma in samoupravljanja v šoli bo odvisna od vloge in mesta marksizma in samoupravljanja v celotni družbi. Poraz, zastoj ali degradacija marksizma in samoupravljanja v družbi bo nujno spremljalo tudi njegovo izrinjanje iz šole.

5. V zadnjih treh letih je bil v sredstvih javnega obveščanja (tisk, radio) cel plaz splošnih uničujočih kritik na račun STM, ki so v glavnem prezrle uspešno delo številnih učiteljev in tudi pozitivne ocene mnogih učencev o vzgojnoizobraževalnem procesu pri STM, potiskalo pa se je v ospredje nemogoče formalistično delo tistih učiteljev, ki so predmetno področje sprejeli kot nujno zlo, ki pa jim pomaga dosegati polno normo predpisanih učnih obveznosti, ki jih ne morejo pokriti s svojim osnovnim predmetom, za katerega so se usposobili. Takšen tip kritike je pomagal ustvarjati in utrditi predsodke, da je to ideološki, politični, doktrinarni

predmet, skratka, »ređi katekizem«. Popolnoma gluhi pa so bili ti kritiki za takšne izjave učencev, da se pri tem predmetu največ pogovarjajo, da tu lahko svobodno kritično nastopajo, da se seznanjajo z zanimivimi družbenimi problemi ipd. Učenci so izjavljali, da pri predmetu dobijo mnogo koristnega za življenje in za razumevanje naše družbe in sodobnega sveta. Splošna degradacija STM je gotovo tudi odbijala učence, da bi se odločili za ta poklic.

Positivni rezultati številnih analiz o odnosu učencev do STM pri kritikah nimajo nobene teže. Kot edino verodostojne, neideološke, objektivne se pogosto predstavljajo posamične pavšalne negativne ocene, ki najdejo široko publiciteto v nekaterih javnih obćilih. Družbenoidejna praktična podpora za uveljavitev STM je skoraj usahnula. Hvalevredno je sicer, da je predsedstvo ZKS eno izmed svojih sej v letu 1985 posvetilo tudi problematiki STM, vendar pa moram žal ugotoviti, da njegova stališća niso pustila nobene sledi tudi ne pri komunistih, ki imajo pomembne družbene funkcije v vzgojnoizobraževalnem sistemu in ki sodelujejo pri sedanji prenovi vzgojnoizobraževalnih programov. Drugače si ne morem razlagati, da se neprestano pojavljajo predlogi pri prenovi programov, pri katerih STM vedno potegne krajši konec. Posamezniki in organi, ki kreirajo bodoči položaj STM v vzgojnoizobraževalnem procesu, se v glavnem ne ozirajo in ne upoštevajo stališč in sklepov strokovnega posvetovanja o Družbeno idejnih in vzgojnoizobraževalnih problemih predmetnega področja STM, ki je bilo v Ljubljani 1984. leta in ki je temeljito analiziralo slabosti in dosežke STM in sprejelo tudi ustrezne sklepe in stališća.

Pogosto pri sedanji prenovi programov ne gre za nič drugega kot za mehanično odzemanje vsebin STM, ki se podeljujejo drugim predmetom ter zmanjševanje obsega ur STM. Če marksizem in samoupravljanje še sodita med temeljne kulturno idejne in praktične eksistenčne prvine naše družbe, potem je obratno sorazmerno temu obravnavanje in posvećanje pozitivne pozornosti vzgojnoizobraževalnemu področju STM. Pri takšni obravnavi prednjaćijo tudi mnogi komunisti, med njimi tudi tisti, katerih beseda, stališće in predlogi lahko usodno opredelijo bodoči položaj predmeta STM v šoli. Stalno se producira vzdušje, da je s STM nekaj bistveno narobe in da njegova perspektiva ni jasna, kar gotovo ne more vplivati pozitivno na učiteljevo delo. Cenim požrtvovalnost tistih dobrih učiteljev STM in pedagoških svetovalcev, ki nekaj dajo na svoj ugled in svoje delo, da ob takem idejnem konfuźnem stanju in pritisku sploh še vztrajajo. Vsepopšod leti nanje samo posmeh, razvrednotenje, kritika, malo pa vzpodbud in priznanja. Naš trend k disciplinarnim oskubljenjem STM ni v skladu z obćim trendom preseganja disciplinarnih pristopov. STM je bilo redko predmetno področje, kjer je artikulacija nravi in problemov presegala disciplinarne barikade. To je bil najbrž pozitivni prispevek k intelektualni ravni in mišljenju učencev. Upravićeno se postavlja vprašanje, kaj bodo izgubili učenci, ko se STM razgrajuje in se njegove vsebine premešćajo v ustaljene disciplinarne okvire.

6. Svoje prispeva okolišćina, da so poleg diplomantov pedagoškega VIP STM usposobljeni za poućevanje STM tudi diplomanti povezave A filozofija, B sociologija na Filozofski fakulteti. Oba programa oz. VIP pa glede na naloge in delo učiteljev STM seveda nista enaka in enakovredna, ker drugače bi šlo za enostavno podvajanje programov in bi morala obstajati enakost v obe smeri. VIP STM tudi dopolnilno usposablja in izobražuje učitelje STM. Z absolviranjem te kombinacije so diplomanti usposobljeni za poućevanje treh pedagoških predmetov: filozofije, sociologije in STM, ne da bi bilo za STM treba absolvirati poseben študijski

program. Gotovo je iz čisto praktičnih razlogov vedno privlačnejši tisti program, ki ponuja večje poklicne možnosti, zlasti še če za to niso potrebni večji dodatni učni napor in obveznosti.

7. Študij predmetnega področja STM je neprivačen tudi zavoljo tega, ker so učitelji STM neprimerno bolj družbeno vrednotno in idejno izpostavljeni kot učitelji drugih predmetov. Specifičnost predmeta jim nalaga intenzivno spremljanje družbenega dogajanja, ki ga morajo širše osmisliti in pojasnjevati učencem. Splošno je nerešeno priznavanje učiteljevega dela v zvezi s samoupravljalno prakso učencev kot redne pedagoške aktivnosti. To zahteva od učitelja, če je ne jemlje formalistično, veliko vsebinskih priprav in organizacijskih bremen. Na nekaterih šolah je učiteljem to delo priznано in ustrezno točkovano, na mnogih šolah pa ne. Res pa je, da na nekaterih šolah tega učitelji niti sami ne zahtevajo, molčijo, in potem seveda tega dela tudi ne opravijo, kar pa seveda bistveno osiromaši vsebino in smoter predmetnega področja STM.

Dozdaj je FSPN veliko storila za premagovanje težav in dvig kvalitete vzgojno-izobraževalnega procesa STM. Temeljito je poskrbela za pedagoško metodično izobrazbo učiteljev STM in izgradila specialno metodiko oziroma didaktiko predmeta, organizirala dopolnilna enoletna usposabljanja in skupaj z Zavodom za šolstvo SR Slovenije vsakoletno permanentno izobraževanje. Učitelji fakultete so sodelovali tudi pri pripravi in izdaji učbeniških gradiv in pripomočkov. Bilo bi seveda tragično in družbeno nesmotrno, da bi zaradi nenaklonjenih okoliščin prekinila svoje pionirsko težaško delo.

Nekaj nujnih predlogov za ukrepanje

1. Obnovi naj se družbena skrb za normalno kadrovsko reprodukcijo učiteljev STM, kar naj se izrazi tudi v kadrovskih štipendijah, saj od leta 1980 praktično niso bile razpisane štipendije za študij tega predmetnega področja.

2. Republiški komite za vzgojo in izobraževanje ter Zavod za šolstvo SR Slovenije naj skrbita za dosledno spoštovanje sprejetih sklepov in zakonskih določil, kdo lahko poučuje samoupravljanje s temelji marksizma, in ustrezno ukrepata, da bodo šole, kjer poučujejo učitelji z neustrezno izobrazbo, v zakonskem roku razpisali ta mesta in sprejele ustrezne kandidate, ki se javijo na razpise.

3. VIP STM na FSPN naj se prekvalificira v pedagoško smer sociologije in politologije, kar bi v bistvu tudi ustrezalo sedanjemu strokovnemu nazivu diplomantov VIP STM, t. j. »profesor sociologije in politologije«.

4. Zaradi vsebinskih (interdisciplinarnega strukturiranja predmetnega področja in njegovih ne vedno jasnih razmerij do ostalih predmetov v vzgojno-izobraževalnem procesu) in idejnih razlogov (stalni očitki o indoktrinaciji in ideologizaciji) naj bi družbenopolitični in strokovni pedagoški organi ter institucije razmislile, ali vendarle ne bi bilo smotrnejše nadomestiti STM s predmetom »sociologija in politologija« ali »temelji družboslovja«, ki bi ohranil bolj ali manj identično vsebino ter vzgojnoučne smotre, kot jih ima sedaj STM.

Obramboslovje in obramboslovni študij na FSPN

Pred nedavnim je bilo med javno razpravo o programu za magistrski študij obramboslovja treba odgovoriti na vprašanje: »Obramboslovje, kaj pa je spet to?«

Kratka pismena utemeljitev je potem sicer zadoščala za sprejem programa, vprašanje pa je vseeno zapustilo nelagoden občutek, namreč, če po desetih letih, kolikor ta študij teče na eni od slovenskih fakultet, o tem ne ve nič univerzitetni učitelj, kaj šele ve t. i. širša družbena skupnost?

Kaj je torej obramboslovje?

Naj mi bo za tole priložnost dovoljeno pomagati si s priliko, ki bo ob dvajsetletnici obramboslovja nemara zvenela naivno, danes pa jo še tvegam.

V parku sredi mesta je gibanje podrejeno osrednjemu liku, ki ima lepoto in praktično vlogo, recimo – cvetlični uri. Od daleč se vidi, koliko kaže, številke in kazalca so iz raznobarnega cvetja, lik obdaja travnati pas, ki ščiti nežne nasade pred malomarnimi meščani, na robovih travnika so lične table z napisi »Ne hodi po travi!« Čez park ni bližnjic, in tam, kjer bi si jih hiteči nedisciplinirani pešci utegnili izhoditi, je oblikovalec prebrisano zasadil neko vrsto okrasnega bodičevja, ki določa »meje svobode«. Park je lep na pogled, skrbno ga negujejo, cvetlična ura kaže točen čas in posebno lepo je ob polnih urah, ko se nad raznobarnimi cvetočimi številkami pokrijeta kazalca – urni z modrimi spominčicami, nad njim pa minutni z rumenimi mačehami. Meščani imajo svojo cvetlično uro radi, ko hitijo mimo nje na odmerjeni razdalji, na avtobusnem postajališču ob robu parka pa čakajoči nestrpno pogledujejo na žepne in ročne ure. Vse je na svojem mestu.

Recimo, da takle park s svojim likom ponazarja tisto, kar navadno strnemo z oznakami *obramba*, *obrambna dejavnost*, *vojska*.

V tem mestu pa je še en park. Arhitekt, ki so mu poverili oblikovanje, je naročil, naj tisto, kar naj bi bil park, zasejejo s travo. Še ko je poganjala, je stal tam in opazoval. Namreč, kje in kako hodijo meščani po svojem bodočem parku. Izpod podhoda jih je ob dežju precej (preštel jih je) ubralo bližnjico – kar počez – k avtobusnemu postajališču. Deževnih dni – je zvedel – je v tem mestu povprečno sto na leto. To potko bodo torej zanesljivo uhodili. Od postajališča jih je tudi precej, večinoma mladih, v parih ali v skupinah, vzelo diagonalo k stavbi s kinom in disko klubom. Ta pot bo nekoliko širša, je spoznal. Priskrbel si je podatke o številu starejših meščanov iz bližnje okolice. Ti ne bodo rabili bližnjic, ampak klopce. Bili so tudi taki, ki so hodili kar tako, enkrat tukaj, drugič tam. Te »naključno agregirane posameznosti« je izločil, ko je naredil načrt poti po parku. Tako se je podredil »spoznavni organizaciji družbene kompleksnosti« (kot bi dejal Mlinar). Tudi tu je ob potkah postavil lične table z napisi »To je vaš park!«, v like, ki so nastali med potkami, pa je dal posaditi cvetje. Za cvetlično uro nekako ni bilo pravega prostora, sicer pa jo itak imajo v onem parku.

Recimo zdaj spet, da nam ta park ponazarja družbeno skupnost, ki si je življenje uredila demokratično, praktično in razumno, tudi na prijaznost in lepoto ni pozabila.

Recimo tudi, da nam stroke, ki sodelujejo pri tem, da je prvi park lep, da je

lepa tudi ura in gre povrh tega še točno, da torej te stroke pomenijo vojaške znanosti in vede.

Da tretji park, za katerega meščani želijo, da bo hkrati lep in funkcionalen, ne bi nastal s kompromisom, mora poskrbeti interdisciplinarna panoga, ki zna upoštevati obojne, tudi nasprotujoče si zakonitosti. Ta panoga je obramboslovje.

V tretjem parku oblikovalec ne bo speljal bližnjice čez cvetlično uro, kakor tudi ne zgolj zasadil cvetličnih števil na prostore med potkami, ampak bo iskal rešitve v preoblikovanju ure (npr. v kvadratasto namesto okrogle) ali v prilagoditvah objektov v parku (npr. prestavitev kioska ali avtobusnega postajališča). Tudi misli o pomožni sončni uri ne bo zavrgel.

Gledano tako, je obramboslovje interdisciplinarna znanstvena panoga, določena z lastnim predmetom proučevanja, njemu ustreznim analitičnim pristopom ter izbranimi cilji.

Obramboslovje (obramba + slovje = veda o obrambi; naravoslovje: narava + slovje = veda o naravi) ni identično z obrambo kot obliko taktičnega ali strateškega bojnega dejstvomovanja v svoji splošnosti, kakor tudi v vsakokratni danosti prostora in časa, ampak zajema vsoto vseh družbenih dejavnosti, usmerjenih k branjenju neodvisnosti in nedotakljivosti države, družbeno-politične ureditve in ostalih vrednot pred napadalcem oz. sploh pred sovražnim delovanjem. Obramba torej v tej zvezi ne zajema samo pojmovnosti iz vojaških znanosti in ved (strategije, taktike, operatike, logistike), kakor tudi ne samo oblike oboroženega spopada v vojni (tj. med vojaškimi formacijami), ampak tudi vojaških, polvojaških in nevojaških dejavnosti izven samega spopada (npr. pred njim) in izven spopada vojaških formacij.

Obramboslovje se opira predvsem na družboslovje, ob njem pa tudi na naravoslovne, tehnološke in biološko-medicinske vede. Interdisciplinarnost se zato ne pojmuje kot seštevek, ampak kot preplet iz niti družboslovja in vojaških znanosti, kar daje tkanino, katere dve strani sta družboslovje in vojaške znanosti. Ta preplet se izraža tako, da se obramboslovje ne zadovoljuje samo z upoštevanjem splošnih družbenih zakonitosti (»splošnih smeri družbenega razvoja«; J. Goričar), ampak upošteva konkretne pogoje vojne in drugih, z vojaško silo povezanih oblik reševanja družbenih protislovij, in hkrati, da se ne zadovoljuje samo z upoštevanjem splošnih zakonitosti vojne in vojaške sile, temveč upošteva tudi konkretne pogoje potekanja družbenih procesov. Kolikor je opazovanje teh procesov možno izolirati na omejena izkustvena področja, je v obramboslovju možno tudi eksperimentalno preverjanje teorije. V tem smislu je obramboslovje poleg usmerjenosti v sedanost (prek sociologije in zgodovine v preteklost) usmerjeno tudi v prihodnost (iz gibanja v sedanosti v prihodnost). Obramboslovje torej na osnovi družboslovnega razkrivanja družbenih pojavov in procesov ugotavlja možnosti delovanja družbe, njeno pripravljenost in zmožnost, da v najbolj neugodnih razmerah organizira splošni oboroženi boj proti napadalcem, oziroma uresničevanje jugoslovanske doktrine splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite.

Poudarjeno temeljišče slovenskega obramboslovja in družboslovja izhaja tako iz specifičnosti razvoja slovenske družbe (večstoletna odsotnost lastne državnosti in s tem lastne vojske, izkušnje NOB), kakor tudi iz sedanjih družbeno-političnih razmer (odsotnost srednjih vojaških šol in vojaških akademij v SR Sloveniji). Zaradi tega ima razvoj obramboslovja prvovrstni pomen, samo obramboslovje pa se mora šteti za sestavino nacionalne kulture.

Obramboslovni pristop k obrambnim in zaščitnim dejavnostim zajema od

preprostejših nalog, kot je npr. odločitev o tem, kaj se v različnih časovnih in prostorskih okoliščinah – v miru, v pripravah na vojno, ob elementarnih nesrečah – šteje za tajnost in kaj – obratno – ravno to ne sme biti, nadalje načelnih odgovorov na vprašanje, kako in kje naj se v družbi začrtajo meje med t. i. doktrino oboroženega ljudstva ter med militarizacijo družbenega življenja, pa do zapletenih vprašanj s kompleksnimi rešitvami, kot je npr. prostorsko razpršena ali strnjena razporeditev objektov in zalog glede na zahteve mirnodobnih in nemirnodobnih razmer, ter koliko si, če si sploh, te zahteve nasprotujejo oziroma v katerih točkah se ujemajo.

Že enajsto leto poteka v skladu z medrepubliškimi dogovorom iz leta 1975 študij obramboslovja na naši fakulteti. Obravnava se kot študij posebnega družbenega pomena. Desetletno obdobje, ko se je ta študij imenoval smer za SLO in DS, kot ga še zdaj imenujejo na fakultetah v Beogradu, Zagrebu, Sarajevu in Skopju, je bilo obdobje iskanj, saj tudi akt sprejetja zasnove SLO in DS še ni zagotovil delovanja tega sistema. Omahovanja pri organiziranju tega študija zato na določen način odražajo rast sistema SLO in DS. Ni bilo sporno bistvo tega študija, saj ga je določal sam sistem in iz njega izhajajoče potrebe. Nejasno pa je bilo, katere strokovne vsebine in v kakšnem medsebojnem razmerju naj se zajamejo v izobraževalni program, da bo le-ta dajal znanja za uresničenje sistema obrambe in zaščite v družbi, se pravi, v upravnih organih in delovnih organizacijah, za poučevanje v šolah in za vodenje enot teritorialne obrambe, kakor tudi znanja za reševanje znanstveno-raziskovalnih nalog.

Z novim vzgojno-izobraževalnim programom obramboslovja je prišla zelena ustalitev, javna in strokovna razprava o programu pa je omogočila tudi utrditev koncepta študija. Doseženo je bilo določeno ravnovesje v izboru in zastopanosti predmetov iz vojaških znanosti in ved, ter med družboslovnimi in humanističnimi vedami, prišlo je spoznanje v točkah njihovega medsebojnega prepletanja in dopolnjevanja, da bi se oblikoval interdisciplinarni pristop k vprašanju sistema obrambe in zaščite. V enajstem letu obstoja smo to formalno izrazili s preimenovanjem v Katedro za obramboslovje.

Utrjenost vzgojno-izobraževalnega programa je prožna, kar na eni strani dopušča spremembe v smislu večje gospodarnosti v urnem fondu, na drugi pa odprtost za prilagajanje potrebam družbene prakse.

V razvoju kake stroke eno desetletje ne pomeni veliko. pravzaprav toliko manj, kolikor daljša je njena zgodovina. Po preteku prvega desetletja – rekli bi lahko – institucionalnega prizadevanja za nekaj, kar danes imenujemo (slovensko) obramboslovje, pa je umestno vprašati se, v čem vidimo njegovo obstojanje.

»Živo silo« predstavljajo študentje obramboslovja, povprečno 150 letno, njihovih dvajset učiteljev na katedri in dolga vrsta tistih, ki k oblikovanju obramboslovja prispevajo posredno z razvijanjem svojih strok, nadalje vzgojno-izobraževalni programi ter rezultati izobraževalnega dela, 115 diplomiranih obramboslovcev, dva magistra in dva doktorja obramboslovja ter druge intelektualne dobrine, od temeljnih obramboslovnih besedil Dušana Kvedra – Tomaža, prek publicistike v revijah Naša obramba ter Obramba in zaščita, do besedil, ki pravkar nastajajo v Obramboslovnem centru, vse skupaj pa v izčiščanju specifičnega pristopa k vsemu; s čimer si ta družba hoče zagotoviti obstoj in varnost.

FRANC PEDIČEK

Institucija ali funkcija

*O vzgojnosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti v vzgoji in izobraževanju**

Vzgojnoizobraževalno delo na vseh šolskosistemskih ravneh – zlasti še v okviru izobraževanja, usposabljanja in izpopolnjevanja učiteljev – mora biti brez dvoma »pokrito« z vzgojnostjo, idejnostjo in pedagoškostjo. Enako tudi z razrednostjo.

Pojavlja pa se ob tem eno temeljnih današnjih reformnih vprašanj celotnega vzgojno-izobraževalnega sklopa, namreč: kako, to je v kakšni zasnovanosti ali konceptualizaciji, te zahtevke našega preobražujočega se vzgojno-izobraževalnega dela uresničevati?

Z odgovarjanjem na to vprašanje imamo pri nas že dolgotrajne in različne anatematizacijske ter evforične izkušnje, ki pa danes postajajo vse bolj sporne, kot so bile že tudi sporne pred desetimi, petnajstimi leti. Ta spornost se razkriva v tem, ker so si mnogi prav iz teh imperativnosti ustvarili svoje poklicno zaposlovno področje, ki ga zdaj branijo na vse načine. Zahteve po ukinitvi te njihove »fevdalnosti« pa razglašajo za demontažo vzgoje, idejnosti in pedagoške ter razredne razsežnosti vzgojno-izobraževalnega dela in procesa.

Takšna osebno zagnana obramba vzgojnih, idejnih, pedagoških in razrednih postavk vzgoje in izobraževanja se kaže danes – kakor se je vselej – zelo uspešna. Saj res, le kako si kdo usodi podvomiti o potrebnosti le-teh! Pa vendarle se je treba spoprijeti z njihovim pragmatizmom. To zaradi tega, ker te postavke ravno najbolj rušijo vsi tisti, ki si iz njih delajo svoje profesionalno carstvo, ki leži onkraj vsega resnično progresivnega (in marksističnega?).

To pa jim »uspeva« s tem, da vzgojnost, idejnost, pedagoškost in razrednost, ki so temeljne imanentne razsežnosti vsakega pravega današnjega vzgojno-izobraževalnega dela, spreminjajo za svojo rabo v njegove štiri adjekcije, apozicije, ki jih povrhu še institucionalizirajo v posamezne (svoje!) centre moči. To jim gre na roko tako, da jih postavljajo nad vzgojno-izobraževalno delo kot njegovo izključno družbeno progresivno in znanstveno neoporečno razsodilo.

Prav v tem pa je vsa nesreča, ki ga v našo reformo vzgoje in izobraževanja na vseh ravneh prinašajo te štiri, v institucionalizirane adjekcije spremenjene imperativnosti. Zato jim je treba čimprej ponovno vrniti njihovo pravo naravo ter vlogo, ki pa je in izvira iz bitnosti uresničevanja vzgojno-izobraževalnega dela. Le-to je namreč tista znanostna in družbena stvarnost, katere integralne, ne pa pridevne, sestavine so vzgojnost, idejnost, pedagoškost in razrednost. Ne morejo – in ne smejo – pa se te integralne sestavine vzgojno-izobraževalnega dela in procesa

* Prispevek se vsebinsko povezuje z zapisom Kakšnega učitelja hočem (NR, št. 23, 1984). Hkrati pa je tudi posreden odziv na nekatera pačenja njegovega strokovnega sporočila (Glej: TiP, 1985, 1–2, str. 62–66).

osamosvajati in postavljati ob ali nad njiju, saj so izvorno in nepotvorjeno lahko le v njem. Če niso le v njem, nujno dobivajo tisto znano izkoriščevalsko in zasužnjujočo naravo ter manipulativno vlogo, kakršno je Marx pripisal morali, ideologiji in še čemu.

1

Vzgojnost kot nujnost in vzgajanje kot proces njenega uresničevanja morata torej biti sestavni in neodtujljivi del določene stvarnosti in iz nje pripadnega delovnega procesa. Ta pa je v šoli učenje, spoznavanje, študij, raziskovanje, ustvarjalno iskanje in premagovanje problemov. Vzgajanje oziroma vzgoja kot emanirana aktivnost tega dela in procesa je namreč največji sovražnik uresničevanja sebe same, saj nič tako ne uničuje zahtevka po vzgojnosti kakor vzgoja sama, ki je različno vrednostno osamosvojena, ideološko zvoluntarizirana in šolsko poinstitucionalizirana. Gre torej za nujnost imanentno-funkcionalnega pojmovanja vzgojnosti nasproti institucionalnemu, izoliranemu, izumljenemu, oprofesionaliziranemu zunaj biti stvarnosti in iz nje izhajajočega vzgojno-izobraževalnega dela. Vse to slednje je namreč nadvse sporen nasledek njegovega pošolanja ali skolarizacije, ki je samo po sebi preveliko zlo, da bi ga ne kazalo spodnašati in izrivati iz našega preobražujočega se sistema, organizacije ter procesa vzgoje in izobraževanja.

Torej pri tem ne gre za zanikovanje takšnega skrajno spornega in nadvse malo uspešnega uresničevanja vzgoje, kakršnega imamo danes npr. pri družbenomoralni vzgoji, estetski in še pri kateri, in v njihovem okviru za zanikovanje vloge in pomembnosti celotne vzgoje, temveč za njeno preobrazbo iz odtujene in izolirane institucionalnosti v imanentno, to je v biti stvarnosti in človekovega dela vsebovano vzgojo in zahtevnost vzgojnosti, ki izvira iz nje.

Podobno je z idejnostjo. Le-ta ne more biti zunaj in nad stvarnostjo in nad človekom kot njun večvredni »naddodatek«, ki stvarnost in človeka šele prav opredeljuje in določuje. To je zla metafizika, iz katere si v vzgoji in izobraževanju – pa tudi sicer povsod – mnogi kujejo poklic in delovno mesto ter lep in koristen ugled v družbi. Prava in resnična idejnost je namreč neločljivi delujoči del, boljše, naš vidik stvarnosti, ki ji ne moremo nič bistvenega dodati ali vzeti. Služi le nam, ker nam stvarnost vrednostno približuje, da smo lahko z njo izvorno povezani in v njeni osvobajajoči službi. Ali pa nam stvarnost odtuja, da vse bolj padamo v njeno zasužnjenost. To je vse! Vse, kar si mnogi izmišljajo in umišljajo o stvarnosti in družbenem ter osebnem človeku in s to umišljenostjo bogato tržijo na družbenem trgu in med otroki in mladostniki, je ena najbolj nevarnih metafizik, v primerjavi s katero je srednjeveška prava naivnost, ker je povsem razvidna.

Tu je še pedagoškost. Tudi z njo je vse isto: pomeni negativno postavko, če/ko je šolsko osamosvojena iz vzgojno-izobraževalnega dela in procesa in ko se pojavlja nad njima kot znanstveno oblastna institucija, namesto da bi bila integralni del tega dela, ki to delo gradi in iz njega izhaja.

Pomeni, o pedagoškosti je mogoče govoriti le kot o imanenci ali vsebnosti vzgojno-izobraževalnega dela, ne pa kot o njegovi adjekciji, ki je institucijsko nad njim in zunaj njega, ne pa funkcionalno v njem. Zaradi tega je naše današnje pedagoško izobraževanje in usposabljanje učiteljev vse bolj sporno, saj samo ne more in ne sme biti institucionalistično osamosvojeno, ko pa mora biti neločljiva sestavina določenega dela in usposabljanja zanj, kakor je to vselej bilo, ko še delo

ni bilo ogroženo z različnimi institucionalizmi. Pedagoško izobraževanje in usposabljanje učiteljev vseh vrst se mora namreč odvijati tam, kjer teče tisti delovni proces, za katerega izobražujemo in usposabljammo različne učitelje. To pa je proces posameznega področnega znanstvenega učenja, raziskovanja, razvijanja in tehnologiziranja novih in novih spoznanj, kar pa je pripadni študij na srednji, višji ali visoki stopnji. Le v njem je »Hic Rhodus, hic salta« vsakega pedagoškega delavca, ki se izobražuje in usposablja. Pač zaradi tega, ker je pedagoškost neločljivo tovrstne stvarnosti in tovrstnega dela. Če to ne bi bilo tako, bi se človek nikoli ne odlepil od svoje kamene »civilizacije« in »kulture«. Pomeni, pedagoškost je treba vrniti pripadni stvarnosti in pripadnemu delu, saj postajata izobraževanje in usposabljanje vse bolj integrativni del dela in se torej vse bolj ukinja njun oddeljeni, odtujeni in institucionalistični položaj zunaj dela, ob njem in nad njim.

Ob tem pa še ne kaže prezreti, da postajata današnje izobraževanje in usposabljanje vse bolj tako zapletena in multidisciplinarno snovana ter vodena procesa, da jima nikakor ni več mogoče streči le s pedagoškostjo, ki je poleg vsega še vselej le monodisciplinarno in šolsko zasnovana ter pojmovana. Znanost procesa vzgoje in izobraževanja namreč danes nujno postaja transdisciplinarno polje, v katerem sodelujejo – morajo sodelovati – mnoge današnje znanosti narave, življenja, družbe, človeka in njegovega mišljenja ter spoznavanja (filozofičnost!).

Vzvod za doseg ponovnega povezovanja ali reintegriranja dela in izobraževanja ter usposabljanja zanj (pedagoškost!), pa vzgoje in idejnosti zanj je torej razšolanje (deskolarizacija) vzgoje in izobraževanja ter njuna ofunkcionalizacija pri zajemu stvarnosti in v procesu dela. Hkrati pa tudi v deempirizaciji oziroma depozitivizaciji znanosti, izobraževanja in usposabljanja. Empirizem kot nevtralizem namreč nujno zahteva institucionalizacijo vzgojnosti, idejnosti in pedagoškosti. Vse to pa je danes treba preseči z novo znanostno paradigmo, ki vse bolj zahteva integrativno dialektičnost oziroma holističnost.

Vse, kar je bilo tu povedano o vzgojnosti, idejnosti in pedagoškosti vzgoje in izobraževanja, velja tudi za njuno razrednost, ko postane institucija, saj je njeno mesto le v položajnosti njene vsebne stvarnostne funkcionalnosti. Pomeni, tudi razrednost ne more biti nekaj, kar je zunaj stvarnosti in dela, temveč mora biti nekaj, kar je v stvarnosti in v delu, torej njun dialektični integrativni del.

Iz tega pa tudi izvira, da ne more biti nekaj, kar je iz stvarnosti in dela osamosvojeno in poinstitucionalizirano. Ne more biti dvignjeno do službe in kruha, temveč mora ostati uresničeno v stvarnosti in delu. Vsako stvarnostno in delovno odtujeno pojmovanje razrednosti v vzgoji in izobraževanju zategadelj nujno vodi v sektašenje v imenu marksizma in v izkoriščanje marksizma za privatniško prestižne položaje kakor povsod, tako tudi v vzgoji in izobraževanju.

Vse to je tem bolj nevarno za globalno preobrazbo vzgoje in izobraževanja, ker takšno hipostazirano in popačeno pojmovanje razrednosti vzgoje in izobraževanja zunaj in nad stvarnostjo, zunaj dela in nad njim rojeva in ustvarja v zgodovini vzgojo kot institucijo, ki zaslužuje in odtuja ljudi. Prav takšno osamosvajanje in institucionaliziranje vzgoje nad in zunaj stvarnosti ter dela pa je dušilo vzgojo in jo spodjedalo kot neodtujeno in neoddeljivo, torej integrativno funkcijo stvarnosti, človeka in njegovega dela.

Strnjeno povedano, tu razgrnjeno stališče ne pomeni zavračanja vzgojnosti, idejnosti in pedagoškosti, pa tudi nikakršnega zanikovanja razrednosti. Enako

tudi ne nevtralizma. Še manj pomeni oblikovanje nastavkov za politično sumljivi pluralizem ter idealizem. Pač pa gre pri vsem tem za zavzemanje po deinstitutionaliziranju teh zahtevkov v našem današnjem vzgojno-izobraževalnem delu in procesu. Gre za zavzemanje funkcionalnega pojmovanja in uresničevanja naše vzgonosti, idejnosti in pedagoškosti, pa tudi razrednosti v zajemu našega celotnega izobraževalnega področja, od družinske in predšolske ravni pa vse do visokošolskega študija.

To pa pomeni, da zahtevke po vzgonosti ne more – in ne sme – pomeniti institucije za prilagajanje in vrednostno indoktriniranje otrok, mladostnikov in odraslih, temveč usmerjanje njihovega vedenja, mišljenja in ravnanja po svobodno odbranih občečloveških, naših posebnih družbenih in posameznih osebnih vrednostnih postavkah oziroma razsodilih. Kriterij teh postavk in razsodil ne more in ne sme biti niti v osebni subjektivnosti, niti v družbeni ideološkosti in pragmatičnosti, niti v človeškimi abstraktni vseobčnosti, temveč v občji (objektivni in subjektivni) resničnosti, v posebni družbeni stvarnosti in posamezni osebni izkustvenosti. V delovno ustvarjalnem spreminjanju te resničnosti, te stvarnosti in te izkustvenosti. Le takšen kriterij namreč zagotavlja znanstveno, to je objektivno podzidanost, utemeljenost in analizo vzgonosti.

Če pomeni vzgonost vrednostno stvarno in delovno usmerjevanost otrok, mladostnikov in odraslih, pa pomeni idejnost miselno, reflektirajočo, spoznavalno takšno usmerjevanost, katere razsodilo je – in tudi mora biti – le stvarnost in delo, ker mora biti tudi idejnost objektivno, to je materialno pogojevana. Zaradi tega nikakor ne more biti takšen kriterij idejnosti subjektivni voluntarizem in pragmatizem skupin ter posameznikov z eno in drugo obliko moči ter sile v rokah, pa tudi ne poetatiziranih državnih tvorb. In enako tudi ne različno sporno podemokratiziranih družbenih sestavov in njihovih ustanov.

Celotno današnje vzgojno-izobraževalno področje tudi ne prenese več zgolj pošolane ali skolarizirane pedagoškosti, ki se vse bolj izrojeva v didaktično-metodični šolski marketing z učiteljevimi podatki in znanji ter vrednostmi. Gre namreč za nujno preraščanje njene pošolane institucionalnosti in monodisciplinarnarne zasnovanosti v funkcionalno in transdisciplinarno zasnovano dejavnost, ki ji je in ji mora biti cilj usmerjevalnost otrok, mladostnikov in odraslih v svet stvarjalnega pridobivanja znanja, vednosti, samooblikovanja in ustvarjanja lastnega informacijskega »vhoda« ter stvarjalnega »izhoda« v občo objektivno in subjektivno resničnost, v posebno družbeno stvarnost in v posamezne osebne delovne izkušnje.

Kakor vzgonosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti ne gre iskati zunaj stvarnosti in dela, je tudi ne kaže iskati zunaj človeka ali v nečem nad človekom. Ta položaj pa si vedno prisvajajo različne institucionalnosti v imenu takšnega ali drugačnega idejnega voluntarizma in v imenu takšnega ali drugačnega družbenega pragmatizma.

V vzgonosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti vzgojno-izobraževalnega dela torej nikakor ne more in ne sme iti za ustaljevanje danega (to je za nekaj institucionalnega, pa četudi se to zahteva v imenu še takšne nespotakljive progresivnosti!), temveč mora iti za preseganje le-tega. To je za razvijanje njegove polne funkcionalnosti pri celovitem osvobajanju otrok, mladostnikov in odraslih, ko so le-ti subjekti vzgojno-izobraževalnega procesa.

Kaže zategadelj znova in znova napovedovati neusmiljen boj proti institucionalnosti v vzgonosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti, saj je institucional-

nost ena temeljnih sestavin slehernega etatizma, torej tudi etatizma v vzgoji in izobraževanju naše družbe. Temu nasprotno pa je funkcionalnost teh štirih zahtevkov »mami in oče« vsehstransko angažirane samoupravljalnosti v njej. Torej najgloblja negacija vsakršnega vzgojnega, idejnega, pedagoškega in razrednega nevtralizma.

2

Ob vsem tem pa je gotovo mogoče poreči: Lepo in prav! S tem premikom poudarka od institucionalnosti k funkcionalnosti pri uresničevanju vzgojnosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti vsekakor kaže soglašati, če nam gre za udeleževanje resnične samoupravljalnosti v naši vzgoji in v našem izobraževanju. Vendarle se ob tem zastavlja vprašanje: kako pa vzgojnost, idejnost, pedagoškost in razrednost funkcionalno uresničevati v konkretni vzgojnoizobraževalni praksi?

To je vsekakor mnogo težje in zapletenejše vprašanje, kot pa razmerje med institucionalnostjo in funkcionalnostjo teh štirih temeljnih zahtevkov našega preobrazujočega se vzgojno-izobraževalnega dela ustrezno načelno rešiti oziroma postaviti. To zaradi tega, ker je očitno, da je naše vzgojno-izobraževalno delo zaradi pošolanja ali skolarizacije v celotni svoji doslejnji zgodovini razvijano predvsem institucionalno, od postavljanja smotra, ciljev, programov in didaktično-metodičnih poti ter nalog v poučevanju (to je v pouku kot temeljni instituciji togo in nepremakljivo poinstitucionalizirane šole!) in vzgajanju. Današnjost pa brez dvoma zahteva nekaj novega, to je funkcionalnost!

To institucionalno vključenost šole, njenega pouka in vzgajanja v posestniške, fevdalne, meščanske, državne in družbene institucionalnosti najlepše označuje znani marijeterzijanski »aksiom« o šoli – politikumu, ki ga nekateri še danes razglašajo za temeljnega tudi v naši današnji preobrazbi vzgoje in izobraževanja in socialistični samoupravni podlagi (kakor da je bila že absolutistična imperatorica Marija Terezija slavna predhodnica našega socialističnega samoupravljanja v šolstvu oziroma v vzgoji in izobraževanju). Težko je namreč najti kakšno bolj nesprejemljivo postavko v idejnizaciji našega današnjega preobrazevanja vzgoje in izobraževanja na samoupravnih socialističnih temeljih, kakor je le-ta! Pač posledica naše nepremagljive institucionalistične eshatologije!

Toda reči je treba, da gre v resnici danes v naši današnji preobrazbi vzgoje in izobraževanja (socialistični, samoupravni, osvobajajoči, razodtujujoči, demalipulativni, raziskoriščevalski itd.) za to, da je temeljni politikum človek – samoupravljalec, ki postaja njen osnovni oblikovalec, nosilec, usmerjevalec in uresničevalec. Vse to velja tudi za vzgojo in izobraževanje – pri postavljanju njenih vsebin, smotnosti, oblik, organizacij, metod ter tehnik njunega posredovanja, razvijanja ter spreminjanja. Vse te temeljne vloge človeka – samoupravjalca v postavljanju, razvijanju in spreminjanju naše današnje vzgoje in izobraževanja pa tečejo v smeri preseganja vseh oblik in vsebin njenih različnih institucionalnosti (državnih in »družbenih«!) ter nadomeščanja z ustreznimi funkcionalnostmi v organiziranosti, vsebinski ter operativnosti vsakdanje vzgojno-izobraževalne prakse, seveda s funkcionalnostmi, ki so ustrezno znanstveno utemeljene, postavljene in razvite.

Ta aksiomatika mora brez dvoma veljati tudi za omenjene štiri zahtevke: Toda: v duhu kakšne vzgojno-izobraževalne vsebine in kakšnih načinov dela?

Ko danes zahtevamo od učitelja, da pri svojem vsakdanjem vzgojno-izobraževalnem delu udeležanja zahtevkov vzgojnosti, zahtevamo od njega značilno instituci-

onalno vzgojno-izobraževalno ravnanje in obnašanje. Učitelju smo namreč predhodno dopovedali (oziroma mu zapovedali!), da mora vzgajati v duhu in sluhu vsestransko razvite in ustvarjalne socialistične samoupravne osebnosti (same institucije!). Opreмили smo ga že z registri nediskutabilnih potez takšne osebnosti ter s konkretnimi vzorci zanje. Že manj pa smo ga opreмили z metodami in tehnikami za uresničevanje vsega tega »nespornega« vzgojnega blaga. Pa vendarle smo prepričani, da je z vsem tem zahtevek po vzgojnosti dovolj operacionaliziran za vsakdanjo učiteljevo rabo v razredu in zunaj njega!

Kaj tisti učitelj žanje, ko se vse te institucionalnosti zvesto in »pridno« drži pri svojem vzgojno-izobraževalnem delu, vsi vemo. Ilustracija in argument te naše obče vednosti so posledični »vzgojni uspehi« takšnega vzgojnega institucionalizma, ki so opazni na vsakem koraku v naši današnjosti med mladimi.

Kaj torej storiti? Edino eno: učitelje preusmeriti v delovno, ustrezno znanstveno podzidano funkcionalnost, v kateri pa različne institucionalnosti nič ne štejejo. S tem sicer učiteljem spodbijamo določeno »stabilnost« za vzgojno-izobraževalno delo, ker jih postavimo v samostojen in odgovoren odnos do lastnega vzgojnega dela med otroki in mladostniki. Rešimo jih vzgojevalnih shem in vzorcev, danosti in lastne pedagoške inertnosti ter jih spodbudimo, da se znajdejo v lastnem iskanju možnosti za najprimernejša vzgojna ravnanja v razredu in zunaj njega. Pri tem sicer učitelji ne bodo več znano in prikupno ideologizirali svojega vzgajanja, bodo ga pa vodili po svojih osebnih poteh pri približevanju normam naše samoupravne vzgojnosti otrok in mladostnikov. Odnos do vrednosti socializma in samoupravljanja bodo tako oblikovali in vgradili iz sebe, svoje angažiranosti in odgovornosti zanju ter iz doživljanja, vrednotenja in vedenja otrok, iz svojega in njihovega reflektiranja stvarnosti ter življenjskega delovanja. Vse to pa bo najprej pobudneje odmevalo v njih samih, a za tem predvsem bolj oblikovalno v otrocih in mladostnikih. Vsekakor mnogo bolj, kakor pa naučeno in vsiljeno shematiziranje vzgojnih vrednosti, odločitev in ravnanj. Razsodilo takšnega učiteljevega vzgojnega dela ne bo shema – institucija, temveč življenje – funkcija. In v tem je vsa srž in vloga ter pot funkcionalnosti v/pri uresničevanju našega zahtevka vzgojnosti.

Gre torej za prenos poudarka iz učitelja – uslužbenca na učitelja – stvarjalca, iz sheme na življenje, iz povoluntariziranih in poideologiziranih vrednosti na vrednosti učitelja kot pedagoško osvobojenega družbeno zgodovinskega človeka ter na vrednosti učencev kot članov naše skupnosti, ki so prav tako osvobojeni, razodtuženi in poidentificirani v procesu takšnega učiteljevega vzgojnega dela.

V tem in takšnem prenosu poudarka iz institucionalnosti v funkcionalnost ter v podobnih premikih vzgojno-izobraževalnih vsebin, oblik in poti je vsa »skrivnost« in vsa zahtevnost našega današnjega preobraženega uresničevanja zahtevkov po vzgojnosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti v naši današnji vzgoji in izobraževanju na socialistični samoupravni podlagi.

Vse to pa kaže, kako sporno in nesprejemljivo bi bilo v naši današnji preobrazbi izobraževanja, usposabljanja in izpopolnjevanja učiteljev iz katerega koli teh vsebnih zahtevkov učiteljevega poklicnega dela oblikovati institucijo določene in posebne družbene pomembnosti oziroma osamosvojene pedagoške profesionalizacije. Učiteljev poklic je namreč danes pri nas treba razdružiti vseh ohranjenih etatiističnih institucionalnih usedlin in zgodovinskih erozijskih nanosov ter ga na novo z ustrezno znanstveno fundacijo funkcionalno podružbiti za vzgojno-izobraževalno delo v samoupravljanju in z njim.

Po vsem navedenem je torej povsem razvidno, da nihče ne izganja in ne izriva na obrobje našega vzgojno-izobraževalnega dela nekaterih novih šolskih predmetov, ki imajo – naj bi imeli – predvsem vzgojno vsebino in vlogo. Gre pa pri tem za vprašanje ustreznosti »posod«, v katerih to »hrano« ponujamo otrokom in mladostnikom v naših šolah. Naša trditev je, da so te posode največkrat povsem napačne. To pa je še dodatni otežujoč problem k osrednjemu, ko določeno novo vzgojno-izobraževalno področje ni podzidano z ustrežno znanostjo.

O tem zadnjem moramo vedeti predvsem naslednje:

1. V vzgojno-izobraževalno delo šol nikakor ni mogoče vnašati vzgojnih vsebin po naših – četudi najboljših in najbolj progresivnih! – željah. Tudi tu so namreč navzoče določene zakonitosti, ki jih nobena naša hotenjskost ne more zaobiti. Ne kaže pozabiti, da je šola zgodovinsko zrasla predvsem iz izobraževalnih prizadevanj. Vzgojna prizadevanja v takšni ali drugačni osamosvojeni oziroma hipostazirani obliki so se vanjo kasneje bolj ali manj dirigirano vnašala. A nikoli niso bila ta prizadevanja kaj prida uspešna za oblikovanje svobodnih in ustvarjalnih ljudi. Izobraževanje pa je ta cilj največkrat dosegalo, saj je izobraževanje, če je resnično neoporečno po vsebini in oblikah, vselej zelo uspešno vzgojno. Vzgoja sama zase pa ni nikoli vzgojnostno neoporečna. Prej vrednostno in vedenjsko zamejvalna, utemeljevalno votla in idejno vódena ter nasilna, če ne sloni na svoji bazi, to je na izobraževanju.

2. Nobena vsebina – tudi še tako napredno vzgojna ne! – ne more postati nesporen vzgojno-izobraževalni program oziroma šolski predmet, če ni izvedena in izoblikovana v pošolano področje tiste znanosti – družboslovje je ob naravoslovju in humanistiki v tem zelo počasno! –, ki sestavlja njegovo bazično podstavo. Ta mu je teoretska in argumentacijska podlaga. Pošolanje slehernega področja znanosti pa je dolgotrajen in zapleten zgodovinski ter pedagoški proces, ki ga ni mogoče preskočiti, pa tudi ne opraviti čez noč, zgolj v določeni skupini ljudi, zagretilih za postavitev nekega novega vzgojnega področja v položaj in vlogo šolskega predmeta v določenem sistemu vzgoje in izobraževanja.

3. Za procesom skolarizacijske transformacije znanosti v šolski predmet pride na vrsto enako zapleten in težak postopek didaktiziranja in metodiziranja tako pošolanega vzgojnega področja. Ta vodi do učnih načrtov in metodičnega vzgojno-izobraževalnega kodeksa, kar mora imeti vsako na novo snujoče se in uvajajoče se vzgojno področje.

4. Torej je v šolsko vzgojno-izobraževalno delo mogoče vsaditi le tisto »novo« vzgojno področje, ki smo ga zidali in oblikovali iz pripadne znanosti. Le-ta pa se pošola šele takrat, ko se pokažeta obča razvojna nujnost in potreba, da njena vsebina in vloga postaneta neodtujljivi sestavini otrokovega, mladostnikovega in odraslevčevega vključevanja in pripravljanja na življenje in delo v družini širšega človeštva, ne le posameznega ožjega družbenega okolja. V tem je namreč pomemben rele za preprečevanje eksploatacije šole in njenih poklicnih (učitelji) ter porabniških (učenci) »subjektov«.

5. Samo tako pošolana znanost lahko poskrbi vsakemu »novemu« vzgojnemu področju ustrežno argumentacijsko gradivo za vrednote, za katere bi radi otroke, mladostnike in odrasle pridobili, ter pedagoško dosegli, da bi jim bile vodila za ravnanje. S tem pa se vsadi v takšno uvajajoče se vzgojno področje nujno potrebna ustrežna izobraževalna sestavina. Vrednosti oziroma vrednote same po sebi

namreč ne morejo nikogar nikoli vzgojno trajneje pridobiti zase ter za ravnanja v svojem duhu in sluhu.

Ne gre pozabiti, da tako zgolj različno vrednostno zasnovana vzgoja vselej teži v institucionalno oblikovanje in potrjevanje, medtem ko je prava in resnična vzgoja tista, ki se utemeljuje in ki raste iz imanentne funkcionalnosti pripadnega izobraževanja z ustrezno razvito znanostjo v svojem izhodišču in v svoji podlagi.

Zaradi tega pa je tudi vsaka vzgoja, ki se uvaja in uresničuje mimo pripadne pošolane znanosti in didaktizacije njenih vzgojno-izobraževalnih vsebin ter metodizacije njenih vzgojno-izobraževalnih oblik in poti, torej zgolj na podlagi nje same, največja negacija zahtevkov vzgojnosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti. Potemtakem največja negacija vsega tistega, kar bi radi dosegli s takšnimi novimi vzgojnimi področji v zavesti in v akciji naših všolanih rodov.

4

Upati je, da bo nemara po povedanem vsem tistem, ki so v zapisu Kakšnega učitelja hočemo »odkrivali« najhujše idejne in ideološke zastranitve, zdaj le malo jasnejša njegova strokovna sporočitev, ki je potemtakem v tem, da mora vsako vzgojno področje kot šolski predmet nujno imeti najprej svojo znanstveno podstavo. To je teoretično utemeljitev v pripadni matični (ne katerikoli drugi »sorodni«!) znanosti, ki ga vsebinsko ali vzgojno-izobraževalno predmetno, to je kurikularno, idejnizacijsko ustrezno konstituira ter utemeljuje in opravičuje ter didaktično in metodično »nosi«.

To velja za izobraževanje ter usposabljanje pripadnih učiteljev. Tudi to mora namreč rasti in počivati na izobraževanju in usposabljanju v določeni takšni »nosilni« znanosti vsakega posameznega vzgojnega (ali izobraževalnega) področja kot šolskega predmeta oziroma kot vzgojno-izobraževalnega programa.

Zaradi tega je treba pri nadaljnjem razvijanju tega vprašanja poudariti, da te in takšne konstitutivne podstave vsakega šolskega predmeta s pretežno izobraževalnimi ali pretežno vzgojnimi nalogami, pa izobraževanja ter usposabljanja učiteljev zanje, ne more enemu ali drugemu vzgojnemu ali izobraževalnemu področju ponuditi nobena gola pragma (delovna, družbena, idejna, ideološka, strokovnjaška, tehnokratska itd.). Enako ne še tako nesporni telos, pa tudi ne zgolj tehne ali le goli vzgojno-izobraževalni praksis.

Vsako prevladujočo vzgojno ali prevladujoče izobraževalno področje, konstituirano v šolski predmet ali v vzgojno-izobraževalni program, mora namreč imeti v sebi razvite in udejanjene vse iste strukturne ravni, kako jih ima – mora imeti – vsaka znanost, to je: logos (teorijo, episteme), empirično raziskovanje, tehne, pragmo in praksis.

Hudo narobe je zaradi tega, kadar je neko vzgojno ali izobraževalno področje kot šolski predmet ali vzgojno-izobraževalni program razvito le na podstavi logosa ali teorije (intelektualizem, elitizem ipd.). Enako ali še huje pa je, če je razvito zgolj na podstavi določenega cilja oziroma telosa (voluntarizem) ali tehne (tehnologizem) v zvezi s katerikoli dobro (nam) poznano pragmo.

Vse isto velja tudi za učiteljsko izobraževanje in usposabljanje: ne more in ne sme rasti le iz ene ali druge zožene in »usmerjene« teleologije ali pragme, temveč mora biti integrativno uresničevano na vseh ravneh, od logosa do praksisa, to je od »glave« do »rok« in narobe.

In kakor velja vse to za uresničevanje vzgojnosti v šolskem vzgojno-izobraže-

valnem delu ter v izobraževanju in usposabljanju učiteljev zanj, velja – mora veljati – tudi za uresničevanje idejnosti z ideološkostjo, pedagoškosti (v pomenu didaktičnosti in metodičnosti!), pa tudi razrednosti. Seveda enako za izobraževanje in usposabljanje učiteljev v vsem tem, da bodo znali in mogli te zahtevke uresničevati v svojem vzgojno-izobraževalnem delu.

To pač zategadelj, ker vsi ti zahtevki (to je vzgojnost, idejnost z ideološkostjo, pedagoškost in razrednost) ne smejo postajati v nakazanem položaju osamosvojeni (institucionalizirani!) cilji, osamosvojeni (institucionalizirani!) programi ali osamosvojene (institucionalizirane) metode, ki služijo določeni dirigirani teleologiji in pragmi ali celo samim sebi, saj morajo služiti edino razvoju konkretne družbe in ustvarjalnemu napredovanju njenega mladega rodu.

Naj še odkrušimo ost morebitnemu očitku, da takšno vnaprejšnje vključevanje pripadne znanosti v utemeljevanje in konstituiranje določenega novega vzgojno-izobraževalnega področja kot šolskega predmeta vodi v (toliko očitani!) nevtralizem.

Da se to lahko zgodi, če se potek tega konstituiranja prekine, ali pri eni ali drugi točki zaustavi, ni mogoče zanikati. Vendar je za otroke, mladostnike in odrasle vseh družb, tudi naše, mnogo bolj nevarna zasužnjujoča ter od vseh vrednosti odtujujoča indoktrinacija, ki je pa vselej zakonit nasledek in nujna posledica pojavnosti, ko določeno novo vzgojno-izobraževalno področje v »obleki« šolskega predmeta snovno, to je vsebinsko, »oblikujeta« in idejno utemeljujeta ali ena ali druga pragma in eden ali drugi, lahko tudi najbolj progresiven in »vzvišen« smoter, cilj (telos).

Zgodovina ponuja na vseh področjih skupnega življenja in dela, torej tudi v vzgoji in izobraževanju, veliko primerov in oslikovitev, kako nobena pragma sama nima pravice in ne sme utemeljevati razvojnega oblikovanja mladih rodov. Kako pa je, ko/če le določeni, še tako napredni, humani itd. cilji oziroma smotri »posvečujejo« eno ali drugo človekovo individualno ali zgodovinsko razvojno prizadevanje in akcijo, je tudi dovolj poznano in izkušeno v preteklosti in v zdanjosti.

Temeljni postulat ob vsem tem namreč je, da nobeno vzgojno-izobraževalno področje kot šolski predmet ne more biti utemeljeno in konstituirano brez pripadne spoznavalno-izobraževalne vsebine in iz nje, boljše, v njej utemeljujočih se imanentnih vrednosti. Tega vsega pa vzgojno-izobraževalnemu programu v okviru šolskega predmeta ne more dati nobena pragma in noben cilj sam zase, temveč le dosežena tematizacijska stopnja pripadne mu znanosti.

Ti dve postavki, to je pragma in cilj, v poteku konstituiranja novih vzgojno-izobraževalnih področij ter njim pripadnih šolskih predmetov gotovo ne smeta – in ne moreta – niti zvito sponirirati niti brezbrizno preskakovati korespondentne znanosti. Ne smeta pa tudi biti iz takšne procesnosti izrivani ali v njej zanikovani, ker je družbeno-razvojno-idejna »vsebnost« prav tako relevantna pri konstituiranju novih vzgojno-izobraževalnih področij v konkretnih skupnostnih razmerah. Le drugo (pragma, cilj) ne sme biti pred prvim ali brez prvega (teorije). A prvo ne brez drugega. Samo v takšni povezanosti je namreč z vsemi navedenimi konstitutivnimi sestavinami mogoče udejanjati v določenem novem vzgojno-izobraževalnem področju potrebno humanistično podzidano vednost, humano idejnost, humanizirajočo ideološkost in socializirajočo razrednost.

Pri vsem tem sta torej red in dialektika stvari ter pojavnosti, ki ju je treba spoštovati in jima slediti tudi v vzgoji in izobraževanju. To zaradi tega, ker ju ni

mogoče nadomeščati z nobeno pragmo in z nobenim, še tako naprednim in posvečenim ciljnostnim voluntarizmom.

5

Za boljše doumetje povednosti in sporočilnosti pričujočega zapisa so slednjič potrebni še naslednji »sklepni sklepi«:

a) Vzgojnost, idejnost, pedagoškost in razrednost kot temeljni vsebni zahtevki postavljanja in uresničevanje slehernega vzgojno-izobraževalnega programa oziroma šolskega predmeta so zgolj gole institucionalne postavke, torej zunaj vsake prave družbene progresivnosti in vzgojno-izobraževalne funkcionalnosti, kadar so formalno osamosvojene imperativnosti, pobudene le iz določene pragme in določene ciljnosti.

b) Isti zahtevki se pojavljajo, začno pojavljati zgolj na ravni institucije oziroma institucionalizma, ko se določen vzgojno-izobraževalni program ali šolski predmet, »tostran« izobraževanja ali »onkraj« njega (pretežno vzgojni program!), začne ustavljati zgolj pri svojem pridobljenem položaju v predmetniku, pri utemeljevanju svoje takšne ali drugačne (znanostne, proizvodjalne, ideološke, reprodukcijske!) potrebnosti in nujnosti bodisi za izobraževanje bodisi za vzgajanje mladega rodu. Torej zgolj pri določeni samopotrjujoči se formalnosti mimo zapolnjevanja, utemeljevanja in razvijanja vzgojno-izobraževalnih programov s pripadno vsebino.

c) Pripadno vsebino more ponuditi vzgojno-izobraževalnemu programu edino znanost. Točneje, vsebinsko razvijanje vzgojno-izobraževalnega programa ali šolskega predmeta vselej poteka iz sestavne celosti ali strukturne totalnosti tiste znanosti, ki mu edina iz svoje tematske in problemske vsebinskosti lahko ponudi in daje ustrezno znanostno podstavo in utemeljevanje ter razvijanje iz nje. To pač zaradi tega, ker noben vzgojno-izobraževalni program oziroma šolski predmet (prednostno izobraževalni ali prednostno vzgojni, če jih že kdo opredeljuje s takšnimi kakovostnimi znaki!) ne more – in ne sme – biti vsajan v vzgojno-izobraževalni sistem mimo te podstave, torej zgolj in iz same izobraževalne, vzgojne, tehnološke, produkcijske, ideološke itd. pobudnosti in voluntarnosti. Le določena znanost kot podstatna občost lahko daje določenemu posebnemu vzgojno-izobraževalnemu programu osnovo, utemeljitev in opravičbo za pojavljanje ter obstajanje v sestavi enega in drugega vzgojno-izobraževalnega predmetnika.

d) Kakor je vsaka znanost, ki utemeljuje in razvija en ali drugi vzgojno-izobraževalni program ali šolski predmet, sestavna celost ali strukturna totalnost teorije, empiričnega raziskovanja, tehnologije, uporabne aplikacije ali pragme in prakse, tako je – in mora biti – tudi vsak vzgojno-izobraževalni program kot kondenzat pripadne znanosti zastavljan, utemeljevan in razvijan na istih sestavnih ravneh vsake znanosti od lógosu do práksisa. Torej ne samo na eni ali drugi izmed njih, npr. samo na z določenim ciljem opredeljevani pragmi (ideološki, proizvodjalni, tehnokratski, družbeno reprodukcijski itn.!).

e) Pomeni, vsak poseben vzgojno-izobraževalni program ali šolski predmet presega sporni institucionalizem svojih nujno vsebnih zahtevkov po vzgojnosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti takrat, ko se začne opredeljevati in utemeljevati v svoji funkcionalno razvijajoči se vsebini. In to se dogaja, če se utemeljuje in razvija iz oziroma na temelju vseh sestavnih ravni svoje obče pripadne zna-

nostne podstave, predvsem ne zgolj pozitivistične, temveč takšne, ki je idejno in vrednostno razodtjujevalna in osvobojevalna!).

f) Vzgojno-izobraževalni program družbenomoralne vzgoje je v naš predmetnik postavljan – kot je znano, ugotavljano! – bolj kot osamosvojena in sebi zadostna ideološko-pragmatična, torej institucionalna postavka. Malo, premalo ali nič pa kot znanostno funkcionalno utemeljevana in razvijana vzgojno-izobraževalna vsebina na/z ravni teorije, empiričnega raziskovanja, didaktične tehnologije, pragmatične metodike in razčlenjevanja vsakdanje vzgojno-izobraževalne prakse.

g) Dokler pa se bo pojavljal pri nas vzgojno-izobraževalni program oziroma šolski predmet družbenomoralna vzgoja je na takšni institucionalni podstavi, malo ali nič pa se ne bo funkcionalno razvijal na/z ravni znanostno pripadnega *lógosa*, *téhne* in *práksisa*, tako dolgo je družbeno in pedagoško nujno treba opozarjati na njegov preveličani oziroma izključujoči institucionalizem ter zahtevati razvijanje njegovega pripadnega, iz znanosti utemeljevanega funkcionalizma. Tega pa lahko pognuza vzgojno-izobraževalnemu programu družbenomoralne vzgoje samo etika, socialistična samoupravna etika!

h) Vse to sestavlja temelj za tiste nosilce racionalne o takšnem izobraževanju in usposabljanju naših učiteljev (posebno za vzgojno-izobraževalni program družbenomoralne vzgoje!), ki bo porok za udejanjanje zahtevkov po vzgojnosti, idejnosti, pedagoškosti in razrednosti v njihovem praktičnem vzgojno-izobraževalnem delu.

To, le to, je bilo tisto strokovno sporočilo in tisto kritično stališče do sklopa teh živih vprašanj, ki je bilo položeno v zapis Kakšnega učitelja hočemo.

Neformalno izobraževanje – tipično izobraževanje odraslih*

Kratek povzetek vsebine prispevka

Neformalno izobraževanje zavzema največji del sistema izobraževanja odraslih in je po svojih značilnostih bolj prilagojeno posebnostim, potrebam in možnostim odraslega človeka kot formalno (šolsko) izobraževanje. V prispevku opredeljujemo njegovo vlogo v sistemu in nekatere njegove značilnosti, ob tem pa ugotavljamo, kako je ta del izobraževanja pod vplivom prevladujoče šolske tradicije in prakse danes še zapostavljen, kar se kaže tudi v neustreznem družbenem in pogosto tudi strokovnem odnosu do njega. Dajemo nekatere primerjave z razvojem v svetu in nakazujemo možnosti za oblikovanje ustrežnejše družbene politike do neformalnega izobraževanja odraslih.

Neformalno izobraževanje odraslih opredeljujemo kot namerno in organizirano izobraževanje, učenje in usposabljanje odraslih za delo, družbeno delovanje in osebno življenje, ki je po načinu izvedbe gibljivo in ga ne omejujejo zahteve po standardizaciji vzgojnoizobraževalnega procesa in zakonsko (normativno) predpisani postopki verifikacije. Pri tem izobraževanju zlasti ni predpisanih vpisnih pogojev in obveznih postopkov verifikacije učinkov vzgoje in izobraževanja (izkazov o pridobljeni stopnji izobrazbe oziroma kvalifikacije.)¹

Pod vplivom prevladujoče šolske tradicije in pojmovanja vzgoje in izobraževanja kot predvsem pedagoške domene (dejavnosti, namenjene predvsem otrokom in mladini), ni prihajalo v preteklosti le do zapostavljanja izobraževanja odraslih kot enakovredne možnosti za izobraževanje človeka (v primerjavi z vzgojo in izobraževanjem med odraščanjem), temveč še bolj do zapostavljanja tistih področij vzgoje in izobraževanja, ki se dogajajo *zunaj šol*. Andragoška raziskovanja zadnjih deset in nekaj let močno opozarjajo na to pomanjkljivost naše družbene, pa tudi strokovne (pedagoške in andragoške) pozornosti in začenjajo popravljati napake iz preteklosti. Ti premiki naše zavesti nedvomno nastajajo pod vplivom uveljavljanja načel o stalnosti izobraževanja oziroma o njegovem trajanju vse življenje ter njegovem pomenu za življenje v sodobnem in prihodnjem svetu kot tudi z razvijanjem zasnov »družbe učenja« (Learning Society).² Opredelitve o

* Pričujoče besedilo je avtor predstavil na IV. kongresu andragogov Jugoslavije, v Beogradu, aprila 1985.

¹ Poleg izraza neformalno izobraževanje obstajajo v strokovni literaturi še številni drugi izrazi, s katerimi skušajo označiti obsežno področje izobraževanja, ki se razlikuje od formalnega izobraževanja, npr.: zunajšolsko izobraževanje, družbeno, sociokulturno, svobodno, netradicionalno, nadaljevalno, razširjeno ipd. izobraževanje. V našem zakonu o usmerjenem izobraževanju pa se to področje izobraževanja opredeljuje kot »izpopolnjevanje« in »stalno izobraževanje« v okviru stroke oziroma področja dela ter v kulturi, samoupravljanju, družbenopolitičnem delu, ljudski obrambi in družbeni samozaščiti ter na drugih področjih človekovega družbenega delovanja in osebnega življenja (ZUI, Ur. l. SRS, št. 11-716/80, člen 58).

² Te koncepcije so se sorazmerno hitro uveljavile tudi v naših družbenih dokumentih (resolucijah, npr. skupščinskih in ob kongresih ZKJ – kot vzoren zgled navedimo Resolucijo X. kongresa ZKJ o nalogah komunistov pri socialistični samoupravni preobrazbi vzgoje in izobraževanja v naši družbi – in zakonih za vzgojo in izobraževanje) kot tudi v naši strokovni andragoški literaturi (npr. Filipović, 1971 in 1981, Šoljan (ur.), 1976 in 1979, Savičević, 1983 idr.), vendar v praksi sorazmerno počasi prodirajo.

izobraževanju skozi vse življenje (Lifelong Education) namreč vključujejo zlasti te pomembne elemente, ki dobro označujejo tudi sodobno izobraževanje odraslih v celoti:

- potrebo po prestrukturiranju celotnega formalnega sistema vzgoje in izobraževanja in razvitju sistema, v katerem se ljudje izobražujejo vse življenje,
- spoznanje, da je svet poln ljudi, organizacij in drugih virov učenja, ki niso le šolske institucije, in ki jih je mogoče uporabiti in pojmovati kot subjekte in nosilce ter izvajalce izobraževanja, ki traja vse življenje,
- spoznanje, da se lahko ljudje razvijejo v samostojne učence, aktivne nosilce in izvajalce svojega lastnega izobraževanja in učenja, če jim pri tem pomagamo.

Celovit sistem izobraževanja odraslih mora upoštevati: a) vse kategorije oziroma vire človekovega učenja, b) vse elemente organizacije in izvedbe izobraževanja oz. učenja. Matrika, ki jo lahko izoblikujemo iz teh dveh razsežnosti, nam predstavi vse možnosti za izobraževanje, formalne in tudi neformalne, za mladino in za odrasle. Če ti dve razsežnosti nekoliko razčlenimo, dobimo naslednje temeljne kategorije, iz katerih je sestavljen sistem.³

a) Vrste izobraževanja oz. učenja po značilnosti izvajalca oziroma vira: I. redne šole in univerze, II. izobraževanje odraslih z zahtevano predhodno izobrazbo, III. izobraževanje odraslih brez zahtevane predhodne izobrazbe, IV. neformalno izobraževanje odraslih, V. samostojno učenje, VI. učenje, spodbujeno v različnih socialnih skupinah, VII. priložnostno učenje;

b) Elementi organizacije oziroma izvedbe izobraževanja: 1. nosilci programov in načinov njihovega izvajanja (od strogo institucionaliziranih do neinstitucionaliziranih), 2. udeleženci programov, 3. stopnjevitost programov (od strogo določene do nepomembne), 4. vrsta izobraževanja (od strogo formalne, šolske do netradicionalne, gibljive), 5. značilnosti vključevanja v izobraževanje (od strogo določenih do povsem svobodnih), 6. značilnosti učnega načrta (od obveznih, predmetno določenih, do neomejenih in izbirnih), 7. trajanje in način udeležbe (od zahteve po stalni prisotnosti v programu do delne ali svobodne udeležbe), 8. vsebina (bolj ali manj določena in intenzivna, strnjena, izbirna), 9. kraj ali lokacija (na šoli, v drugih organizacijah, po dogovoru), 10. cilji (pridobivanje znanja, veščin, razumevanja, za različne namene, strogo določeni ali bolj svobodni), 11. metode (od tradicionalnega pouka prek različnih organiziranih oblik do individualnega pristopa), 12. učno osebje (od redno zaposlenih do neprofesionalnih in občasnih sodelavcev), 13. pristojnost (od državne upravne pristojnosti prek različnih organizacij do neopredeljene pristojnosti), 14. način statističnega zajemanja (od rednih statičnih popisov do priložnostnega zajemanja).

Takšna matrika nam nazorno pokaže, kolikšen del sistema izobraževanja oz. učenja odraslih zavzemajo formalne in vsebinsko ter organizacijsko strogo strukturirane (standardizirane, verificirane) oblike in možnosti vzgoje in izobraževanja, kolikšen pa tiste, ki so formalno in vsebinsko manj določene – neformalne (spremenljive, neverificirane). Do vpogleda v obsežnost populacije, ki pripada posameznim tipom izobraževanja oz. učenja, so raziskovalci prihajali počasi. Medtem ko že dolgo časa sorazmerno lahko zajemamo udeleženo odraslih v formalnih oblikah izobraževanja s predpisanimi postopki vpisa in verifikacije (izobraževanje v šolah in uradno verificiranih tečajih) in za ta namen zadoščajo

³ Matriko povzemamo po viru F. M. De Sanctis: Towards a Dialectic Definition of Adult Education. European Centre for Leisure and Education, Praga 1981, referat na posvetovanju (ciklostil), str. 10a.

običajne metode statističnega popisovanja, so podatki o drugih organiziranih oblikah izobraževanja oz. učenja v svetu na voljo šele kaki dve desetletji, o samostojnem učenju/izobraževanju pa imamo natančnejše podatke šele dobrih deset let, od tedaj ko je Kanadčan A. Tough (1971) objavil svoje znane raziskave o »učnih projektih« odraslih. Novi metodološki pristopi pri preučevanju učenja/izobraževanja odraslih so omogočili sintetično presojo deleža populacije odraslih, ki sodelujejo v posameznih tipih izobraževanja/učenja odraslih. Tako je bilo mogoče dovolj natančno ugotoviti (Cross, 1982), da imamo:

- v formalnih oblikah izobraževanja; ki omogočajo pridobitev izobrazbe oz. kvalifikacije (šole, koledži, univerze) nekaj manj kot 10% odrasle populacije,
- da je v organizirane oblike formalnega in neformalnega učenja/izobraževanja (različne, predvsem krajše oblike izobraževanja/učenja v skupinah) vključenih okoli ena tretjina vseh odraslih, in

- da zajema samostojno učenje (po Toughu se je za to obliko uveljavil izraz »učni projekti«) praktično vso odraslo populacijo.⁴

Z različnimi metodološkimi pristopi – od populacijskih statističnih raziskav prek vzorčnih raziskav do globinskega proučevanja posameznih primerov in majhnih vzorcev – je bilo mogoče ugotoviti tudi okoliščine in značilnosti navedenih različnih vrst oz. tipov izobraževanja/učenja, kot so motivacije, vplivi socialnih dejavnikov na vključevanje v izobraževanje, značilnosti udeležencev, pogostost uporabljenih metod in oblik ipd. To pa je omogočilo oblikovanje stališč in predlogov za ustrežnejšo politiko in razvijanje sistema izobraževanja odraslih. Od pomembnih ugotovitev teh raziskav omenimo tudi spoznanje, da je »nešolskost« ena temeljnih značilnosti sistema izobraževanja odraslih sploh in da je izobraževanje odraslih toliko bolj uspešno in značilnostim odraslega človeka ustrezno, kolikor bolj vključuje njegovo lastno aktivnost in sposobnost, da ga sam načrtuje, izvaja in usmerja.

Zaradi sorazmerno skromne raziskovalne dejavnosti pri izobraževanju odraslih pri nas doslej še nismo celovito predstavili njegovega dejanskega obsega in razvitosti, kot je to uspelo raziskovalcem v tujini. Posebno pomanjkljivo sliko imamo, seveda, o raziskovalno težje dostopnem, neformalnem izobraževanju in samoizobraževanju. Vendar pa se stanje postopno izboljšuje; eden takšnih projektov prav zdaj končujejo v Pedagoškem inštitutu v Ljubljani. Pomanjkanje tovrstnih raziskav zagotovo vpliva, da je naša slika o izobraževanju odraslih in o njegovem deležu v celotnem sistemu vzgoje in izobraževanja pri nas nepopolna. Tako nastajajo v naših koncepcijah in v družbenih razvojnih načrtih bele lise zlasti tam, kjer bi moral biti predstavljen delež neformalnega izobraževanja odraslih v razvoju. Tega ne moremo govoriti o stanju v svetu, kjer je neformalno izobraževanje zelo pomemben del ne le napovedi za prihodnost, temveč tudi dejanskih strokovnih analiz.⁵

⁴ Poleg te temeljne ugotovitve so pomembnejše tudi ugotovitve A. Tougha, ki kažejo, da odrasli človek porabi za svoje »učne projekte« v povprečju ok. 500 ur na leto ali več kot 10 ur na teden, da je 80% učnih projektov izvedenih brez pomoči pedagoških ali andragoških strokovnjakov, da učne projekte izvajajo tako bolj kot tudi manj šolani ljudje in predvsem z namenom, da uspešneje opravljajo različne delovne in življenjske aktivnosti.

⁵ Zgovorni so podatki o gibanju izobraževanja odraslih v ZDA. Navajajo, da le še tretjina visokošolskega izobraževanja odraslih poteka v organizaciji visokošolskih organizacij, vse druge možnosti pa organizirajo in izvajajo druge (delovne, lokalne, informacijske ipd.) organizacije; 84% koledžev v ZDA daje spričevala na podlagi izpitov, ne da bi udeleženci morali obiskovati predavanja in izpolnjevati druge obveznosti vzgojnoizobraževalnih programov; veliko pozornost posvečajo pridobivanju izobrazbe z delovnimi izkušnjami in posebnim sistemom verifikacije tako pridobljenega znanja. P. K. Cross: Continuing Higher Education in the 1980, The Journal of Continuing Higher Education, 1983, št. 1, str. 2-6.

Čeravno naš družbeni sistem, zlasti samoupravljanje, kar kliče po velikem deležu neformalnega izobraževanja za pripravo ljudi na strokovne, družbenopolitične in druge osebne naloge in funkcije in čeprav naši zakoni za vzgojo in izobraževanje v svojih temeljnih izhodiščih odpirajo zelo široke možnosti za uveljavljanje neformalnega izobraževanja,⁶ ostajamo v praksi, ko je treba ta načela izpeljati in uresničiti, zelo daleč od opredeljenih izhodišč.⁷ Žal se celo nekatere naše najizrazitejše institucije za izobraževanja (npr. delavske univerze) obnašajo rivalsko in monopolistično do institucij in subjektov, ki uradno niso verificirane za opravljanje neformalnega izobraževanja, ki pa izobražujejo brez želja in zahtev po njegovi verifikaciji.⁸ Moč izobraževanja odraslih je nedvomno v njegovi množičnosti in široki prisotnosti vsepovsod – v dejavnosti posameznikov in tudi organizacij. Množica različnih nosilcev neverificiranega in verificiranega izobraževanja sicer ne predstavlja enovito organiziranega sistema za vzgojo in izobraževanje (kot ga predstavljajo šole in druge vzgojnoizobraževalne organizacije, med njimi tudi delavske univerze), vendar pa je ravno ta množica subjektov, ki zadovoljujejo najrazličnejše potrebe (mnogih od njih ni mogoče zadovoljiti v rednem vzgojnoizobraževalnem sistemu) nekakšna spontana, naravna in tudi celovita mreža izobraževanja odraslih, ki zadovoljuje velik del potreb (družbenih in individualnih) po izobraževanju. Ta množica subjektov, oblik in vsebin izobraževanja pomeni najširšo bazo sistema izobraževanja odraslih in kulturo stalnega izobraževanja, brez katere tudi delavske univerze in druge institucionalizirane oblike izobraževanja odraslih ne morejo uspešno živeti; preprečevanje razvoja tega izobraževanja pomeni siromašenje možnosti za celotno izobraževanje odraslih.

Ob upoštevanju takšnih izhodišč o celovitem sistemu izobraževanja odraslih in neformalnem izobraževanju v njem bi bilo z vidika našega dolgoročnega razvoja in stabilizacije pomembno.⁹

1. Izdelati celovito zasnovano izobraževanja odraslih pri nas ob upoštevanju sodobnih spoznanj andragoške teorije in prakse v svetu in posebnosti našega družbenega sistema in razmer. Ta zasnova ne bo smela imeti značilnosti splošnih opredeljenih ali družbenih izhodišč, temveč bi morala biti uporaben temelj za izgraditev vseh pomembnih delov sistema izobraževanja odraslih.

2. V institucionalnem sistemu vzgoje in izobraževanja odraslih (šolske, verificirane oblike) razviti čim večjo spremenljivost in se izogibati togim, administrativ-

⁶ Delavce in delovne organizacije opredeljujejo kot nosilce in izvajalce vzgoje in izobraževanja, omogočajo to vlogo tudi drugim organizacijam, odpirajo možnosti za verificirano in neverificirano izobraževanje, za povezovanje različnih organizacij pri vzgoji in izobraževanju, izhajajo iz celovitih družbenih potreb razvoja posameznika, upoštevajo načela stalnega izobraževanja, obsegajo različne vrste programov izobraževanja in usposabljanja, dovoljujejo različne možnosti, metode, oblike in načine organiziranosti, poudarjajo pomen prilagajanja programov izobraževanja odraslim, upoštevajo možnosti za samoizobraževanje ipd.

⁷ Preveč gledajo na izobraževanje le kot sredstvo za razvijanje strokovne izobrazbe, za vzor preveč jemljejo prakso vzgoje in izobraževanja mladine, zlasti v formalnih, šolskih oblikah, institucionalno in programsko dajejo vrednost verificiranemu vzgojnoizobraževalnemu procesu, tipičnim organizacijam za izobraževanje odraslih dajejo manjše pristojnosti v primerjavi s šolskimi organizacijami, terminološko zastopajo možnosti za izobraževanje, ki ne sodijo v izobraževanju »ob delu« in »iz delu«, s tem pa zastopajo celotno neformalno izobraževanje in samostojno vodeno izobraževanje (na delu, z delom, zunaj dela ipd.).

⁸ Na tak način so npr. skušale zaščititi svoje interese in si zagotoviti tržišče pri izobraževanju delavske univerze v Ljubljani, ko so pozivale na pomoč upravne organe in družbenopolitične organizacije, da bi »onemogočile delo vseh tistih, ki po Zakonu o usmerjenem izobraževanju niso pooblašteni za izvajanje vzgojnoizobraževalnih programov« – citat iz zapisnika delovne podskupine v okviru delovne skupine, ki je pripravljala gradivo o vzgojnoizobraževalnem sistemu za odrasle v ljubljani (zapisnik z dne 14. 3. 1984).

⁹ Stališča povzemam po gradivu, ki ga je za Komite za družbene dejavnosti Skupščine mesta Ljubljana pripravila posebna delovna skupina v avgustu 1984 (razmnoženo gradivo za razpravo).

nim rešitvam ter organizacijskim vzorom iz tradicionalnega šolskega sistema. O najustreznejšem izvajalcu posameznega programa izobraževanja, izpopolnjevanja ali usposabljanja bi morala odločati možnost za kvalitetno izvedbo programa, ta pa mora temeljiti na andragoških standardih, kakršne je izoblikovala sodobna andragoška veda; pri tem so drugotnega pomena naziv izvajalca in njegova uradna pooblastila, čeprav narava posameznih programov daje prednost posameznih izvajalcev že po njihovi temeljni funkciji. Načelo spremenljivosti bi moralo voditi posamezne izvajalce tudi k čimbolj pogumnemu in izvirnemu vključevanju novih, netradicionalnih oblik izobraževanja v svoje programe, ne glede na stopnjo njihove formalnosti (ki izvira iz zahtev po verificiranosti).

3. Spodbujati razvoj neformalnega izobraževanja odraslih s sistematično skrbjo za razvijanje in usposabljanje različnih subjektov vzgoje in izobraževanja odraslih (mnogim bi bila potrebna pomoč pri organizaciji in izvedbi izobraževanja, kar bi jim lahko ponujale delavske univerze, če bi se strokovno razvile v strokovna središča za izobraževanje odraslih v občinah) ter razvijanjem sodelovanja različnih dejavnikov (organizacij, skupnosti, služb ipd.) pri izobraževanju odraslih; s tem bi pospeševali razvoj množičnosti in tudi kvalitete pri izobraževanju odraslih.

4. Skrbeti za ustrezen sistem in načine verifikacije programov izobraževanja odraslih in tudi znanja, ki si ga lahko posamezniki pridobivajo na različne načine (od samoizobraževanja prek neformalnega izobraževanja do različnih oblik formalnega in verificiranega izobraževanja). Nikdar ne bo možno pri izobraževanju odraslih verificirati vseh programov; to bi bilo tudi nesmiselno, saj je programov toliko, kolikor je subjektov (organizacij in posameznikov, če upoštevamo tudi »učne projekte« odraslih). Izdelati je treba postopke – ki so skrbno strokovno pripravljene in preverjene – za verifikacijo znanja. Namesto sankcij proti izvajalcem programov izobraževanja odraslih, bodisi organizacijam bodisi posameznikom, je smiselno zaostri vprašanje verifikacije znanja za opravljanje določenih opravil in funkcij (to je sicer šibka točka našega izobraževanja odraslih, saj je mogoče dobiti verificirani izkaz ali potrdilo tudi brez ustreznega znanja oz. podlage). Tudi s tem ukrepom bomo hkrati širili bazo in množičnost izobraževanja, hkrati pa zagotavljali kvaliteto.

5. Razviti ustrezno infrastrukturo v sistemu izobraževanja odraslih, pri tem pa zlasti:

- informacijske in svetovalne službe, ki pomenijo nepogrešljiv vezni člen sodobnega izobraževanja (povezujejo uporabnike z viri in možnostmi za izobraževanje, posameznike in avtonomne skupine z institucionaliziranimi oblikami, ponujajo pomoč posamezniku, skupinam in organizacijam pri izobraževanju),

- dokumentacijske službe in sistem za sistematično statistično spremljanje podatkov za izobraževanje odraslih ter enotno spremljanje in načrtovanje razvoja te dejavnosti,

- razvojno-raziskovalno dejavnost, zgrajeno po sistemu piramide – od temeljnega analitičnega dela v bazi prek razvojno-analitičnih služb na srednji (republiški) ravni do znanstvenoraziskovalnih inštitucij.

6. Družbeno skrb v izobraževanju enakopravno posvetiti vsem vrstam in oblikam izobraževanja (šolskim in tudi drugim). Le tako je mogoče razvijati »družbo učenja« in kulturo stalnega izobraževanja kot pogoj za razvijanje specializiranih in kvalitetnih oblik izobraževanja odraslih v posebnih institucijah.

Naš družbeni razvoj in stabilizacija sta po našem trdnem prepričanju odvisna od tega, ali bomo uspeli razviti celovit sistem izobraževanja odraslih, kot smo ga skušali prikazati v tem prispevku.

Uporabljeni viri (ožji seznam):

1. Filipović, Dragomir: *Permanentno obrazovanje – suština i konzekvence. Naša reč, Leskovac 1971.*
2. Filipović, Dragomir: *Permanentno obrazovanje – globalna strategija i model. Privredna štampa, Beograd 1980.*
3. Jelenc, Zoran: *Izvenšolsko izobraževanje odraslih in samoupravljanje. Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana 1980.*
4. Cross, K. Patricia: *Adults as Learners. Jossey-Bass Publishers, San Francisco 1982.*
5. Krajnc, Ana: *Izobraževanje – naša družbena vrednota. Delavska enotnost, Ljubljana 1977.*
6. Savičević, Dušan: *Čovjek i doživotno obrazovanje. Republički zavod za unapređivanje školstva, Titograd 1983.*
7. Šoljan, N. Nikola (ur.): *Permanentno obrazovanje M. Marulić, Split 1976.*
8. Šoljan, N. Nikola: *Društvo koje uči. Mladost, Zagreb 1979.*
9. Tough, Allen: *The Adult's Learning Projects: A Fresh Approach to Theory and Practice in Adult Learning. Ontario Institute for Studies in Education, Toronto 1971.*

DARKO DEŠKOVIČ

Nekateri aktualni vidiki procesa preoblikovanja tozdov

Makroorganizacijska struktura organizacij združenega dela je v zadnjih letih ena najaktualnejših tem v našem družbenem razvoju oziroma krizi. Aktualnost te teme se kaže predvsem v dveh pojavnih oblikah. Na eni strani postavlja obstoječa praksa pod vprašaj smotrnost dosedanjih normativnih rešitev oziroma njihove praktične uresničitve v zvezi z organiziranostjo organizacij združenega dela – predvsem na ravni osnovnih organizacijskih oblik. Po drugi strani pa postaja vprašljiva tudi sama praksa organiziranja oziroma udejanjanja »organizacijskih« normativnih rešitev. Gre torej za temeljna vprašanja organizacijskega razvoja naše družbe.

Aktualni trendi v spreminjanju organizacijske strukture združenega dela se kažejo predvsem v ukinjanju tozdov in v njihovem preraščanju v druge organizacijske oblike. Kakšna je razširjenost in kakšne so pojavne oblike pojava preoblikovanja tozdov, kdo so glavni akterji in kakšna je njihova vloga v teh procesih, ali gre pri tem za organizacijski razvoj ali za nazadovanje? To so vprašanja, na katera bomo v tem prispevku skušali odgovoriti iz sociološkega zornega kota. Upamo, da bodo ti odgovori vsaj nekoliko prispevali h globljemu (s)poznavanju zapletenih vzrokov aktualnih pojavov spreminjanja organizacijske strukture OZD.

I. Proces organiziranja tozdov in obstoječa organizacijska struktura organizacij združenega dela

Za procese, ki so vodili k oblikovanju obstoječe organizacijske strukture združenega dela se je v praksi uveljavil naziv »tozdiranje«, podobno pa se je za aktualne procese uveljavila oznaka »raztozdiranje«. Naziva kažeta, da je šlo najprej za organiziranje, oblikovanje temeljnih organizacij, v zadnjem času pa je aktualno njihovo ukinjanje in preoblikovanje. Vzroke za proces preoblikovanja tozdov vidimo v obstoječi organizacijski strukturi organizacij združenega dela in v specifičnem položaju in delovanju glavnih akterjev teh procesov. Najprej si oglejmo glavne značilnosti procesa ustanavljanja tozdov, ki so vodile k oblikovanju obstoječe organizacijske strukture organizacij združenega dela.

Najbolj vidne so vsakakor kvantitativne značilnosti procesa organiziranja tozdov, ki jih bomo prikazali s splošnimi statističnimi podatki. Posebnih raziskav o tem namreč še ni, podatki, ki jih o organizacijskih oblikah združenega dela zbira Zavod za statistiko pa imajo to pomanjkljivost, da v njih niso razvidni procesi ukinjanja obstoječih in ustanavljanja novih tozdov ter njihovo preraščanje v druge

organizacijske oblike. Kljub naštetim pomanjkljivostim pa iz teh podatkov lahko razberemo nekatere globalne trende v spreminjanju organizacijske strukture združenega dela.

Absolutno število tozdov je v Sloveniji naraščalo vse do leta 1981, ko jih je bilo največ – 2.903. V obdobju od leta 1976–1981 je njihovo število naraslo za 775. Leta 1981 beležimo v Sloveniji tudi največ delovnih organizacij s tozdi (567). (Podrobnejše podatke o tem glej v B. Kavčič, 1984/b, str. 36).¹

Oglejmo si, kakšne so bile glavne kvalitativne značilnosti procesa organiziranja tozdov. Kot *prvo* naj navedemo, da je bilo organiziranje temeljnih organizacij »v preveliki meri *prepuščeno le oceni* (vodilnih, op. D. D.) delavcev, da za to obstojijo potrebni pogoji. Premalo pa so bili upoštevani strokovni argumenti in strokovne presoje. (...) Takšne razmere pa so omogočale prodor različnih subjektivizmov, lokalizmov, uveljavljanje nenačelnih političnih interesov posameznih krogov, itd.« (B. Kavčič, 1984/a).

Druga značilnost so bili *odpori* proti organiziranju temeljnih organizacij, bodisi v obliki pasivnega odpora ali odkritega nasprotovanja novim organizacijskim rešitvam. Vzroki teh odporov so bili različni, od tradicionalnega odpora novemu (samoupravnemu organiziranju) preko nerazumevanja novega sistema, neiznajdljivosti in neznanja v praktični realizaciji normativnih rešitev, do teženj, da se izogne odločanju o dohodku na samoupravni način in prerazporeditvi moči v korist delavcev in samoupravnih organov.

Ti odpori so sprva porajali zunanje spodbude, ki so preraščale tudi v politične *pritiske* vodstev družbenopolitičnih organizacij in družbenopolitičnih skupnosti na »zamuđnike«. Ti pritiski so bili usmerjeni predvsem v vodstva delovnih organizacij, njihova skrajnost pa se je kazala tudi v zamenjavi vodilnih kadrov. Šlo je za kampanjsko politično akcijo z namenom mobilizirati vse zaposlene in še posebej vodilne v delovnih organizacijah za uresničevanje ustavnih določil, ki pa ni prerasla v množično gibanje delavcev. Tako kot vsaka kampanjska akcija je imela tudi ta niz slabosti: mehanično prenašanje splošnih zakonskih norm v konkretne organizacije, poenostavljanje, pre nagljenost, šablonski pristop, pavšalnost in neupoštevanje specifičnosti ipd.

Tretja značilnost procesa ustanavljanja tozdov se kaže v *poudarjanju kvantitete* in zanemarjanju kvalitete. »Ustvarjeno je bilo škodljivo vzdušje, da je družbeni cilj čimveč temeljnih organizacij« (B. Kavčič, 1984/b). To potrjujejo že omenjeni statistični podatki, ki do leta 1981 kažejo premočrtno povečevanje števila tozdov.

Četrta značilnost se kaže v tem, da je *prevladovalo uvajanje novih oblik organiziranja*, zanemarljivo pa se je novo vsebino odnosov, ki bi jo naj pomenile temeljne organizacije. »Precej je bilo primerov, ko so »le prepleskali napisno tablo« in prejšnje obrate spremenili v nove temeljne organizacije, ne da bi spremenili odnose na področju pridobivanja in razporejanja dohodka« (B. Kavčič, I. Svetlik, 1979, str. 79). Pri tem lahko rečemo, da je šlo pri akterjih akcije uvajanja organizacijskih sprememb za preceenjevanje učinkov formalnih sprememb na vsebinske – predvsem pri spreminjanju razmerij moči v delovnih organizacijah v korist delavcev.

Petič, organiziranje tozdov je pomenilo določeno stopnjo *decentralizacije* upravljanja, vodenja, odločanja o dohodku ipd. S tem nastala disperzija pristojnosti, funkcij, odgovornosti, odločanja pa je ob pomanjkanju koordinacije (in

¹ Kot vire smo uporabljali Statistične letopise SR Slovenije v letih od 1976 do 1984.

kooperacije) vodila k centralizaciji v samih tozdh in s tem k pojavom osamosvajanja in samozadostnosti tozdov.

Šestič, proces ustanavljanja tozdov se je odvijal v znaku *nedorečenosti Zakona o združenem delu*. »Kljub poskusom, da bi podrobneje definiral posamezne pogoje, zakon vendarle nujno ostaja na dokaj splošni ravni in ne daje povsem operacionaliziranih meril« (B. Kavčič, I. Svetlik, 1979, str. 74). Praktično uresničevanje zakonskih opredelitev in razumevanje posameznih določil je bilo zato zelo raznoliko in mnogokrat tudi prirejeno trenutnim interesom.

Sedmič, ob procesu ustanavljanja tozdov je zanimivo tudi to, da je *znanstveno proučevanje* novih oblik samoupravne organizacije *ostajalo v globoki senci politične akcije*. Lahko rečemo, da se je v glavnem zreduciralo na nekritično opisovanje in pojasnjevanje normativnih določil. M. Novak takole pojasnjuje ta pojav: »Pri nas se je dolgo živelo v prepričanju, da je izgrajena perfektna, kvalitetna in popolno zaokrožena samoupravna organizacija, zato se je na vsako kritično razpravljanje sumljivo gledalo in pogosto je bilo okvalificirano kot antisamoupravno, ne glede na namere avtorja, ki niso dajale povoda za takšne kvalifikacije. Ni dvoma, da je apriorno negativno stališče do kritike, v kateri so bile označene ali ugotovljene slabosti v funkcioniranju samoupravne organizacije, mnoge raziskovalce odvrnilo ali vsaj ne dovolj vzpodbujalo h kritičnemu proučevanju in ocenjevanju. Zato tudi ne preseneča, da je navkljub izzivnosti objekta proučevanja, premalo raziskovalnih del, v katerih se objektivno proučuje in ocenjuje prehojena pot v izgradnji samoupravne organizacije« (M. Novak, v: M. Knežević, 1985, str. 77).

Za povezovanje tozdov v delovne organizacije velja ugotovitev, da je šlo v veliki večini primerov za *ohranjanje tradicionalnih povezav znotraj že obstoječe organizacije*. Izjeme so bili primeri, ko so se tozdi združili z organizacijami izven obstoječe, s katerimi so tesno proizvodno oziroma poslovno povezani. Druga splošna značilnost povezanosti tozdov v delovne organizacije pa je težnja v smeri tako proizvodnega kot poslovnega *osamosvajanja tozdov* v odnosu do delovnih organizacij, ki vključuje vrsto negativnih posledic.

Posledice naštetih značilnosti procesa organiziranja tozdov so najbolj vidne v obstoječi strukturi združenega dela, ki kaže vse večjo raznovrstnost temeljnih organizacij oziroma oblik njihovih povezav v delovne organizacije. V veliki meri je namreč šlo za nekonsistentno in nekoherentno oblikovanje tozdov in njihove povezanosti v delovno organizacijo in le-teh v sestavljeno organizacijo združenega dela, kar se odraža tudi v nizki stopnji integriranosti združenega dela nasploh.

2. Proces preoblikovanja tozdov

V zvezi s procesom »raztozdiranja« je treba najprej povedati, da ima različne pojavne oblike in da pri tem ne gre le za ukinjanje tozdov, kot ta pojav poenostavljeno imenujemo. Primernejši je izraz *preoblikovanje tozdov* oziroma organizacijske strukture združenega dela. Poudariti je treba, da gre za večdimenzionalen pojav, z različnimi pojavnimi oblikami. Njegova glavna značilnost je preoblikovanje tozdov (s priključitvijo, združevanjem, izločanjem, prenehanjem delovanja itd.) v druge organizacijske oblike, končni rezultat takšnega preoblikovanja pa je zmanjševanje števila tozdov.

Začetek procesa preoblikovanja tozdov, z osnovno značilnostjo zmanjševanja njihovega števila, sovpada z eskalacijo gospodarske krize in zaostrenih pogojev

gospodarjenja v letu 1982. Takšno preoblikovanje tozdvov se je v Sloveniji močno razširilo v drugi polovici leta 1983. »Takrat je v številnih organizacijah združenega dela nastalo razpoloženje, da je potrebno in celo dopustno ukinjati TOZD kar po hitrem postopku« (Bilten DPS SR Slovenije, št. 44, Ljubljana 1984, str. 11).

Za proces preoblikovanja tozdvov je značilna univerzalnost: zasledimo ga v faznih in konglomeratnih tozdi; v velikih delovnih organizacijah z nekaj tisoč zaposlenimi in v majhnih tozdi; v delovnih organizacijah z dislociranimi tozdi in v »dvorišnih« delovnih organizacijah. Pojav je značilen tudi za vse panoge gospodarstva – najprej so tozde začeli preoblikovati v industriji, kasneje pa se je ta proces razširil tudi na druge gospodarske panoge in v družbene dejavnosti; zasledimo pa ga v večini slovenskih občin.

Najpogostejše *pojave oblike* preoblikovanja tozdvov so naslednje:

1. Več tozdvov povezanih v (sestavljeno) delovno organizacijo se preoblikuje v enovito delovno organizacijo; te primere lahko poimenujemo »*združitve v enovito delovno organizacijo*«. Po naših ocenah je bilo takšnih oblik preoblikovanja v letu 1985 največ, nekaj več kot polovica.

2. V delovni organizaciji z več tozdi se tozdi združijo v manjše število (večjih) tozdvov – končni rezultat je delovna organizacija z manjšim številom tozdvov; te primere lahko skrajšano označimo kot »*združevanje tozdvov v obstoječi delovni organizaciji*« (v to skupino lahko štejeemo tudi primere, pri katerih gre za združitve samo dveh tozdvov oziroma za priključitev enega tozda k drugemu ipd.). V teh primerih postanejo bivši tozdi največkrat delovne enote ali obrati v novi temeljni organizaciji. Združevanje tozdvov v obstoječi delovni organizaciji je bilo najbolj številno v letu 1983. Po oceni iz analize družbenega pravobranilca samoupravljanja SR Slovenije je takrat na takšen način prenehalo kar 60% od vseh preoblikovanih tozdvov (Bilten DPS SR Slovenije, št. 44, Ljubljana 1984).

3. Tretjo obliko (tudi po številčnosti) predstavljajo primeri, ko gre najprej za izločitev tozda iz delovne organizacije, ta TOZD pa se potem organizira kot enovita delovna organizacija; drugače povedano, gre za »*preoblikovanje tozda v enovito delovno organizacijo*«. Zelo majhen delež tozdvov se po izločitvi združi v drugo delovno organizacijo ali sestavljeno organizacijo združenega dela.

4. Najmanjši del preoblikovanih tozdvov pa predstavljajo primeri prenehanja delovanja tozda zaradi stečaja tozda ali delovne organizacije. V primerih prenehanja delovanja delovne organizacije se posamezni tozdi preoblikujejo v enovite delovne organizacije ali pa se združijo v druge delovne organizacije oziroma tozde.

Kljub razširjenosti obravnavanega pojava smo se v naši raziskovalni praksi srečali s problemom kvantitativnih podatkov, z njihovo zanesljivostjo, veljavnostjo in dostopnostjo. Spreminjanje organizacijske strukture organizacij združenega dela namreč spremlja več institucij. Podatke o tem zbirajo Zavod SR Slovenije za statistiko (enotni register organizacij in skupnosti), temeljna sodišča (sodni register OZD), družbeni pravobranilci samoupravljanja, strokovne službe organov družbenopolitičnih organizacij (RS ZSS, CK ZKS), Gospodarska zbornica SR Slovenije. Problem je v tem, da našete institucije (razen Zavoda SRS za statistiko) nimajo izgrajenega informacijskega sistema (in avtomatske obdelave podatkov), zato podatkov o preoblikovanju tozdvov ne spremljajo sistematično in ažurno. Medsebojno obveščanje posameznih institucij je pomanjkljivo in nerazvito, zato so med podatki posameznih institucij velike razlike, kar kaže na njihovo neažurnost in pomanjkljivost. Vse to seveda otežkoča poglobljeno analizo pojava preoblikovanja tozdvov.

V tej analizi se bomo posluževali podatkov iz sodnih registrov OZD, iz enotnega registra organizacij in skupnosti pri Zavodu SRS za statistiko in podatkov, ki jih zbirajo družbeni pravobranilci samoupravljanja. V nadaljevanju bomo opisali podatke naštetih institucij in njihovo problematiko, najprej pa si oglejmo podatke o preoblikovanih tozdih, ki so zbrani pri temeljnih sodiščih.

Za prikaz podatkov iz sodnih registrov smo se najprej odločili zato, ker bi tam morali biti zbrani najzanesljivejši podatki o preoblikovanih tozdih. Dolžnost organizacij združenega dela je, da vsako statusno spremembo registrirajo pri temeljnem sodišču, ki je dolžno vsako priglasitev obravnavati in statusne spremembe, v primeru izpolnjenih zakonskih pogojev, vpisati v sodni register OZD.

Podatki sodnih registrov pri temeljnih sodiščih kažejo, da je bilo v letu 1985 iz sodnih registrov izpisanih in s tem preoblikovanih 126 tozdov, v letu 1984 pa 114. V letu 1983 beležimo približno petdeset preoblikovanih tozdov. Zanimivo je, da je bilo v letih 1982 in 1981 nekaj nad sto preoblikovanih tozdov. Iz teh podatkov lahko sklepamo, da se je proces preoblikovanja tozdov z značilnostjo zmanjševanja njihovega števila začel v Sloveniji po letu 1981. Pred tem letom pa je ob velikem številu preoblikovanih tozdov značilno in prevladujoče organiziranje novih tozdov in s tem povečevanje njihovega števila. Največ preoblikovanih tozdov je bilo na ljubljanskem območju, najmanj pa v Pomurju.²

Drugi vir so podatki iz enotnega registra organizacij in skupnosti pri Zavodu SRS za statistiko, kjer evidentirajo statusne spremembe organizacij združenega dela na podlagi informacij o vpisu v sodni register. Podatki sodišč in Zavoda za statistiko se ne ujemajo zaradi časa, ki ga zahteva postopek vpisa v sodni register. Zato je število preoblikovanih tozdov po podatkih Zavoda SRS za statistiko nekoliko nižje kot pri podatkih temeljnih sodišč. Absolutni podatki Zavoda SRS za statistiko kažejo naslednje število tozdov (na dan 31. 12.): 1981 2.903, 1982 2.895(-8), 1983 2.873(-22), 1984 2.871(-2), 1985 2.753(-118) (številke v oklepajih pomenijo razliko v številu tozdov v primerjavi s predhodnim letom). Po teh podatkih se je torej v štirih letih (od 31. 12. 1981 do 31. 12. 1985) število tozdov v SR Sloveniji zmanjšalo za 150. Pregled podatkov po dejavnostih nam pokaže, da se je v zadnjih štirih letih najbolj zmanjšalo število tozdov v industriji in rudarstvu – za 66, zatem v trgovini za 45, v gostinstvu in turizmu za 29 in v gradbeništvu za 18. Spreminjanja števila tozdov nam ne pove mnogo o kvalitativnih procesih v spreminjanju strukture organizacij združenega dela, zato si oglejmo še podatke o številu preoblikovanih tozdov: 1979 86, 1980 49, 1981 43, 1982 74, 1983 62, 1984 94, 1985 88. Ti podatki torej kažejo, da je bilo v zadnjih štirih letih preoblikovanih in ukinjenih 318 tozdov.

Tretji vir predstavljajo podatki, ki jih o organizacijskih spremembah organizacij združenega dela zbirajo družbeni pravobranilci samoupravljanja. »V svojih poročilih družbeni pravobranilci omenjajo praviloma le tiste primere, o katerih so bili obveščeni, oziroma ko so bili pozvani, da sodelujejo pri oblikovanju predlogov ter so posredovali tudi svoja mnenja in podobno. Številni družbeni pravobranilci samoupravljanja v poročila niso vključevali tudi tistih primerov sprememb v samoupravnem organiziranju, ko so bile le-te z njihovim sodelovanjem ali pa tudi ne, že opravljene« (Bilten DPS SR Slovenije, št. 44, Ljubljana 1984, str. 3).³ Kljub

² Podatki o številu preoblikovanih tozdov na ljubljanskem območju so naslednji. 1979 56, 1980 29, 1981 77, 1982 70, 1983 14, 1984 53, 1985 70. V Pomurju je bilo v zadnjih petih letih preoblikovanih le pet tozdov.

³ To je tudi eden od glavnih razlogov, da so lansko leto evidentirali le 361 zadev, ki se nanašajo na spremembe samoupravne organiziranosti, čeprav je bilo primerov preoblikovanja tozdov lani največ. Iz nove statistične evidence,

opisanim pomanjkljivostim pa podatki družbenih pravobranilcev samoupravljanja kažejo na občuten porast zadev, ki so jih obravnavali v zvezi z organiziranostjo organizacij združenega dela in posebej v zvezi s prenehanjem tozdv. To nazorno prikazuje naslednja tabela:

Struktura zadev, ki so jih obravnavali družbeni pravobranilci samoupravljanja v SR Sloveniji

	1981	1982	1983	1984
Samoupravno organiziranje*	1.039	879	1.298	1.742
Ustanavljanje TOZD	115	64	126	85
Izločitev TOZD iz DO	40	13	35	28
Prenehanje TOZD	42	9	48	100

* (Ustanavljanje TOZD, izločitev TOZD iz DO, prenehanje TOZD, ustanavljanje DSSS, razporejanje sredstev, pravic in obveznosti).

Vir: Bilten DPS, št. 33, Ljubljana 1983 in št. 49, Ljubljana 1985

V poročilih družbenih pravobranilcev samoupravljanja zasledimo podatek, da je bilo leta 1983 »ukinjenih« 120 tozdv (Bilten DPS, št. 44, Ljubljana 1984),⁴ podobnih podatkov za ostala leta pa v poročilih ni. Vendar že podatki o številu primerov o prenehanju tozdv, ki so jih družbeni pravobranilci samoupravljanja obravnavali (glej tabelo), zgovorno pričajo o porastu in razširjenosti pojava preoblikovanja tozdv v Sloveniji.

3. Protislovja družbenega razvoja in vloga subjektivnih faktorjev pri preoblikovanju tozdv

V procesu preoblikovanja tozdv nastopajo trije pomembni subjekti, to so *poslovodne strukture* v delovnih organizacijah, *politične strukture* v družbenopolitičnih organizacijah in *delavci* oziroma zaposleni v tozdih, ki bi se naj preoblikovali.

Vsi navedeni subjekti imajo pri preoblikovanju tozdv specifično vlogo, ki izhaja deloma iz njihovega formalnega položaja, deloma pa iz položaja v porazdelitvi moči v delovnih organizacijah in v družbi nasploh. Del odgovora, zakaj sploh prihaja do procesov v spreminjanju organizacijske strukture združenega dela, moremo poiskati v vlogi in prispevku teh treh subjektov; zato se ne moremo izogniti izzivu, da podrobneje obravnavamo vsakega od njih.

a) Najprej se zaustavimo pri *poslovnih strukturah* v delovnih organizacijah. Pri njih najprej zato, ker so poslovodni organi *iniciatorji in idejni vodje* preoblikovanja tozdv. Seveda ta vloga ni omejena le na poslovodne organe, ampak gre največkrat za ožje vodstvo (tozda ali delovne organizacije, odvisno od oblike reorganizacije), ki skupaj oziroma s pomočjo strokovnih služb pripravi predlog reorganizacije, izpelje postopek odločanja in neposredno izpelje samo reorganiza-

katere podatki za leto 1985 niso primenljivi s podatki v prikazani tabeli, lahko navedemo le podatek, da so v zvezi s »statusnim urejanjem« družbeni pravobranilci samoupravljanja v Sloveniji zabeležili v lanskem letu 65 zadev v tozdih, 178 v DO, 10 v SOZD in 20 v DSSS (Bilten DPS, št. 54, Ljubljana 1986).

⁴ Večina v letu 1983 preoblikovanih tozdv je bila, sodeč po podatkih temeljnih sodišč, iz sodnih registrov izbrisana v letu 1984.

cijo. Ta vloga vodstva je utemeljena v njegovem subjektivnem in predvsem objektivnem položaju v delovni organizaciji in v družbi nasploh. Za objektivni položaj vodilnih je na eni strani značilna splošna družbena zahteva (personificirana v pritiskih funkcionarjev družbenopolitičnih organizacij in državnih organov) po večji ekonomski učinkovitosti (predvsem po visokem izvozu) in racionalnejšem gospodarjenju, na drugi strani pa to, da padanje življenjskega standarda zaposlenih sproža neprestane pritiske (tudi oziroma predvsem s protestnimi ustavitvami dela) na zviševanje osebnih dohodkov. Hkratno uresničevanje teh dveh ciljev pa je v sedanjih »zaostrenih pogojih gospodarjenja« težko izvedljivo. Vodilni v organizacijah združenega dela se namreč na eni strani srečujejo z zahtevo po hitrem in fleksibilnem (poslovnem, tehnološkem, organizacijskem itd.) prilagajanju (svetovnim) tržnim razmeram in nestabilnim pogojem gospodarjenja, na drugi strani pa so soočani z neracionalno notranjo organiziranostjo, nizko motiviranostjo zaposlenih, zapletenim in togim procesom samoupravnega odločanja, razvejano in rigidno organizacijsko strukturo organizacije in z nezmožnostjo spreminjanja razmer, ki jo – ob vseh (ne)našteti problemih – določa tudi njihova (nizka) stopnja organizacijske kulture.

Organiziranje tozdv terja spremenjen stil vodenja (usmerjenost k nalogam in k ljudem, koordinacijo namesto subordinacije, kolektivno vodenje ipd.); višjo stopnjo samoupravnega odločanja (decentralizacijo odločanja, odločujoč vpliv samoupravnih organov itd.); drugačne (dohodkovne) družbenoekonomske odnose med posameznimi deli organizacije; drugačno nagrajevanje (»po delu«); tehnološki razvoj, ki bo omogočal vzpostavitev in reprodukcijo humanejših in samoupravnih odnosov v organizaciji; skratka trdno povezanost uresničevanja gospodarskih in samoupravnih ciljev. Dosledno uveljavljanje tozdv, drugačnih samoupravnih in družbenoekonomskih odnosov v delovnih organizacijah pomeni tudi zmanjševanje (oligarhijskega ali avtoritativnega) vpliva, privilegijev in nasploh odločujočega položaja vodilnih struktur v delovnih organizacijah. Le-ti so se tem zahtevam, ki jih je od njih zahteval nov koncept organiziranosti, težko prilagodili. To se kaže predvsem v njihovem neustvarjalnem, rutinerskem pristopu k reševanju prej naštetih zahtev. Ker se niso uspeli, znali ali hoteli prilagoditi novim razmeram, so pravi smisel tozdv zaobšli z obširno normativno dejavnostjo in zgolj s formalnim uresničevanjem normativnega koncepta. Zgovorno je dejstvo, da hočejo vodilne strukture v organizacijah združenega dela s preoblikovanjem tozdv reševati probleme, ki so nastali prav zaradi nedoslednega, pomanjkljivega in le formalno uresničenega idejnega koncepta tozda. Hočejo torej preoblikovati, ukiniti, zamenjati nekaj, česar sploh še ni bilo. To nam nazorno dokazujejo tudi argumenti oziroma vzroki za reorganizacije, ki jih navajajo vodilne strukture (s pomočjo strokovnih služb) v predlogih za preoblikovanje tozdv.

V večini analiziranih predlogov za reorganizacijo se kot razlog pojavlja gospodarska in poslovna neučinkovitost, ki je po mnenju predlagateljev predvsem posledica naslednjih pomanjkljivosti:

– v primeru »združitve v enovito delovno organizacijo« in »združevanja tozdv v obstoječi delovni organizaciji«: neracionalna poslovna povezanost med tozdi, dekoncentracija strokovnega kadra in slab pretok znanja, nezadostno izkoriščanje tehnologije in kapitala, neprilagodljivost proizvodnje zahtevam trga, nizka izkoriščenost delovnega časa, preveliki stroški samoupravnega odločanja, osamosvajanje in zapiranje tozdv, spremenjena zakonska določila (npr. o deviznem poslovanju, družbenem planiranju, pokrivanju izgub, o žiro računih);

– v primeru »preoblikovanja tozda v enovito delovno organizacijo« pa omenjajo zlasti neracionalno povezanost temeljnih organizacij v delovno organizacijo, podvajanje kapacitet, prevelike stroške za DSSS in njihovo neučinkovitost, nesolidarnost ostalih tozdv ipd.

Rešitev naštetih problemov vidijo vodstvene strukture v poenostavitvi organizacijske strukture, v zmanjševanju števila tozdv oziroma v njihovem preoblikovanju v enovito delovno organizacijo. S takšnim ravnanjem te strukture vračajo organizacijski razvoj koncepta združenega dela na njegovo izhodišče. Enovite delovne organizacije in delovne organizacije z manjšim številom tozdv so namreč vse bolj podobne podjetjem (to se kaže predvsem v favoriziranju interesov DO pred interesi družbe, v avtoritarnih pa tudi oligarhičnih notranjih odnosih, v glorificiranju poslovnega uspeha ne glede na uporabljena sredstva in v zapiranju v meje DO oziroma v minimaliziranju združevanja dela in sredstev izven DO). Gre torej za takšno zmanjševanje razkoraka med normativnim in stvarnim, ki skuša legalizirati obstoječo prakso oziroma normativno približati stvarnemu. S tem se praksa organiziranja združenega dela vse bolj oddaljuje od normativnega koncepta in s tem tudi od uresničevanja dolgoročnih ciljev.

Težnjo vodstvenih struktur po preoblikovanju tozdv in zmanjševanju njihovega števila lahko razumemo tudi kot težnjo po ohranjanju in po krepitvi njihovega odločujočega položaja v organizacijah združenega dela. Kot pozitivne učinke zmanjševanja števila oziroma preoblikovanja tozdv sicer pričakujejo in tudi oglašajo navzven: nižje stroške poslovanja, večjo poslovno in tehnološko fleksibilnost, smotrnejše združevanje dela in sredstev in nasploh boljše ekonomske rezultate; navznoter, kolektivno objublajo večjo socialno varnost. Sami pa od reorganizacij pričakujejo rešitev problemov vodenja (odpravo samovolje, nekooperativnosti vodilnih v tozdih (ali v DSSS) in prevladovanja njihovih parcialnih interesov), večjo obvladljivost informacijskih, blagovnih in denarnih tokov in s tem organizacije nasploh in ublažitev tako zunanjih (z večjo učinkovitostjo) kot notranjih pritiskov (s povečano socialno varnostjo zaposlenih). Med pozitivnimi učinki predvidenih reorganizacij ponavadi ne omenjajo (ker jih verjetno ne pričakujejo) razširjanja samoupravnih pravic delavcev; omenjajo le (stroškovno) racionalnejše delo samoupravnih organov (zmanjšanje števila delegacij in s tem manjše število delegatov, zmanjšanje števila samoupravnih splošnih aktov, krajši postopek sprejemanja odločitev in nasploh manjše stroške v zvezi s samoupravnim odločanjem). Lahko rečemo, da gre za izrazito usmerjenost predlagateljev reorganizacij v uresničevanje proizvodnih oziroma ekonomskih ciljev in zanemarjanje razvoja samoupravnih odnosov. Takšno preoblikovanje tozdv pa nujno povečuje moč vodstva in zmanjšuje vpliv kolektiva in njegovih samoupravnih teles in organov, s tem pa se povečuje kriza razmerij moči v delovnih organizacijah.

Lahko rečemo, da je proces preoblikovanja tozdv neke vrste »inovacija« poslovnih struktur ter vodilnih in strokovnih delavcev v skupnih službah, njihov odgovor na zahteve okolja in zaposlenih v združenem delu. Da je odgovor prav takšen kot je, si lahko pojasnimo z njihovimi interesi in z opisano protislovnostjo njihovega položaja. Del odgovora je tudi v dejstvu, da jih dosedaj ekonomske zakonitosti niso (pri)silile v permanentno atkivnost na področju prilagajanja organizacijske strukture organizacij združenega dela. Zato zdaj čutijo potrebo po reševanju nakopičenih problemov s korenitimi spremembami. Deloma pa si takšno organizacijsko ravnanje vodstvenih struktur lahko pojasnimo tudi kot odgovor na prevelik vpliv političnih struktur na določanje pogojev gospodarjenja

in upravljanja z dohodkom in nenazadnje na njihov odločujoč vpliv pri organiziranju obstoječe strukture združenega dela. Ta »inovacija« pa nas opozarja tudi na dejstvo, »da je usposobljenost nosilcev oziroma iniciatorjev organizacijskih sprememb v družbenoekonomskih odnosih prenizka in nezadostna. Kaže, da preprosto ne znajo ustrezno organizirati temeljnih organizacij in delovnih skupnosti ter da ne znajo oblikovati med njimi ustreznih družbenoekonomskih odnosov. (...) Glede na izobrazbeno strukturo zaposlenih je za mnoge, predvsem gospodarske organizacije, razumljivo, da je znanje delavcev za te posege prenizko. Očitno pa tudi strokovne službe in vodilni delavci problematike ne obvladajo (ne znajo, ne želijo ali ne morejo)« (B. Kavčič, 1984/b, str. 44; podčrtal B. K.).

b) Drugi pomemben subjekt v procesih preoblikovanja tozdvov so *politične strukture* v sindikatih in ZK. Ker je vloga družbenopolitičnih struktur na ravni občine dokaj specifična, bomo najprej obravnavali *vlogo vodilnih v republiških organih sindikata in ZK*. O problematiki reorganizacij v združenem delu sta v decembru preteklega leta razpravljali predsedstvi RS ZSS in CK ZKS, kar kaže na pomembnost omenjene problematike in na angažiranost obeh družbenopolitičnih organizacij v teh procesih.

Skupni imenovalc nastopov politikov je misel, da so *proti preoblikovanju tozdvov* in da izražajo nestrinjanje s predlogi vodstvenih delavcev v delovnih organizacijah.⁵ Sprva je obveljala pavšalna ocena, da je vsako ukinjanje temeljnih organizacij združenega dela nesmotrno, nosilci akcij preoblikovanja tozdvov pa so bili negativno etiketirani kot »racionalizatorji«. Kasneje se je uveljavilo stališče, da je treba ločevati med upravičenimi in neupravičenimi reorganizacijami. Argumenti, ki jih proti preoblikovanju temeljnih organizacij uporablja politična struktura, so naslednji:

– opozarjajo, da se za reorganizacije odločajo brez poglobljenih strokovnih analiz;

– argumenti, ki jih v delovnih organizacijah navajajo kot razloge za preoblikovanje temeljnih organizacij združenega dela so sporni in izražajo dejstvo, da niso urejeni družbenoekonomski odnosi med tozdi v delovnih organizacijah;

– s preoblikovanjem tozdvov skušajo v delovnih organizacijah doseči večjo poslovno uspešnost, zanemarjajo pa samoupravno uspešnost.

Iz navedenih argumentov je razvidno, da gre za opozarjanje na tisto, kar odstopa od zakonskih opredelitev. Podrobnejše afirmativne opredelitve ne zasledimo, razen da politična struktura kot pozitivne ocenjuje tiste reorganizacije, ki so strokovno utemeljene in ki pomenijo vzporedno uresničevanje ekonomskih (poslovnih) ciljev in ciljev uresničevanja in razvijanja samoupravnih odnosov. Takšne opredelitve temeljijo na določilih Ustave in Zakona o združenem delu, premalo pa so vezane na konkretno vsebino (raznovrstnosti tozdvov in njihove povezanosti v DO) in na subjekte, ki naj bi jih uresničevali.

Dejavnost politične strukture se ne omejuje le na javno opozarjanje na slabosti v procesu preoblikovanja tozdvov, ampak tudi aktivno sodeluje pri (nameravanih) reorganizacijah. Ta aktivnost se izraža v pripravi strokovnih ocen predvidenih reorganizacij (ob pomoči strokovnih služb družbenopolitičnih organizacij) in v vplivanju na posamezne (podrejene) institucije, katerih naloga je preverjati in

⁵ »Današnja razprava naj bo nadaljevanje skupnih prizadevanj, da nedvoumno ponovno povemo, da sindikat ne pristaja na nikakršno spreminjanje samoupravne organiziranosti in samoupravnega odločanja – zunaj in mimo z ustavo določenih okvirov, po bližnjih in poteh, ki prej ali slej vodijo k temu, da bo delavcu ostajala pravica do dela, za vse drugo pa bodo že poskrbeli drugi« (M. Gošnik, član predsedstva RS ZSS na seji RS ZSS, Delo, 5. 12. 1985).

spremljati predloge reorganizacij. Lahko pa rečemo, da gre, predvsem pri spornih reorganizacijah, za posredne ali celo neposredne neformalne pritiske političnih struktur na vodilne v delovnih organizacijah. Ob tem gre tudi za določeno mero precejevanja učinkov lastnih akcij,⁶ ki posredno kaže tudi na razmerje moči v procesu preoblikovanja tozdiv in na to, da gre v glavnem za ex post intervence političnih struktur.

Glavni vzrok za ex post intervence političnih struktur pri pojavih preoblikovanja tozdiv vidimo v *neizgrajenosti informacijskega sistema* in nizki stopnji informacijske povezanosti političnih struktur z ostalimi vpletenimi in odločujočimi akterji. Vse bolj postaja očitno nepravočasno in nasploh neučinkovito medsebojno informiranje organov družbenopolitičnih organizacij, organizacij združenega dela, družbenih pravobranilcev samoupravljanja, temeljnih sodišč in drugih subjektov, ki bi morali zbirati podatke o spreminjanju organizacijske strukture v organizacijah združenega dela. Posledice tega so neažurne, pomanjkljive in nasploh nekvalitetne osnovne informacije, ki so na voljo političnim strukturam. Na podlagi takšnih informacij pa je težko opraviti kvalitetne strokovne analize in še težje usmerjati procese v željeno smer. Politične strukture so torej v primeru procesa preoblikovanja tozdiv v povsem drugačnem položaju, kot so bile v primeru organiziranja tozdiv, ki so ga same usmerjale.

Kot že rečeno, imajo nižje politične strukture, predvsem občinske, specifično vlogo pri preoblikovanju tozdiv. Glavna značilnost te specifične vloge je v tem, da v primerih reorganizacij temeljnih organizacij zastopajo predvsem interese občine. Občine namreč z reorganizacijo tozdiv lahko izgubijo ali dobijo (dohodek, delovno silo, kadre ipd.). Zato se občinski politiki obnašajo različno v primerih, če je sedež delovne organizacije v isti občini, ali če je v drugi. Pri zastopanju parcialnih občinskih interesov je v posameznih primerih reorganizacij zaslediti tudi dokajšnjo mero neodvisnosti občinskih političnih struktur od republiških; vodstvene strukture v reorganizirajočih se delovnih organizacijah tako uživajo podporo občinskih politikov, čeprav na višjih političnih nivojih ocenjujejo reorganizacijo kot sporno in strokovno neutemeljeno.

c) Normativno je (re)organiziranje tozdiv izključna in neodtujljiva pravica *delavcev*; o tem bi naj odločali, po javni razpravi na zboru delavcev, z referendumom. Toda v praksi ne poznamo primera, da bi delavci v tozdu samoiniciativno na svojih zborih ugotovili, da so se pogoji za združitev in organiziranje tozdiv spremenili in da je zato potrebno njihovo preoblikovanje. Rezultati dosedanjih referendumov o preoblikovanju tozdiv kažejo, da se delavci v veliki večini primerov odločajo za predloge vodstvenih struktur. Lahko rečemo, da sprejemajo delavci preoblikovanje tozdiv dokaj nekritično in resignirano. Vzrokov za to je več. Prvi je ta, da delavci nimajo stikov z zunanjim okoljem in celovitega pregleda nad funkcioniranjem organizacijske strukture, praviloma pa njenih slabosti neposredno ne čutijo pri osebnih dohodkih. Zato so omejeni le na informacije, ki jim jih o tem posreduje vodstvena struktura in strokovne službe, s tem pa so delavci tudi pod vplivom njihovih predlogov organizacijskih sprememb. Na drugi strani pa so v organizacijah, ki se preoblikujejo (predvsem v industriji in rudarstvu in gradbeništvu), pretežno zaposleni nekvalificirani in polkvalificirani delavci. Ekonomska kriza je najbolj prizadela eksistenčni položaj prav teh slojev; zaradi tega so

⁶ O tem priča tudi izjava bivšega predsednika slovenskih sindikatov Marjana Orožna: »V Sloveniji smo zajezili pritisk racionalistov«, ki so skušali spodkopati temeljno organizacijo združenega dela kot temelj sistema» (Komunist, 22. 3. 1985).

ti delavci zainteresirani predvsem za takšne organizacijske spremembe, ki bodo izboljšale njihov materialni položaj. To pa jim, med drugim, ponujajo predlogi reorganizacij. Drugi vzrok pa je, da delavci izgubljajo zaupanje v samoupravljenje (oziroma bolje povedano v tisto, kar vsakodnevno doživljajo kot samoupravljanje) in s tem tudi v tozod. Le-to je v zadnjem času zaradi etatičnih posegov močno okrnjeno, na drugi strani pa je zapletenost, neproduktivnost in ekstremna normiranost samoupravnega odločanja prispevala k formalizaciji samoupravnih odnosov. Tozoda delavci še ne čutijo kot organizacijske oblike, ki jim omogoča in s pomočjo katere lahko odločajo o pogojih in rezultatih svojega dela. Zato je razumljivo, da na referendumu glasujejo za predloge »racionalizacije« samoupravnega odločanja (manj sestankov, manj delegatskih funkcij in zaradi tega manjša izguba delovnega časa, manjši stroški, ipd.), oziroma za drugačno obliko ob nič boljši vsebini. Ob tem je treba poudariti, da je sam postopek samoupravnega odločanja o preoblikovanju temeljnih organizacij ponavadi organiziran zelo učinkovito,⁷ čeprav je s predlogi, ki jih delavci na referendumu potrjujejo, samoupravno odločanje v njihovi delovni organizaciji mnogokrat ocenjeno kot neučinkovito.

4. *Preoblikovanje tozodov: organizacijski razvoj in nazadovanje?*

Kot smo že delno prikazali v dosedanjih ugotovitvah, je vzrokov za preoblikovanje temeljnih organizacij več. Razdelimo jih lahko na objektivne in subjektivne, zunanje in notranje, pri tem pa je treba upoštevati, da je vzrokov pri nekaterih primerih reorganizacij več, pri drugih manj, in da gre v posameznih primerih za različno hierarhijo vzrokov. Kljub temu se nam zdi smiselno, da empirično prikažemo določeno posplošitev vzrokov za preoblikovanje tozodov, do katere smo prišli po induktivni poti v dosedanjem proučevanju procesa preoblikovanja tozodov.

Najprej si oglejmo objektivne vzroke: ti se kažejo v slabostih, ki izvirajo iz obstoječe organizacijske strukture organizacij združenega dela. Najbolj očitna objektivna vzroka bi lahko jedrnato orisali kot *neustretno organiziranost samih tozodov in neustrezna organiziranost delovnih organizacij*.

a) *Neustretna organiziranost temeljnih organizacij združenega dela* se kaže predvsem v skokovitem porastu vrhunskega reproduktivnega osebja (poslovnih, strokovnih in pomožno-administrativnih delavcev) in v naglem povečevanju splošnih stroškov, katerih posledica je relativno zmanjšanje učinkovitosti poslovanja temeljnih organizacij (M. Novak, v: M. Knežević, 1985, str. 81). Ob tem pa, po nekaterih grobih ocenah (prav tam), najmanj tretjina tozodov nima pogojev za uspešno opravljanje njihove funkcije.

b) *Neustretna organiziranost delovnih organizacij* pa je najbolj vidna v neracionalni povezanosti tozodov in DSSS ter morebitnih temeljnih organizacij skupnega pomena. Gre za več vidikov neracionalne povezanosti:

– prvi je *neracionalna proizvodna povezanost*. Ta je najbolj pereča v konglomeratnih delovnih organizacijah, nekoliko manj pa je navzoča v delovnih organizacijah komplementarne proizvodnje in najmanj v faznih delovnih organizacijah. Pojavne oblike neracionalne proizvodne povezanosti se kažejo v nejasnih skupnih

⁷ Ugotovitve družbenih pravobranilcev kažejo, da ta učinkovitost ni vedno v skladu z Zakonom o združenem delu.

proizvodnih interesih, v podvajanju kapacitet, nedoseganju tehnološkega optima, itd.;

– drugič, gre za *neustrezno dohodkovno povezanost* – neurejeni so elementarni dohodkovni odnosi med tozdi in med tozdi in DSSS ter tozdi skupnega pomena, tako pri skupnem poslovanju kot pri združevanju sredstev in dela; vse to pa vpliva na zmanjšan interes tozdov za združevanje in formiranje tesnejših medsebojnih vezi;

– tretji vidik lahko označimo kot *neustrezno porazdelitev poslovnih funkcij v delovnih organizacijah*. Pri tem gre za neracionalno razdelitev poslovnih funkcij med tozdi in delovnimi organizacijami (oziroma DSSS). Najizrazitejši takšen primer je težnja po osamosvojitvi tozda kot poslovnega subjekta. Posledica tega je zapiranje in osamosvajanje tozdov, zanemarjanje skupnega nastopanja na trgu in oblikovanja celovite ponudbe, nizka prilagodljivost razmeram na tržišču itd.;

– četrti vidik pa je *neustrezna samoupravna organiziranost*, ki se kaže v neproduktivnem, dolgotrajnem, sformaliziranem in vsebinsko okrnjenem samoupravnem odločanju, ki ga v nekaterih organizacijah tudi stroškovno ovrednotijo.

Kot vzrok za preoblikovnje tozdov pa je treba omeniti tudi vse *večji vpliv okolja* na dejavnost organizacij združenega dela. Ti vplivi se kažejo v hitro se spreminjajočih (normativnih) pogojih gospodarjenja in učinkih (predvsem zunanje) trga, ki od delovnih in temeljnih organizacij zahteva veliko tehnološko, proizvodno in organizacijsko fleksibilnost ter prilagodljivost.

Problem vidimo v tem, da se vodstvene strukture pri oblikovanju predlogov za reševanje nastalih problemov poslužujejo le enega samega sredstva – spreminjanja organizacijske strukture s preoblikovanjem, ukinjanjem, združevanjem, odcepitvijo in nasploh z zmanjševanjem števila tozdov. Gre torej za neke vrste apriorizem, da edino sprememba organizacijske strukture lahko reši celo vrsto različnih problemov (od tehnološke neprilagodljivosti preko skupnega nastopa na tržišču do neučinkovitega samoupravljanja), ki se porajajo v različnih organizacijah (uspešnih, neuspešnih; velikih, majhnih; gospodarskih, negospodarskih itd.). Ob tem se moramo vprašati, kaj navaja te subjekte k odločitvi in predlogom zgolj za takšne rešitve in zakaj ne iščejo drugih rešitev (npr. spreminjanje porazdelitve poslovnih funkcij v DO), ki bi lahko imele podobne ali še boljše učinke. Hipotetičnih odgovorov je mnogo, menimo pa, da so najbolj verjetni naslednji:

– nezmožnost, nesposobnost (ali premajhna motiviranost), pomanjkljivo znanje in informacije o tem, kako optimalno razvijati temeljno organizacijo v smeri uresničevanja gospodarskih, samoupravnih in razvojnih ciljev;

– preoblikovanje tozdov se ponuja kot preprosta in uporabna rešitev zaradi svoje relativne enostavnosti in hitrosti postopka, s katerim se lahko doseže in uvede (formalna) sprememba; analogno temu pa nastopajo pri drugih organizacijskih rešitvah ovire, blokade, postopek je dolgotrajnejši;

– prepričanje oziroma predvidevanje (ki ponavadi temelji na površnih analizah in apriorističnem verovanju v učinkovitost preverjenih rešitev tudi v drugačnih (novih) okoliščinah), da bo preoblikovnje tozdov rešilo celo vrsto kompleksnih problemov ali da jih vsaj ne bo poslabšalo (npr. v primeru samoupravljanja);

– splošna družbena klima (kriza) je ugodna za organizacijske spremembe (usihanje obče veljavnih kriterijev in na njih temelječih sankcij).

Subjektivne vzroke za preoblikovanje tozdov zasledimo tudi pri politični strukturi. V tej sferi gre za številne primere *formalno-aktivističnega ravnanja*, za

katerega je značilno »nenehno ponavljanje enih in istih ciljev,⁸ ne da bi poskušali ugotavljati tudi možnosti in sredstva za njihovo uresničevanje. Četudi so to lahko v izhodišču zelo pomembni cilji, na ta način njihovo nenehno, mehanično ponavljanje vodi do postopne razvodenitve, tako da se konec koncev spremenijo v čiste fraze, prazne floskule, ki izgubijo vsakršen mobilizacijski učinek« (Z. Mlinar, 1981, str. 46). Za formalno-aktivistično delovanje je tudi značilno, da dolgoročni cilji in vizija postanejo substituti konkretnih razmer in s tem ostajajo na robu dinamike organizacijskih sprememb, saj vsebina prihodnosti prevlada nad vsebino sedanjosti. Zaradi tega prihaja v politični strukturi do večjega ali manjšega precenjevanja učinkov lastnega razvojnega delovanja pri uresničevanju dolgoročnih ciljev, ki naj bi jih dosegli s temeljnimi organizacijami.

Če doslej povedano strnemo, lahko rečemo, da je tozd v krizi predvsem zaradi krize porazdelitve moči v OZD. Ta se na eni strani kaže v krizi porazdelitve vpliva med poslovodnimi organi na ravni DO ali SOZD in tistimi v tozdih. Posledice tega se kažejo v motenih funkcionalnih odnosih, koordinaciji in usmerjanju oziroma vodenju dela. Ta kriza se najpogosteje izraža kot občutek nemoči vodstva OZD pri usmerjanju organizacije (v zeleno smer in z zeleno intenziteto). Na drugi strani pa je tozd v krizi predvsem zato, ker je v krizi družbena moč tistih subjektov, na katerih temelji normativni koncept tozda. Vodstvene strukture v tozdih (DO in SOZD), ki bi naj bile podrejene in odgovorne samoupravnim organom, so še vedno najvplivnejše in odločujoče. Legalni subjekti (kolektiv, delavski svet) imajo namreč manj moči kot vodilni in strokovni delavci. Zato vodstvene strukture v večini primerov preoblikovnih tozdov ne težijo k povečanju moči samoupravnih organov, marveč (v funkciji večje ekonomske učinkovitosti) k legalizaciji in povečanju lastne moči.

Čeprav še ne moremo dokončno soditi o posledicah procesa preoblikovanja tozdov, pa je že sedaj gotovo, da bo združeno delo pričakalo zakonske spremembe, ki so trenutno v javni razpravi, strukturno precej spremenjeno v smeri procesa, ki smo ga doslej nakazali. Ta proces pelje seveda v večjo centralizacijo in prekinja proces decentralizacije upravljanja z družbenimi sredstvi, s tem prekinja tudi proces uveljavljanja dohodkovnih družbenoekonomskih odnosov, prispeva pa tudi k večji koncentraciji moči v vodstvih OZD. Preoblikovanje tozdov kaže tudi na premajhno načrtnost v razvoju organizacijske strukture OZD, kaže na ponovno vračanje na izhodišče, ne da bi poprej analizirali in povzeli dosedanje težave in izkušnje, ki bi rabile pri nadaljnjem usmerjanju organizacijskega razvoja. Ne smemo pa spregledati tudi dejstva, da ti procesi kažejo na določeno samostojno in (za njihove razmere in uresničevanje pragmatičnih ciljev) pravočasno reagiranje poslovodnih, vodilnih in strokovnih delavcev v OZD na notranje probleme in izzive okolja.

Ali gre torej pri preoblikovanju tozdov le za kvantitativne procese (zmanjševanje števila tozdov) in za zanemarjanje spreminjanja kvalitete odnosov? Ali gre le

⁸ »Glede oblik organiziranja bomo vztrajali na temeljni organizaciji združenega dela kot temeljni celici družbene reprodukcije, kjer se delo delavcev neposredno združuje z družbenimi sredstvi za delo in kjer se odloča o celoti pogojev in rezultatov dela v soodvisnosti z lastno in družbeno produktivnostjo dela, ...« (M. Gošnik na seji predsedstva RS ZSS, Delo, 5. 12. 1985).

»Temeljna organizacija združenega dela je bistvena prvina socialističnega samoupravljanja. V njej se delavci združujejo za uresničevanje svojih in družbenih interesov. V njih nastaja spoj med delom in upravljanjem. Tu prerašča osebno delo v združeno delo. Temeljna organizacija združenega dela je družbena celica sistema, v kateri delavec neposredno odloča o najpomembnejših vprašanih dela in upravljanja« (iz govora A. Marince na slavnostni seji ob podelitvi nagrad B. Kraigherja, Delo, 8. 1. 1986).

za novo obliko s staro vsebino ali pa gre pri tem za staro obliko s staro vsebino? Ali te reorganizacije pomenijo pot k optimalni temeljni organizaciji? Na ta in podobna vprašanja bo dala dokončne odgovore praksa in poglobljeno proučevanje te prakse. Toda gotovo je, da zanemarjanje uresničevanja samoupravnih ciljev v aktualnih organizacijskih spremembah združenega dela pomeni, da je organizacijski razvoj omejen le na uresničevanje ekonomskih ciljev. V tem smislu organizacijski razvoj ni več del družbenega razvoja, postane le del ekonomskega razvoja.⁹ Komu je v takšnih pogojih namenjena naloga usmerjati razvoj samoupravnih socialističnih odnosov? Ali pa je uresničevanje te naloge odloženo za kasnejše obdobje, obdobje brez ekonomskih težav?

LITERATURA:

- M. Babić (vodja projekta): Organizovanje i funkcionisanje radnih i složenih organizacija (raziskovalno poročilo), Institut za organizaciju i ekonomiku, Sarajevo 1984.
- M. Babić: Uloga i razvoj osnovne organizacije u sistemu udruženog rada, Samoupravljanje, št. 6/1983.
- Bilten družbenih pravobranilcev samoupravljanja SR Slovenije, št. 33/1983; št. 44/1984, št. 49/1985, št. 54/1986.
- E. Kardelj: Svobodno združeno delo, DZS, Ljubljana 1979.
- B. Kavčič, I. Svetlik: Izbrana poglavja iz sociologije dela, Delavska enotnost, Ljubljana 1979.
- B. Kavčič: a) Optimalna temeljna organizacija združenega dela, Organizacija in kadri, št. 7/1984.
- B. Kavčič: b) Organizacijska povezanost v delovni organizaciji, DDU Univerzum, Ljubljana 1984.
- B. Kavčič: Zakaj ukinjajo tozde? Teleks, 23. 1. 1986, št. 4.
- M. Knežević, M. Novak, P. Sikavica: Problemi funkcionisanja i razvoja samoupravnih organizacija, Informator, Zagreb 1985.
- L. Marković: Klasna borba i koncepcija razvoja, Naprijed, Zagreb 1978.
- Z. Mlinar: Raziskovanje, predvidevanje in usmerjanje razvoja v jugoslovanski družbi. V: Usmerjanje družbenega razvoja, DDU Univerzum, Ljubljana 1981.
- S. Možina, J. Florjančič, J. Gabrijelčič: Osebni, skupinski in organizacijski razvoj, Moderna organizacija, Kranj 1984.
- Skupina avtorjev: Ali je ukinjanje TOZD res gospodarska nujnost, Združeno delo, št. 1/1986.
- Statistični letopisi SR Slovenije v letih od 1976 do 1984, Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana.
- Statistični pregled dejavnosti družbenih pravobranilcev SR Slovenije v letu 1985, Ljubljana 1985 (tipkopis).
- R. Supek: Organizacija kao posrednik između pojedinca i društva. V: Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, Radnička štampa, Beograd 1972.
- Kot vire smo uporabljali tudi interna gradiva strokovnih služb družbenopolitičnih organizacij in gradiva strokovnih služb organizacij združenega dela v zvezi z (nameranim) spreminjanjem organizacijske strukture.

⁹ Kot ugotavlja Luka Marković (1978, str. 205) je razprava prenesena na teren, »na katerem se vsa vprašanja pojavljajo kot vprašanja ekonomske racionalnosti (ne pa kot vprašanja proletarske revolucije), prenesena je torej na teren favoriziranosti buržoazne misli in njenega, tekočega mišljenja, favoriziranosti, tekočih problemov.«

VANEK ŠIFTAR

Narodnoosvobodilno gibanje: samoupravljanje in povezanost med razrednim in nacionalnim (2)

Zaradi vsebine zastavljene teme je nujno treba dodati še nekaj besed o takratnem mednarodnem dogajanju. V prvih mesecih NOG so se stopnjevala zunanja prizadevanja kljub trdno dokumentiranim nasprotnim dejstvom, da bi NOG in njegovo udarno silo spravili pod četniško komando. Verjetno je bila to *delna cena* za poravnavo računov iz sovjetsko-nemške pogodbe.⁴¹

Od časa do časa so prihajala od Deda (kominterne) posamezna »opozorila«, a depeša, posebno vznemirljiva »informacija komufirane igre«, je prispela 5. marca 1942, »... da se u nekim padacima od strane Engleza i jugoslovenske vlade može naslutiti, da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmjerava ka sovjetizaciji Jugoslavije. Zašto vam je, na primjer, bilo potrebno, da obrazujete specijalnu proletarsku brigadu?«, ko pa je temeljna in neposredna naloga nacionalna osvoboditev. Bistvo vsega je na koncu depeše: »Mnogo vas molimo, da razmislite o čitavoj vašoj taktici i djelovanju i provjerite, da li ste učinili sa svoje strane sve što je mogučno, da se stvori istinski i jedinstveni nacionalni front svih neprijatelja Hitlera in Musolinija u Jugoslaviji radi ostvarenja jedinog zadatka – isterivanje osvajača i porobljivača, a ako ne, hitno preduzmite mjere i obavijestite nas.«⁴² Na ta izziv je Tito po informiranju nekaterih članov CK KPJ reagiral z odločno obrambo NOG kot revolucionarnega gibanja za narodno in socialno osvoboditev.

Vse jasneje je postajalo, da politika kominterne (Stalinova) ni usmerjena k revolucioniranju delavskega razreda po Evropi, ampak h kompromisom, da ne iztiri »stara lokomotiva«. Kardelj je v zadnjem času svojega življenja spet analiziral, zakaj Stalin ni verjel našim poročilom o NOB in o D. Mihailoviću, in je povzel: »Mislim, da je Stalin s takšno politiko iskal kompromis z zahodnimi silami na Balkanu za čas po vojni, dasi na račun naše revolucije. Očitno je bil razlog, da je še celo leta 1945 zahteval od nas, da priznamo kralja Petra II.« Pojasnil pa je

⁴¹ Tito M. Pijadeju 26. 3. 1942: »... jučer sam dobio telegram od Djede, u kojem nas obavještava da se pričekava s publikacijom našega proglašenja narodima Evrope dok se ne raščiste odnosi između sovjetske i jugoslovenske vlade u Londonu. Iz toga se vidi da je jugoslovenska (vlada) glavna smetnja što nije danas došla pomoć, a ne naša politika«. Djela ... t. 9/1979, str. 133. Ko pa so bila avgusta 1942 poslanstva sporazumno povilana v veleposlaništva, je Tito (11. 8. 1942) sporočil Moskvi: »Time se jako otežava naša NOB. Svi kolebljivi elementi i otvoreni neprijatelji naše borbe citiraju to ne kao priznavanje našoj narodnoj borbi sa strane sovjetske vlade, već kao priznanje politiki jugoslovenske vlade u Londonu«. M. Pijade: Izbrani spisi, t. 1, knj. 5, Bgd. 1966, str. 787.

⁴² Tito: Djela, t. 9/1979, str. 224.

⁴³ W. S. Churchill: »... nobena dežela ne želi doživeti krvave revolucije, ki bi bila potrebna skoraj povsod, da bi iz temeljev spreminila življenje, navade in mišljenje prebivalstva«. Druga svetovna vojna, Lj. 1964, str. 946.

tudi, kako je NOG ubiralo in si utiralo pot proti Stalinovi politiki, ki je gledal na problem Jugoslavije ». . . zlasti v sklopu znotraj protihitlerjevske koalicije« in zaradi tega so bile njegove zahteve razlagane kot nekaj taktični manever in jih sprejemali ». . . ne da bi reagirali nanje, in smo vodili svojo politiko, kakor je to terjal konkretni položaj v sami Jugoslaviji«. ⁴⁴

Zahodni zavezniki so se močno aktivirali proti silam osi, delno kot »odziv« na uspehe rdečearmejcev. Vodstvo NOG je ob nenehnih pratizanskih in frontnih vojaških akcijah odpravljalo sektašenje in z razvojem in izkušnjami ljudske oblasti, sodelujočih protifašističnih organizacij, delovnih množic, brodilo preko težav k vse bližnjemu neposrednemu cilju.

Aprilska seja CK KPJ v Jajcu je kritično obravnavala minevajoče obdobje in konkretizirani so bili določeni popravki linije in akcijskih usmeritev, kar se je že kmalu poznalo.

Na seji so potrdili že pred tem opredeljen odnos NOG do zahodnih zaveznikov. ⁴⁵ Kritično in jasno so opredelili tudi odnos do londonske begunske vlade kot zagovornice in podpornice bojevitega ravnogorskega četniškega gibanja proti NOG, D. Mihailoviča. Odkrito je postalo delovanje te vlade proti volji narodov okupirane Jugoslavije, da se borijo za nacionalno in socialno osvoboditev, torej proti obnovitvi predvojne monarhije. Na stališčih, kot so se izoblikovala in bila sprejeta, so temeljili tudi kasnejši avnojski sklepi. ⁴⁶

Osrednje vprašanje je bila tudi analiza konkretnega sektašenja, ki »ukazuje na izvjesna nepravilna tumačenja naše dosadašnje politike. Okupator, pritešnjen poletom oslobodilčakog narodnog ustanka, teži da oštricu narodne borbe odvrne od sebe, da ju pretvori u građanski, klasni rat«. ⁴⁷ Ukrepi z ostro kritiko so naslovljene spodbujali k politiki razvijanja bratstva in enotnosti na temeljih zbiranja vsega »što je pošteno i rodoljubivo u Crnoj Gori i Boki u jedinstveni front narodnog oslobođenja« in »stvaranje jedinstvenog NOF u svim zemljama Jugoslavije – to je osnovna zadaća svih komunista. ⁴⁸ Od III. državne konference KPJ ⁴⁹ – seveda z različnimi poudarki pomembnosti – sta uresničevanje in razvijanje narodnoosvobodilne fronte ena osrednjih nalog. V razvoju NOG, predvsem po določeni težji krizi v začetku 1942. leta, je postajalo vse jasneje, da bratstva in enotnosti ni mogoče trdno graditi samo s skupno oboroženo borbo, ljudsko oblastjo in nepovezanimi protifašističnimi organizacijami. Tito je opozoril tovariše v Hrvatski, da je NOF »garantija protiv svih pokušaja intriga sa strana koji s raznim ciljevima unose razdor i izzazivaju građanski rat u našoj zemlji«. ⁵⁰ Razvoj

⁴⁴ E. Kardelj: Spomini, Lj. 1980, str. 26–27.

⁴⁵ Narodi porobljene Jugoslavije (Proglas ob obletnici 27. marca), Tito: Djela: t. 9/1979, str. 135–141. Direktivno pismo CK KPH, prav tam, str. 214–215. Članek Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora, Djela, t. 10, str. 25–32.

⁴⁶ Kardelja ni bilo na seji in I. L. Ribar ga je 7. 7. 1942 obvestil: »Kar se tiče našega stališča nasproti tej vladi, to ostaja: kritika njene politike in odgovornosti za izzivanje medsebojnih spopadov v deželi, pa boj proti njej skozi konkretni boj proti Draži in drugim elementom, ki izdajajo in zavirajo razvoj boja v deželi.« DLRS, 11, str. 229. Tito Moskvi 16., 20. in 24. marca. V tej depesi: »Smatramo, da se obrazuje nova vlada od demokratskih elementov v zemlji i inostranstvu . . . « t. 9/1979, str. 122, 126 in 131

⁴⁷ Tito, Djela: Okružnom Komitetu KPJ za istočnu Hercegovinu . . . 15. 4. 1942, t. 10, str. 19–20. Direktivno pismo CK KPJ – CK KPH, 8. 4. 1942, t. 9, str. 211–215 in Otvoreno pismo svim organizacijama i članovima KPJ u Crnoj Gori in Boki . . . 12. 4. 1942, t. 10, str. 11–16.

⁴⁸ V prvem odprtem pismu in članku KPJ i ko su sve saveznici okupatora.

⁴⁹ Je beseda »o jedinstvenom frontu radnika i seljaka i siromašnih slojeva protiv vlasti kapitalističkih eksploatatora i za radničko-seljačku vladu«, Istorijski arhiv KPJ 11, Bgd, str. 84.

⁵⁰ Tito: Djela, Centralnom komitetu KPH, t. 9/1979; str. 209–210 in PK KPJ za Makedoniju, t. 13/1982, str. 192.

NOG je potrjeval: brez NOF so uspehi manjši zlasti v času, ko so četniki na teritorijih, odkoder so bili pregnani, začeli ustanavljati svoje »oblastne organe«, ki so močno škodovali in ovirali delo aktivistom NOG. Iz izkušenj v Sloveniji in deloma drugod je NOB bila in postajala vse glasnejša ljudska demokratična vest in protitež birokratizaciji partije in ljudske oblasti. Kardelj je že jeseni 1941 pisal tovarišem v Sloveniji: »Kolikor bolj se bo razvijalo partizansko gibanje, toliko bolj jo (OF) boste morali ceniti kot pomembno poročstvo za čistočo zaledja.«⁵¹

Kaj kmalu po drugem avnojskem zasedanju, v borbi za mednarodno priznanje nove Jugoslavije je NOF dobivala izreden pomen, ko so se v njej združevale nekateri v Srbiji obnovljene politične stranke.⁵²

Kidrič je o politični vzgoji narodnih množic in o kadru zapisal 1944. leta: »Zanemariti politično plat NOO bi za naš kader pomenilo izgubiti se v sedanjem odločilnem času povsem v suhem upravnem prakticismu in ostati nepripravljen na velike dogodke in naloge.«⁵³

V Sloveniji sta razvoj in trdnost OF neposredno povezana z organizacijo delavskega razreda v delavski enotnosti (DE). Občasno se je v partijskih dokumentih pojavljalo opozorilo na tovrstno organiziranje delavcev.⁵⁴

Zaradi pravilne in pravične ocene vloge delavskega razreda v NOG nikakor ni mogoče prezreti delavske enotnosti in njegove velike, predvsem tehnične pomoči iz okupiranih (zamrežene Ljubljane) mest partizanskim enotam in sploh NOG.

Po roški ofenzivi je bila novembra 1942 v Ljubljani s konstituiranjem Glavnega odbora DE uresničena zasnovana zamisel na osvobojenem ozemlju. Odločilna sta bila dva razloga: . . . »ker se je preveč zanemarjal stik z delovnimi množicami, predvsem z njihovimi nacionalnimi problemi . . . in med delavstvom, se je premalo negovala tudi njihova zavest o njihovi zgodovinski vlogi«. K temu je Kardelj še zapisal, da slovensko delavstvo predstavljajo: KPS, skupina krščanskih socialistov in predstavniki svobodnih strokovnih organizacij. Tako »odločilni vodilni delež pri NOB daje slovenskemu delavstvu pravico, da odločilno posega tudi v ureditev slovenskega političnega in socialnega življenja po osvoboditvi.«⁵⁵ B. Kidrič je kot drugi razlog konstituiranja navedel, da je »delavski razred postal sposoben prevzeti na svoja pleča usodo bodočnosti slovenskega naroda, naroda proletarca«, kar pa je tudi pomenilo utrditi »hegemonijo delavskega razreda in KPS v OF.«⁵⁶ To se je kmalu izkazalo s sprejetjem Dolomitske izjave kot enega bistvenih pogojev za uresničevanje in nadaljevanje socialne revolucije. Delavska enotnost ni bila samo na papirju, saj je šele ona »dvignila in mobilizirala delavstvo

⁵¹ Kardelj 17. 10. 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-2/1971, str. 366. Kardelj Titu 7. 10. 1942 » . . . vendar se je sedaj pokazal ves pomen naše OF. Če tega ne bi bilo, bi danes bili v popolnoma istem položaju, v katerem je bila Srbija po ofenzivi v preteklem letu«. Jesen 1942, Lj. 1963, str. 20 in istemu leta 1943 » . . . Ti pišeš v svom pismu, da se čudiš, kako posledice niso bile teže, obzirujo na postojanje OF. U stvari je baš postojanje OF omogočilo da smo tu veliko neprijateljsku ofenzivu preodjeli. Da nije bilo OF, mi bi danas bili – jednako kao u Srbiji i Crni gori i Hercegovini – potisnuti iz zemlje i nalazili bi se možda sa svega dvije brigade možda kod vas«. DLRS, 5/1978, str. 127.

⁵² Na drugi skupni seji NKOJ in predsedstva AVNOJ (19. 1. 1944) je E. Kocbek predlagal, da je treba »dati osvobodilnemu gibanju organiziran značaj in ustanoviti enotno osvobodilno fronto kot organizacijo«. Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, Lj. 1973, str. 376.

⁵³ B. Kidrič: Izbrano delo, druga izdaja, 2 knj., 1978, str. 147.

⁵⁴ CK KPJ – CK KPS, 10. 1. 1942. »Učvrščujete zvezo s tistimi elementi, ki so nam najbliže, zlasti pa z delavsko enotnostjo«. DLRS, 1, str. 271. Kardelj Titu 29. 3. 1942, da » . . . odbori DE po tovarnah nastopajo pravtako ponekod kot že oblast«. Prav tam, str. 324.

⁵⁵ Jesen 1942, Lj. 1963, str. 263-5 in še v pismu Titu 12. 1. 1943, prav tam, str. 551.

⁵⁶ Prav tam, str. 585.

za OF«. ⁵⁷ Vsekakor pa je premalo znana in omenjena dejavnost DE v protifašističnem gibanju v Trstu in pri neposrednem osvobodilnem boju.

Nikakor ne bo odveč ponoviti: »... upravljanje tovarn na osvobojenem ozemlju pa so prevzemali sami delavci« – malo je sicer bilo tega – »... vendar je le zadoščalo, da je tako nastala ne samo ideja, marveč tudi začetna praksa samoupravljanja«. ⁵⁸

V Sloveniji so se spomladi 1942. leta zaostri razredna nasprotja in IOOF je temu ustrezno reagiral ter objavil Odlok o povrnitvi osebne in materialne škode, nastale v slovenskem osvobodilnem boju. ⁵⁹ Vso to škodo bo po osvoboditvi povrnil slovenski narod predvsem »iz zaplenjenega premičnega in nepremičnega premoženja tujih nasilnikov in njihovih domačih pomočnikov – petokoloncev in narodnih izdajalcev«. Odlok je imel določen političen učinek, vendar le za bodočnost. Ljudska oblast pa je morala sprejemati tudi konkretne ukrepe proti sovražniku v interesu NOG. Tako je IOOF še istega meseca objavil odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov v povračilo škode, povzročene po okupatorjih. ⁶⁰ Določeno je bilo, da se razlastijo veleposestva z inventarjem brez odškodnine. Terenski odbori OF (kot organi oblasti) so bili pooblašteni, da z vojaško pomočjo takoj nadomestijo škodo, ki jo je povzročil okupator z odvzemanjem potrebnih sredstev. Odlok ni ostal mrtva beseda, saj je Kardelj že maja sporočil Titu, da so »partizani in kmetje že konfiscirali nekaj posestev«. Na osvobojenem ozemlju OF ustanavlja »posebne kmečke odbore, ki so prevzeli gozdove v skupno uporabo, zemljo na partizanskem ozemlju obdelujejo kolektivno, vprašanje razdelitve pa je preloženo na poznejši čas«. ⁶¹ O izkoriščanju razlaščenih gozdov sta bila v začetku junija objavljena posebna uredba in še Odlok o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih Kočevarjev – Nemcev. ⁶²

Na partijski konferenci na Cinku (5.–8. julija 1942) je Kidrič pojasnil: »Danes smo res skoro v popolnem razmahu agrarne revolucije, vendar pa še ni razglašena kot agrarna revolucija, ker današnji tip še ni demokratična revolucija na prvem mestu, današnji tip je osvobodilna vojna, ki se povezuje z elementi demokratične revolucije. Mi izvajamo razvoj, sproščamo samo toliko elementov demokratične revolucije, kolikor to zahteva osvobodilna borba.« Ničesar pa ni prikrival o nadaljnji, kasnejši agrarni reformi tudi na cerkveni posesti. ⁶³

Kljub določenemu prehitovanju ali občasnemu zaostajanju so bili zaradi vse jasnejše spremembe nosilca oblasti opravljeni določeni posegi tudi v zelo občutljive temelje tedanje družbe.

Nacionalni organi kasnejših federalnih enot so se ustanavljali nekoliko neenakomerno, vendar z rastjo NOO in pretežno tudi iz njih, saj so bili NOO skupno z AVNOJ seveda najvišji na svojem teritorialnem območju.

Vrhovni plenum OF slovenskega naroda se je že sredi septembra 1941 konstituiral v SNOO in takoj ob tem izrazil z odloki, času in razmeram ustrezno stopnjo suverenosti slovenskega naroda. Skladno z načeli, izraženimi v že objavljenih geslih OF, je tudi opredelil odnos do skupnosti narodov Jugoslavije in

⁵⁷ Tone Fajfar: *Odločitev*, druga dopolnjena izdaja, Lj. 1981, str. 290.

⁵⁸ E. Kardelj: *Problemi socialistične graditve*, XI/1985, str. 324.

⁵⁹ Slovenski poročevalec (Sp), 9. marca 1942, DLRS, 1/1952, str. 311.

⁶⁰ Slovenski poročevalec (SP), 6. aprila 1942, prav tam, str. 316.

⁶¹ DLRS, 2/1964, str. 83.

⁶² Prav tam, str. 144–45 in 154–55.

⁶³ DLRS 2/1964, str. 267.

begunske londonske vlade; saj le on »predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju«. Kot predstavniški organ slovenske suverenosti⁶⁴ uresničuje vlogo in enotnost narodov Jugoslavije, stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije. »Konkretno uresničenje te zveze pa je odločitev, da se vojaški zbor slovenskih partizanskih čet vključi »kot sestavni del v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije . . . in operira pod poveljstvom Glavnega štaba . . .«

Poleg operativnega vodenja iz centra slovenskih vojaških enot so bili borci iz Slovenije po enotah širom Jugoslavije in nasprotno. Vrhovni štab je po roški ofenzivi poslal v pomoč nekaj izkušenih komandantov. Nerazumljivo pa je v našem času odstotno ugotavljanje borcev po njihovi narodnostni pripadnosti, saj so se mnogi izjavljali po pokrajini prebivališča in ne toliko po materinem jeziku ali narodnosti. Ne bo odveč Kardeljevo pojmovanje (v odgovoru Titu) enotnega vojaškega sodelovanja: »Primer sa Bosnom tu ne može da izdrži, jer je i naše centralno oslobođeno područje u Bosni istovremeno rezultat *partizanske* akcije po ostalim zemljama Jugoslavije. Bez te akcije ne može se zamisliti oslobođenog područja u Bosni . . . Treba naše snage posmatrati kao sastavni deo opšte naše NOVJ, a na kao posebnu jedinicu, pa će se videti, da su zadaće naše slovenačke vojske posebne.«⁶⁵

Kmalu za konstituiranjem SNOO je bil imenovan Glavni NOO za Srbijo in podoben organ za Črno goro, Boko in Hercegovino.⁶⁶ Glavni NOO za Srbijo ni mogel zaradi okupacije osvobojenega teritorija razviti večje aktivnosti. V sorazmerno kratkem času pa je bil po navedenih organih ustanovljen iniciativni odbor protifašističnega sveta Hrvatske.

V delovanju SNOO (oziroma Vrhovnega plenuma OF in njegovega IO) so zaznavni nekateri elementi samoupravljanja, ki so bili že omenjeni pri KNOO. Pri sprejemanju in odločanju ter izvajanju so aktivno sodelovali predstavniki 18 sodelujočih skupin v OF. Nekatero skupino so nekaj časa imele tudi svojo hierarhično organizacijo in posebna sredstva informiranja. Poleg tega pa so, če je bilo le mogoče, o sprejetih sklepih razpravljali aktivisti OF s širših območij.

V Sloveniji so bila zaradi nerešenega nacionalnega vprašanja pogosto v ospredju prav ta občutljiva vprašanja, ki so bila za strnjen enoten razvoj NOG tudi najpomembnejša.⁶⁷ V osrčju napadov je bila seveda KPS, ker so na vse načine potvarjali odnos komunistov do naroda in pojmovanja narodnega vprašanja. CK KPS je z letakom pojasnil v prvi polovici 1942 odnos komunistov do narodnostnega vprašanja in ponovno opozoril na sklep predstavnikov treh mejnih partij iz

⁶⁴ Kot tak organ je IOOF tudi izdal 14. 6. 1942 odlok o odlikovanju in jeseni 1942 je Kardelj pisal Leskošku: »Ne razumem nikakor, da niste doslej odlikovali niti enega partizana za hrabrost« – Jesen 1942, Lj. 1963, str. 463. Predsedstvo SR Slovenije podeljuje odlikovanje SRS – čl. 379, tč. 6 Ustave SRS – enako tudi v drugih republiških ustavah.

⁶⁵ 12. I. 1943, DLRS, 5/1978, str. 139–140.

⁶⁶ Med nalogami NOO za Črno goro in Bokov. . . »Da organizuje, izgradi in poveže sve NOO (. . .), da ih podigne na stopen prave narodne vlasti . . .« 8. 2. 1942 in v Proglasu NOO za Hercegovino (17. aprila 1942); že dalj časa se je čutila potreba, da se formira centralni NOO . . . »kjoji bi rukovodio svim NOO i stvorio još čvršće jedinstvo narodne vlasti . . .« B. Petranović, M. Zečević: Jugoslavija 1918/1984, Bgd. 1985, str. 472, 473–4.

⁶⁷ Poročilo CK KPS – CK KPJ – druga polovica dec. 1941: »JO bo izdal »Magno charto slovenskih pravic«, kjér bo odkrito napadel Kreka in z. I. vlado ter poudaril: a) o svoji usodi, zunanjih odnosih in notranji ureditvi bo odločal slovenski narod sam; b) slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov z. itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, všteti pravico do odcepitve . . .« (okrajšava V. Š.), DLRS, 1/1962, str. 233. B. Petranović: . . . konačan program OF donet je novembra 1941 pod imenom Temeljne točke OF, kojima su početkom 1942 dodate još dve točke« (pravilno, 21. dec. 1941, tč. 8 in 9), Revolucija i kontrarevolucija (1941–1945), Bgd. 1983, knj. II, str. 46.

leta 1934.⁶⁸ Z aprilskim proglasom (1941. leta) je partija pozvala vse v skupno borbo za nacionalno in socialno osvoboditev vseh Slovencev; posebej še s teritorijev, ki so bili z versajsko mirovno pogodbo odrezani od matične dežele. Poziv je prav tako veljal vsem manjšinam na celotnem slovenskem ozemlju. Toda, kje naj bodo bodoče meje slovenskega naroda? Maja 1942 je CK KPS⁶⁹ z odgovorom potrdil že večkrat poudarjeno načelo: »podarjene svobode ni za nikogar in vprašanje bodočih meja je vprašanje današnje oborožene borbe slovenskega naroda in dejanske krepitve slovenskega partizanstva«.

Ob četniški težnji po obnovi monarhije so krožile po terenu želje po separatiistični vključitvi Slovenije v zamišljeno federacijo iz poslednjega obdobja že umirajoče avstroogrske monarhije. Skladno s statusom OF oziroma SNOO je IO OF maja 1942 objavil Izjavo o londonski vladi⁷⁰ v kateri je D. Mihailović minister vojske v domovini. IO OF zahteva očiščenje vlade takih, kot je Mihailović, in njemu enakih in v taki vladi bi morala predstavljati slovenski narod OF, saj le ona predstavlja oblast na slovenskem ozemlju. Po presoji konkretnih dejstev o delovanju londonske vlade proti NOG IO OF ugotavlja, da ta vlada »ne more resnično predstavljati interesov narodov Jugoslavije sploh, slovenskega pa še posebej. Zato izjavlja IO OF, da ne bo imel nobenih odlokov londonske jugoslovanske vlade za legalne-vse dotlej, dokler bo ta vlada v doseganju sestavi, kjer odločajo izključno samo sovražniki slovenskega naroda in delovnega ljudstva.« Hkrati pa IO OF izraža željo po skorajšnjem oblikovanju takšne »vlade narodov Jugoslavije, ki bi bila dejanski izraz teženj in razpoloženja ljudstva.«⁷¹

V Sloveniji se je na osvobojenem ozemlju začela v skladu z danimi možnostmi delitev politične (OF) in civilne oblasti (NOO) od spodaj navzgor. IO OF je razpisal volitve za zbor odposlancev NOO (vsak bi imel le enega delegata), ki naj »bi tvorili prvi slovenski parlament« (B. Kidrič). Z razpisom pa ustanovil tudi Narodnoosvobodilni svet kot vlado, ki jo bo potrdil zbor. Vlada je imela tista poverjeništa, »ki so bila za osvobojeno ozemlje najpotrebnejša« (B. K.), s posebnim poverjeništvom za zvezo z jugoslovanskimi narodi.⁷² Pomen tega poverjeništa je pojasnil Kidrič, da je s tem »dano jamstvo, da bo nova Jugoslavija zgrajena na načelu samoodločbe narodov, na prostovoljnem soglasju popolnoma enakopravnih narodov«. Nekateri (Kardelj, B. Zihler) niso bili prav nič navdušeni

⁶⁸ DLRS, 1/1962, str. 169–171.

⁶⁹ DLRS, 11/1964, str. 57.

⁷⁰ DLRS, 11/1964, str. 71–73 – Kardelj jo je poslal 18. maja Titu; prav tam, str. 82.

⁷¹ J. Broz Tito: Sabrana djela, t. 7., str. 93–94.

M. Stanišić trdi, da je partija avgusta 1941 »formirala Narodni komitet oslobođenja, neku vrstu vlade u zemlji, kao pandan izbjegličkoj vladi«. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Socijalizam, 7–8/1985, str. 1026. V isti številki o tem pravilno D. Živković, str. 1082.

V jeseni 1942. leta je postalo vprašanje vlade spet aktualno. Vrhovni štab je oktobra formiral po sprejemu Bihaških predpisov o NOO začasni upravni odsek z nalogo »davanje direktiva NOO, pomaganje NOO, da postanu stvarni organi demokratske narodne vlasti«. V njegovi pristojnosti je bil tudi nadzor nad njihovim delom. Tito: Djela, to. 12/1982, str. 162. Po oceni mednarodnih razmer in odnosov ter razvoja celotnega NOG je Tito 12. nov. sporočil kominterni »Mi sada formiramo nešto kao vladu, a zvaće se: NKOJ – t. 12., str. 232. Odgovor je kmalu prispel: »Nemojte smatrati taj komitet kako nekakvu vladu, već kao politički organ NOB. Nemojte se suprotstavljati jug. vladi u Londonu. Na ovoj etapi nemojte postavljati pitanje ukidanja monarhije. Ne postavljajte parolu republike. Pitanje o režimu u Jug., kako ga vi shvatate, rješavaće se posle razbijanja it. – nem. koalicije i poslije oslobođenja zemlje od okupatora« . . . t. 12, str. 297, tč. 248. Tito je 16. novembra informiral Kardaļa: »Tako vijeće stvorioće se takođe u nacionalnom okviru Hrvatske, a kasnije i u drugim krajevima kada bude moguće. Da li ćete vi zadržati OF umjesto vijeća ili ne, to je vaša stvar. Ja mislim da OF može mirne duše da ostane, a IOOF kao vlast za Sloveniju« . . . t. 13/1982, str. 17.

⁷² dr. V. Š.: Razvoj ljudske oblasti . . . Mb. 1976, str. 99, 102–3.

nad to »vlado«, ki pa je do roške ofenzive delovala zelo uspešno in učinkovito. Titovo stališče do takih organov po pokrajinah pa je bilo že navedeno.

Poleti 1942 (prvo večje slovensko osvobodeno ozemlje) je bila med ljubljanskimi meščani zelo živahna razprava o nekaterih v NOG še ne dovolj pojasnenih vprašanjih, ki bi pa lahko pomembneje vplivala na opredelitev sredincev – upoštevanja vreden dejavnik za popolnejšo množičnost NOG in nadaljevanje diferenciacije v odnosu do nacionalne in socialne osvoboditve.⁷³

Za reševanje nacionalnega vprašanja med NOG v Jugoslaviji je pomemben mejnik prvo zasedanje Avnoja, ki pa se ga ni mogla udeležiti slovenska delegacija, zato je IO OF sprejel (avtor E. Kardelj) in objavil poseben Komunique.⁷⁴ Udeleženci prvega zasedanja so ugotovili in z resolucijo potrdili uspehe, ki so jih dosegli vsi narodi Jugoslavije v oboroženi borbi proti okupatorjem in njihovim pomagačem. Uspehi so veliki, ker so se borili za svojo čast, svobodo in neodvisnost. Resolucija, še bolj pa Proglas narodom Jugoslavije, izražata prve jasnejše obrise nove Jugoslavije na temelju NOO, ki so v svojem razvoju »postali organi ljudske demokratične oblasti in se potrdili kot izraz enotnosti ljudske oblasti za osvoboditev izpod fašizma«. Delegati so zaradi mednarodnih odnosov, predvsem Sovjetske zveze in Velike Britanije, opredelili AVNOJ kot politično predstavništvo in s tem kot zedinjevalni dejavnik narodov Jugoslavije za »nacionalno in socialno osvoboditev« (tč. 9 Resolucije), ki pa je delo vseh in vsakogar posebej. Opozorili so, da bo le z doslednim uresničevanjem pravice do samoodločbe s pravico do odcepitve »naša zmaga popolna«. ⁷⁵ Sprejeta dokumenta sta »napovedala« že vsebino odlokov, ki so bili sprejeti na drugem avnojskem zasedanju.

Iz Komuniqueja OF preoptimistično diha (ustavotvorna skupščina kot Kardelj naziva zasedanje) vsebina dokumenta s konkretizacijo bodočnosti.⁷⁶

Kmalu po končanem zasedanju je bila Bihaška republika okupirana in intenzivno načeto delo Avnoja, predvsem njegovega IO, je kmalu zamrlo.⁷⁷

⁷³ Poročilo B. Zihlerja 25. 9. 1942 E. Kardelju: opozarja, da se v zvezi s pravico do samoodločbe in odcepitve »do onemoglosti poudarja odcepitve« – ali to načelo ni pojasnjeno in v kakšnih konkretnih oblikah se bo lahko vse to uveljavljalo. Pojasniti bi bilo treba perspektive naše nacionalne revolucije – kako si predstavljamo prehod v novo stanje«. DLRS, 3/1966, str. 254–260. O tem je pisal B. Kidrič: Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, 2. 5. 1942, DLRS, 11/1964, str. 51–55. Na osvobodjenem ozemlju in tudi kasneje je prihajalo v IO OF zaradi sektašenja in perspektivnega razvoja »do mnogih nevarnih trenj z zavezniki, zlasti krščanskimi socialisti«, Kardelj I. L. Ribarju. O tem tudi Tone Fajfar: Odločitev, Lj. 1981, str. 267, 282–3 in E. Koebek: Listina, Lj. 1967, str. 51, 63–4.

Na nekaj sproženih vprašanj je odgovoril s tehtnim sestavkom M. Stermecki: KPS in Jugoslavija. DLRS, 11/1964, str. 437–411. Kidrič je sredi dec. 1942 navedel v poročilu CK KPJ: »... IO OF izdeluje platformo pravic in svoboščin slovenskega naroda in slovenskih ljudskih množic v novi svobodni Jugoslaviji. To platformo, ki bo istočasno agitacijsko in propagandistična slika tega, kako bo OF uredila najbližjo prihodnost slovenskega naroda in ljudstva, bomo dali na diskusijo širokim ljudskim množicam ... ponovnemu šklencanju. V. plenuma OF »Jesen 1942, Lj. 1963, str. 585–586.

⁷⁴ Komunique IO OF ... Razvoj ljudske oblasti ... Mb. 1976, str. 109–112.

⁷⁵ »Naša zmaga bo popolna tedaj, če se bodo čutili vsi narodi Jugoslavije v svoji osvobodjeni deželi kot svoj na svojem. Če bodo sami prek svojih svobodno s svojo voljo izvoljenih narodnoosvobodilnih odborov, s solidarnim delom vseh kakor tudi z organizacijo vseh vej našega gospodarstva zagotovili vse pogoje za sistem, ki jim bo nudil možnost, da uresničijo resnično in pravo demokracijo in da zgrade svobodno, neodvisno in bratsko skupnost« ... Razvoj ljudske oblasti ... str. 266.

⁷⁶ »V skupnem boju so narodi Jugoslavije izločili iz svojih vrst vse tiste protiljudske elemente, ki so prej več kot dve desetletji s svojo protiljudsko politiko onemogočali resnično sodelovanje teh narodov na bazi enakopravnosti in s samoodločbo. V to novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo vstopil kakor 1918. leta, kot narod brez zasluga in brez pravic, kot narod, ki so mu drugi kovali usodo in ustavo« ... Razvoj ljudske oblasti ... str. 110.

⁷⁷ Kardelj in Žujović sta 7. 9. 1943 po izčrpnih pogovorih z dr. I. Ribarjem in drugimi hrvatskimi ter slovenskimi voditelji poslala Titu depšo predvsem o Avnoju in njegovem IO. Sporočata, da sta organa neefikasna. Deželna sveta: ZAVNOH in SNOO sta na svojih območjih, kar zadeva njun pomen, presegla Avnoj, ki je postal nepomemben privesek Vrhovnega štaba in nima med ljudstvom nobene avtoritete. Predlagala sta izpopolnitev Avnoja z vplivnimi ljudmi iz HSS,

Naslednji meseci, in sploh leto 1943, je doba izredno težkih bojev in odločilnih zmag na jugoslovanskih tleh in zaradi zmage pri Stalingradu ter nezadržnega napredovanja Rdeče armade in kapitulacije Italije je bilo NOG vse vidnejše v mednarodnem dogajanju.

Skladno z načelom, da se narodi in manjšine borijo za svojo in skupno nacionalno in socialno osvoboditev, uresničujoč načelo samoodločbe na temelju bratstva in enotnosti, so se vse močnejše aktivirala že ustanovljena nacionalna politična (tudi že z močnimi elementi vodilne oblasti) protifašistična vodstva. Med NOB se je nacionalno vprašanje pojavljalo celovito (področje kulture, šolstva, umetnosti itd.) in kot tako tudi reševalo v pogojih NOG in narodnoosvobodilne borbe. Tako pa je NOG dobivalo izredno vsebinsko širino in nastajale so možnosti za sodelovanje vseh slojev in strokovnjakov.

Ker na nacionalno etničnih območjih še niso bili ustanovljeni protifašistični sveti (izjema BiH, kjer je bilo upoštevano etnično teritorialno načelo), jih je s politično akcijo pospeševal CK KPJ.⁷⁸ Približevalo se je drugo zasedanje, ki je bilo že napovedano v Bihaću. Sklic Avnoja je bil nujen tudi zaradi razvoja že oblikovanih bodočih federalnih enot, ki pa so se razvijale brez državnopravne povezanosti, čeprav je med skupno borbo »v praksi nastal federalni odnos med posameznimi narodi« (E. Kardelj).

Od Kočevskega zbora do drugega zasedanja Avnoja so se zvrstila zasedanja protifašističnih svetov in drugih ustreznih teles (Glavni štab Makedonije). Povsod so razpravljali o doseženih uspehih in zavzemali vsebinsko pomembna stališča do avnojskega zasedanja ter zanj vilola oziroma imenovala ustrezno število delegatov. Ta zasedanja so bila dejanski izraz uresničevanja samoodločbe slehernega naroda, ki si je to pravico priboril sam z velikimi žrtvami skupno z drugimi.

Dosledno – sicer z nujnimi posebnostmi – so na teh zasedanjih ocenjevali in določali notranjo ureditev v predvidenih federalnih (dejansko že delujočih) enotah. Vsekakor pa so bila najpomembnejša stališča do skupne države. Povsod so odrekli pravico londonski vladi in kralju, da jih predstavljata in zastopata, jasno je bilo izraženo v sprejetih dokumentih, naj bo bodoča država federativna na temelju enakopravnosti vseh narodov in demokratične ljudske oblasti. Na teh načelih so tudi opredeljevali odnose med pripadniki posameznih narodov, ki živijo zunaj svoje matične enote. Partija je svoje jasno stališče opredelila tudi v objavljenem Proglasu ob 26-letnici oktobrske revolucije.⁷⁹ Odposlanci slovenskega naroda so na zboru v Kočevju posebej razglasili suverenost slovenskega naroda in odobrili, da je IO OF v imenu suverenosti slovenskega naroda stopil v Avnoj. Kasneje je

iz Srbije in Slovenije . . . , kar najhitreje je treba sklicati plenarno zasedanje Avnoja . . . predsednik naj bi bil Tito . . . Avnoj ne bi smel biti zgolj reprezentativno telo, nanj bi bilo treba prenesti pomembne naloge, tako se kasneje ne bi moglo zgoditi, da bi nam ljudstvo očitalo, da smo uvedli vojaško diktaturo (po viru nemške prisluškovalne službe iz Beograda).

Tito je 9. septembra že odgovoril Kardelju (tega ni v 16. zvezku zbranih del, Bgd. 1984), da je treba Avnoj hitro izpopolniti in reorganizirati. V pismu Titu dr. I. Ribar (14. 9. 1943): »Po mojem mnenju je skrajni čas, da AVNOJ, in še zlasti IO izpopolnimo. Takšni, kakršni smo, resnično nismo tisto, kar bi v tem času morali biti. AVNOJ-a na Hrvaškem ni čutiti, pa ne le med Hrvati, temveč tudi med Srbi. ZAVNOH je edino politično in vodstveno telo, ki deluje . . . Moraš me razumeti, kajti moj osebni položaj je težaven. Rad bi delal, a nimam s kom . . . AVNOJ čakajo velike naloge.« Sporoča mu še, da se strinja s predlogi, ki sta mu jih poslala Kardelj in Žujović.

⁷⁸ Seja CK KPJ, 15–18. 10. 1943, zapisnik 11/4, B. Petranović . . . Jugoslavija 1918–1984 . . . , str. 524–5.

⁷⁹ Kočevski zbor – Zbor odposlancev . . . dr. V. Š.: Razvoj ljudske oblasti, Mb. 1976, str. 128–141. Proglas CK KPJ, nov. 1943, B. Petranović, M. Zečević: Jugoslavija 1918/1984, Bgd. 1985, str. 527–8. Proglas Glavnog štaba NOV in POJ, Proglas 2. zasedanja ZAVNOH, Resolucija o osnivanju ZAVNO C. G. i Boke, Proglas ZAVNO BiH, Resolucija o osnivanju ZAVNO Sandžaka – vse v L. Geršković, H. Sirotković: Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Zgb. 1983, svz. 1, str. 121–2, 189, 214–219, 224, 227–231.

Kidrič ocenil, da je Kočevski zbor »na slovenskih tleh in s slovenske strani rešil jugoslovansko vprašanje v smislu bistvenih koristi slovenskega naroda in v smislu skupne domovine vseh jugoslovanskih narodov . . . , za kar se je slovenska delegacija v Jajcu brez pogajanj z drugimi delegacijami brez trgovanja in kupčevanja, v popolnem sporazumu vseh svobodoljubnih narodov Jugoslavije, svobodno in po svoji najboljši narodni vesti izjasnila.«⁸⁰

Z nacionalnega vidika pomembna in kot izpolnitev poziva l. 1941 k skupnemu boju, sta dokumenta – Vrhovnega plenuma OF in ZAVNOHA o priključitvi etničnih teritorijev, ki so bili po versajski mirovni pogodbi priključeni Italiji.⁸¹ Z dokumentoma je bila zajamčena italijanski manjšini avtonomija na priključenem ozemlju. Tito je hitro posredoval pri Glavnem štabu Hrvatske: možna je kvečjemu kulturna in ne politična avtonomija, ker manjšina ne živi na strnjem teritoriju. Ker pa akt posega na mednarodno področje, bi ga moral podpisati AVNOJ, predsedstvo ZAVNOHA pa sopodpisati: »Inače to neče imati važnosti pred stranim silama i znači separatizam protiv kojeg su svi saveznici.«⁸² Z avnojskim Odlokom o zgraditvi Jugoslavije na federativnem načelu se »narodnim manjšinam v Jugoslaviji zagotavljajo vse narodnostne pravice« (tč. 4).

Glede na celoten razvoj do zasedanja je utemeljena Titova misel, da so bili avnojski sklepi »pravzaprav rezultat sklepov predstavniških teles posameznih jugoslovanskih narodov, sklicanih pred zasedanjem v Jajcu«.⁸³ Nasprotno bi pomenilo zanikanje dotedanjih prizadevanj in uspehov v skupni borbi za uresničevanje samoodločbe ne samo glede odnosov do drugih narodov, ampak tudi glede notranje ureditve, kar je bilo posebej izraženo z odloki posameznih federalnih enot. Iz dozda opisanega uspešnega razvoja je nedvomno, da so hkrati nastajale federalne enote in federacija, saj je bilo eno pogoj drugemu za revolucionaren razvoj NOG. V dokumentih se stalno ponavlja usmeritev k federativni ureditvi in precej časa se skoraj ne omenja federacija. Ni treba veliko razlagati, da federacije ni brez federativne ureditve. Če se razprave opletajo okrog nezapisane besede federacija, bi bilo dobro prisluhni, in se še da, kako so bili borci in udeleženci NOG informirani na raznih sestankih, političnih tečajih in šolah o federativni ureditvi in federaciji. Vedeli so in verjeli ter za to tudi umirali, da bo nova federacija vsekakor vsestransko boljša domovina, bolje urejena kot pred vojno.

Pred drugim zasedanjem ni bilo mogoče dokončno rešiti nekaterih, sicer ves čas prisotnih vprašanj po načelu samoodločbe. Ni mogoče prezreti, da naše NOG ni imelo nobenih osvajalnih ciljev čez mejo okupirane Jugoslavije. Priključitev etničnih ozemelj, odrezanih z mirovnimi diktati, je bila pretežno zadeva osvobodilnega gibanja tamkajšnjih prebivalcev, seveda ob predvem politični pomoči NOG matičnega naroda. Proti koncu vojne se je zgubljala akcijska parola o balkanski federaciji in konkretna prizadevanja Vukmanovića-Tempa⁸⁴ za usklaje-

⁸⁰ B. Kidrič: Zbrano delo, knj. 2, Lj. 1978, str. 86.

⁸¹ Proglas Vrhovnega plenuma OF slovenskega naroda – 16. 9. 1943, dr. V. Š.: Razvoj ljudske oblasti . . . Mb. 1976, str. 125. Odjuka ZAVNOH-a o priključenju Istre, Rijeke . . . B. Petranović, M. Zečević: Jugoslavija 1918/1984, Bgd. 1985, str. 535–36 – v tej zbirki dokumentov ni zaveden slovenski.

⁸² Tito: Djela, t. 17/1984, str. 3.

⁸³ J. B. Tito: Borba, 1. dec. 1968.

Dr. I. Ribar je končal svoje poročilo o delu IO AVNOJ: »Iz vsega zgoraj povedanega sledi, da odloki, ki jih bo danes sprejel AVNOJ na podlagi teh ljudskih zahtev, ne bodo imeli nikakršnega konstitutivnega, temveč samo deklarativni značaj«. Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, Lj. 1973 str. 158.

⁸⁴ S. Vukmanović-Tempo: Revolucija koja teče, Bgd. 1971, str. 354–5 in 359–60 in Memoari, kampanja ili polemika, Bgd. 1985, knj. 3, str. 149–151. Ni še povsem jasno, kolikšen je bil Titov delež pri tem Vukmanovićevem prizadevanju.

vanje osvobodilnega gibanja v okviru balkanskega štaba je Tito odločno zavrnil, ker bi to bilo škodljivo zaradi mednarodnih odnosov, in končno ». . . u okviru svojih nacionalnih granica moraju da postoje rukovodeći centri, koji mogu saradivati na savezničkoj osnovi«.

Z makedonskim vprašanjem se je ukvarjala že III. državna konferenca KPJ in sprejela stališče, da mora biti borba za neodvisnost Makedonije predvsem »vodena od makedonskih seljaka«. Z ustanovitvijo KP Makedonije sta se močno okrepila vloga in vpliv delavskega razreda. Ker so deli makedonskega naroda živeli v glavnem v treh državah, je postala njihova združitev na temelju samoodločbe dokaj otežkočena in tudi specifična po drugem zasedanju Avnoja. Bolgarska partija si je ves čas neprimerno bolj prizadevala za vključitev makedonskih organizacij pod svoje vodstvo kot pa za kakršnekoli aktivnosti za učinkovito oboroženo osvobodilno gibanje proti skupnemu okupatorju in bolgarski okupaciji jugoslovanske Makedonije.⁸⁵ V Grčiji pa se je začetno enotno odporiško gibanje razbilo na dvoje z neenakimi cilji in interesi. Tito in Kardelj sta pogosto opozarjala na škodljivost prehitevanja in na nevarno zaostajanje. Sredi priprav na sklic Sobranja sta NKOJ (brez predsedstva AVNOJ!) in inicativni odbor na skupni seji (24. 6. 1944) sprejela stališče: »Glede na sedanje makedonske razmere, na notranji položaj makedonskega naroda ter sosednjih dežel in glede na stopnjo razvoja oboroženega boja makedonskega naroda pa bi bilo preuranjeno, če bi postavili nacionalne težnje makedonskega naroda v obliki akcijske zahteve tako s strani najvišjih predstavnikov federativne Jugoslavije kakor s strani vodilnih organov makedonskega naroda«. Toda v okviru širokega osvobodilnega ljudskega gibanja in boja proti fašističnim okupatorjem »lahko makedonski narod zunaj meje stare Jugoslavije (tudi) postavi zahtevo po narodni samoodločbi in demokratičnih pravicah«. ⁸⁶ Pred sprejetjem odloka, da »se Jugoslavija gradi in se bo gradila na federativnem načelu«, je že sililo v ospredje nacionalno vprašanje območij, kjer živi več in tudi številne narodne manjšine. Nič manj pomembno za federativno ureditev ni bilo vprašanje, kako zajamčiti narodnostne pravice pripadnikom naroda, ki v večjem številu živijo zunaj svoje matične federalne enote. V avnojskem odloku je bila načelna določba glede manjšin, ki pa ni mogla veljati v navedenih primerih.

Vojaško vodstvo, obnovljeni PK KPJ in kmalu za tem ustanovljeni Glavni NOO za Vojvodino so uspešno združevali v strnjeno NOG gibanja z večih okupatorskih območij. Na tem območju so živele razne manjšine in nekatere močno sodelovale z okupatorji in njihovimi kvislingi. Veliki vojaški uspehi NOB in na evropskih frontah so hitro pečatili usodo sil osi, obenem pa tudi strnjevali usodne interese manjšin. Ni bilo sporno, da Vojvodina mora imeti avtonomijo, odprto pa je bilo vprašanje njenega teritorija in njenega statusa, ali naj bo v okviru katere federalne enote ali naj bo, kot je bila, neposredno vezana na centralne organe federacije. Odločitev je prekinila uvedba vojne uprave zaradi velikih frontnih vojnih operacij v Vojvodini. Dosledno načelu samoodločbe je morala predlog, ki ga je sprejela Skupščina Srbije, da se avtonomna Vojvodina vključi v federalno Srbijo, junija še potrditi vojvodinska skupščina.

⁸⁵ O bolgarski okupaciji jugoslovanskega ozemlja je bilo že veliko napisanega od najnovejše študije Nikole Živkovića: Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941-45, Institut za savremenu istoriju, Bgd 1986 – za nazaj do petdesetih let.

⁸⁶ Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, Lj. 1973, str. 332-33.

Težji problemi so nastajali po italijanski kapitulaciji na območju Sandžaka in današnjega Kosova.

ZAVNO za Sandžak je (29. 3. 1945) z večino sprejel, da se po stari meji pripoji njegov del Srbiji in preostali večji del federalni Črni gori. Pri delitvi ozemlja so prezrli nacionalno strukturo, predvsem muslimansko prebivalstvo.

Povsem drugačen pa je bil položaj na današnjem Kosovu, kjer so bile že pred vojno napete razmere zaradi izredno težkega agrarnega in seveda kmečkega vprašanja in na tem temelju tudi nacionalnih odnosov, ki so bili še obremenjeni z določeno versko nestrpnostjo. Na tem območju, ki je bilo za okupatorje surovinsko in strateško pomembno, je vsak utrjeval svoj interes z netenjem notranjih nasprotij. Vsem nasprotjem pa je bil stopnjevan skupni imenovalec odločna borba proti NOB. Pod krinko pravice do samoodločbe so naraščale težnje in uveljavljanje ideje o Veliki Albaniji. CK KPJ je pomagal ustanoviti KP Albanije in je ves čas tudi pomagal vzniklemu albanskemu osvobodilnemu gibanju in oboroženemu boju. Sčasoma se je v osvobodilnem gibanju utrjevala ne samo frakcijska težnja, temveč tudi aktivnost za priključitev jugoslovanskega ozemlja, kjer prebivajo Albanci. Skoraj nobenega učinka niso imeli izmenjani dokumenti. Tito je preudarno, a odločno ukrepal posredno preko Miladina Popovića⁸⁷ in neposredno tudi pri CK KP Albanije.⁸⁸

Nasprotno stališču centralnega vodstva NOG je bil proti koncu 1943. leta ustanovljen NOO za Kosovo in Đukadin (Metohija z nekaj kraji zunaj stare državne meje), ki je na konferenci (31. 12. 1943–2. 1. 1944) v vasi Bunjaj na albanskih tleh na temelju »samoodločbe« (v odboru 87 odstotkov Albancev) sklenil priključitev k Albaniji (Veliki). CK KPJ je opozarjal, da zdaj ni čas za tako reševanje, še manj pa za kakršnokoli razmejevanje, ko pa je še vedno okupator glavna nevarnost enemu in drugemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Z veliko oporo na okupatorja in z njegovo izdatno pomočjo se je z drugo prizrensko ligo (ustanovljena 16. 9. 1943) začel razvijati močan in izredno brezobziren upor proti jugoslovanskemu NOG s parolo za etnično čisto Kosovo. Zaradi takega izrednega stanja je Tito v začetku 1945 imenoval vojno upravo kot poseben organ »vojnodržavne oblasti« na Kosovu. S političnim delom in vojaško-partizanskimi akcijami so se razmere toliko uredile in umirile, da je Narodna skupščina v Prizrenu (11. 6. 1945) lahko odločila, da se kosovsko-metohijska oblast pripoji Srbiji kot njen sestavni del.⁸⁹

Dr. Ribar, predsednik IO AVNOJ, je (14. 9. 1943) opozoril Tita⁹⁰ na hrvatsko-srbsko vprašanje v Hrvatski in menil, da je to občejugoslovansko vprašanje, saj Srbi živijo širom Jugoslavije in ga je treba enotno reševati, ker »Srbin u Hrvatskoj ne sme da osjeti, da je Srbijancu, dakle Srbinu u Srbiji bolje, nego

⁸⁷ Tito: »Ne dopustite da razni albanski reakcionarni elementi špekuliraju i pridobijaju simpatije i uticaj nad albanskim masama, na pitanju pripajanja pojedinih pokrajina kao što je to Metohija i Kosovo, Albaniji. Treba objasniti da će se pitanje slobode, nacionalne ravnopravnosti i samoopredeljenja moći riješiti kroz zajedničko borbu sa narodno-oslobodilačkim pokretom u Jugoslaviji... 9. 10. 1943. B. Petranović, N. Zečević: Jugoslavija 1918/1984, Bgd. 1985, str. 520... tega pisma ni v Titovem zbranem delu, t. 17/1984.

⁸⁸ »Kada se radi o nacionalnom pitanju, treba imati u vidu dvije činjenice:

Prvo, svaka nacija ima pravo na samoopredeljenje, uključivši i otcpljenje.

Drugo, mi ne podupiremo sve nacionalne pokrete, nego samo one koji su zaista na djelu protiv imperijalizma uopšte, tj. koji su za stvarno demokratski nacionalni razvitak...» Tito: Djela..., t. 18/1984, str. 5.

⁸⁹ V zadnjih letih je bilo veliko napisanega – do nedavno promovirane knjige, katere avtor je Sinan Hasani: Kosovo, istine i zablude, Zgb. 1986 – pri nas in verjetno še več v tujini.

⁹⁰ B. Petranović v zborniku AVNOJ i savremenost, Sarajevo 1984, str. 87, opomba 24.

njemu . . . « Kmalu zatem so v Hrvatski ter v Bosni in Hercegovini sprejeli dokumente in z njimi (18. 10. 1943) potrdili enakopravnost hrvatskega in srbskega naroda v Hrvatski oziroma da »zemlja« BiH »nije ni srpska, ni hrvatska, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata«. ⁹¹ Takoj zatem je v odloku o federativni ureditvi bilo določeno, da bo ureditev države po federativnem načelu »zagotovila popolno enakopravnost« petih narodov v šestih federalnih enotah. Po zasedanju Avnoja so na tretjem zasedanju ZAVNOH (9. 5. 1944) sprejeli Deklaracijo o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, ki se bistveno ne razlikuje od že omenjenega Proglasa. Prav tako je ZAVNO BiH na drugem zasedanju (1. 7. 1944) v prisotnosti predstavnikov vseh narodnih manjšin federalne enote sprejel Deklaracijo o pravima građana BiH. ⁹² Ljudska oblast od NOO do ZAVNO BiH jamči enakopravnost Srbov, Muslimanov in Hrvatov Bosne in Hercegovine, »koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina«. Z enakim vprašanjem so se ukvarjali v Srbiji, in to še glede na njen položaj v zadnjem času vojne. ⁹³ To vprašanje se občasno preveč poudarja. Na prvem zasedanju Velike antifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije so po pozdravu dr. Nešovića in razpravi po Rankovičevem referatu sprejeli Deklaracijo o odobritvi dela delegatov na drugem zasedanju AVNOJ in z njo opredelili, da so »svi napredni svobodoljubivi sinovi našeg naroda znali, da Srbi van Srbije mogu dobiti svoja nacionalna prava samo ostvarivanjem bratstva i jedinstva sa bratskim južnoslovenskim narodima sa kojima žive na istoj teritoriji, samo uz poštovanje slobode i nacionalnih prava tih naroda i samo u zajedničkoj borbi sa njima protiv zajedničkog neprijatelja«. Kljub opaznemu razvoju opredeljevanja položaja pripadnikov posameznih narodov zunaj matične federalne enote moram še omeniti (naključen) komentar M. Pijadeja k vsem navedenim dokumentom. Po njegovem: »Ne radi se tu o jednakim pravima građana, već o jednakim nacionalnim pravima pripadnika pet južnoslovenskih nacija, kao pripadnika tih nacija, koje su među sobom ravnopravne u okviru celine zajedničke države«. ⁹⁴

Odlok o federativni ureditvi Jugoslavije je »pustil« odprta temeljna vprašanja (delno razumljivo, saj se je federacija še gradila) o pristojnostih federacije in odnosih s federalnimi enotami. Na prvem zasedanju predsedstva Avnoja pri odločanju o priključitvi Slovenskega primorja, Beneške Slovenije . . . svobodni Sloveniji je posredoval B. Kidrič, naj se sprejme odlok »o potrjevanju odlokov pokrajinskih protifašističnih svetov glede na to, da so ti sveti že sprejeli odlok o priključitvi anketiranih pokrajini novi Jugoslaviji«. ⁹⁵

Kmalu po končanem zasedanju so se začele »zimске akcije 1943/44«, ki so se iz šeste ofenzive prelile v sedmo ofenzivo. Avnoj se je razšel, del predsedstva se je umaknil v Slovenijo. Aktivnosti Avnoja niti njegovega predsedstva ni bilo čutiti, čeprav je bilo do tretjega zasedanja »veliko pomembnih dogodkov in sprememb,

⁹¹ Proglas drugog zasjedanja ZAVNOH-a, Rezolucija ZAVNO BiH (26. nov. 1943), L. Geršković, H. Sirotković: Dokumenti o . . . , Zgb, 1983, svz. 1, str. 189–191 in 223.

⁹² L. Geršković: Dokumenti . . . , Bgd, 1948, str. 316–7, 325–7.

⁹³ Titova depeša . . . Djela . . . , t. 20/1984, str. 41. Zasjedanje Velike antifaš. narodnoosvobodilačke skupštine Srbije (9–12. nov. 1944), Narodna skupština NR Srbije, stenografske beleške, knj. 1, Bgd, brez letnice, str. 52–3, 69–74, 117–120.

⁹⁴ M. Pijade: Šta znači odluka ZAVNOH-a o ravnopravnosti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, Srpska riječ, 17. nov. 1944., Izbrani spisi 1, knj. 3, Bgd. 1965, str. 195–98.

⁹⁵ »V SFRJ so narodi in narodnosti enakopravni«, čl. 245 Ustave SFRJ.

⁹⁶ Prva seja predsedstva Avnoja, 30. nov. 1943.

Zanimiva razprava o federaciji in sploh federativni ureditvi se je vodila v Kočevskem Rogu; Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, Lj. 1973, str. 258, 274–287.

zaradi katerih bi bilo umestno sklicati ta dom; toda vojne in prometne razmere tega niso dopuščale«. K temu opravilu je M. Pijade izzivalno dodal za sedanje raziskovalce: »Resda je to predstavniško telo nastalo sredi NOV in se mu je posrečilo dvakrat zasedati v zahodni Bosni, ko so bile prometne zveze prav tako izredno težke . . .«. ⁹⁶ Med umikom iz Jajca se je Moša v pismu Kardelju spomnil, »da je predsedstvo naredilo veliko napako, ker se ni takoj po zasedanju AVNOJ s pismom javilo vsem republiškimi svetom in jih *uradno obvestilo* o rezultatih drugega zasedanja AVNOJ . . . , da priča svoje pravice do samoodločbe prilagodijo svoje organe tem sklepom«. Nekako skladno s tem je v Kočevskem Rogu glasno razmišljal, da »so posamezne pokrajine, ki so članice federacije, federacija kot celota pa tako rekoč ne obstaja, razen v neki načelni odločbi«. ⁹⁷

Protifašistični sveti so se kljub »napaki« predsedstva Avnoja zapovrstjo konstituirali v zakonodajna in izvršna telesa federalnih enot. Ob konstituiranju so ponekod posebej poudarili državnost federalne enote. ⁹⁸ Pri tem seveda ni bilo »zakonov« – predpisov, ki jih je prizadevno pripravljala Moša ter jih sproti pošiljal Kardelju. Nekateri avtorji (D. Borovčanin) trdijo nasprotno. ⁹⁹

V odloku o federativni ureditvi Jugoslavije je ugotovljeno, da »predstavljajo temeljne organe narodne oblasti posameznih narodov narodnoosvobodilni odbori in deželni protifašistični sveti . . .«. ¹⁰⁰ Na zasedanjih po drugem zasedanju Avnoja so protifašistični sveti sprejemali odloke o NOO oziroma o organizaciji ljudske državne oblasti. Največ tovrstnih predpisov je sprejel ZAVNOH, ki so bili skoraj povsem prevzeti (Makedonija) ali pa z določenimi prilagoditvami v Črni Gori, Bosni in Hercegovini. ZAVNOH je maja 1944 sprejel Odluko o ustrojstvu in poslovanju NOO i o skupštinama u federalnoj državi Hrvatskoj, po kateri vsa oblast pripada »narodu preko njegovih izabраниh zastupnika u NOO i to od seoskih do ZAVNOH-a . . .«. ¹⁰¹ Skoraj v vseh predpisih je močno poudarjeno, da so NOO organi državne oblasti, in kaj redko je kaj več o samoupravi (samoupravljanju: volilnost, odpoklic, odgovornost, povezanost in vključevanje občanov . . .), kot je to že bilo v Fočanskih in Bihaških predpisih o NOO. Slovenski narodni osvobodilni svet ni sprejel nobenega predpisa o NOO, ampak Odlok o krajih, okrajih . . . in razpisal volitve ter s pravilnikom določil poslovanje volilnih komisij. ¹⁰² Tako je bilo določeno, da so NOO osnova narodne in državne oblasti in

⁹⁶ Tretje zasedanje AVNOJ, Lj. 1975. Poročilo predsedstva AVNOJ o delu . . . , str. 55–73.

⁹⁷ S. Nešović: Moša Pijade in njegov čas, Lj. 1968, str. 509. Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, Lj. 1973, str. 275.

⁹⁸ Hrvatska . . . kao predstavnik narodnog i državnog suvereniteta i kao najviši organ državne narodne vlasti federalne države Hrvatske . . . (dr. Bakarić, v tem sklepu . . . čete vidjeti jednu tendenciju k posebnoj hrvatskoj državnosti . . .).

BiH . . . se konstituira (ZAVNOBiH) u vrhovnu zakonodavnu i izvršnu narodno predstavničko tijelo, u najviši organ državne vlasti BiH, ravnopravne federalne jedinice u DFJ

Makedonija . . . predstaviteto telo na Makedonija i makedonskata država

Slovenija . . . SNOO se kot najviši zakonodajni in izvršilni organ na Slovenskem preimenuje v Slovenski narodni osvobodilni svet

⁹⁹ »Pravni osnov za punopravno donošenje odluka od strana ZAVNO BiH . . . proizlazili iz Zakona o ustrojstvu i poslovanju AVNOJ i nacionalnih vijeća V pregledu zakonodajnega dela predsedstva AVNOJ (S. Nešović, B. Petranović: AVNOJ i revolucija, str. 499–531) oziroma Avnoja (Tretje zasedanje AVNOJ, . . . str. 66–70) ni tega zakona. Borovčanin pa povzema: »Iz činjenice što se ovaj zakon (prvi zakon šele marca 1945) nalazio na dnevnom redu, a nema podataka koji bi upućivali na zaključak, da je odbijen ili odložen, može se zaključiti, da je osvojen.« KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini 1941–1945, Sarajevo, str. 330.

¹⁰⁰ V tistem času je bilo v Jugoslaviji: 14 pokrajinskih, 51 okrožnih, 240 okrajnih in približno 8000 krajevnih NOO. Jugoslavija – Trideset godina posle oslobođenja i pobeđe nad fašizmom, Bgd. 1975, str. 38.

¹⁰¹ L. Geršković: Dokumenti . . . , Bgd. 1948, str. 317–19.

¹⁰² Dr. V. Š. Razvoj . . . , Mb. 1976, str. 162–3, 170–74, 176–195. »V FLRJ izhaja vsa oblast iz ljudstva in pripada

po načelu nedeljivosti oblasti so vsak za svoje področje predstavniki polne narodne oblasti, s tem pa hkrati čuvarji resnične samoupravne in državne celote. Kraj, naselje, vas . . . je osnovna samoupravna celica. To je v skladu s Kidričevo opredelitvijo, saj » . . . ne more biti nove oblasti ne suverenosti slovenskega naroda in njegove državnosti niti resnične socialne osvoboditve brez aktivnega neposrednega sodelovanja in vključevanja najširših ljudskih množic – ena izmed bistvenih značilnosti revolucionarne ljudske oblasti je: samoupravnost«. ¹⁰³ Vprašanje je seveda, kakšna je ta samouprava, ki se je razvijala kot temeljna sestavina narodnoosvobodilnega gibanja, seveda z elementi bodočega socialističnega samoupravljanja? Na to je odgovoril Kardelj (13. 5. 1945): » . . . To ni samouprava v starem smislu, ko so dobivali posamezni organi samo del oblasti, v okviru katere so bili bolj ali manj samostojni. Naši NOO so popolna oblast v okviru skupnih državnih interesov . . . Samouprava za nas ne pomeni koncesije države ljudstvu, temveč temelj, ki je na njem država zgrajena.« ¹⁰⁴

Prizadevanja za mednarodno priznavanje nove Jugoslavije kakor tudi zadnji veliki vojaški napor niso mogli pospeševalno delovati na razvijanje samouprave. Nujna je bila koncentracija oblasti, vseh sposobnosti in sredstev za izredno težak čas po osvoboditvi. Tito je že v razgovoru s slovensko delegacijo takoj po zasedanju Avnoja opozoril na nujnost in prehodnost ukrepov »koti sada možda izgledaju centralistički«. ¹⁰⁵ Vsa državna dejavnost je bila v rokah NKOJ in njegovih resornih organov ter CK KPJ. Odtod so prihajala opozorila na strogo usklajevanje vseh ukrepov federalnih protifašističnih svetov. Kasneje, sorazmerno kmalu se je stanje izboljšalo in Kardelj je že maja po beograjskem radiu opozarjal: »Ali je poskrbljeno za popolno iniciativo delavcev v podjetju in za njihovo nadzorstvo glede maksimalnega izkoriščanja kapacitet?«

Kardelj se je nenehno vračal k analiziranju našega družbenega razvoja in nam je zapustil pomembno opozorilo: »Samoupravna družba mora pri tem danes – morala pa bo tudi v prihodnje – premagovati najrazličnejše tendence in odpore, ki nastajajo na podlagi preživelih razrednih, ekonomskih in drugih družbenih odnosov, podedovanih in lastnih protislovij in konfliktov, kakor tudi ideologije in politike, ki je njihov izraz«. ¹⁰⁶

ljudstvu. Ljudstvo izvršuje svojo oblast po svobodno izvoljenih predstavnikiških organih državne oblasti ljudskih odborih . . . Organi državne oblasti krajev . . . so ljudski odbori«. Ustava FLRJ 1946, čl. 6 in 107.

¹⁰³ B. Kidrič na zasedanju SNOS februarja 1944, Zbrano delo, Lj. 1978, druga izdaja, 2 knj. str. 12–40.

¹⁰⁴ E. Kardelj: Moč ljudskih množic, 13. 5. 1945, v zborniku SZDL, DZS, Lj. 1984 str. 162.

¹⁰⁵ S. Nešović, B. Petranović: AVNOJ i revolucija, Bgd. 1983, str. 459.

¹⁰⁶ E. Kardelj: Problemi socialistične graditve, XI/1985, str. 327.

Ekonomska vprašanja in porodniški dopust

I. Porodniški dopust kot sestavni del podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije

Prehod od tradicioalne k sodobni reprodukciji prebivalstva je značilen po nastanku in intenzivnem napredovanju procesa podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije. V tradicionalnih razmerah je bila osrednja institucija odvijanja procesa biosocialne reprodukcije družina. Izven družine je potekal le manjši del tega procesa, ki je bil povezan z institucijama cerkve in vojske. O porodniškem dopustu v današnjem smislu praktično ne moremo govoriti, čeprav je bila odsotnost z dela na nek način prisotna tudi takrat. Vendar je lahko ženska v družini organsko povezala svojo materinsko funkcijo s produkcijskimi obveznostmi. Prav tako ni bilo stroškov porodniškega dopusta v današnjem smislu, neke vrste stroška zaradi odsotnosti ženske iz produkcijskega procesa pa je v celoti nosila družina.

Postopno zaposlovanje vse večjega dela ženskega prebivalstva v družbeni proizvodnji je bistvenega pomena pri nastanku in nadaljnjem razvoju institucije porodniškega dopusta. Njegove stroške je v začetku deloma, kasneje pa vse bolj nosila celotna družbena skupnost. Kritje teh stroškov je postalo pomemben del podružbljenosti stroškov biosocialne reprodukcije.¹

Materialne možnosti družbe so pri oblikovanju in sprejemanju odločitev o dolžini porodniškega dopusta in drugih pogojih za njegovo pridobitev med odločilnimi. To ne velja toliko v primerih, ko je porodniški dopust relativno kratek (npr. nekaj tednov). Pomembneje pa postaja pri njegovem podaljševanju čez tiste meje, ki so v današnjem svetu prevladu-

¹ Podružbljanje stroškov biosocialne reprodukcije se izraža v različnih oblikah, na različnih mestih v reprodukcijskem procesu, preko različnih družbenih institucij ter z različnimi družbenimi ukrepi in aktivnostmi. Povezano je z zdravstvenim varstvom matere in otroka, kjer se izraža v posebnih oblikah organiziranega zdravstvenega varstva, brezplačnih zdravstvenih storitvah in zdravilih, obveznih zdravniških pregledih, cepljenjih itd. Na področju otroškega varstva se kaže v otroških dodatkih, raznih oblikah pomoči otrokom in družini, paketu za opremo novorojenčkov, sofinanciranju vzgojnovarstvenih organizacij in posebnih oblik njihovih programov, mali šoli itn. Zajema ves institucionalizirani izobraževalni sistem, od obvezne osnovne šole, raznih vrst srednjih šol do višješolskega in visokošolskega izobraževanja. Razen vsega tega pa je tudi sestavni del raznih društvenih aktivnosti, prostoačnih dejavnosti in še nekaterih institucionaliziranih oblik, ki jih tukaj ne bomo podrobneje naštevali.

joče. To je okrog pol leta po otrokovem rojstvu. Materialni dejavniki so pri daljšem trajanju dopusta pomembni tudi zaradi kakovostne spremembe, ki pri tem nastopi. Nekaj tednov pred ter v prvih tednih po otrokovem rojstvu je pri tem dopustu enak poudarek na varstvu matere in otroka. Kasneje pa stopa v ospredje funkcija nege, vzgoje in skrbi za otroka nasploh. Po nekaj mesecih (v normalnih razmerah) ni več nobenega razloga za izključitev matere iz aktivnega življenja. Podaljševanje porodniškega dopusta čez meje nekaj mesecev po porodu je zato predvsem interes otroka, njegovega zdravega in kakovostnega razvoja. Dosledno gledano tudi ne bi smeli več govoriti o porodniškem dopustu, temveč o dopustu za nego in vzgojo otroka. Vendar materialne možnosti niso edino merilo, po katerem se družba odloča o porodniškem dopustu. Družba ima namreč zmeraj možnost, da dá določenim ciljem prednost pred drugimi cilji.

V konkretnih jugoslovanskih in slovenskih razmerah moramo omeniti še pomen nekaterih posebnih dejavnikov. Ti so družbena lastnina produkcijskih sredstev, samoupravljanje, socialistična solidarnost, pa tudi načelo, da si vsak posameznik z delom pridobiva sredstva za svoje življenje in življenje članov svoje družinske skupnosti. Družbena lastnina in iz nje izvirajoča pravica vsakega pripadnika družbe do dela z družbenimi sredstvi ter samoupravljanje tvorijo temeljni okvir, ki določa specifičen način reševanja družbenih vprašanj in s tem tudi vprašanja porodniškega dopusta. Dosežena razvojna stopnja naše družbe še ne dovoljuje, da bi vsi njeni pripadniki uresničili pravico do dela z družbenimi sredstvi in iz nje izvirajoče druge pravice (tudi pravico do porodniškega dopusta). S tem je povezana tudi še zmeraj do neke mere omejena družbena solidarnost. Kljub temu pa že dosednji družbeni razvoj kaže, da so te pomanjkljivosti predvsem posledica dosežene nizke stopnje razvitosti proizvodnih sil.

II. Demografske determinante stroškov porodniškega dopusta

Skupina demografskih dejavnikov je pomembna predvsem kot determinanta celotnih družbenih stroškov porodniškega dopusta. Le v manjši meri pa je povezana s stroški posameznih družin. Tvorijo jo obseg in tendence spreminjanja rodnosti, smrtnosti in selitev, pomembne pa so tudi nekatere strukture prebivalstva, še posebej strukture prebivalstva po starosti, aktivnosti, dejavnosti, poklicu, zaposlenosti in izobrazbi. Med demografskimi procesi izstopa pomen rodnosti, smrtnost in selitve pa sta manj pomembna procesa. Pri strukturah pa gre predvsem za strukture ženskega prebivalstva, ki še zmeraj skoraj v celoti izkorišča porodniški dopust.²

² V letih od 1979 do 1983 je v Sloveniji izkoristilo porodniški dopust zaporedoma 106, 72, 59, 60 in 59 moških oziroma očetov otrok. V odstotnih deležih vseh upravičencev je to zaporedoma 0,4, 0,3 in trikrat po 0,2%. Vir: Podatki skupnosti otroškega varstva.

V Sloveniji prevladuje v zadnjih desetletjih trend zniževanja rodnosti, ki je bil značilen za obdobje demografskega prehoda, ohranil pa se je tudi v obdobju po njem. Zniževanje rodnosti v šestdesetih in sedemdesetih letih v naši republiki zaradi delovanja kratkoročnih pozitivnih dejavnikov ni v večji meri znižalo absolutnega števila živorojenih. Od leta 1979 pa se je padanje rodnosti izraziteje odrazilo tudi na zmanjševanju absolutnega števila živorojenih. S tem pa je prišlo tudi do izrazitejšega negativnega vpliva zmanjšanja rodnosti na število upravičencev do porodniškega dopusta.

Tabela 1: Število živorojenih, upravičencev do porodniškega dopusta in delež upravičencev v celotnem številu živorojenih v Sloveniji v izbranih letih od 1960 do 1983.

Leto	Štev. in % Živorojeni	Upravičenci	Delež upravičencev v %
1960	27.825	10.317	37,1
1965	30.587	17.428	57,0
1970	27.432	14.681	53,4
1975	29.786	22.499	75,5
1979	30.604	24.747	80,9
1980	29.902	26.239	87,7
1981	29.220	27.102	92,8
1982	27.995	25.850	92,3
1983	27.291	24.076	88,2

Vir: Razni letniki Statističnega letopisa Slovenije in podatki skupnosti otroškega varstva Slovenije.

V tabeli 1 smo prikazali število živorojenih in upravičencev do porodniškega dopusta ter odstotni delež drugih med prvimi v Sloveniji v izbranih letih od leta 1960 do 1983. Absolutno število upravičencev je naraščalo do leta 1981, nakar začne padati. Padanje je predvsem posledica zmanjševanja števila živorojenih. Tudi delež upravičencev je naraščal do leta 1981, kasneje pa se nekoliko znižal. Povečevanje tega deleža do leta 1981 je bilo posledica naraščanja stopenj zaposlenosti in aktivnosti ženskega prebivalstva, zmanjševanja deleža kmetijskega prebivalstva, zmanjševanja števila gospodinj med ženskim prebivalstvom in še nekaterih drugih dejavnikov. Zasebne kmetice v Sloveniji vse do leta 1982 niso imele pravice do porodniškega dopusta. Tega leta pa je bila ta pravica uveljavljena za združene kmetice iz tistih kmetijskih zadrug, ki so podpisale poseben samoupravni sporazum. Posamezni dejavniki pa so delovali tudi v nasprotni smeri. Kot primer lahko navedemo naraščanje rodnosti v najmlajših razredih fertile starosti, ko mlajše ženske rodijo, preden končajo šolanje in se zaposlijo. Obravnavani delež se bo v prihodnje

verjetno še nekoliko povečal, čeprav že dosežena raven kaže, da se znatneje ne more več povečati.

Med preostalimi demografskimi dejavniki stroškov porodniškega dopusta poglejmo na kratko še strukture prebivalstva. Starostna struktura upravičenk do porodniškega dopusta je izoblikovana tako, da v njej prevladujejo ženske v začetnih letih svoje zaposlitvene kariere. Mlajše ženske imajo sicer nekoliko višjo izobrazbo kot njihove starejše sodelavke, vendar to ne odtehta razlik v službenih letih. Povrh tega pa mnoge ženske gredo na porodniški dopust še kot pripravnice. Vse to vpliva na to, da so osebni dohodki teh žensk nizki in na ta način nižji tudi celotni družbeni stroški porodniškega dopusta. V isti smeri pa delujejo tudi nekatere druge strukture upravičenk do porodniškega dopusta. Tipičen primer je struktura po dejavnosti, saj so ženske zaposlene večinoma v dejavnostih z nižjimi osebnimi dohodki.

III. Stroški porodniškega dopusta kot del celotnih stroškov biosocialne reprodukcije

Stroške porodniškega dopusta si največkrat razdelita upravičenčeva družina in družba kot celota. Zadnja po načelu solidarnosti in zaradi lastnega interesa za nemoteno in kakovostno biosocialno reprodukcijo. Del stroškov pa, vsaj posredno, nastaja tudi v organizacijah združenega dela, kjer so upravičenci zaposleni. To so stroški zaradi fluktuacije, ki jo povzroča porodniški dopust. Stroški družine se ob prevladujoči težnji podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije vse bolj zmanjšujejo. V tradicionalnih razmerah je družina nosila celotne stroške odsotnosti mlade matere iz produkcijskega procesa. Danes pa prihaja do stroškov družin tam, kjer so nadomestila osebnih dohodkov nižja kot normalni osebni dohodki, in tam, kjer so nadomestila sicer v višini normalnih osebnih dohodkov, vendar so zaradi visoke inflacije in nekoliko starejše osnove za obračun razvrednotena. V Sloveniji je bilo tako razvrednotenje prisotno do decembra leta 1984, ko smo uvedli tekočo revalorizacijo nadomestil. Stroške v organizacijah združenega dela je relativno težko ugotoviti, nastajajo pa največkrat kot posledica težav pri nadomeščanju delavk (in delavcev), ki gredo na porodniški dopust. Dostikrat primanjkuje delavcev z ustrežno izobrazbo in kvalifikacijo, novi so lahko manj spretni in izkušeni, potrebujejo določen čas, da se usposobijo za opravljanje novega dela itd. Če pa na izpraznjena delovna mesta zaposlijo nezaposlene delavce, lahko pride tudi do pozitivnih učinkov za celotno družbo.

Tretjo skupino tvorijo stroški, ki nastajajo na ravni družbe kot celote. Ti stroški so enaki agregatni vrednosti nadomestil osebnih dohodkov upravičencev do porodniškega dopusta. Njihova velikost je odvisna od povprečne velikosti osebnih dohodkov upravičencev, dolžine porodniškega dopusta in števila upravičencev ter relativne višine nadomestil v

primerjavi z osebnimi dohodki. Nadomestilo je odvisno od osebnih dohodkov zato, ker je porodniški dopust pravica iz dela. Iz tega sledijo precejšnje razlike med nadomestili posameznih upravičencev, ki so odvisne od vseh tistih dejavnikov, ki vplivajo na razlike v osebnih dohodkih v neki družbi. Razumljivo je, da jih tukaj podrobneje ne moremo obravnavati.

Poglejmo sedaj konkretne stroške slovenske družbe z nadomestili osebnih dohodkov upravičencem do porodniškega dopusta v obdobju od 1978. do 1983. leta. Zaradi neprimerljivosti podatkov v tekočih cenah med posameznimi leti moramo s pomočjo indeksa življenjskih stroškov preračunati časovno vrsto nadomestil tako, da bo izražena v stalnih cenah. Po preračunu na vrednosti, izražene v cenah leta 1982, smo izračunali vrsto indeksov realne vrednosti nadomestil z osnovo leta 1982 in dobili naslednje vrednosti za obdobje od 1978. do 1983. leta: 120,7, 123,8, 120,8, 101,0, 100,0 in 86,7. Realne vrednosti nadomestil osebnih dohodkov, ki jih je družba izplačala upravičencem, se od leta 1979 hitro zmanjšujejo. Tega leta so bila realna nadomestila za 23,8% višja kot leta 1982. Leta 1983 pa so bila že za 13,3% nižja kot leto prej. Taka realna gibanja nas ne presenečajo. Po eni strani so v skladu z zmanjševanjem števila upravičencev do porodniškega dopusta. Po drugi strani pa so posledica naraščajoče inflacije, ki je sproti razvrednotila nadomestila, obračunana na osnovi poprečja osebnih dohodkov v preteklem letu.

Tabela 2: Ocena družbenih stroškov biosocialne reprodukcije v starosti otrok do štirinajstega leta v SR Sloveniji v letu 1982.

Element	Znesek in %	Znesek v tisoč din	%
Osnovno izobraževanje		10.472.761	49,9
Zdravstveno varstvo otrok		3.086.405	14,7
Družbeno varstvo otrok		5.115.605	24,4
Nadomestilo OD za porodniški dopust		1.863.561	8,9
Socialno skrbstvo otrok		400.000	1,9
Zavitek za opremo novorojenčkov		67.898	0,3
Skupaj		21.006.230	100,0

Vir: Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji 1982 in Statistični letopis SR Slovenije 1983.

Preidimo sedaj k obravnavi deleža nadomestil v okviru drugih stroškov biosocialne reprodukcije. V tabeli 2 smo mednje uvrstili osnovno izobraževanje, zdravstveno varstvo otrok, družbeno varstvo otrok, socialno skrbstvo otrok in zavitek za opremo novorojenčkov. Pri tem smo

morali oceniti podatke za osnovno izobraževanje, zdravstveno varstvo in socialno skrbstvo otrok. Znesek za osnovno izobraževanje smo revalorizirali z inflacijsko stopnjo na osnovi podatka za leto 1981. Stroške zdravstvenega varstva smo ugotovili na osnovi deleža obiskov otrok in šolarjev v okviru vseh obiskov v osnovi zdravstveni dejavnosti. Leta 1982 je bil ta delež 21,4%. Pri tem nismo upoštevali denarnih nadomestil osebnih dohodkov staršem, ki negujejo bolne otroke. Ocena stroškov socialnega skrbstva je še nekoliko bolj groba, kar pa zaradi manjše teže tega elementa niti preveč ne moti.

Podatki v tabeli 2 kažejo, da je bil delež nadomestila osebnih dohodkov med porodniškim dopustom pri celotnih ocenjenih stroških biosocialne reprodukcije (otrok do vključno 14. leta starosti) leta 1982 le 8,9%. To je precej manj, kot so znašali stroški osnovnega izobraževanja ter družbenega in zdravstvenega varstva otrok.³ Če primerjamo celotno ocenjeno vrednost stroškov biosocialne reprodukcije v tabeli 2 z zneskom, ki ga je slovenska družba leta 1982 porabila za invalidsko in pokojninsko zavarovanje, vidimo, da je bil drugi precej višji. Tega leta je znašal 29.953 milijonov dinarjev⁴ in je bil za 42,6% višji od naše ocene. Med tema vrstama sredstev pa je bistvena razlika. Sredstva, ki jih je družba porabila za otroke, imajo na nek način investicijsko naravo. Družba jih investira v svojo prihodnost. Sredstva, ki jih porabi za pokojnine in invalidnine, pa imajo v celoti naravo potrošnje.

IV. Različne osnove za nadomestilo za kritje življenjskih stroškov med porodniškim dopustom

Celotni družbeni stroški za nadomestilo osebnih dohodkov med porodniškim dopustom so tesno povezani z vprašanjem osnove za njegovo izračunavanje. V splošnem, in tudi v našem prejšnjem stavku, se največkrat govori o nadomestilu osebnih dohodkov. Na ta način se vprašanje izračunavanja nadomestila avtomatično zožuje na povezanost z osebnimi dohodki. V resnici pa je nadomestilo mogoče povezati tudi z drugimi osnovami.

Zgodovinsko gledano je pravica do porodniškega dopusta temeljila na delovnem razmerju (zaposlenosti) ženske – matere otroka. To pomeni, da je bila pravica iz dela. V razmerah sodobnega tipa reprodukcije prebivalstva pa se nakazuje kot alternativna teoretična osnova obravnavane pravice načelo podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije. Vse večje podružbljanje teh stroškov se kaže kot prevladujoča in zakonita težnja v industrijsko razvitem svetu. Porodniški dopust in morebitni dopust za

³ Relativna razmerja med posameznimi elementi naše ocene so precej podobna tistim, ki so jih dobili T. Mulina, M. Macura in M. Rašević v raziskavi Stanovništvo i zaposlenost u dugoročnom razvoju Jugoslavije za celo državo. Raziskava je bila objavljena v knjigi z istim naslovom, izdal pa jo je Ekonomski inštitut Beograd, Beograd 1981. Glej str. 45.

⁴ SL-83, str. 460.

nego in vzgojo majhnega otroka je po definiciji povezan z delovnim razmerjem upravičenca. O njem ne bi imelo smisla govoriti pri nekom, ki ni zaposlen. Čeprav to hkrati ne pomeni, da družba ne more dajati določenih oblik pomoči ob rojstvu in v obdobju, ki mu neposredno sledi, tudi posameznikom, ki niso zaposleni. Zato obravnavani dopust nujno ostaja pravica, ki temelji na delu upravičenca.

Razlika med alternativnima teoretičnima utemeljitevama porodniškega dopusta pa se pokaže v osnovah, ki se jemljejo kot podlaga za izračunavanje nadomestila za kritje življenjskih stroškov matere in otroka med porodniškim dopustom. Pri utemeljitvi s pravico iz dela se za osnovo jemlje osebni dohodek upravičenca. Nadomestilo se povezuje z načelom delitve po delu. Iz tega izhaja, da se nadomestila razlikujejo med posameznimi upravičenci v skladu z razlikovanjem osebnih dohodkov. Pri polnih nadomestilih so razlike v višini nadomestil med posameznimi upravičenci enake razlikam med njihovimi osebnimi dohodki. Utemeljitev teh razlik pa na nek način lahko najdemo v različnih prispevkih, ki jih plačujejo posamezniki z različnimi osebnimi dohodki za družbene potrebe (in med njimi tudi za izplačevanje nadomestil osebnih dohodkov med porodniškim dopustom). Načelo solidarnosti je pri tem prisotno predvsem glede na različno število otrok v posameznih družinah.

Druga teoretična osnova, načelo podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije, zahteva drugačno osnovo za izračunavanje nadomestila. Pri iskanju te drugačne osnove moramo izhajati iz tega, da novo načelo zahteva enako nadomestilo za vse upravičence do porodniškega dopusta. Dosledno teoretično gledano bi morala biti osnova v tem primeru ugotovljena s pomočjo posebnega statističnega raziskovanja, ki bi povedalo, kolikšni so življenjski stroški matere in otroka med porodniškim dopustom. Tako ugotovljeno osnovo lahko družba posebej ovrednoti z družbenim dogovorom. Solidarnost je v tem primeru neprimerno večja kot v prvem. V omenjenem družbenem dogovoru lahko družba določi, ali bo pokrila ugotovljene stroške v celoti ali le deloma.

V večini evropskih držav in med njimi tudi v Jugoslaviji utemeljujejo pravico do porodniškega dopusta še zmeraj kot pravico iz dela. Polna ali delna nadomestila za kritje življenjskih stroškov upravičenca in otroka se izračunavajo na osnovi osebnih dohodkov (plač). V zadnjem času pa je vse več držav, ki osnovno teoretično utemeljitev kombinirajo z drugo možno teoretično osnovo. Na ta način utemeljujejo odpravljanje prevelikih razlik med posameznimi nadomestili, ki bi bile sicer izraz prevelikih razlik v dohodkih. Beseda prevelik je pri tem rezultat družbene (politične) presoje ali neke vrste družbenega dogovora. Vrsta držav je namreč že uvedla spodnjo in zgornjo mejo možne višine nadomestil osebnih dohodkov. Drug primer pa je uvedla enotne višine nadomestila osebnih dohodkov vsem upravičencem bodisi v okviru rednega ali podaljšanega porodniškega dopusta. Izgleda, da postaja kombinacija obeh teoretičnih utemeljitev porodniškega dopusta zakonita težnja v industrijsko razvitem svetu.

Zato bi kazalo te vrste kombinacijo postopno uvajati tudi v slovenski in jugoslovanski praksi.

V. »Cost benefit« analiza podaljšanja porodniškega dopusta

Na začetku te točke spregovorimo najprej nekaj o sami »cost benefit« metodi analize. V slovenščino prevedeni besedi pomenita stroške in koristi. Se pravi, da primerjamo družbene stroške in koristi uvedbe ali ukinitve kakega konkretnega družbenega ukrepa, običajno družbenega investicijskega projekta. Metodo uporabljamo pri vseh tistih ekonomskih analizah, kjer tradicionalna analiza tržnih dogajanj ni uporabna. Tipičen tak primer so družbene dejavnosti. Pri njih ne moremo govoriti o trgu in vseh sestavinah, ki ga sestavljajo. Zato je v teh dejavnostih treba trg nadomestiti z zavestnim družbenim odločanjem o vseh bistvenih vprašanjih. Za tako odločanje pa je treba temeljito analizirati problematiko, o kateri se odloča. Zato si pomagamo s podrobno analizo vseh družbenih stroškov in koristi pri sprejemu konkretnega družbenega ukrepa, v našem primeru podaljšane porodniškega dopusta.

Analizo izvedemo tako, da čimbolj natančno presodimo vse družbene stroške in koristi posameznega ukrepa. Primerjava enih z drugimi pa nam pokaže, ali je ukrep racionalen in njegov sprejem smotrni ali pa povzroča prevelike stroške in nudi premajhne koristi ter njegov sprejem ne pride v poštev. Vendar ima tudi ta metoda svoje slabosti. Prva je v težavnosti primerjave posameznih alternativnih ukrepov. Take primerjave zahtevajo zelo podrobne analize, ki velikokrat niso mogoče. Druga, pomembnejša slabost pa je, da se mnogih družbenih koristi in stroškov preprosto ne da izraziti z vrednostnimi enotami. Zato je primerjava stroškov in koristi otežkočena in jo je treba razumeti v smislu širšega družbenega okvira, ki ga nudi za odločanje. Ne pa kot nekaj natančnega in dokončnega, pri čemer ne bi bilo treba upoštevati širšega družbenega konteksta in vseh tistih elementov, ki se v analizi ne dajo ustrezno izraziti. Vse, kar smo povedali, velja tudi za uporabo te metode pri odločanju o podaljšanju porodniškega dopusta.

Doslej smo obširno obravnavali družbene stroške porodniškega dopusta. Oglejmo si sedaj stroške, ki bi v Sloveniji nastali, če bi podaljšali porodniški dopust od sedanjih 246 dni do izpolnjenega prvega leta otrokove starosti. Obravnava tega vprašanja je še toliko pomembnejša, ker so se v Sloveniji ob sprejemanju srednjeročnega plana 1986–1990 izredno okrepile zahteve po podaljšanju porodniškega dopusta. Stroške podaljšanja bomo ocenili za leto 1982. Eden od razlogov je neažurnost statističnih podatkov, drugi pa nemožnost presoje vseh dejavnikov, ki bodo v prihodnosti delovali ob morebitnem povečanju porodniškega dopusta, in s tem nemožnost ocene povečanja stroškov v prihodnosti. Pri oceni bomo upoštevali enako število upravičencev in enako povprečno višino nadome-

stila osebnih dohodkov, kot je bilo leta 1982. Tega leta je bilo v Sloveniji 25.850 upravičencev, ki so prejeli poprečno 9011,4 dinarjev nadomestila. Celotni stroški nadomestila bi ob trajanju porodniškega dopusta do izpolnjenega prvega leta starosti otroka znašali 2.977.970.000 din, kar je za 1.114.409.000 din več, kot je bilo tega leta dejansko izplačanih nadomestil.

Poglejmo sedaj družbene koristi podaljšanja. Dejansko lahko govorimo o koristih za otroka, zaradi katerega je tak dopust potreben, za družino oziroma starše tega otroka in za družbo kot celoto. Pri otroku je stvar najbolj enostavna. Z vidika koristi otroka bi morala biti dolžina dopusta najbolj enostavna. Z vidika koristi otroka bi morala biti dolžina dopusta nekje med dvema in tremi leti. Ker je to bolj psihološko in medicinsko vprašanje, ga tukaj ne moremo podrobneje obravnavati. Za nas pa je pomembnejše nekaj drugega. Vse vrste koristi otroka od podaljšanja dopusta je namreč praktično nemogoče izraziti v vrednostnih enotah. Kakovostnejši in čustveno bolj uravnotežen otrokov razvoj, njegovo boljše zdravstveno stanje ipd. se ne dajo izraziti v denarnih enotah. Ostane nam le splošno spoznanje, ki so ga v Svetovni zdravstveni organizaciji izrazili z geslom: »Otrokovo zdravje je jutrišnje bogastvo«. K temu moramo dodati samo še kakovosten otrokov razvoj.

Koristi družine so nekoliko bolj protislovna kategorija. Zelo pomembni so namreč interesi staršev, ki so tesno povezani s pogoji, ki jih družba postavlja pri porodniškem dopustu. Do izraza pridejo višina nadomestila osebnih dohodkov, vprašanje varstva drugih otrok v družini ipd. V današnjih slovenskih razmerah se to kaže v računici, ki primerja osebne dohodke enega od staršev (običajno ženske) s stroški, ki jih mora družina plačevati za svoje otroke v vrtcih. Ta računica se pri materah z nekoliko nižjimi osebnimi dohodki izkaže neugodno za družino in s tem za zaposlitev teh mater. V tem primeru je tudi družina zainteresirana za čim daljši porodniški dopust. Celotna problematika pa je s tem tudi tesno povezana z odločanjem staršev v družini o tem, koliko otrok bodo imeli. Zato je nikakor ne bi smeli zanemariti.

Družbene koristi izvirajo po eni strani iz koristi otroka in družine, po drugi strani pa jih tvorijo odpadli družbeni stroški, zaradi podaljšanja porodniškega dopusta. Poglejmo drugo stran nekoliko podrobneje. Obseg odpadlih družbenih stroškov je odvisen od dolžine podaljšanja porodniškega dopusta. Vendar moramo biti pri ugotavljanju odpadlih stroškov zelo pozorni. Dogodi se namreč lahko, da štejemo med odpadle stroške tudi tiste, ki se preprosto prenesejo v kasnejše obdobje otrokove starosti. Tipičen tak primer so lahko stroški, povezani s povečano obolevnostjo otrok, ko se vključujejo v jasli ali vrtce. S podaljšanjem dopusta premaknemo to vključevanje v višjo starost, hkrati pa se lahko zgodi, da s tem ne pride do večjega zmanjšanja obolevnosti otrok pri vključevanju v družbeno organizirano varstvo.

Prva vrsta odpadlih družbenih stroškov so stroški, ki nastajajo zaradi

obolelega otroka, ki je sicer vključen v razne oblike varstva. Eden od staršev ostane na bolezenskem dopustu in dobi za ta čas nadomestilo osebnega dohodka. Groba ocena te vrste družbenih stroškov v Sloveniji v letu 1982 kaže, da gre za nego *obolelih 7–12 mesecev* starih otrok 20–25 milijonov dinarjev.⁵

Druga vrsta odpadlih stroškov so po splošnem prepričanju stroški družbenega varstva otrok, ki so vključeni v jasli. Bergantova jih je za 7 do 12-mesečne otroke za leto 1982 ocenila na 27 milijonov dinarjev.⁶

Ob večji nezaposlenosti v družbi lahko podaljšanje porodniškega dopusta omogoči lažje zaposlovanje nezaposlenih. To se zgodi, če imajo nezaposleni ustrezno kvalifikacijsko strukturo. Na ta način lahko družba prihrani pri zmanjšanju stroškov za vzdrževanje nezaposlenih. Če družba izplačuje zavarovalnico za primer nezaposlenosti, je njen prihranek enak znesku zavarovalnine, ki se lahko prelije za nadomestila osebnih dohodkov med porodniškim dopustom. Slovenija v zadnjem času nima večje nezaposlenosti. Obstoječa pa je predvsem struktura narave. Zato ta vrsta prihrankov nima večjega pomena. Med družbene koristi lahko štejemo tudi morebitno povečanje rodnosti in s tem odpravo motenj v procesu reprodukcije prebivalstva. Vendar tudi v tem primeru ne moremo natančno presoditi denarne vrednosti te koristi.

Naštete koristi gotovo niso zajele vseh možnih oblik družbenih koristi. Ena od pomembnejših izvira iz prihrankov, ki jih imajo družine pri tistem delu stroškov družbenega varstva otrok v jaslih, ki jih plačajo starši. M. Bergantova jih je ocenila v letu 1982 v Sloveniji za otroke do prvega leta starosti na 58 milijonov dinarjev.⁷

Primerjajmo sedaj družbene stroške podaljšanja porodniškega dopusta do izpolnjenega prvega leta otrokove starosti z družbenimi koristmi. Podaljšanje bi povečalo stroške, merjene z nizkim družbenim standardom nadomestil iz leta 1982, za okrog 1.100 milijonov dinarjev. Ocenjeni prihranki družbe pa *bi znašali le slabo dvajsetino* tega zneska, če upoštevamo stroške, ki jih plača celotna družba solidarno, in desetino, če k prejšnjim dodamo še pomembnejše prihranke družine s stroški družbenega varstva jasličnih otrok do prvega leta starosti. Celo v drugem primeru je vrednost stroškov za desetkrat večja od ocenjene vrednosti denarnih prihrankov. Treba pa je še enkrat opozoriti, da pri tem nismo mogli upoštevati dela denarnih koristi (npr. tistega, ki bi ga družine

⁵ Številka je dobljena kot desetina celotnih ocenjenih stroškov za nadomestila osebnih dohodkov ob negi obolelih otrok, ki so znašali v letu 1982 okrog 200 milijonov din. Tega leta je bilo okrog 10% odsotnosti z dela zaradi nege družinskega člana (večinoma otrok). Zdravstvene skupnosti pa so tega leta izplačale 2.239 milijonov din denarnih nadomestil. Vir podatkov: Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji 1982, str. 30. in 37. Maja Bergant je v delu Odsotnosti z dela zaradi nege obolelih otrok v kontekstu podaljšanja porodniškega dopusta (ptujsko srečanje sociologov 1984) ocenila v tekstu omenjene stroške na 25 milijonov din.

⁶ M. Bergant: op. cit., str. 8. V letih 1982/83 je bilo v slovenskih jasličnih oddelkih 1564 otrok v starosti do enega leta in 4783 otrok med prvim in drugim letom starosti. Vir: RR-329, VVO v letu 1982/83, Zavod SRS za statistiko, Ljubljana, str. 12.

⁷ M. Bergant: op. cit., str. 8.

prihranile, ker ne bi več plačevale stroškov varstva do enega leta starih otrok v privatnem varstvu) in predvsem nedenarnih koristi.

Sklenemo lahko z mislijo, da narekujejo ekonomski razlogi veliko previdnost pri sprejemanju sklepa o podaljšanju porodniškega dopusta. Kratkoročni pozitivni ekonomski učinki so namreč veliko nižji kot kratkoročno povečanje stroškov. S podaljšanjem porodniškega dopusta bi družba eksternalizirala velik del stroškov varstva dojenčkov, ki jih največkrat njihovi sorodniki (stare mame) varujejo brezplačno. Sklep se pa nekoliko spremeni, če na problematiko gledamo z dolgoročnega vidika. V mislih imamo vsaj en življenjski cikel posameznika. Tedaj ima družba možnost, da izvede realokacijo petih let sklada dela žensk, ki nastaja zaradi pet let krajše delovne dobe ženskega prebivalstva, v tisto obdobje, ko mlada družina rodi otroke. To pomeni, da bi morala družba dolgoročno podaljševati porodniški dopust na dve leti na račun podaljšanja delovne dobe žensk za pet let. Tak model smo prikazali v članku Porodniški dopust in demografske razmere.⁸

VI. Vpliv porodniškega dopusta in njegovega podaljšanja na zaposlovanje in zaposlenost

Dolžina porodniškega dopusta je neposredno povezana z zaposlenostjo v narodnem gospodarstvu. Ob daljšem dopustu je treba v produkcijskem procesu nadomestiti večje število delavcev. Ob sedanji dolžini dopusta v Sloveniji in ob predpostavki poprečnega letnega števila upravičencev od leta 1981 do 1983, ki je znašalo 25.676 upravičencev, je bilo treba povečati letno število zaposlenih za 17.305 delavcev. Število zaposlenih bi bilo v posameznem letu za toliko manjše, če porodniškega dopusta ne bi bilo.

Zato je razumljivo, da je podaljševanje porodniškega dopusta povezano z dodatnim zaposlovanjem delavcev. Preprosti koledarski račun, ki upošteva razliko med podaljšanim in sedanjim dopustom ter neko poprečno število upravičencev, nam omogoča izračunati, koliko novih delavcev bo treba zaposliti. Ob poprečnem številu 25.676 upravičencev bi podaljšanje dopusta do izpolnjenega prvega leta starosti otroka v Sloveniji zahtevalo dodatno zaposlitev 10.341 delavcev.

Organizacije združenega dela nadomeščajo odsotne delavce z zaposlovanjem za določen čas, ponekod pa preprosto s prerazporeditvijo že zaposlenih. To je mogoče povsod tam, kjer imajo presežke delavcev med že zaposlenimi. Nezaposlenost zaposlenih je dokajšnja značilnost tudi našega gospodarstva. Zato bi podaljšanje porodniškega dopusta zahtevalo v Sloveniji manj novih delavcev, kot je pokazal preprosti koledarski izračun. Razen števila pa je pomembna še struktura nadomestnih delav-

⁸ J. Malačič: Porodniški dopust in demografske razmere; članek bo objavljen v eni naslednjih števil Tekstov Teorije in prakse.

cev, saj ni dovolj, da so le-ti na razpolago, bodisi med nezaposlenimi ali na novo vstopajočimi med aktivno prebivalstvo. Ustrezne morajo biti tudi kvalifikacijska, regionalna in druge strukture nadomestnih delavcev. V sedanjih razmerah problem nadomeščanja odsotnih delavcev v Sloveniji ni posebno velik, saj je postala veljavna dolžina dopusta organski del reprodukcije delovne sile. Podaljšanje porodniškega dopusta pa bi povzročilo problem prilagajanja novim razmeram in s tem, vsaj nekaj let, določene motnje.

Ob 15.000 nezaposlenih v Sloveniji podaljšanje dopusta do izpolnjenega prvega leta starosti otroka ne bi smelo povzročiti pomanjkanja delavcev. Vendar velja ta sklep le ob globalni računici. Če pa upoštevamo, da so že ti nezaposleni posledica neuskrajene ponudbe in povpraševanja po delavcih, je jasno, da bi obravnavano podaljšanje še dodatno zaostriло kratkoročne strukturne probleme. Na posameznih področjih bi gotovo primanjkovalo delavcev. Dolgoročno pa bi bilo treba problem pomanjkanja delavcev reševati v okviru nezaposlenosti že zaposlenih, s hitrejšim uvajanjem tehničnega napredka ter prekvalifikacijo in dokvalifikacijo delavcev.

Drugače pa bi bilo ob večji nezaposlenosti. V Sloveniji bi lahko do nje prišlo, če ne bi pravočasno uspeli rešiti vprašanja prekvalifikacije in dokvalifikacije že zaposlenih, do katerega nujno prihaja s prestrukturiranjem gospodarstva in z uvajanjem nove tehnike in tehnologije. V tem primeru bi s podaljšanjem porodniškega dopusta ublažili nezaposlenost. Razmere na področju zaposlenosti in zaposlovanja pa bi bile še bistveno drugačne ob uvajanju daljšega porodniškega dopusta v kombinaciji s podaljševanjem delovne dobe ženskega prebivalstva. V tem primeru bi bilo treba zagotoviti veliko število novih delovnih mest, saj bi družba v globalu prihranila velik sklad delovnega časa. Ob doslednem generacijskem reševanju tega problema bi presežek delavcev nastopil šele čez trideset let in bi imela družba dovolj časa, da bi se temu prilagodila. Ugodnejše pa bi bilo, če bi uvedla določeno medgeneracijsko solidarnost in poskušala priti do novih delovnih mest že prej, ker bi si s tem olajšala finančno breme uvajanja podaljšanja porodniškega dopusta.

VIOLETA ROSANDA DEVETAK

Ženske kot sekundarna delovna sila v Italiji

Položaj žensk v Italiji je v primerjavi s položajem žensk v drugih zahodnoevropskih državah dokaj specifičen. Italija je imela namreč v vsem povojnem obdobju težave zaradi prevelike ponudbe delovne sile v primerjavi s povpraševanjem po njej.

Po odstotku zaposlenih žensk je prav na dnu lestvice zahodnoevrop-

skih držav. Leta 1980 je bilo v Italiji od vseh žensk v starostnem razredu od 15 do 64 let zaposlenih le 32%. Za njo je bil v omenjenem letu le še Luksemburg z 31,9%.

Zanimivo je tudi, da se odstotek zaposlenih žensk v Italiji praktično vse povojno obdobje skorajda ni spreminjal. Leta 1950 je znašal 32%, leta 1960 37,1%, kar je bilo edino nekoliko večje povečanje. Po strukturalni krizi v šestdesetih letih in po izključitvi več kot milijon žensk s trga delovne sile se je ta odstotek leta 1970 zmanjšal na 29,6. Tudi napovedi za leto 1990 ne obetajo povečanja, saj predvidevajo, da bo ta odstotek znašal 32,7. Po najnovjših napovedih ISTAT (Državni urad za statistiko) pa se bo proti letu 2000 odstotek zaposlenih žensk še zmanjšal. »Leta 1996 bo v Italiji 637.000 delavcev več kakor leta 1981. Po letu 1996 pa nekoliko manj. Ženska delovna sila bo najštevilnejša že leta 1991, potem pa se bo številčno znižala in bo leta 2001 za 123.000 enot pod ravniho v letu 1981.«¹

Ta trend pa je v nasprotju s trendom v drugih zahodnoevropskih državah, za katere sta značilna vedno večji pritisk ženske delovne sile na tržišče ter feminizacija delovne sile nasploh. V nekaterih državah napovedujejo za konec stoletja že skoraj 50% feminizacijo delovne sile. Švedska naj bi imela leta 1990 kar 48,6%, Danska pa 48,2% feminizacijo delovne sile (razmerje med žensko delovno silo in celotno delovno silo). Za Italijo pa je predvidena le 29,6% feminizacija delovne sile.

Tako majhen odstotek zaposlenih žensk pa ni posledica premajhnega števila žensk na trgu delovne sile. Prvi vstop žensk na trg delovne sile se v Italiji ne razlikuje od preostalih zahodnoevropskih držav. Ženske se začno množično, skorajda enako kakor moški, zaposlovati v industriji zelo mlade (pretežno v starostnem razredu od 15 do 19 let), na preostalih področjih pa nekoliko starejše.

Najbolj množično vstopajo na trg delovne sile kakor v preostalih zahodnoevropskih državah v starostnem razredu od 15 do 25 let (moški pa v starostnih razredih od 15 do 30 let); v nadaljnjih starostnih razredih pa v Italiji nenehno konstantno upada število žensk delovne sile (poroka, otroci, skrb za ostarele...). Drugače je v drugih zahodnoevropskih državah kjer se ženske v starostnih razredih nad 35 let ponovno zaposlujejo, vendar ne tako množično. V Italiji pa se ženske skorajda ne vračajo na trg delovne sile.

Italija je namreč država, ki ima že v vsem povojnem obdobju (razen kratkega obdobja ekstenzivnega zaposlovanja) težave zaradi prevelike ponudbe delovne sile (regularne) v primerjavi s povpraševanjem po njej. Z vse večjo zaščito in tudi ceno delovne sile pa je za podjetnike zelo zanimiva predvsem marginalna delovna sila, katere precejšen del so ženske.

Marginalno delo je fleksibilen element trga delovne sile. Fleksibilno je pri obsegu, trajanju, periodičnem delu in tudi vsebini opravil. Ustreza

¹ Napoved ENI (Urada za gospodarske vede) v Primorskem dnevniku, 17. I. 1984, str. 12.

najrazličnejšim vrstam povpraševanja, uporablja pa najrazličnejše vrste ponudbe. Značilni elementi marginalnega dela, ki pa se med seboj dopolnjujejo na različne načine, so: priložnost, slabo delovno mesto, sezonskost, delo na domu, delni delovni čas (part-time). K temu pa lahko dodamo še: odsotnost ali pomanjkljivo zdravstveno in pokojninsko zavarovanje, v primerjavi s plačo zelo težki delovni ritmi in urniki, nobene možnosti za napredovanje . . .

Danes sta na Zahodu dva trga delovne sile. Prvi je relativno stabilen in ne dopušča večjih sprememb kljub gospodarskim nihanjem. To je primarni, centralni ali formalni trg delovne sile, v katerega je vključena predvsem primarna delovna sila (prehranjevalci družin, odrasli moški). Drugi, sekundarni, marginalni pa je izpostavljen tem nihanjem in opravlja vlogo amortizerja. Na njem je zaposlena predvsem »šibkejša« delovna sila (ženske, mladina, starejši). Vendar pa menim, da se pojavlja s pospešenim razvojem tehnologije še en problem, in sicer, da se prvi trg krči in veča drugi.

Omenjena trga delovne sile sta potrebna zlasti zaradi vedno večje togosti odnosov med ponudbo in povpraševanjem po delovni sili, ki onemogoča odpuščanje, ko je povpraševanje nizko, in sprejem, ko povpraševanje narašča (delo postane fiksni dejavnik). V odgovor na to togost in na ekonomsko negotovost so lahko podjetja le delno in počasi prilagajala uradno zaposlovanje variiranju povpraševanja. Dvojni trg delovne sile pa je omogočil prilagoditev zaposlovanja povpraševanju ter premostil togost in možne konflikte.

Povpraševanje po »fleksibilni« delovni sili naleti na obilno ponudbo ženske delovne sile, ki se zaradi toge delitve vlog v družini in pomanjkanja ali neustreznosti storitev za zadovoljevanje najrazličnejših potreb družine, ne more predstaviti na trgu delovne sile kot »stabilna« delovna sila. Moška delovna sila z leti (vsaj neke okoli 45. do 50. leta) napreduje z bolj zunanjih, obrobnih in marginalnih delovnih mest proti jedru »stabilne« delovne sile. Ne glede na različne profesionalne položaje je cilj tega procesa čimbolj uspeti ali biti vsaj povišan, kar je odvisno od let zaposlitve.

Pri ženskah pa so ti procesi nekoliko drugačni. Delo s polnim delovnim časom je običajno v mladosti. Z zakonsko zvezo in rojstvom otrok pa, razen izjemoma ali ob dokaj velikih žrtvah zaradi dvojnega dela ali zaradi pritiska družinskih potreb, izstopajo iz centralnega dela trga delovne sile (polni delovni čas, stabilnost zaposlitve, zdravstveno in pokojninsko zavarovanje, nespremenljivost delovnih urnikov, plačani dopusti, trinajsta in ponekod tudi štirinajsta plača . . .). Del teh žensk se nato vključi v marginalni trg delovne sile, kjer praktično ni možnosti za napredovanja in nabiranje let službe.

»Cena delovne sile je poleg socialnih dajatev odvisna tudi od trajanja delovne dobe, dolžine delovnega urnika, gotovosti opravljanja dela in plače.«²

Če vzamemo kot pogoj, da je storilnost na delovno uro ob enakih delovnih razmerah enaka za oba spola, se ti dejavniki razlikujejo med spoloma in vplivajo na – po spolu determinirano – povpraševanje po delovni sili.

a) Trajanje delovne dobe

V Italiji je tako kakor tudi v mnogih drugih državah že formalno predvideno različno trajanje delovne dobe za moške in ženske. Moški se na splošno upokoje s šestdesetimi leti, ženske pa s petinpetdesetimi.

Pomembnejša, kakor je ta razlika v formalno predvidenem trajanju delovne dobe, pa je dejanska delovna doba oziroma starost, ko oseba preneha delati. Tukaj pa so razlike med spoloma velike in pomembne. V Italiji ženske v starostnem razredu od 25 do 29 let množično prenehajo delati, medtem ko pri moških odstotek zaposlovanja raste vse do starostnega razreda 40 do 44 let.

Lahko torej rečemo, da je predvidljivo delovno aktivno obdobje pri ženski mnogo krajše kakor pri moškem oziroma da je pri ženskah zelo verjetno, da bodo mnogo prej prenehale delati kakor moški.

»Zaradi velike verjetnosti, da bo ženska po poroki ali porodu nehala delati, podjetnik v kriznem obdobju raje odpusti delavko kakor delavca (opravljata enako delo) zaradi višje cene ženske delovne sile. Takoj »računa« na prezgodnje prenehanje delovne aktivnosti pri delavki in teži k temu, da ji daje predvsem nezanimiva, ponavljajoča se opravila, za katera se ni potrebno dolgo poklicno usposabljanje.«³ To pa zato, ker je cena poklicnega usposabljanja v podjetju stalen strošek, ki je toliko večji, kolikor krajše je delovno obdobje delavca v podjetju.

b) Dolžina delovnega urnika

Ne zanima nas toliko formalno predviden delovni urnik oziroma pogodbeni urnik, ampak dejansko trajanje delovnega urnika. Upoštevati je treba namreč tudi nadure in nepredvidene odsotnosti, ne glede na to ali so plačane ali ne.

Odsotnosti namreč, ne glede nato ali jih plača delodajalec ali socialno zavarovanje, pa tudi neplačane, dvigujejo ceno delovne sile, ki jo nosi podjetje prav zaradi stalnih stroškov (plačani dopusti, prazniki ipd.) Ti stalni stroški so toliko manj »pokriti«, kolikor krajše je obdobje njihove povrnitve (dejansko trajanje delovnega urnika). Dejanski delovni urnik pa

² F. P. Schioppa: *La forza lavoro femminile*, Il Mulino, Bologna 1977, str. 38.

³ F. P. Schioppa: *prav tam*, str. 46.

je pri ženskah prav zaradi nepredvidenih odsotnosti mnogo krajši, kar dviguje ceno ženske delovne sile.

c) *Gotovost opravljanja dela*

Ta dejavnik je povezan s prejšnjim. Negotovost zaradi nepredvidenih odsotnosti, ki je pri ženski delovni sili večja kakor pri moški, povzroča podjetniku dodatne stroške, saj mora računati z morebitnimi motnjami v proizvodnem procesu. To pa zahteva od njega, da ima pri ženskah na razpolago več t. i. rezervnih delavcev, ki začno delati, če je potrebno.

Lahko pa rečemo, da k tem pogostejšim nepredvidenim odsotnostim pri ženskah v primerjavi z moškimi pripomore tudi togost zakonov.

Prav trije dejavniki ne povzročajo le razlike med ceno moške in ženske delovne sile, ampak to razliko iz leta v leto tudi večajo.

d) *Plača*

Posledica prvih treh dejavnikov ter – v Italiji formalno uzakonjene – enakosti plač med spoloma za enako opravljeno delo je, da je plača ženske delovne sile za delodajalca realno višji strošek kakor plača moške delovne sile. To pa je tudi eden vzrokov, da se podjetnik, kadar ima možnost, raje odloči za moško delovno silo.

Ženska in država blagostanja

Eden od ciljev države blagostanja je bil uresničitev skupka programov, ki naj bi posameznikom in družinam neposredno zagotavljali večje izenačevanje dohodkov bodisi denarja bodisi dobrin in storitev (hrana, stanovanja, zdravstveno varstvo, izobraževanje, usmerjanje zaposlovanja...). Cilj države blagostanja je bil javni blagor oziroma socialna varnost ter prevzemanje mnogih funkcij družine. Država naj bi poskrbela za zadovoljitev nekaterih osnovnih potreb, ki jih je v tradicionalni kapitalistični družbi opravljala družina in katerih glavno breme je nosila ženska. Vse to pa naj bi seveda pripomoglo k otopivanju razrednega konflikta.

O zagotavljanju storitev, ki bi žensko v družini razbremenile in ji omogočile, da bi se lahko enakovredneje in množičneje zaposlovala, lahko na splošno rečemo, da država blagostanja ni uspela, zlasti pa ne v Italiji.

Dokaz za to je že samo zaposlovanje ženske delovne sile, ki jasno kaže, da ženske v obdobjih, ko imajo v družini največ obveznosti (majhni otroci, skrb za ostarele), dokaj množično prenehajo delati, v Italiji pa se skorajda ne vrnejo več na formalni trg delovne sile.

»Za določitev in zadovoljitev potreb, za kar ostane praktično in tudi formalno odgovorna družina, ni nobene kolektivne odgovornosti. Razen 'deviantnih' primerov, ki so v pristojnosti javnih oblasti, so družine še vedno glavne, odgovorne za preživetje in blagostanje svojih članov. Mnogo dobe od zunanjih ustanov (viri, informacije), toda končni proizvod, zagotoviti v vsakdanjem življenju neko določeno raven zadovoljeva-

nja potreb – ne glede na to kako jo opredelimo in ocenjujemo – je privatna zadeva družine oziroma žensk v njihovi družinski vlogi.«⁴

Institucije, ki naj bi te potrebe zadovoljevale, so pogosto zelo drage, nehumane in neprilagojene potrebam posameznikov. V Italiji ima npr. velika večina jasli in vrtecev enak delovni urnik kakor šola. Večina je zaprtih med poletnimi počitnicami, pa še ob božičnih in velikonočnih praznikih za kak teden dni.

Ogromno italijanskih bolnišnic deluje še vedno ob »pomoči« družinskih članov obolelega. Ob sprejemu majhnega bolnega otroka mora navadno z njim v bolnico še kakšen družinski član (navadno mati), ki pa ne dobi ne hrane ne postelje. Pri tem pa moramo upoštevati, da dobi v Italiji zaposlena mati ob otrokovi bolezni bolezenski dopust le do otrokovega tretjega leta starosti, kasneje pa le neplačani dopust ali pa izkoristiti svoj letni dopust.

Tudi skrb za narkomane je v Italiji praktično povsem na ramenih družine, čeprav je to zelo pereč problem.

Lahko rečemo, da družina pretežno še vedno poskrbi za majhne otroke, starejše, bolne, duševno bolne, alkoholike, narkomane, lažje bolnike... Ustreznih institucij je navadno malo, zlasti še specifičnih za zelo malo porabnikov.

Po podatkih Svetovne zdravstvene organizacije nudijo neprofesionalci kar 85% vse pomoči oziroma boljše rečeno nege bolnikov. Ugotovili so tudi, da se »danes pričjenja priznavati, čeprav počasi, kompetentnost osnovne nege, ki jo nudi posameznik ali družina.«⁵

»Družina zadovoljuje in opravlja ogromno storitev za svoje člane, zlasti tiste storitve za ‚osebe‘, ki bi bile izredno drage, če bi jih zadovoljevale druge institucije.«⁶ To pa je za državno blagajno precejšnja razbremenitev, zato lahko rečemo, da država varčuje na ramenih žensk.

Delo ženske v družini bi lahko na grobo razdelili na: vzgojo otrok, skrb za hišo ter za zdravje in blagostanje družinskih članov ter stik z birokratskimi ustanovami.

Vloga države

»Osnovna vloga, ki jo kapitalistična družba podeljuje ženski, je reprodukcija delovne sile oziroma »blaže« povedano materinstvo. Naslednja je obnova delovne sile, ki jo obravnavajo kot nagnjenje ženske do skrbi za hišo, otroke in moža... Vloga moškega pa je povsem drugačna: prodajati svojo delovno silo in v zameno sprejemati plačilo za vzdrževanje sebe in

⁴ Laura Balbo: Il lavoro di servizio delle donne nella società capitalistica, v Azienda famiglia, Biblioteca di Cultura Moderna Laterza, Bari, 1983, str. 239.

⁵ Paola Vinay: Famiglia, divisione del lavoro ed economia informale, v Azienda famiglia, str. 86.

⁶ Laura Balbo: Le conseguenze della «crisi del welfare state»: alcuni dati dal punto di vista delle donne, Inchiesta št. 46-47, julij-oktober 1980, Edizioni Dedalo.

družine.«⁷ Oče naj bi predvsem družino vzdrževal, mati pa »držala skupaj«.

Vendar pa je ta delitev vlog med moškim in žensko bolj ideološka, mnogo manj pa dejanska, kajti le obdobja gospodarske konjunktore so dopuščala, in še to ne vsem družbenim razredom, da je družina tudi dejansko temeljila na tovrstni bipolarni razdelitvi vlog. Odnos trga delovne sile se namreč do zaposlovanja žensk zelo spreminja. Vendar pa se med gospodarsko recesijo zelo malo ozira na ideale, ki jih družba obljublja in podpira.

Tudi država ima pomembno vlogo pri določanju neenakopravnega položaja ženske, in sicer z izbiro določene politične usmeritve ter z določenimi odločitvami pri podpori omenjene gospodinjsko družinske organizacije, ki je v glavnem odvisna od plače moškega in storitev ženske v tej organizaciji. Zaradi odvisnosti od moškega pa je ženska zelo primerna za latentno armado delovne sile.

Posledica tega je, da ženske niso povsem proletarizirane⁸ niti v obdobjih, ko so bolj potisnjene na trg delovne sile, kjer so cenena delovna sila. Proletarizirane menim v tem smislu, da za preživetje niso povsem odvisne od svojega zaslužka. Dohodku ženske pa se pripisuje le sekundaren pomen. Ker pač ni »življenjsko« odvisna od svojega dela, je plačana manj kakor moški.

Za ženske pa, ki niso poročene ali nimajo nikogar, ki bi finančno »skrbel« zanje, poskrbi ob morebitni brezposelnosti država. »Pogoji državne intervencije urejajo razmerje teh žensk s trgom delovne sile: velikodušna finančna pomoč države brez kakšnih pogojev bi jim omogočila, da ne bi bile zaposlene; skromna pomoč pa jih prisili, da si poiščejo zaposlitev za kakršnokoli plačo. Pomoč pod določenimi pogoji – recimo da imajo družinske obveznosti – bi nekatere privedla do tega, da bi iskale zaposlitev, drugim pa omogočila, da bi ostale doma. To področje politike države blagostanja je torej potencialno odličen fleksibilen element za vzdrževanje več ali manj žensk kot rezerve za plačano delo.«⁹

McIntosheva tudi ugotavlja, da lahko v tem smislu danes ločimo tri kategorije žensk:

a) Poročene ženske in ženske, ki žive z moškimi partnerji, za katere država predpostavlja, da so od njih odvisne. In od njih tudi morajo biti odvisne ali pa delati za zelo slabo plačilo.

b) Ženske, ki žive s svojimi otroki in brez moških partnerjev (npr. starejše vdove), za katere se predpostavlja, da so odvisne od državnih podpor in jim ni potrebno iskati dela. Dejansko pa so te ženske pogosto primorane poiskati zaposlitev in se tudi zaposlijo.

c) Večji del preostalih žensk pa si mora poiskati zaposlitev ali pa

⁷ C. de Marco, M. Talamo: *Lavoro nero*, Mazzotta 1976, Milano.

⁸ Več o tem: Mary McIntosh: *L'intervento dello stato sulla famiglia*, v: *Azienda famiglia*.

⁹ M. McIntosh: *prav tam*, str. 195.

dokazati svojo nesposobnost za delo kakor skoraj vsi moški, preden dobe državno podporo.

Ob morebitni brezposelnosti sta prvi dve kategoriji latentna rezerva delovne sile, tretja pa fluktuirajoča.

Povojni razvoj zaposlene ženske v Italiji

Italijansko gospodarstvo je bilo po drugi svetovni vojni v primerjavi z drugimi zahodnoevropskimi državami dokaj zaostalo. Tako je npr. dohodek na prebivalca znašal le nekaj nad polovico dohodka drugih zahodnoevropskih držav. Tudi zaposlenih v kmetijstvu je bilo še mnogo. Leta 1951 je bilo v Italiji zaposlenih v kmetijstvu 43,9% vseh zaposlenih, v Veliki Britaniji pa npr. le 5%.

Italijo je pestila tudi zelo velika brezposelnost. Za industrijo pa so bila za tisto obdobje značilna tehnološko napredna podjetja v najmodernejših panogah (železarne, kemična industrija, elektroindustrija) ter veliko število majhnih podjetij v najbolj zastarelih panogah z zelo nizko storilnostjo. Tehnološka zaostalost je vplivala na razvoj delovno intenzivnih panog, ki omogočajo konkurenco na mednarodnem tržišču brez večjih naložb v inovacije in raziskave. Industrija se je skoncentrirala predvsem v nekaterih delih Italije, zlasti na severu in tudi v nekaterih panogah, kar je še povečevalo predvojna teritorialna in proizvodna neravnotežja.

V drugi polovici petdesetih let sta se povečala povpraševanje industrije po delovni sili in »selitev« iz kmetijstva (zunanje in notranje migracije). Povečala se je feminizacija kmetijstva (bolj implicitno), kar je ustrezalo zahtevi po nadomestni delovni sili v kmetijstvu, s katero lahko, če je potrebno, nadomestiš emigrante v polzaposlenih in ne vedno priznanih oblikah (ženske so imele pretežno status pomožnega družinskega člana, tudi kadar so vodile kmetijo).

V drugi polovici petdesetih let pa se je vzporedno z vedno večjim mednarodnim povpraševanjem začela razvijati manufakturna industrija, ki je spremenila ekonomijo dežele iz pretežno kmetijske v pretežno industrijsko. Veliko zaslugo je imela pri tem predvsem glede na povpraševanje večja ponudba delovne sile iz kmetijstva, kar je omogočalo politiko nizkih plač ob zelo visoki storilnosti, stabilnejše cene na mednarodnem tržišču, večjo konkurenčnost in tudi zelo visoke profite. V teh razmerah, v katerih je bil poglavitni cilj »pridobivanje« novih trgov in visoka proizvodnja, povpraševanje po delovni sili ni bilo selektivno v smislu kvalifikacije in specializacij. To so bila leta ekstenzivnega zaposlovanja delovne sile v zastarelih in tudi v modernejših panogah. Proti koncu petdesetih let in v začetku šestdesetih let se je tako povečeval odstotek zaposlenih moških in žensk vseh starostnih razredov.

»Vsa ta leta se torej uporaba ženske delovne sile razširja, ne da bi se preciziralo neko specifično, karakteristično povpraševanje po delovni sili. Uporaba ženske delovne sile se razvija v okviru povpraševanja po delovni

sili, ki nima predsodkov, saj lahko računa na razliko v plačah med spoloma in tako nadomesti morebitne višje stroške za žensko delovno silo.«¹⁰

Italijanska industrija je temeljila na delovno intenzivnih panogah (tekstil, čevljarska industrija ipd.) predvsem zaradi nizke cene delovne sile. Za italijanski izvoz so bili značilni tehnološko »zreli« izdelki, ki so izpostavljeni hudi konkurenci svetovnega tržišča, predvsem dežel v razvoju. Ti razvojni dejavniki so torej imeli pomanjkljivosti, ki so se kazale v sredini šestdesetih let, ko se je dvignila cena delovne sile in se je tako zmanjšala konkurenčnost italijanske industrije, kar je slabo vplivalo na izvozno bilanco. Zato je italijanska industrija odstranila »najšibkejšo« delovno silo s trga delovne sile ali pa jo omejila na panoge, ki so najbolj zaostale in za katere so značilni manjša stabilnost delovnega mesta, manjši dohodki, pomanjkljiva sindikalna zaščita.

V obdobju, ki se je pričelo s krizo leta 1963/64 in trajalo do leta 1968, so se v italijanskem gospodarstvu začele velike spremembe. Zmanjšanje posojil je vplivalo na raven zaposlenosti. Najprej se je zmanjšala zaposlenost v nekmetijski dejavnosti, zlasti v industriji. Leta 1966 pa se je pričelo obdobje prestrukturiranja italijanske industrije, ki temelji na povečanju storilnosti, a ne na osnovi novih množičnih naložb, temveč predvsem na reorganizaciji dela, kar naj bi zagotovili s pospešenimi ritmi, več nadurami, večjimi spodbudami, teritorialnimi premiki ipd.

Ta proces je spremljala postopna zamenjava zaposlene delovne sile, pri kateri dajejo prednost (zlasti v industriji) moški delovni sili v centralnih starostnih razredih in izločajo druge ponudnike (ženske, mladino in starce) oziroma jih preusmerjajo na sekundarni (marginalni) trg delovne sile.

Pri tovrstnem izboru pa je bil pomemben tudi status prehranjevalca družine. Prehranjevalci družine so namreč prav zaradi potrebe, da dobe čim višji dohodek ter čim bolj gotovo delo, saj so njihovi zaslužki edini vir družinskih dohodkov, bolj pripravljeni prenašati pospešene delovne ritme, nadure, delo zunaj kraja bivanja ipd. in jih je lažje izsiljevati. Zato so za delodajalce bolj »zanimivi«. Hkrati pa prihaja ob zmanjševanju proizvodnje do razdeljevanja »osnovnega« družinskega dohodka in tako se lahko izogonejo napetim razmeram, ki ogrožajo socialni mir. Referenčna točka zato ni posameznik, ampak družina, katere struktura je potrjena in utrjena prav zato, ker se temu prehranjevalec družine ne more izogniti. Ponudi se mu torej stabilna delovna vloga.

V omenjeni krizi je bilo izključenih več kakor milijon zaposlenih žensk s trga delovne sile. Takšna selektivnost povpraševanja po delovni sili je potisnila s tržišča »šibkejšo« delovno silo in »okrepila« družinske vezi. Ob takšnem povpraševanju je bila zlasti za »šibkejše« člane pripadnost »družini« edina možnost za preživetje.¹¹

¹⁰ D. Del Boca, M. Turvani: *Famiglia e mercato del lavoro*, Il Mulino, Bologna 1979, str. 125.

¹¹ D. Del Boca, M. Turvani: *prav tam*, str. 93.

Potekala sta torej dva procesa; redukcija in organizacija delovne sile v tovarni in decentralizacija zunaj tovarne, kar je pripomoglo k razširitvi majhnih tovarn. Omenjena procesa sta spremenila celotno strukturo industrije. Po izključevanju »šibke« delovne sile iz tovarn in nadomeščanju te z moško delovno silo v srednjih letih so začeli ponovno uporabljati žensko delovno silo v enakih proizvodnih procesih zunaj tovarn v obliki marginalne delovne sile. Ženske so tako izključene iz jedra stabilne delovne sile.

V letih 1973 do 1977 se je dolgotrajno padanje zaposlovanja žensk zaustavilo. Zaposlovanje žensk se je pričelo celo povečevati. Vzroki za to so zlasti povečanje terciara, večje zaposlovanje žensk v industriji in naraščanje ponudbe delovne sile.

»Zaradi zviševanja življenjskih stroškov in zniževanja kakovosti javnih storitev so se morale ženske bolj posvetiti družini, da bi tako poskrbele za zadovoljitev različnih potreb, saj so storitve, ki jih sicer zadovoljujejo, vedno dražje in vedno bolj pomanjkljive. Hkrati pa so se morale ponuditi tudi na trgu delovne sile, da bi tako dopolnile plačo prehranjevalca družine.«¹² Mnoge ženske so zato zaradi nuje pripravljene delati tudi pod slabšimi pogoji, da le dobe še dodatna sredstva za življenje, kar pa obilno izkoriščajo delodajalci, ki zlasti ob krizi povprašujejo po tej delovni sili.

Vzroki za sedanji proces potiskanja žensk iz aktivnega življenja so predvsem: »dolgoročna strukturalna kriza nekaterih panog z visoko stopnjo zaposlenosti žensk (kmetijsvo, tekstilna industrija . . .); gospodarska recesija v letih 1963 do 1967/68, ki je še posebej prizadela zaposlovanje žensk; »pritisk« moške delovne sile na trg delovne sile, ki je v Italiji še posebej močan ob nižji konjunkturi; nizka morebitnost delavk določenih starosti in določenih kvalifikacij, izključenih iz panog, ki izgubljajo pomen, pomanjkanje potrebnih socialnih struktur, ki naj bi omogočale vrnitev in prekvalifikacijo teh delavk; pomanjkanje primerne mreže socialnih storitev za otroke in ostarele, ki naj bi zmanjšale gospodinjske dolžnosti poročenih delavk; pomanjkljiva izobrazba in strokovna kvalifikacija žensk, kar ima za posledico slabo ekonomsko in moralno nagrajevanje.«¹³

¹² D. Del Boca, M. Turvani: prav tam, str. 149.

¹³ M. Paci: Mercato del lavoro e classi sociali in Italia, Il Mulino, Bologna 1973, str. 108.

MICHAEL LEVIN

O ustreznosti Marxove vizije komunizma

Socializem se je v devetnajstem stoletju pojavil kot glavni tok tiste razpršene a vplivne množice podmen, ki jo označujemo kot »teorija napredka«*. Grobo rečeno je slonel na nekakšni kombinaciji predpostavk, da bo znanje rastle in obenem uporabljeno za prestrukturiranje socialnih institucij; da bo racionalna uporaba znanstvenih odkritij hkrati olajšala breme dela in odpravljanje revščine; in da bo potemtakem s polnim zaupanjem mogoče napovedati, da bo prihodnost v vseh pogledih boljša od sedanjosti.

Ta blesk optimizma je seveda več kot očiten pri tipičnih socialističnih piscih tistega časa. Spomnimo se lahko, da se je Fourier čutil sposobnega narediti načrt delavnika prihodnosti celo tako podrobno, da je lahko določil čas »prisostvovanja kmečki skupini« ob 10.30, »prisostvovanje skupini za eksotične rastline« ob 4.00 popoldan, in, da bi se dan končal v tem slogu, »prisostvovanje na prostoru za umetnosti, ples, gledališče« ob 9.30 zvečer.¹ Če je videti, da dajemo prevelik poudarek takim popolnim utopistom, se lahko bolj osredotočimo na glavno socialistično tradicijo devetnajstega stoletja in pač ugotovimo obsežnost futurističnega načrtovanja, ki je tedaj prevladovalo.

V Roberta Owena *Report to the Country of Lanark* (1820) najdemo priporočilo, da je treba znanost o položaju človeka uporabiti za reformiranje družbene ureditve. Male poljedelske vasi bi morali postaviti po tlorisu paralelograma. Sčasoma bi nastala »popolna identiteta zasebnih in javnih interesov«. Skupnost »bi jedla skupaj kot ena družina« in »v družbi ne bi bilo slišati nikakršnih pritožb«. Ker bi bila »dejanska pregreha . . . dobesedno neznana«, kaznovanje in z njim povezane ustanove ne bi bile več potrebne. »Otroci moškega spola bi bili v novi vasi oblečeni v rimljanskim podobna oblačila in hribovsko ogrinjalo«, delo pa bi postalo »komaj kaj več kot zabava«. Na ta način »bi bile vse želje človeške narave obilno zadovoljene« in »tisto, kar se natančno vzeto imenuje 'slabi časi', se ne bi moglo več pripetiti«.²

Nemški krojač Wilhelem Weitling je v *Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte* (1838–9) predvidel skupinsko lastništvo kot podlago, na kateri bo »svet spremenjen v vrt in človeštvo v družino . . . Odvratne besede kot: rop, umor, skopuštvost, tatvina, beračenje in podobne, bodo postale v jeziku narodov zastarele.«³ Marx je 1844 opisal Weitlingove *Garantien der Harmonie und Freiheit*

* Članek smo prevedli iz revije »Praxis International«, let. 3, št. 4, januar 1984, str. 335–347.

¹ Navedeno v: D. Ross Gandy, *Marx and History*, Austin in London 1979, str. 77.

² Robert Owen, *Report to the Country of Lanark*, Harmondsworth 1970, str. 239, 235, 246, 243, 228, 257, 259.

³ W. Weitling, *Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte*, Reinbek pri Hamburgu 1971, str. 177, 174.

(1842) kot »vehementen in briljanten literarni debi nemških delavcev«⁴, ki je nemško meščansko literaturo zvedel na raven povprečja. V tem delu je Weitling ohranil svojo optimistično vizijo urejene družbe brez zločina, kaznovanja in zakonov, vendar poudaril tudi revolucionarno prehodno obdobje, ki ga bo vodil »drugi Mesija, še večji od prvega.«⁵

Če se obrnemo k drugemu delu stoletja, najdemo dve zelo kontrastni socialistični utopiji, prvo, ki temelji na optimizmu zaradi znanstvenega razvoja in drugo, ki si prizadeva za preureditev družbe na osnovi ročnega dela. V *Society of the Future* (1879), ki predstavlja nadaljevanje knjige *Die Frau und der Sozialismus*, je August Bebel izjavil, da je »socializem znanost, ki je aplicirana na vsa področja človekove dejavnosti«. Pod temi pogoji »vsak posameznik odloči o vrsti dela, ki bi ga želel opravljati«, tako postane možen dvourni delavnik in vendar »bo produktivnost dela ogromno zrasla . . . Kriza in nezaposlenost ne bodo več mogoče«⁶, izginil bo denar, kot bodo izginila tudi velika mesta, tatovi, klateži, potepuhi in verske organizacije.

William Morris si je v *News from Nowhere* (1890) zamislil prihodnost, ki bo temeljila na etiki predtrgovinskih družb: »Našemu načinu gledanja na življenje je bil bolj podoben duh srednjega veka.« Manchester je izginil in večino Londona so spet prerasli gozdovi, ki jih je nekdaj skušal uničiti. Ker osrednje vlade ni več, so stavbo parlamenta povišali v »odlagališče za gnoj«.⁷ Nobenih šol, zaporov ali sodišč ni več, nobenih revežev ali beznic. V utopiji je delo prijetno, ženske lepe in pričakovana dolžina življenja presega stoletje.

Ob nekaterih podobah se zdi, da bi se Marx ujema v njihov okvir; mar ni orisal komunizma s temi glavnimi potezami:

1. Privatna lastnina je postala last celotne skupnosti.
2. S tem ko je odpravljena podlaga za različne oblike lastnine, izginejo tudi razredne razlike.
3. Antagonizem ni več vgrajen v družbeno strukturo in tako njegov nadzorni aparat, postane odvečen in postopoma »odmre«.
4. Zakonite funkcije države vsrka nazaj družba.
5. Stara prisilna delitev dela je presežena, denarni kapital je odpravljen in družba enotno opravlja zavesten nadzor nad produkcijskim procesom.
6. To omogoči poln razvoj produktivnih sil družbe in s tem odpravo pomanjkanja.
7. Delo še vedno ostane, vendar znotraj širšega konteksta, ki olajšuje razvijanje popolne raznolikosti človeških potencialov.
8. Obstaja razloček med priporočili za prehodno obdobje in daljnoročno vizijo prihodnje komunistične družbe.
9. Družba si ponovno prilasti svoje lastne moči, kar pomeni zamenjavo kraljestva nujnosti s carstvom svobode. Predzgodovina človeštva se umakne dejanski človeški zgodovini.

Posebnost Marxove vizije prihodnosti postane očitna, če pogledamo, na podlagi katerih virov je nastala in od katerih prav nobeden ni zelo obširen ali podroben. *Ekonomsko-filozofski rokopisi* iz leta 1844 sestojijo iz kratkih fragmentov, ki so ostali za časa njegovega življenja neobjavljeni, in ki jih nekateri

⁴ Marx-Engels Collected Works, najprej MECW, London 1975, Zv. 3, str. 201.

⁵ M. Vester, ur., *Die Frühsozialisten 1789-1848*, Reinbek pri Hamburgu 1971, Zv. 2, str. 91.

⁶ A. Bebel, *Society of the Future*, Moskva 1976, str. 186, 29, 32, 53.

⁷ W. Morris, *Selected Writings and Designs*, ur. A. Briggs, Harmondsworth 1977, str. 298, 209.

komentatorji štejejo za predmarksistične. *Državljska vojna v Franciji* je po svojem bistvu propagandno delo v podporo pariški komuni 1871 in ga z vidika natančnosti opisovanja niso visoko cenili, *Kritika Gothskega programa* pa je bila bolj zasebno pismo kot pa za objavo pripravljeno delo. Primerjajmo to z dostopnimi viri o Marxovih pogledih na kapitalistično družbo. Na primarni ravni ekonomije imamo tri obsežne zvezke *Kapitala* in dva zvezka *Teorij o presežni vrednosti*. Od političnih del imamo dva spisa o Franciji med leti 1848 in 1851, pomembne poglede vsebuje *Kritika Heglove filozofije prava* kot tudi tisto, kar lahko imenujemo, ne da bi želeli omalovaževati, obsežno žurnalistično pisanje. Jasno je, da so v nasprotju z Marxovimi obsežnimi spisi o kapitalizmu njegove opazke o komunistični družbi kaplja v morju. Naš oris marksistične prihodnosti črpa iz kompilacije maloštevilnih, čez štirideset let dolgo dobo raztresenih razlag. Njegovi prej omenjeni sodobniki so nam prihranili trud s tem, da so prikazovali dosti bolj nadrobno, primerno zapakirano in dokaj koherentno vizijo, ki so jo predstavili javnosti še za časa svojega življenja. Tako je bil Marxov odpor do »receptov za kuhinjo prihodnosti«⁸ v kontekstu tedanjih socialističnih spisov docela izjemen.

Kaj je potemtakem v ozadju tega odpora do konvencionalnega socialističnega pristopa. Del odgovora je v tem, da si Marx zaradi konteksta njegovega prizadevanja po vzpostavitvi komunizma na materialistični podlagi ni želel biti uvrščen med utopične socialiste in druge socialne vizionarje. Utopisti so prihodnosti vsiljevali svoje domišljjske načrte za nebesa na zemlji, z natančnimi podrobnostmi glede optimalne velikosti mesta, značaja vzgoje, novega nekrščanskega koledarja in dosežki mednarodnih odnosov, ni pa jim uspelo dati ustrezne razlage, kako naj bi od tod prišli tja. Vse prepogosto so menili, da zadostuje moč prepričevanja, skupaj z zgledi pomanjšanih pilotskih načrtov, kar je bila taktika, ki je razodevala blaženo brezbržnost do pojemajoče moči zakonitega razrednega interesa.

Raje kot da bi čakal na *občo* podporo utopiji, zasnovani v skladu s postulati »čistega uma«, se je Marx obrnil k proletariatu kot razredu, ki ima interes za osvoboditev človekovih moči, ki so jih uklenile kapitalistične strukture. Utopisti so prezrli dejanski pomen historičnega konteksta in zato niso mogli uvideti, da je možnost pogojena z ravniyo tedaj delujočih produktivnih sil.

»Osvobajanje« je zgodovinsko in ne umsko dejanje, in sprožijo ga zgodovinske razmere, raven industrije, trgovine, poljedelstva . . . v skladu z različnimi stopnjami njihovega razvoja.⁹

Model spreminjanja, ki je zasnovan na razvoju kot logičnem procesu, pri katerem je vsaka zgodovinska stopnja notranje povezana s predhodno, je Marx poiskal zunaj modnih radikalnih in socialističnih struj. Po mnenju Sir Isaiaha Berlina je Marx »intelektualno bolj občudoval« Darwinu »kot pa kateregakoli od njegovih sodobnikov, ker je v njem videl človeka, ki je s svojo teorijo evolucije in naravnega izbora naredil za morfologijo naravnih ved tisto, kar si je sam prizadeval storiti za človeško zgodovino.«¹⁰

Novije preučevanje je znatno reduciralo stopnjo tega občudovanja. Domnevo, da je mislil Marx drugi zvezek *Kapitala* posvetiti Darwinu, je spodkopal izvrsten primerek detektivskega dela.¹¹ Zdaj so nas spomnili na Marxove ostre

⁸ K. Marx, *Kapital* I, Ljubljana 1961, str. 19.

⁹ *MECW*, Zv. 5, str. 38.

¹⁰ I. Berlin, *Karl Marx*, London 1965, str. 247-8.

¹¹ Glej predvsem: Margaret A. Fay, »Did Marx offer to dedicate *Capital* to Darwin?«, *Journal of the History of Ideas*, marec 1978.

kritične pripombe na Darwinovo »surovo angleško metodo prikaza« kot tudi na njegovo zabavno težnjo, da v svetu narave vidi odsev angleške družbe. Ker pa je zdaj nevarnost, da bi se nihalo znanstvenih preučevanj nagnilo predaleč na drugo stran, si moramo priklicati v spomin tudi to, da je Marx pisal Lassallu: »Darwinova knjiga je zelo pomembna in mi služi za prirodoslovno podlago za razredni boj v zgodovini.«¹² V Kapitalu se je skliceval na Darwinovo »epohalno delo *O nastanku vrst*.«¹³

Če bi Marx vzel za svoj model znanstvenega dela Darwina, bi bil rezultat sistem, ki bi bil precej bolj opisen. Darwin je skušal dokazati, da so se različne vrste zgodovinsko spreminjale in da je bil boj za preživetje pridodan s sposobnostjo za prilagajanje na spremenjene okoliščine. Darwinova metoda sicer nudi jasen vpogled v to, kako so vrste postale to, kar zdaj so, ne odgovori pa na vprašanje, v kaj bi se v neki prihodnosti utegnile razviti. To ne pomeni, da se je v naravi izbor zaustavil. Za tako domnevo ni nobene podlage, kot tudi ni nobene znanstvene osnove, na podlagi katere bi lahko orisali, kaj bodo prinesle bodoče prilagoditve. Seveda je bil Marx v času, ko se je seznanil z Darwinovim delom, že dolgo zavezan ideji, da vsebuje kapitalizem protislovja, katerih rastoče neravnovesje vodi do njegovega propada in zamenjave s komunizmom.

Seveda pa je že razpoložljivi model logike razvoja, ki se zadovoljuje »zgolj« z razlago, kako smo prišli do zdajšnjega stanja, Marx lahko dobil že iz svojega poznavanja Hegla. V predgovoru k *Filozofiji prava* je Hegel zapisal,

... da je filozofija, ker je preiskovanje umnega, prav zato dojetje sedanjega in dejanskega, ne pa vzpostavitev onstranskosti, ki naj bi bila bog ve kje, oz. za katero bi prav dobro lahko rekli, kje da je, namreč v zmoti enostranskega, praznega premišljanja.¹⁴

Kot je znano, Heglova Minervina sova razpre krila »ko pade mrak«.¹⁵ Sova je bila potemtakem modra vsaj v dveh pogledih. Prvič, kot znanstveni opazovalec je samo naslikala civilizacije, za katere so bili na razpolago vsaj nekateri empirični podatki. Drugič, kot uveljavljeni član gozdne družbe si ni upala jeziti tistih z manj pameti, a več moči s tem, da bi jim s slikanjem čudes popolne prihodnosti ogrožala trdnost njihovega sveta.

Marx je pri Heglu cenil njegovo prikazovanje zgodovine z vidika dialektičnega razvoja. Nasprotje je bilo del dinamike družbe in vsaka zgodovinska stopnja se je kazala kot produkt predhodne. Tako je zgodovina imela smisel ali pa ji je bil ta dan. Toda čeprav Heglov sistem v načelu svoje dinamike ni imel napake, je vendarle njegovo gibalno imelo hibo. Marx je njegovo idealistično podlago obrnil v prid materialističnemu pojmovanju zgodovine.

Mistifikacija, ki jo trpi dialektika v Heglovih rokah, pa nikakor ne pobija resnice, da je on prvi obsežno in zavestno razložil splošne oblike njenega gibanja. Dialektika stoji pri njem na glavi. Treba jo je postaviti na noge, da v mistični lupini odkrijemo racionalno jedro.¹⁶

Vsekakor pa je Marx storil, kar zadeva metodo, še kaj več, kot pa zgolj obrnil heglovski dialektiko na noge, saj jo je tudi z dolgimi koraki razvil naprej. Toda, ali

¹² Marx, Engels, *Selectéd Correspondence*, Moskva 1965, str. 123.

¹³ *Kapital I*, str. 390.

¹⁴ G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Werke 7, Frankfurt 1978, str. 24.

¹⁵ *Ibid.*, str. 26.

¹⁶ *Kapital I*, str. 22.

je ta hoja vodila k terra firma, ali pa se je dvigala navzgor k tistemu, kar je njegov prijatelj Heine imenoval »nebeško kraljestvo sanj«¹⁷, je sporno vprašanje.

V nasprotju s previdno Minervino sovo se je Marx odločil, da bo svoje obrnjeno heglovstvo cepil na bolj subverzivno, zlasti francosko tradicijo Condorceta, Saint-Simona in Comtea.¹⁸ Ti misleci raziskujejo vzorec družbenega razvoja ne samo pretežno v njegovih zgodovinskih manifestacijah, temveč tudi v njegovi domnevni prihodnji poti. Neogibno pomanjkanje empiričnih podatkov glede poti v prihodnost pa je bilo kompenzirano z odkritjem ključa razvoja iz prejšnje zgodovine. Zakoni zgodovine pokažejo ne samo logiko preteklosti, temveč tudi neizogibnost zagotovljene prihodnosti. Če vemo, na kateri poti je zgodovina, lahko povemo, kam ta pot vodi. Videti je, da ta teleološki pristop nima nobenih vzporednic na področjih, ki jih sicer štejemo za znanstvena. Če opazimo, da bo sonce, ki je vzhlo na vzhodu, zašlo na zahodu, to ni teleološko predvidevanje, temveč napoved, ki temelji na opazovanju sonca v prejšnjih dneh. Gre pač za preprosto domnevo, da se bo neanimirani predmet še naprej obnašal na tak način, kot se je, sodeč po vseh predhodnih opazovanjih, obnašal tudi poprej.

Ali je mogoče napraviti metodološko primerjavo med zakoni spreminjanja, katerim so podvrženi predmeti ali vrste, in zakoni, po katerih iz želoda nastane hrast in iz otroka odrasel človek? V teh primerih vemo, da je naravna usoda želoda, da se razvije v hrast, ali otroka, da se razvije v odraslega človeka, vendar to vemo le na podlagi opazovanja prejšnjih manifestacij tega procesa. Otrok ima svoje v osnovi slične predhodnike, moderni kapitalizem pa se je pojavil prvokrat. Kdor ne bi poznal prirodoopisa in bi prvič videl želod, nikakor ne bi mogel dognati, da je v njem latentno mogočno drevo. Če je bilo potemtakem Marxovo slikanje postkapitalistične družbe nekoliko nedoločno, je bila ta skromnost s stališča družbenih ved zelo primerna.

David McLellan nas že na začetku poglavja o »Prihodnji komunistični družbi« spomni, da »Marx ni bil noben »prerok« in da je zelo malo povedal o obliki komunistične družbe, ki si jo je zamišljal. To ni presenetljivo: podobno kot njegov učitelj Hegel, je bil tudi on izjemno skop pri napovedovanju prihodnosti.«¹⁹ To enačenje pa ne upošteva važne razlike, ki jo skušamo preiskati v pričujočem članku. Marx ni bil »podoben svojemu učitelju Heglu«, ker je vendarle v grobih potezah orisal naravo bodoče komunistične družbe. To seveda še zdaleč ni bil načrt, a še zmerom precej več kot načelna zavrnitev zamisli prihodnosti.

Toda, ali se ni Marx, kljub temu, še vedno izpostavljal nevarnosti? Mar nismo ovrgli trditve Gregorja McLennana, da »postopa marksizem, kot oblika pojasnitve družbe, analitično, in zagadatelj v glavnem z naknadnimi uvidi: marksizem ne ponuja nobenih svojevoljnih napovedi.«²⁰ Engels je 1895. leta pripomnil, da »jasnega pregleda ekonomske zgodovine določenega obdobja nikoli ni mogoče dobiti v njeni sodobnosti, temveč šele naknadno, potem ko je opravljeno zbiranje in reševanje gradiva.«²¹ Če ni mogoče do kraja zapopasti niti sedanjosti, potem je še toliko manj možnosti, da bi orisali prihodnost!

Če je Max želel doseči ali obdržati znanstveno verodostojnost in se potemta-

¹⁷ H. Heine, *Deutschland. Ein Wintermärchen*, Düsseldorf, s. d., str. 41.

¹⁸ Glej tudi komentarje o Cieszkowskem v: S. Avineri, *The social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1971, str. 126-9.

¹⁹ D. McLellan, *The Thought of Karl Marx*, London in Basingstoke 1980, str. 240.

²⁰ V. B. Matthews, ur., *Marx: A Hundred Years On*, London 1983, str. 153.

²¹ Marx, Engels, *Selected Works*, Moskva 1962, Zv. 1, str. 119.

kem distancirati od očitka utopizma, čemu bi potem sploh karkoli pisal o prihodnosti? Po W. Bienkowskem je Marxa premagala »človečnost«. »Očitno je bil zgolj znak njegove človečnosti, da je tudi sam izrazil svoj sen in orisal zaželene poteze bodoče socialistične družbe.«²² Pripisovanje motivov ne more biti nikoli brez hipotetičnega elementa; ni naša stvar, da tu zanikamo karakterizacijo Bienkowskega, temveč samo to, da opozorimo na možnost učinkovanja tudi drugih dejavnikov.

Eno od stališč je, da mora kritična analiza družbe izhajati iz določene perspektive. Proti določeni obliki družbe je mogoče nastopati le z bolj ali manj eksplicitnega stališča druge oblike družbe. Kot je zapisal Max Weber: »Slehera vsebinska presoja idealov nekoga drugega mora vsebovati kritiko s stališča lastnega svetovnega nazora, polemiko proti vrednotam drugih pa s stališča lastnih vrednot.«²³ Nasprotovanje kapitalizmu mora torej temeljiti na nečem drugem. Tako nam lahko deloma vsebina Marxovih maloštevilnih omemb o postrevolucionarni družbi pomaga pri razumevanju njegove analize kapitalizma. To ni tako neverjetno, kot se zdi na prvi pogled. Rousseau na svojo vizijo družbe iz *Družbene pogodbe*, ki je urejena v skladu z občo voljo, gotovo ni gledal kot na nekaj, kar bo verjetno uresničeno. Njen politični potencial pa je bil seveda še vedno daleč močnejši od potenciala neškodljive prazne fantazije, kar je oblast takoj spoznala. Služila je hkrati kot palica, s katero je mogoče tepsti sodobno družbo, in kot ravnilo, s katerim je bilo mogoče izmeriti njeno pomanjšano postavbo. Podobno je tudi Marxova vizija komunizma, od *Rokopisov* 1844 naprej, dialektično nasprotje kapitalizma. Če drugega ne, je v kontrastne namene sestavljen »načrt prikaza«.²⁴

Seveda pa za kritiko ni nujno, da je izdelana na osnovi kontrasta z nečim drugim, kar nam v zadostni meri pokaže že vpogled v Marxove lastne spise. Poleg zunanje kritike uporablja Marx tudi metodo notranje kritike: kritiko kapitalizma na osnovi njegovih lastnih postavk. Prav to je Marx počel, ko je teorijo politične ekonomije soočal s prakso »dejansko obstoječega« kapitalizma, ali ko je zasmehoval protislovno terminologijo buržoaznega konstitucionalizma, ki je dopuščal vsesplošne svoboščine v občin določilih, dodajal pa razredno pogojene restrikcije v drobnem tisku. Uporaba prihodnosti za spodkopavanje sedanjosti je bil postopek, ki ga je Marx uporabljal le s presledki.

Tako je lahko skupna podoba prihodnosti videti intelektualno nezadovoljliva, ker je skupek pojasnil iz različnih, skozi štiridesetletno obdobje nakopičenih spisov. Da lahko Bender, med drugimi, najde dvoumnosti, nikakor ni presenetljivo.²⁵ Po drugi strani, pa je lahko tisto, kar je intelektualno nezadovoljlivo, še vedno politično koristno. Ravno ta politični premislek manjka v Popperovi pripombi, da je bil:

Marx . . . uspešen le v toliko, kolikor je analiziral institucije in njihovo delovanje . . . bolj daljnosežne prerokbe pa so na bolj nizki intelektualni ravni. Ne le, da vsebujejo precej zidanja gradov v oblake, manjka jim tudi politične domišljije.²⁶

Vizija komunizma je sicer lahko bila kot napoved neuspešna, in dejansko bi se

²² W. Bienkowski, *Theory and Reality: The Development of Social Systems*, London in New York 1981, str. 291.

²³ Navedeno v: D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*, London 1974, str. 12.

²⁴ B. Fine v: B. Matthews, ur. op. cit., str. 224.

²⁵ F. L. Bender, »The Ambiguities of Marx's concept of 'Proletarian Dictatorship' and the Transition to Communism«, *History of Political Thought*, Zima 1981.

²⁶ K. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, London 1963, Zv. 2, str. 197.

lahko strinjali s Popperom glede nemožnosti te naloge, vendar se še vedno pokaže, da neuspeh po enem kriteriju še ne izključuje uspeha po drugem. Kar je nemara intelektualno spodletelo, je politično uspelo.²⁷ Za razliko od Hegla in Darwina je Marx želel biti več kot znanstvenik; upal je tudi, da bo pospešil politično gibanje. In v pogledu pridobivanja političnih privrženecv je bilo Marxovo sporočilo privlačno za tiste, ki so trpeli zaradi nastopa hitro napredujoče industrializacije. R. N. Hunt je opozoril na podporo rokodelcev Zvezi komunistov. Ta sloj, ki je močno trpel zaradi upadanja potreb po ročni spretnosti pri prehajanju na tovarniško proizvodnjo, se je željno oprijel vizije strmoglavljenja in zamenjave.²⁸ Sporočilo pa je bilo seveda namenjeno proletariatu, ki je bil prepričan, da:

1. družbeno bogastvo izvira od njega, a so si ga prilastili drugi;
2. da je proces razvoja takšen, da večja njihovo število in njihov politični potencial obenem;
3. da je njegova končna politična zmaga nad kapitalizmom neogibna;
4. da bo nova družba enakosti zadovoljila njegove materialne, ustvarjalne in estetske potrebe.

Z ozirom na politično nalogo motiviranja proletariata je funkcija komunističnega ideala vidna. V vojskovanjih iz zgodnejših zgodovinskih obdobj so vojakom ponujali ideološko in materialno hrano obenem. Z bogom ob strani in vojnim genom v mislih so bili pripravljani na boj. V marksistični inačici pa je proletariatu zagotovljeno, da ima na svoji strani Zgodovino, med sadovi zmage pa komunistično izobilje. Kar torej ni uspelo kot prerokba, je bilo učinkovito kot propaganda. Logika Popperove analize je, da na intelektualni podlagi napovedovanja sploh ne bi smeli poskusiti, čeprav Popper tudi pokaže, da se zaveda politično spodbujevalne vloge komunistične vizije: »V uri njihove najgloblje bede in degradacije je Marxovo preroštvo dalo delavcem spodbudno vero v njihovo poslanstvo in v veliko prihodnost, ki jo bo njihovo gibanje pripravilo za celotno človeštvo.«²⁹

Ironija Marxove politične naloge je, da ga je potisnila bliže k utopičnim socialistom, od katerih se je ravno želel distancirati. Marx jih je sicer lahko obsopal s prezirom, toda v stvarnosti, v kateri je živel, so le-ti imeli svoje privrženecv in on se je obračal na iste volivce. Tako se ni mogel docela izogniti tekmovanju na tistih tleh, ki so jih že izbrali njegovi nasprotniki. Ko se je ozrl nazaj na razvoj po letu 1840, je Engels zapisal:

Vse od 1840 naprej je obstajala frakcija nemških delavcev, ki so se na potovanjih po Franciji in Švici bolj ali manj navzeli surovih socialističnih in komunističnih idej, ki so bile tedaj običajne med francoskimi delavci. Rastoča pozornost, ki so jo sličnim idejam vse od 1840 naprej posvečali v Franciji, je napravila socializem in komunizem moden tudi v Nemčiji in vse do 1843 je v vseh časnikih mrgolelo diskusij o družbenih vprašanjih. Zelo kmalu se je v sami Nemčiji izoblikovala šola socialistov, ki je bila znamenita bolj po svoji obskurnosti kot po novosti svojih idej; njen glavni napor je bil v prevajanju francoskih fourierističnih, saintsimonističnih in drugih naukov v nejasen jezik nemške filozofije.³⁰

To pa, kakorkoli že, ni moglo biti neuspešno, ker je Marx 1877 še vedno poskušal premagati njihov škodljivi vpliv znotraj SPD.

²⁷ *Ibid.*, str. 193.

²⁸ R. N. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels*, London in Basingstoke 1975, Zv. 1, str. 185–191, 239–242, 256–7.

²⁹ Popper, *op. cit.*, str. 198.

³⁰ *MECW*, Zv. 11, str. 20.

Utopični socializem, ki smo ga desetletja s takšnim naporom in prizadevnostjo izganjali iz glav nemških delavcev – pri čemer so zaradi njihove osvobojenosti od njih postali teoretično (in potemtakem tudi praktično) superiorni nad francoskimi in angleškimi – utopični socializem, ki se igra s fantastičnimi podobami bodočega ustroja družbe, se spet širi kot požar, in sicer v dosti bolj plehki obliki, če ga primerjamo ne le z velikimi francoskimi in angleškimi utopisti, temveč celo z – Weitlingom.³¹

Goodwin in Taylor menita, »da je kritika v Marxovih zgodnjih spisih tako ostra zaradi uspeha, ki ga je owenizem užival v štiridesetih letih 19. stoletja v Angliji«, in bolj splošno, »da se je kritika utopičnega socializma pojavljala pretežno v zgodnjih Marxovih delih, ko so bili učenci utopistov še vedno aktivni.«³² Tako lahko razumemo, zakaj se Marx ni v celoti držal heglavskega naziranja o omejevanju na retrospektivno analizo. Avineri opaza, da se vsako razpravljanje o prihodnosti »sprevrne v filozofski idealizem«, in da je zato »Marxovo razpravljanje o družbi prihodnosti zelo strogo in omejeno.«³³ Logični »zato«, ki izhaja iz identifikacije napovedovanja in idealizma, bi prej povzročil popolno abstinenco kot pa strogost in omejevanje. Če Marx ni »nikdar poskušal tekmovati s tistimi socialisti, ki jih je imenoval utopične, tako, da bi konstruiral podrobne načrte za komunistično družbo«³⁴, je to zato, ker je z njimi tekmoval tako, da je predstavil bistveno drugačno inačico produktov, ki so jih le-ti prinesli na politično tržišče.

Marx je sicer lahko ponudil manj podrobnosti glede prihodnosti, vendar še vedno dovolj, da je dal upanje in spodbudo, nikakor pa ne toliko, da bi, kot Fourier, izvabljal smeh. Poleg tega je, v nasprotju z nekaterimi svojimi tekmeči, za svojo vizijo prihodnosti terjal večjo gotovost, s tem ko je dokazoval, da je njena skorajšnja uresničitev vpisana v logiko zgodovinskega procesa. Obstajajo znatni dokazi, ki govorijo o tem, da uspešna vpeljava marksizma v kontinentalno delavsko gibanje v zadnji četrtini devetnajstega stoletja mnogo dolguje tej viziji in spremljajoči trditvi o njeni neizogibnosti.³⁵ Samo eden od kazalcev usmeritve socialistov s konca devetnajstega stoletja so na primer naslovi njihovih dnevnikov in revij. Futuristična usmerjenost je vseskozi več kot očitna. *Neue Welt, Zukunft, Temps Nouveaux, Humanites nouvelles, La Reforma sociale* razodevajo to značilno tendenco. (Značilno je, da se Anglija ni oprijela te težnje z ničemer, kar bi imelo take razsežnosti kot v Franciji, Nemčiji in Italiji). Marksizem je svojo privlačnost črpal ne le iz nazora, da je Marx predstavil koherentno oceno bodoče komunistične družbe, temveč tudi iz prepričanja, ki ga je zelo spodbujal Engels³⁶, da je bila Marxova analiza nujnega napredovanja družbe od primitivnega komunizma do naprednega komunizma po svoji metodi v bistvu darvinistična. Njegovo teorijo so zato imeli za znanstveno sprejemljivo, čeravno je še zmerom ponujala vizijo, ki se je kosala z vizijo njegovih utopičnih tekmecev. Da sta družbeno napovedovanje in darvinovska metoda nezdružljivi, so prezrli. Da sta bila tako Marx kot Darwin popačena in napačno razumljena, ni v ničemer zmanjšalo njune

³¹ *Selected Correspondence*, str. 310.

³² B. Goodwin in K. Taylor, *The Politics of Utopia. A Study in Theory and Practice*, London 1982, str. 72, 73.

³³ Avineri, str. 221.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Primerjaj zdajšnje obdobje, ki je bolj cinično in brez iluzij, kjer marksizem potem, ko se je znova prilagodil prevladujočemu razpoloženju, deluje v prvi vrsti kot način kritike.

³⁶ Glej Josep R. Llobera, »Techno-Economic Determinism and the work of Marx on Pre-Capitalist Societies,« *Man* 1979, posebno str. 251–4.

privlačnosti. Socialistično gibanje je skonstruiralo Marxa, kakršnega si je želelo, in tistih nekaj Marxovih komentarjev o družbi prihodnosti so povzdignili do takega slovesa, kakršnega jim Marx sam ni nikoli dal.

To namreč kaže, da bi Marx lahko dobil še več podpore, če bi storil še kaj več, kot zgolj orisal splošna načela komunistične družbe. Zakaj ne bi še prilil olja na ogenj proletarskega ogorčenja in bojevitosti s tem, da bi prevzel celotni zapeljivi viziji Fouriera in Cabeta? Antiteza dokumentiranih grozot kapitalizma je utopija, ki sicer ni docela tako prijetna kot so falanstere ali Ikarija, ki pa ima tako natančen in podroben načrt, kot je tisti, ki sta ga ob koncu osemnajstega stoletja oskrbela Mercier in Retief de la Bretonne. Delavci pa so vpotegnjeni v razredni konflikt ne na podlagi nekakšne nejasne prihodnosti, temveč na eksplicitnih temeljih družbe, ki je skrbno pripravljena in zgrajena z določenim ciljem, kakršno je Novo mesto (*New Town*), ki samo čaka, da ga proletarci zasedejo.

Takšne popolne slike Marx ni želel dati. Marx je deloval tako proti kapitalizmu kot proti popolnemu utopizmu in je prihodnost raje samo megleno orisal. Zdi se, da je odpor do tega, da bi storil še kaj več, slonel na teh preudarkih:

Prvič, kot smo že omenili, je bila želja, da bi se distanciral od utopistov v vseh inaničah.

Drugič, opazimo lahko, da v celoti prednačrtovana komunistična družba ne bi mogla biti »carstvo svobode«. Svoboda, kot je opozoril že Mill, se uresničuje samo, kadar se izbira, torej je svoboda zmanjšana do tiste mere, v kateri je izbira že vnaprej pridobljena.

Tretjič, Marx je čutil odpor do tega, da bi ga vpotegnili v kako nemogočo avanturo. Odgovori za prihodnost lahko pridejo le od vprašanj, ki bodo postavljena v prihodnosti. Po letu 1845 in pogosto navajanih opažanj o delitvi dela v *Nemški ideologiji*, je Marx raje večinoma govoril o *prvih stadijih* postrevolucionarne družbe. Tako na primer v desetih točkah *Komunističnega manifesta*; o pariški komuni kot nazadnje odkriti »politični obliki, v kateri je bilo mogoče izpeljati ekonomsko emancipacijo dela«³⁷; v opombah v *Kritiki Gothskega programa*, ki povsem eksplicitno govorijo o začetnem prehodnem obdobju.

V *Očrtih*³⁸ najdemo najsplošnejši oris njegovega načrtovanega intelektualnega dela, kar jih je Marx dal, od katerega je uresničen le majhen del. V tem orisu ni nobene omembe, da se je nameraval lotiti skrbnejše diskusije o naravi bodoče komunistične družbe. Tisto, kar je malega Marx napisal o komunizmu, ni bilo samo začetek, ki ga je nameraval kasneje razširiti, marveč vse, kar se mu je zdelo, da je nujno napisati o tem. Obseg Marxovega upodabljanja komunizma predstavlja v okviru njegovih lastnih namenov povsem ustrezen kompromis med njegovimi političnimi in znanstvenimi težnjami. Z določenega političnega stališča je bilo primerno dati harmonično vizijo, iz drugih razlogov pa je bilo bolje pustiti jo razmeroma nedoločno. Z znanstvenega stališča bi bilo opazovanje tendenc in pojasnjevanje zakonov družbenih sprememb docela ustrezno. Morda je Marx z uravnoveženjem dosegel, kar je bila zanj optimalna rešitev.

To je doživelo kritiko ne v okviru njegovih lastnih zahtev, temveč v okviru zahtev poznejših generacij. Vzemimo, na primer, nezadovoljstvo, ki ga je nedavno izrazil Eric Hobsbawm: »Marxa je treba grajati zato, ker ni premislil, razen v najsplošnejših potezah, kakšna vrsta družbe naj bi nasledila kapitalizem.«³⁹

³⁷ *Selected Works*, Zv. 1, str. 522.

³⁸ K. Marx, *Očrti kritike politične ekonomije* (METI I/8), Ljubljana 1985, str. 38.

³⁹ E. Hobsbawm, v: *Marxism Today*, marec 1983, str. 10.

Očitno je, da se je zgodila napaka opustitve. Kdo občuti to manjkanje? Nobenega dokaza nimamo, da se je Marx zaradi tega čutil prikrajšanega, torej mora obstajati potreba pri tistih, ki se pritožujejo. Nezadovoljni so, ker jih Marx ni oskrbel z vodičem po družbi, ki je sam ni mogel doživeti. Ta miselnost pričakuje od misleca devetnajstega stoletja, da se bo spopadal s problemi dvajsetega stoletja. Dejansko pa ostaja razsežnost, do katere najboljši misleci devetnajstega stoletja mečejo luč še v našem času, presenetljiva. Tu ne mislimo samo na Marxa, ampak tudi na še vedno plodne poglede, med drugimi, Hegla, Carlyla, Tocquevilla, Milla in Bagehota. Lahko se sicer okoriščamo z razsežnostjo, do katere so njihova dela videti še vedno relevantna, povsem neprimerno pa je, pritoževati se, kjer niso več. Vsaka generacija ne le črpa od svojih predhodnikov, temveč mora tudi nujno opraviti svoje lastno miselno delo in iskati rešitve svojih lastnih problemov. Globoko nezgodovinsko je pričakovati, da nam bo Marx priskrbel vodiča tako po našem kot tudi po njegovem času in tako napisal zadnjo kot tudi prvo besedo marksizma.

V gornji preiskavi je več točk, ki bi jih bilo nemara vredno do kraja eksplicitirati. Prvič, Marxova dvojnost glede prihodnosti je posledica tega, da sta v njem trčila skupaj znanstvenik in napredni teoretik devetnajstega stoletja. Futurologije si Marx ni prisvojil le zato, da bi hrabil delavce, kar dokazujeta tako pičlost njegovih omemb komunizma kot tudi mesta, kjer se pojavljajo (često v privatnih pismih). Drugič, poudarimo lahko, da je bil Marx v prvi vrsti teoretik kapitalizma in da imajo njegovi pogledi nanj višji status kot njegovi pogledi na katerikoli zgodnejši ali poznejši produkcijski način. Seveda pa so v nekem smislu celo Marxove pripombe o komunizmu istočasno pripombe o kapitalizmu. Z vso futurologijo, znanstveno fantastiko in utopično literaturo je namreč tako, da tisto, kar naj bi dozdevno govorila o prihodnosti, dejansko govori bolj o sedanjosti. Upanja in bojazni, ki jih izražajo, so projekcije določenih vrednot sedanjosti v prihodnost.

»Marx je zgradil svojo vizijo komunizma iz človeških in tehnoloških možnosti, ki so bile vidne že v njegovem času . . . Snovanje komunistične prihodnosti iz obstoječih vzorcev in teženj je integralni del Marxove analize kapitalizma.«⁴⁰

Vendar pa celo tistega nekaj, kar je Marx moral reči o družbi prihodnosti, spravlja v zadrego tiste, ki hočejo braniti Marxovo akademsko verodostojnost, ker družbe običajno izkazujejo trdovratno upornost v neuspešnih poskusih, da bi se spremenile na tak način, kakor pričakujejo celo njihove najboljše glave. Zato bi morali, namesto da obžalujemo, kako malo je Marx napisal o prihodnosti, biti hvaležni, da ni napisal več. Ko Sir Isaiah Berlin odkriva v *Kapitalu* »osupljivo odsotnost podrobne napovedi, kaj se bo, ali bi se moralo zgoditi po zmagi,«⁴¹ bomo izjavili, da je še bolj osupljivo pričakovanje, da bi knjiga o kapitalizmu morala govoriti o nečem drugem. Naš pristop ni v tem, da bi Marxovo analizo kapitalizma iztrgali iz filozofije zgodovine, v katero je vraščena, saj bi jo s tem oropali njene dinamike. Glavna napaka politične ekonomije je bila ta, da je norme kapitalistične produkcije vzela za večne resnice. Namen Marxove analize je bil dognati minljivost kapitalizma s tem, da ga je postavil v zgodovinski kontekst, ki je pokazal, od kod je vzniknil in kaj bo iz njega nastalo. Družba nima nič večje pravice kot posameznik zahtevati nesmrtnost in po Marxu notranje nestabilnosti

⁴⁰ B. Ollman, »Marx's Vision of Communism: A Reconstruction«, *Critique*, št. 8. poletje 1977, str. 7.

⁴¹ I. Berlin, *op. cit.*, str. 9.

kapitalizma napovedujejo njegov propad in zamenjavo z vzorcem neantagonistične lastnine.

Tretjič, poučno je, če si zabeležimo glavne datume Marxovega pisanja o prihodnosti. Ollmanova neprecizna pripomba, da »so opisi družbe prihodnosti raztreseni skozi vsa Marxova dela,«⁴² zanemarija pomen tega datiranja.

Komentarje o prihodnji družbi lahko najdemo v vseh Marxovih spisih iz štiridesetih let. Deloma zato, ker je bilo to najbolj optimistično desetletje njegovega življenja, pa tudi zato, ker je bil to čas, ko se je še najbolj kosal z idejami Owena, Weitlinga, Proudhona in Saint-Simona.

Po neuspehlih vstajah 1848 je Marx svoje moči posvetil v glavnem analizi kapitalizma. Njegova politika je bila zdaj politika na dolgi rok in zagadelj njegovi spisi iz petdesetih in šestdesetih let ne vsebujejo skoraj ničesar o družbi prihodnosti. To fazo je prelomila ustanovitev in nagli vzpon SPD kot tudi okoliščine pariške komune. Videti je bilo, da ta napredovanja uvrščajo komunizem na dnevni red stvarnih možnosti in tako je Marx svoje misli ponovno usmeril k nalogam in naravi postkapitalistične družbe. To je bilo desetletje, v katerem »je bil marksizem v nevarnosti, da bi ga zaobšli z leve« in tako sta iz razlogov politične privlačnosti »Marx in Engels morala izdelati protidržavno retoriko, da bi se kosala z retoriko anarhistov.«⁴³

Četrtoč, Marx se ni tako razločeval od drugih utopistov in/ali socialistov, kot so si včasih predstavljali. Tudi v *Manifestu* za utopični socializem pravi, da je »prispeval nadvse dragoceno gradivo za prosveto,«⁴⁴ pri čemer na tendenco kot celoto še vedno gleda kot na produkt nezrelosti proletariata, preden je ta razred pridobil moč in sposobnost za neodvisno politično akcijo. Vseeno pa je bil Marx povezan s Saint-Simonom, Fourierjem in Owenom z »močnimi duhovnimi vezmi«, kot se je nekoč izrazil Maximilien Rubel.⁴⁵ Zapomnimo si, da sta Marx in Engels kritizirala utopične socialiste v glavnem bolj z ozirom na njihovo neustrezno teorijo razvoja kot z ozirom na njihovo čezmerno domišljijsko in optimistično vizijo socializma. Marx ni bil edini, ki je sprejel znanstveno izrazje. Mnogi zgodnji socialisti so storili enako, medtem ko sta Fourier in Saint-Simon imela svoji jasni teoriji zgodovinskega razvoja. Tako »so Marxove lastne izjave o verjetni obliki višje razvitega komunizma v glavnem sledile mnenjem, ki so jih izrazili že utopisti.«⁴⁶ Ta povezava pa vendarle ni v celoti v Marxovo škodo. Sprejemanje TINA⁴⁷ je ena najbolj depresivnih potez sodobne politike in tako je Marcusejevo poudarjanje pomena utopije v boju z enodimenzionalnostjo še vedno pomembno in relevantno.

⁴² B. Ollman, str. 8.

⁴³ R. Adamiak, »The 'Withering Away' of the State: A Reconsideration«, *Journal of Politics*, 1970, str. 12.

⁴⁴ MEID II, str. 625.

⁴⁵ V: N. Lobkowicz, ur., *Marx and the Western World*, Notre Dame 1967, str. 46.

⁴⁶ Goodwin in Taylor, *op. cit.*, str. 76. Glej tudi Berlin, str. 13–15.

⁴⁷ Za nebritanske bralce povejmo, da se ta kratica nanaša na tacheristično prepričanje, da ni nobene alternative (*There Is No Alternative*) za ekonomsko in socialno politiko, ki jo je sprejela zdajšnja konservativna vlada.

Kaj pomeni Marxov in Engelsov komunizem za sodobni svet?

Na to vprašanje lahko ustrezno odgovorimo le, če najprej ugotovimo, kako sta si zamišljala sistem produkcijskih odnosov komunizma, s kakšnimi dokazi sta ga utemeljevala in, končno, ali so njuni pogledi v luči družbene podobe zadnjih sto let vzdržali praktično razvojno preizkušnjo. Pri tem razpravljanju se omejujem zgolj na ekonomsko organizacijo »novega« načina družbene proizvodnje komunizma (Marx) oziroma socializma (Engels), kakor sta nam jo oba klasika predstavila v svojih delih.

Ob tem je treba najprej ugotoviti, da že problematiziranje vprašanja o komunizmu v sodobnem svetu nasprotuje Marxovemu in Engelsovemu razmišljanju. Oba sta bila namreč vseh štirideset let skupnega sodelovanja v komunističnem gibanju prepričana, da njuno napredovanje komunizma – v nasprotju s prejšnjimi in takratnimi utopisti – temelji na realnih predpostavkah družbenega razvoja. Zanju »komunizem ni bilo stanje, ki naj bo vzpostavljeno, ni ideal, po katerem naj se ravna stvarnost, temveč je resnično gibanje, ki odpravlja sedanje stanje. In pogoji za to gibanje izvirajo iz sedaj (1845/46) obstoječih predpostavk« (O hist. mat., str. 80).

Razlog za prepričanje o neizbežnosti komunizma leži v njunem nauku, ki ga je Engels na Marxovem grobu označil z besedami: »Kakor je Darwin odkril razvojni zakon organske narave, tako je Marx odkril razvojni zakon človeške zgodovine« (MEID, II. str. 213). Zaradi tega moramo iskati vzroke za to, da tak komunizem, kakršnega sta napovedala, ni bil uresničen, pa ne le v 19. stoletju, ko delavski razred niti oblasti še ni prevzel, temveč niti v 20. ne, ko je bil ponekod ta pogoj že izpolnjen – v njunem pojmovanju »razvojnega zakona človeške zgodovine.«

1. Kratek oris ekonomske formacije komunizma

Marx in Engels sta skupaj največ povedala o komunizmu v Komunističnem manifestu, Marx sam v Kritiki gothskega programa, Engels pa v Antidühringu* z edino razliko, da je tako družbo poimenoval socializem. Posamezne misli o komunizmu sta posejala tudi v drugih svojih delih, ki pa se, kar je razumljivo, v splošnem skladajo s tistimi, ki so pojasnjene v teh nujnih poglavitnih razlagah komunizma. Na podlagi vsega tega si lahko ustvarimo takole podobo produkcijskih odnosov ekonomske formacije komunizma:

Z vzpostavitev družbene lastnine – oziroma z odpravo kapitalistične zasebne lastnine produkcijskih sredstev – se spremeni ves načrt buržoazne

družbene proizvodnje. Proizvodnja ni več blagovna, temveč se vodi zavestno po enotnem družbenem načrtu. Z odpravo blagovne narave družbene proizvodnje preneha moč zakonov ponudbe in povpraševanja kapitala in denarja, prenehajo delovati zakoni blagovne proizvodnje, ki izvirajo iz zasebne lastnine produkcijskih sredstev. Odpravljeni sta anarhična družbena delitev dela in konkurenca med (prej) samostojnimi enotami zasebne lastnine, čeprav delitev dela med plansko povezanimi enotami družbene lastnine še obstoji. S tem je odpravljeno protislovje med anarhično obliko družbene proizvodnje na družbeni ravni ter plansko organizacijo proizvodnje v posamični (kapitalistični) tovarni. Odpravljeno je tudi protislovje med načinom proizvodnje in načinom menjave.

Marx in Engels si nista posebej zastavljala vprašanja, kdo bo na družbeni ravni »zavestno plansko« organiziral tako komunistično družbeno proizvodnjo brez blagovnosti, konkurence in denarja. Največkrat sta govorila nasplošno o asociaciji proizvajalcev, ki naj bi jo sestavljale – približno tako kot v pariški komuni – združene zadruge, ki uravnavajo nacionalno proizvodnjo po nekakšnem skupnem načrtu:

»Da, gospodje, Komuna je hotela odpraviti tisto razredno lastnino, ki spreminja delo množic v bogastvo peščice. Nameravala je razlastiti razlaševalce. Hotela je uresničiti individualno lastnino s tem, da bi spremenila proizvajalna sredstva, zemljo in kapital, ki sta sedaj predvsem sredstvi za zaslužjevanje in izkoriščanje, v navadno orodje svobodnega in združenega dela. – Toda to je komunizem, »nemogoči« komunizem! . . . Toda ča naj ta zadružna proizvodnja ne ostane samo prazen videz in prevara, če naj spodrine kapitalistični sistem, če naj združene zadruge uravnavajo nacionalno proizvodnjo po nekem skupnem načrtu, in jo potemtakem vzamejo pod svoje vodstvo ter napravijo konec nenehni anarhiji in periodično ponavljajočim se krčem, ki so neizogibna usoda kapitalistične proizvodnje – kaj naj bi bilo to drugega, gospodje, kakor komunizem, »mogoči« komunizem!« (MEID I, str. 687/688).

S tem Marxovim razmišljanjem o »komunizmu« se je strinjal tudi Engels, ki je dvajset let po pariški komuni zapisal v Uvodu (leta 1891) naslednje besede: »Okoli leta 1871 je bila velika industrija celo v Parizu, tem središču umetne obrti, že tako uvedena in razširjena, da je eden najvažnejših odlokov Komune odredil organizacijo velike industrije in celo manufakture, ki naj bi slonela ne le na združevanju delavcev v vsaki posamezni tovarni, ampak naj bi se tudi vsa ta združenja zedinila v veliki zvezi; skratka, tako organizacijo, ki bi morala, kakor pravi Marx popolnoma pravilno v ‚Državlanski vojni‘, privedi naposled do komunizma«.

Ne glede na kritiko Marxovih in Engelsovih pogledov o komunizmu oziroma o njunem pojmovanju družbene lastnine v njem, moram vseeno poudariti – v nasprotju z mnenji nekaterih sodobnih ekonomistov in družbenopolitičnih delavcev, pa tudi mnogih delavcev v združenem delu – ki mislijo, da se delavsko samoupravljanje pri nas začne in konča na vratih posamezne tovarne, da si niti Marx niti Engels česa takega – razdruženega

– v združenem delu ne bi mogla predstavljati. In to kljub objektivni nujnosti blagovne proizvodnje v okviru sistema samoupravno organizirane družbene lastnine. Takšno gledanje se ne sklada niti s pojmom niti z vsebino družbene lastnine, pa tudi s smotnostjo gospodarjenja z družbenimi sredstvi ne, kar je končno najbolj odločilno!

Organi takega združenega dela naj bi bili po Marxu in Engelsu voljeni po delegatskem načelu ter bili odstavljivi brez vsakršnih družbenih privilegijev in imeli »enake delavske plače«. Engels se je v razpravi o anarhistih, ki so imeli namen odpraviti vse državne organe, spraševal, »kako naj ljudje vodijo tovarne, uporabljajo železnico, vodijo ladje, brez neke na poslednji stopnji odločujoče volje . . . vsak posameznik, vsaka občina je avtonomna, kako pa je mogoča družba le dveh ljudi, ne da bi vsak od svoje avtonomnosti nekaj poopustil, to nam Bakunin zopet zamolči« (MEID II., str. 603). Ob tem Engels tudi poudarja, da država »odmre« s tem, da »prepusti vladanje nad osebami svoje mesto gospodarjenju s stvarmi in vodstvu proizvajalnih procesov« (MEID II, str. 187).

Sestavni del tako zamišljene neblagovne (naturalne) oblike družbene proizvodnje komunizma je tudi poseben položaj posameznika in njegove družine: »Ko preidejo proizvajalna sredstva v skupno last, bo posamična družina prenehala biti gospodarska edinica družbe. Privatno gospodinjstvo se spremeni v družbeno dejavnost. Oskrbovanje in vzgoja otrok postaneta javna zadeva« (Engels, Izvor, MEID II, str. 295/6). Nasprotno tem Engelsovim mislim o družini so Marxove iz Kritike gothskega programa, kjer pravi, da »je en delavec oženjen, drugi ne, eden ima več otrok kakor drug in je zato pri enakem delu in deležu iz družbenega potrošnega fonda eden bogatejši kot drug« (MEID, II. str. 19). Lahko pa se Engelse misli o družini nanašajo na »višjo fazo komunizma«, medtem ko vemo, da se Marxove nanašajo na »prvo fazo«.

Tako smo pri razdelitvi dobrin za osebno porabo. Marx in Engels govorita v prvi fazi komunizma (socializma) o naradni razdelitvi življenjskih potrebščin na podlagi »potrdil o individualnem delovnem času posameznega proizvajalca«. Vsak delavec dela »po svojih sposobnostih, daje v istem času več dela ali lahko dela dalje časa«, vsi pa prejemajo »po delu – po deležu tistega dela družbenega delovnega dne, katerega je posameznik prispeval k družbenemu delovnemu dnevu«. Po Marxu razelitev »po delu« ne pomeni nikakršnega spodbujanja proizvajalcev za boljše ali za več dela, temveč samo »pravično« razdelitev dobrin na podlagi opravljenih delovnih ur, saj bi (po predpostavki) v družbeni lastnini vsak delavec zavestno delal »po svojih sposobnostih« (MEID, II. str. 18, 19), ne pa da ga je zato treba še posebno spodbujati.

Marx in Engels si zaradi tega nikakor nista predstavljala, da bi bile v novem družbenem redu kakršnekolikoli razlike v količini življenjskih potrebščin za različne vrste dela. Engels je v zvezi s tem odločno nasprotoval zamislim Dühring: »In tudi g. »Dühring časti sam sebe, ko tako ganljivo skrbi – in pri tem združuje nedolžnost goloba s pretkanostjo kače – za

zmerno dodatno potrošnjo Dühringov bodočnosti« – namreč več dobrin za bolj kvalificirano delo. »Kako se tedaj reši vse to važno vprašanje o večjem plačilu za sestavljeno delo«, se sprašuje potem Engels ter odgovarja: »V družbi privatnih proizvajalcev plačujejo privatniki ali njihove družine stroške za izobrazbo izučenega delavca, zato tudi žanjejo večjo ceno izučene delovne sile najpoprej privatniki: spreten suženj se draže prodaja, spreten mezdni delavec dobi večjo mezdno. V socialistično organizirani družbi plačuje te stroške družba, zato pripadajo njej tudi plodovi, t. j. večje vrednosti, ki jih ustvarja sestavljeno delo. Delavec sam nima nobenih večjih zahtev« (AD, 348/9, 231). S tem je tudi odpravljeno kapitalistično protislovje med družbeno naravo proizvodnje in privatnim prilaščanjem.

2. Prehodno obdobje do vzpostavitve komunizma

Razumljivo je, da si niti Marx niti Engels nista predstavljal, da bi bilo možno ekonomsko formacijo komunizma vzpostaviti neposredno po tem, ko bi prevzel delavski razred politično oblast. Zaradi tega sta predvidela prehodno obdobje med kapitalizmom in komunizmom. To bi bilo obdobje, ko bi država proletariata s prisilnimi ukrepi vzpostavljala nove oblike produkcijskih odnosov komunizma. Ob tem je treba poudariti, da tako prehodno obdobje ni obdobje razvoja takih materialnih proizvodnih sil, ki bi šele v prihodnosti omogočale nastanek komunizma – kakor se pri nas rado pojmuje – temveč je obdobje presnavljanja starih produkcijskih odnosov v komunistične – v prvo fazo komunizma – saj so bile po prepričanju Marxa in Engelsa materialne razmere za tako družbo v najbolj razvitih državah zrele že takrat, ko sta o tem pisala.

V komunističnem manifestu sta za »najnaprednejše dežele« uporabila v prehodnem obdobju naslednje ukrepe (MEID, I. str. 4):

»1. ekspropriacija zemljiške lastnine in uporaba zemljiške rente za državne izdatke,

2. visok progresiven davek,

3. odprava dednega prava,

4. zaplemba lastnine vsem emigrantom in upornikom,

5. centralizacija kredita v rokah države s pomočjo narodne banke z državnim kapitalom in izključnim monopolom,

6. centralizacija prometa v rokah države,

7. pomnožitev državnih tovarn, proizvodnih orodij, krčenje in izboljšanje zemljišč po enotnem načrtu,

8. enaka delovna dolžnost za vse, ustanovitev industrijskih armad, posebno za kmetijstvo,

9. združitev kmetijskih obratov z industrijskimi, izvedba ukrepov, da se postopoma odstrani razlika med mestom in deželo,

10. javna in brezplačna vzgoja vseh otrok; odprava tovarniškega dela otrok v današnji obliki; združitev vzgoje z materialno proizvodnjo itd.

Ko bo proletariat kot vladajoči razred nasilno odpravil tudi stare proizvodne odnose, bo odpravil tudi pogoje za obstoj razrednih nasprotij in s tem svoje lastno razredno gospostvo. Na mesto stare buržoazne družbe . . . bo stopila asociacija, v kateri bo svobodni razvoj vsakega posameznika pogoj za svobodni razvoj vseh«.

Tudi v Kritiki gothskega programa je Marx dovolj jasno zapisal, kaj je zanj prehodno obdobje: »Med kapitalistično in komunistično družbo (torej, do prve faze komunizma, op. Z.T.!) je razdobje, v katerem se ena družba revolucionarno preobraža v drugo. Temu razdobju ustreza tudi politična prehodna doba, v kateri država ne more biti nič drugega kot revolucionarna diktatura proletariata« (MEID II., str. 31). Po preteku takega »prehodnega razdobja« in vzpostavitvi prve faze komunizma bi se »proizvajalne sile vsestransko razvijale«, omogočale bi, da »izgine zaslužujoče podrejanje posameznikov delitvi dela, nasprotje med duševnim in telesnim delom, ko delo ne bi bilo več zgolj življenjsko sredstvo, marveč bi postala samo prva življenjska potreba in ko z vsestranskim razvojem posameznikov narastejo tudi proizvodjalne sile, so ustvarjeni pogoji za višjo fazo komunistične družbe in tedaj bo družba lahko na svojo zastavo napisala: vsak po svojih sposobnostih, vsakomur po njegovih potrebah« (MEID, II, str. 20).

Engels je o prehodnem obdobju zapisal (l. 1891!) v uvodu k Marxovemu Mezdnemu delu in kapitalu to misel: »Buržoazni način proizvodnje postaja od dne do dne bolj nesmiseln in bolj nepotreben. To stanje je treba odpraviti in to se da odpraviti. Mogoč je nov družbeni red, v katerem bodo izginile današnje razredne razlike in kjer bodo – morda po kratki (kar je razumljivo, saj so materialni pogoji že zreli! op. Z.T.), za življenje nekoliko trdi, a moralno vsekakor zelo koristni prehodni dobi – z načrtnim izkoriščanjem in nadaljnjim razvijanjem že obstoječih neizmernih produktivnih sil vseh članov družbe, pri enaki delovni dolžnosti, enakomerno in v čedalje bolj naraščajoči obilici na uporabo tudi sredstva za življenje, razvoj in udejstvovanje vseh telesnih in duševnih sposobnosti« (MEID I, str. 76/7).

Marx je o prehodnem obdobju zapisal v Kritiki gothskega programa (MEID II, str. 20), da se »prva faza komunistične družbe rodi po dolgih porodnih bolečinah iz kapitalistične družbe«, kar na prvi pogled nasprotuje Engelsovim napovedim o »kratki prehodni dobi«, ki naj bi bila potrebna za vzpostavitev komunističnega družbenega reda. Po vsej verjetnosti je Marx mislil na »dolge porodne bolečine«, ki jih mora delavski razred prebiti, da bi se dokopal do *politične oblasti*, ki bi mu omogočila prehod v prvo fazo komunizma. O tem je možno sklepati tudi po njegovih naslednjih besedah iz Državljanjske vojne v Franciji (MEID I., str. 688): »Delavski razred bo moral prebiti dolge boje in celo vrsto zgodovinskih procesov, ki bodo docela spremenili tako ljudi kot razmere. Ni mu treba uresničevati nikakih idealov, osvoboditi mora samo elemente, ki so se že (!) razvili v krilu rušeče se (l. 1871) buržoazne družbe«. Marx je tudi v

Kapitalu (I., str. 860) poudaril, da je »spreminjanje razkropljene, na lastnem delu posameznikov sloneče privatne lastnine v kapitalistično, dosti bolj dolgotrajen, nasilen in težaven proces, kakor pa je spreminjanje kapitalistične lastnine, ki že temelji na družbeni produkciji, v družbeno lastnino.« – Torej, manj dolgotrajen itd.!

Prehodno obdobje do komunizma potemtakem ni niti Marxova prva faza iz Kritike gothskega programa, niti Engelsov socializem iz anti-dühringa, še manj seveda sodobni socializmi, ko po splošnem mišljenju materialne proizvajalne sile za komunitično družbo še niso dozorele. Pač pa je to po Marxovih in Engelsovih besedah razdobje po zmagi proletarske revolucije, ki ga delavski razred potrebuje za to, da v postopnem »nasilnem« procesu vzpostavlja »nove, višje« proizvodne odnose, take, ki objektivno ustrezajo že (!) razvitim materialnim proizvajalnim silam (takrat) najnaprednejših kapitalističnih držav. Takega prehodnega obdobja, v katerem naj bi se materialne proizvajalne sile šele razvijale, da bi postale zrele za »višjo« družbo, Marx in Engels nista niti predvidevala niti priznavala, saj bi to nasprotovalo njenemu nauku o družbenem razvoju.

3. *Praktične predpostavke komunizma*

Prva predpostavka se nanaša na materialno in socialno podružbljanje proizvodnje v kapitalistični družbi: centralizacija kapitala in konkurenca med kapitalisti vodita do vedno manjšega števila podjetij in hkrati povečujeta število industrijskega delavstva, ki se »šola« v taki novo nastajajoči »družbeni« proizvodnji. Delavski razred je vedno bolj izkoriščen, vendar se prav zaradi takega razvoja tudi vedno bolj zaveda svoje »družbene« proizvodniške vloge ter svoje organizacijske in politične moči.

Toda za razvoj modernega kapitalizma ni značilna samo centralizacija proizvodnje, temveč tudi nastajanje novih podjetij, ki ne samo da povečujejo konkurenco, temveč so v marsičem tudi pomembni podvigi v razvoju nove tehnologije. Tako se npr. v razvitih kapitalističnih državah število manjših podjetij (pod petsto zaposlenih) giblje od 90 do 95%. Z razvojem novih gospodarskih in drugih družbenih dejavnosti se razen tega zmanjšuje število industrijskih delavcev v skupnem številu zaposlenih. Spreminja se tudi njihova struktura, vse več je razvojnega, tehnično vzdrževalnega in drugega strokovnega delavstva in novih poklicev. Delavski razred razvitih dežel je tudi zaustavil padanje življenjskega standarda zgodnjega kapitalizma. S sindikati, političnimi strankami in delovno zakonodajo je uspel zagotoviti ceno delovne sile razvitega kapitalizma, ki narašča z družbeno produktivnostjo dela. Tudi nezaposleni delavci niso več popolnoma brezpravni, kot so bili prej.

Po Marxu in Engelsu nastaja v razvitem kapitalizmu v posameznem podjetju sloj vodstvenih delavcev, ki prevzema od lastnika upravljaljske

funkcije. V delniških družbah je lastnina že deloma ločena od družbene funkcije vodenja. Pojavljajo se tudi delavske združne tovarne, ki negirajo kapitalski odnos v kapitalizmu – delavci so sami sebi svoj kapitalist. Hkrati s tem se pojavlja tudi državna lastnina.

Engels je v zvezi s tem zapisal (MEID, II. str. 183): »Tako ali tako, s trusti ali brez njih, končno mora oficialni predstavnik družbe, država, prevzeti njeno vodstvo (industrije! op. Z. T.). Ta nujnost, da proizvodjalna sredstva preidejo v državno lastnino, se pokaže najprej pri velikih ustanovah: pri pošti, telegrafu in železnicah . . . Pravim *mora*. Kajti le tedaj, če so proizvodjalna ali prometna sredstva *zares* prerasla vodstvo po akcijskih družbah, da je torej poddržavljanje postalo *ekonomsko* neogibno, le tedaj pomeni poddržavljenje, tudi če ga izvede današnja država, ekonomski napredek, pomeni, da smo dosegli novo prehodno stopnjo do tega, da se vseh produktivnih sil polasti družba sama.«

Engels je tako postavil zakonito zaporedje razvoja prehodnih oblik lastnine kapitalizma: najprej delniška družba, za njo državna lastnina in potem lastnina, ki se je »polasti družba sama«. Toda tudi državna lastnina je upravičena le tedaj, če je »podržavljenje postalo ekonomsko neogibno« – odločilen je torej ekonomski kriterij. Razviti kapitalizem nam v zvezi z ekonomičnostjo kaže, da se državna lastnina ni mogla povsod ekonomsko uveljaviti. Zato smo danes priče celo nasprotnim procesom – vračanju nacionaliziranih podjetij v zasebne, večji del delniške oblike lastnine.

Procesi »podružbljanja« lastnine produkcijskih sredstev v kapitalizmu dokazujejo, da ponovno nastajajo tako imenovane »združne« tovarne, kar je značilno zlasti za Združene države. To je pojav, ko delavci, zaposleni v podjetjih, ki jim grozi propad, te odkupujejo od lastnikov in jih potem z menedžerji uspešneje vodijo kot njihovi prejšnji lastniki. Ob tem pa je treba poudariti dvoje: najprej, da gre tukaj za zasebno kolektivno obliko lastnine – ki je zaradi tega ne moremo primerjati z družbeno ali državno obliko lastnine, ki sta delavcem ali menedžerjem vendarle na nek način dodeljeni v upravljanje, ne pa prodani. In pa, da je doslej to še vedno manjšinski pojav kapitalistične družbe, ki ga ne moremo že vnaprej imeti za zarodek odnosov »nove, višje« ekonomske formacije družbe. Ne glede na to pa so lahko tudi taka »delavska podjetja« poučna izkušnja za pojmovanje in organiziranje družbene lastnine.

Socialistično oziroma komunistično – to je, »zavestno plansko in neblagovno« – organizirana družbena proizvodnja naj bi bila bolj racionalna kot kapitalistična. Engels je v zvezi s tem zapisal: »Tó ni nobena fantazija, nobena pobožna želja več. Pri današnjem (1878!) razvoju proizvodjalnih sil zadošča že tisto povečanje proizvodnje, ki ga omogoča že samo dejstvo, da smo produktivne sile podružbili, za odstranitev ovir in motenj ter zapravljanja proizvodov in proizvodjalnih sredstev, kar vse izvira iz kapitalističnega načina proizvodnje, da bi se ob udeležbi vseh ljudi pri delu skrčil delovni čas na mero, ki bi bila po sedanjih (!) pojmih neznatna . . . Osvoboditev proizvodjalnih sredstev iz kapitalističnih vezi je

edini pogoj za nenehen čedalje hitrejši razvoj proizvodjalnih sil in s tem za praktično brezmejno (!?) povečanje proizvodnje same . . . ta možnost obstoji sedaj (1878!) prvikrat« (AD, str. 341, 326).

Da sta Marx in Engels predpostavljala, da bo družbeno organizirana proizvodnja bolj racionalna kot anarhična kapitalistična, je razumljivo, sicer ne bi govorila o propadu kapitalizma. Ne samo ponavljajoče se krize in z njimi povezano uničevanje dobrin, tudi padajoča profitna mera najavlja konec kapitalizma. V takem prepričanju se tudi skriva njuna »neutopija«. Toda niti »zavestno« državno planska, niti samoupravno blagovna oblika družbene proizvodnje nista doslej še uspeli dokazati te ekonomske predpostavke klasikov. Kaj je pri tem narobe in kje naj iščemo izhod, da bi to dosegli, če naj se Engelsove in Marxove misli o nujnosti podružbljanja produkcijskih sredstev – pa čeravno še ne na komunistični način – tudi ekonomsko uresničijo?

Odpravljena bo tudi toga delitev dela v produkcijskem procesu: »Načinu mišljenja učenih razredov, ki ga je g. Dühring podedoval s tradicijo, se mora seveda zdeti nekaj neznanskega to, da bo prišel dan, ko ne bo več ne poklicnih potiskačev vozičkov ne poklicnih arhitektov . . . Lep socializem to, ki ovekovečuje potiskače vozičkov po poklicu« (AD, str. 230/1). Toda razviti kapitalizem še sto let pozneje ne kaže nikakršnih znakov, da bi lahko »izginila« profesionalna delitev dela in specializacija delovnih poklicev in opravil. Kaj takega si zaradi »stopnje razvoja materialnih proizvodjalnih sil« sodobnosti – in celo prihodnosti – težko racionalno predstavljamo.

Najpomembnejšo predpostavko v prepričanju, da je prehod v komunizem neizogiben, najdemo v znanem Marxovem izreku iz Predgovora h kritiki politične ekonomije: »V družbeni proizvodnji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne in od njihove volje neodvisne odnose – v proizvodne odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih proizvodjalnih sil« (MEID, I. str. 455).

V tem smislu so bile materialne razmere za komunistično družbo ustvarjene s »pretvorbo manufakture v moderno veliko industrijo na podlagi parnega pogona in novih orodnih strojev . . . Parni stroj . . . je predstavnik tistih nanj opirajočih se silnih produktivnih sil, ki nam edine (!) omogočajo ostvariti družbeno stanje, v katerem ne bo nobenih razrednih razlik več, nobenih skrbi za individualna eksistenčna sredstva« (AD, str. 299, 130). In Engels še nadaljuje:

»Kakor pa sta svoje dni prišla manufaktura in rokodelska obrt, ki se je pod njenim vplivom razvijala dalje, v konflikt s fevdalnimi vezmi cehov, tako prihaja velika industrija, ko se je popolneje izoblikovala, v konflikt s pregrajami, v katere jo vtesnjuje kapitalistični način proizvodnje. Nove produktivne sile so že (l. 1878!) zrasle čez glavo buržoazni obliki, v kateri se izkoriščajo . . . Ta konflikt se lahko reši le tako, da spravimo način proizvodnje in prisvajanja v sklad z družbenim značajem proizvodjalnih sredstev. In to se lahko zgodi le tako, da se družba odkrito in brez ovinkov

polasti produktivnih sil, ki so prerasle vsako drugo vodstvo razen njenega« (AD, str. 308).

In vse to naj bi se zgodilo že v preteklem stoletju, kakor je izrecno zapisal tudi Marx: »Tako imenovane revolucije 1848. leta so s hrupom in zmešnjavo oznanjale osvoboditev proletariata, to je, skrivnost revolucije 19. stoletja« (l. 1856) (MEID, I. str. 447). Pozneje (l. 1895) je Engels sicer priznal, da je »zgodovina pokazala, da nismo imeli prav ne mi ne vsi tisti, ki so podobno mislili. Razjasnila je, da stanje ekonomskega razvoja na kontinentu takrat še zdaleč ni bilo zrelo za odstranitev kapitalistične proizvodnje; to je dokazala z ekonomsko revolucijo, ki je po 1848. letu zajela ves kontinent in šele v pravem pomenu besede zasidrala veliko industrijo v Franciji, Avstriji, na Madžarskem, v Poljski in pred kratkim tudi v Rusiji, iz Nemčije pa je napravila naravnost industrijsko deželo prvega reda« (MEID I. str. 139). Kakor je bila ta Engelsova samokritika pravilna, je vendarle predstavila »zrelost materialnih proizvodjalnih sil« samo za nekaj desetletij naprej, ne da bi spremenila njuno prepričanje, da so poslej materialne razmere za komunizem vendarle »že« zrele.

Zaradi tega je razumljivo, da sta Marx in Engels sorazmerno dosti pisala o družbeni ureditvi »prihodnje komunistične družbe«, čeprav sta hkrati tudi poudarjala, da njuna »naloga nikakor ni predpisovati dokončne resnice in korenite zamisli prihodnjim tisočletjem . . . Utopija nastane šele tedaj, če si drznemo iz obstoječih razmer predpisovati obliko, v kateri naj se reši to ali ono protislovje obstoječe družbe . . . Špekulativno razmišljati o tem, kako bo prihodnja družba uredila razdelitev hrane in stanovanj, vodi naravnost v utopijo« (MEID, I. str. 823/9). In kljub temu ni bilo nujno prepričanje v nujnost povsem določenih oblik (prihodnje komunistične družbe« nič manj trdno, zlasti če upoštevamo, da nista »predpisovala končnih resnic prihodnjim tisočletjem«, pač pa družbi, v kateri sta živel. Engels je v zvezi s tem označil mišljenje, da »so temeljni nazori modernega socializma, naj preidejo vsa produkcijska sredstva v družbeno last, sicer upravičeni . . . vendar šele v nekem daljnem, v praksi nedoglednem času, za malomeščanski socializem« (l. 1878) (MEID, I, str. 725).

4. Teoretične pomanjkljivosti takih predpostavk

Naj začnem s predpostavko o »določeni razvojni stopnji materialnih proizvodjalnih sil, ki nujno in od volje ljudi neodvisno« terja preobrazbo kapitalistične družbe v tako komunistično oziroma socialistično družbo, kakršno sta opisovala Marx in Engels. Ta predpostavka vsebuje že sama nekaj predpostavk, od katerih so najbolj pomembne tri. Najprej to, da je že ena sama, čeravno velika sprememba – prehod od manufakture v strojno proizvodnjo – v materialnih proizvodjalnih silah, zadosten in nujen razlog za spremembo kapitalističnih proizvodnih odnosov v komunistične.

Danes govorimo, da smo prešli že tri industrijske revolucije in da stojimo pred novo – poindustrijsko – družbo na temelju elektronike, kibernetike in informatike, pa kljub temu še ne moremo v najbolj razvitih kapitalističnih družbah opaziti takih zarodkov – naturalnih oziroma blagovnih – »nove, višje« družbene ureditve, kakršno sta Marx in Engels napovedovala. Po vsem tem je očitno, a »razvojna stopnja materialnih proizvodjalnih sil« nikakor ne more biti tako odločilna, vsekakor pa ne edina pogonska moč družbenega razvoja za predvideni in tako skorajšnji komunizem.

Naslednji del te predpostavke vsebuje misel, da ponavljajoče se krize kapitalističnega načina družbene proizvodnje vsakih deset ali petnajst let kažejo, kako se produktivne sile »puntajo proti načinu proizvodnje, ki so ga prerasle«. Kljub temu da so se v dvajsetem stoletju ekonomske krize sprva še poglobljale, vidimo, da jih je kapitalistični sistem uspel nekako obvladovati, čeravno dostikrat na račun zaostalih držav. Vsekakor pa drži, da je buržoazna ekonomska teorija uspela z ustrezno ekonomsko politiko države obvladovati »narasle materialne proizvodjalne sile« skupaj s tudi naraslim delavskim razredom. Tako je imel Marx prav, ko je zapisal, da »nobena družbena formacija ne propade prej, preden se ne razvijajo vse proizvodjalne sile, ki je zanje dovolj prostorna, in novi, višji proizvodni odnosi se ne pojavijo prej, preden niso dozoreli materialni pogoji za njihov obstoj v okviru stare družbe same . . . vselej bomo videli, da se naloga poraja šele tedaj, ko že obstoje materialni pogoji za njeno rešitev ali pa so vsaj v procesu svojega nastajanja.« (MEID, I., str. 456).

In tretje, Marx in Engels sta v darwinskem »zakonu razvoja človeške družbe« sicer videla objektivno vlogo materialnih proizvodjalnih sil, pre malo – ali pa v zadnjih izdaji sploh ne – prav tako objektivno vlogo ljudi pri oblikovanju vsakokratnih produkcijskih odnosov. Pozabila sta na družbeno gospodarska obeležja ljudi, ki se ob sorazmernem pomanjkanju dobrin za zadovoljevanje njihovih (tudi naraščajočih) življenjskih potreb niti v danas najbolj bogatih kapitalističnih družbah bistveno ne spreminjajo.

Engels je na primer v zvezi s tem zapisal v Antidühringu – ko je govoril o enakih plačah v socializmu – da »delavec sam nima večjih zahtev«. Če bi to bilo res – danes, ko se v razvitih deželah življenjski standard sploh ne more primerjati s takratnim – bi bila graditev komunizma oz. socializma preprosta stvar – odvisna samo od »razvojne stopnje materialnih proizvodjalnih sil«. Sicer pa je za marksistično znanost o družbi nenavadno, če trdi, da so produkcijski oziroma lastninski odnosi med ljudmi, da jih potemtakem vzpostavljajo ljudje med seboj – s svojimi družbeno gospodarskimi dejanji glede na »stvari« – da pa taki »ljudski« odnosi ne bi bili odvisni tudi od ljudi – »takih, kakršni so«, kar je tudi zapisal Marx – temveč samo od »stvari«, od materialnih proizvodjalnih sil. Kakor da tudi ljudje sami niso objektivno materialno opredeljeni kot naravna in ne samo kot družbena bitja!?

Marx je v Bedi filozofije (str. 84) sicer zapisal nekaj drugega, namreč,

da so »produkcijski odnosi odvisni od razvojne stopnje ljudi in njihovih produkcijskih sil«, vendar pa je v svoji najbolj znameniti izjavi, ki sem jo navedel iz Predgovora H kritiki – če sodimo tudi po tem, kako jo je sam ocenjeval, namreč, da je to »splošni rezultat, do katerega je prišel, ki je postal, ko ga je dosegel, vodilo njegovemu študiju« – povsem jasno zatrdil, da so »produkcijski odnosi odvisni (samo! op. Z.T.) od razvojne stopnje materialnih proizvajalnih sil« (MEID, I. str. 456). In na tem »vodilu« sta z Engelson zasnovala svoje prepričanje o »prihodnji družbi komunizma«, za katero naj bi bile materialne proizvajalne sile zrele že v 19. stoletju.

Tudi v Nemški ideologiji je Marx zapisal nekaj podobnega kot v Bedi: »Za množično oblikovanje komunistične zavesti kot za izvedbo stvari same (komunizma, op. Z.T.) je potrebna sprememba ljudi« (O hist. mat. str. 86). Pa vendar je v istem delu tudi govoril v smislu Predgovora H kritiki, da »komunisti ne postavljajo ljudem moralnih zahtev, ne bodite egoisti in podobno, komunisti nikakor nočejo privatnega človeka odpraviti na ljubo splošnega, požrtvovalnega človeka – kar je utvara« (O hist. mat. str. 146). Če sodimo po tem, je »utvara« tudi, če na človeka ne gledamo kot na »privatnega človeka«!

Toda vse to ne bi imelo za gospodarski razvoj posameznih družbenih oblik nikakršnega pomena, če ne bi bilo zvezano z nekim temeljnim vprašanjem družbenega gospodarstva. S tem namreč, da je smotrnost gospodarjenja pri danih materialnih možnostih odvisna predvsem od zasebnega materialnega interesa ljudi. In zato materialni interes odločilneje vpliva na rezultate gospodarjenja vsake družbe kakor še tako družbeno ter »načrtno in znanstveno« upravljanje z družbenimi produkcijskimi sredstvi, kakršno sta si Marx in Engels zamišljala v komunizmu oziroma socializmu in kakšno ima pretežni del socialističnega sveta še danes priložnost preizkušati.

Zanimivo je, da sta doživljala podobne pripombe, še ko sta živela, in se zato v Komunističnem manifestu branila pred njimi: »Ugovarjali so, češ da se bo z odprav privatne lastnine nehala vsaka dejavnost in da bo zavladala splošna lenoba«, prepričana v to, da »se z življenjskimi razmerami ljudi, z njihovimi družbenimi odnosi, z njihovo bitjo spreminjajo tudi njihove ideje, nazori in pojmi, skratka tudi njihova zavest« (MEID, I. str. 36).

Vse to je sicer res – z edino izjemo – da se lastninska (privatna) zavest ljudi nikakor ne spreminja z odpravo zasebne oblike lastnine produkcijskih sredstev – pa naj gre tudi za spremembo v družbeno obliko lastnine. To je vsaj dandanes več kot očitno! Marx je npr. o tem zapisal v Nemški ideologiji tudi za današnjo rabo pomembno misel (O hist. mat., str. 79): »Prav zato ker individui težijo le za svojimi posebnimi interesi, ki se zanje ne skladajo z njihovimi skupnimi interesi, se mora posebni interes uveljaviti proti njim kot »tuj« in od njih »neodvisen«, kot neki zopet poseben in svojski »splošni« interes, ali pa se morajo, kot v demokraciji, s tem neskladjem sami spoprijeti.«

Zaradi obstoja zasebne »zavesti« ljudi so se morale vse socialistične družbe ukvarjati – in se s tem vedno bolj ukvarjajo – kako bi s spodbujanjem zasebnega interesa pri delu z družbenimi sredstvi povečale na splošno nezadovoljivo in objektivno seveda tudi nevdržno stopnjo smotrnosti družbenega gospodarjenja. Zaradi tega so bile prisiljene po zmagi prve proletarske revolucije odstopiti od komunističnih »enakih plač«, ki jih je Lenin vpeljal neposredno po prevzemu oblasti v Rusiji novembra meseca 1917. leta. Toda že po petih mescih neuspešnega gospodarjenja jih je moral nadomestiti z »buržoaznim razponom« ena proti pet, kot ga je takrat v upanju, da je samo prehod, poimenoval. Zaradi tega so morale te družbe obdržati tudi denarno gospodarstvo, oblikovati bolj ali manj samostojne gospodarske enote družbene oziroma državne lastnine, dopustiti blagovno menjavo med njimi in celo konkurenco, itd. itd. Torej vse to, kar je v očitnem nasprotju z napovedmi klasikov.

Ob neogibni družbeni delitvi dela s podružbljenimi produkcijskimi sredstvi ter obstoju »individualnih osebnih interesov« posameznih ljudi, »interesov, ki se ne skladajo z njihovimi skupnimi interesi«, so se objektivno morali oblikovati tudi skupinski interesi posameznih družbenih slojev, od katerih so le posamezni mogli objektivno izražati skupni družbeni interes. Pa še to – po Marxu – samo kot njihov »posebni individualni interes«. To se kaže v produkcijskih odnosih družbene lastnine zlasti v večji ali manjši možnosti za upravljanje z družbenimi produkcijskimi sredstvi, ki v vsej skupnosti – in seveda tudi v posameznih skupnostih – združenih proizvajalcev ustvarja družbeno gospodarska protislovja med njimi, čeravno so deklarativno pravno vsi proizvajalci v enakem družbenem položaju.

Ob tem je seveda tudi vprašljivo, ali se lahko docela uresničijo Engelsova razmišljanja o razliki med revolucijami nasploh in proletarsko revolucijo, ki jih je zapisal v Uvodu k Marxovim Razrednim bojem v Franciji (MEID I, str. 137/8): »Vse dosedanje revolucije so se končale s tem, da je neko razredno oblast spodrinila druga razredna oblast . . . vladajoča manjšina je bila strmoglavljena in na njenem mestu je zgrabila za državno krmilo druga manjšina ter preoblikovala državne ustanove v skladu s svojimi interesi. To je bila vsakokrat tista manjšinska skupina, ki jo je takratna stopnja ekonomskega razvoja usposobila in poklicala na oblast (podčrtal Z. T.) . . . Mar ni bil to položaj, v kakršnem bi revolucija morala uspeli, sicer res pod vodstvom manjšine, a tokrat ne več v interesu manjšine, temveč, natanko vzeto, povsem v interesu večine?«

Ali je ob družbeni delitvi dela ter obstoju individualnih ekonomskih interesov ljudi – kar je Marx dopuščal vsaj še v prvi fazi komunistične družbe – sploh objektivno možno, da ne bi bili »interesi večine« hkrati tudi »poseben interes – neke – manjšine«? Sicer pa, ali ni bila tudi kapitalistična družba v »interesu večine«, kot je zapisal Marx, če jo presojamo z vidika razvoja človeške družbe? Ker je bilo v družbi vselej tako, da se je oblikoval skupinski interes večine, se morajo tudi v

demokratski družbi »splošni interesi uveljavljati nasproti posebnim interesom« protislovno, kot nam je povedal Marx v Nemški ideologiji in za kar smo sami priče ob vzpostavljanju socialističnih produkcijskih odnosov.

Tako se je tudi v praksi graditve »nove, višje« komunistične družbe pokazala kot pravilna Engelsova misel, »da je ironija usode hotela – kakor se ponavadi zgodi, kadar pridejo na oblast doktrinarji – da so delali ravno nasprotno od tega, kar jim je nalagala njihova šolska doktrina« (MEID, I. str. 633). Samo da se to sedaj ne nanaša na proudhonovce in blanquijeve, temveč na teoretične potomce Marxa in Engelsa. Zato pa so današnji socialistični družbeni ureditvi bližje napovedi Dühringa – čeravno jih je pospremljal Engels s še tako sveto jezo – o »gospodarskih komunah, ki bodo kot pravni subjekti individualne in družbene lastnine razpolagale s svojimi delovnimi sredstvi«, kjer med njimi nastopa »menjava, konkurenca«, kjer je »denar merilo vrednosti po povprečnih proizvodjalnih stroških«, kjer so »nekateri bogate, druge revne gospodarske komune«, kjer bo socialistična družba uporabljala »denar tudi za plačevanje delavcev« (ne pa »potrdil« za delovni čas!), tako da bo »družba častila samo sebe, ko bo oblikovala višje oblike delovne storitve z zmernim dodatkom pri potrošnji« (razlike v plačah!) (AD, str. 335/6).

Ne drži tudi Marxova ugotovitev iz Kritike gothskega programa, da je »sploh napačno delati toliko hrupa o tako imenovani razdelitvi in jo naglašati za glavno stvar«. Kot danes vidimo, je tudi v socializmu razdelitev še vedno »glavna stvar«, pa naj jo presojava z vidika »hrupa«, ki nam ga neprestano povzroča, ali pa – kar je še bolj pomembno – z vidika rezultatov gospodarjenja z družbenimi sredstvi, ki jim botruje. Sicer pa, kolikor se razumem na zgodovino, vidim, da so se vse revolucije »delale« predvsem, če že ne izključno, zaradi razdelitve ali vsaj prerazdelitve dobrin, in seveda tudi zaradi osvojitve takega položaja v družbeni delitvi dela, ki je »povzročal« ugodnejšo razdelitev. Zaradi tega nikakor ne morem razumeti, da bi bilo ob in po socialistični revoluciji kako drugače. Ob tem naj povem še to, da si razdelitve »vsakomur po njegovih potrebah« v višji fazi komunistične družbe realno ne morem niti predstavljati.

V čem je potem poglobljena teoretična pomanjkljivost Marxovega in Engelsovega pojmovanja oz. napovedovanja socializma ter komunizma? Kratko rečeno, v pojmovanju lastnine. In sicer lastnine kot družbeno gospodarske značilnosti ljudi – pri sorazmerni redkosti dobrin – značilnosti, ki jo kot svojo objektivno in seveda s tem tudi materialno odvisno sestavino vnašajo v svoje odnose z drugimi ljudmi – s »stvarnimi« dobrinami. S tem je seveda tudi povezano pojmovanje lastnine kot (zasebne) lastnine delovne sposobnosti ljudi – tiste temeljne pojavne oblike lastnine, ki je kot izvirna oblika vsakršne lastnine objektivna podlaga vseh drugih oblik lastnine (stvari).

Marx je sicer prvi govoril o lastnini delovne sposobnosti delavcev v kapitalističnih produkcijskih odnosih. Toda – in to je bilo narobe – te lastnine ni vselej pojmoval kot pravo lastnino oziroma kot izraz lastnin-

skega odnosa med ljudmi, temveč bolj kot »nelastnino«, zlasti pa kot nelastnino produkcijskih sredstev v kapitalizmu. Engels je na primer na skrajni način takole zapisal to njuno skupno misel (MEID, I. str. 742): »proletarec brez kakršnekoli lastnine«. V tem se tudi kaže pojmovanje lastnine kot »stvari«, kar sta sicer oba z Marxom kritizirala. V skladu z njunim naukom o lastnini bi bilo pravilneje upoštevati, da delavci kot lastniki svoje delovne sile vzpostavljajo lastninske odnose do kapitalistov in tudi do drugih delavcev. Ne samo izkoriščanje dela, temveč tudi delavčev odpor proti njemu, je lastninski odnos. Lastninski odnos do drugih delavcev – oziroma delavcev med seboj – pa se kaže v objektivno neizogibnih razlikah v plačah, v delu vsakega delavca »za sebe«, za svoj interes, in končno tudi v konkurenci med delavci za delovno mesto ali vsaj za boljše delovno mesto in plačo. In kako naj se vse to v družbi, ki bi nastopila neposredno po kapitalizmu, spremeni?

Naslednje pomanjkljivo Marxovo teoretično izhodišče je v pojmovanju zasebne lastnine kot družbenega pojava, ki ga lahko na »določeni razvojni stopnji materialnih proizvodjalnih sil« odpravljamo. Toda samo s tem ne moremo nikakor odpraviti ekonomskih posledic morebitnega objektivno neustreznega odpravljanja zasebne lastnine »stvari«, saj je le-ta posledica zasebne lastnine delovne sile ljudi. Te pa kot naravnega pojava, ki se kaže v tem, da vsako bitje – zunaj družinskih odnosov – zasleduje predvsem svoje življenjske koristi ne glede na potrebe drugih ljudi, dokler so dobrine za zadovoljevanje življenjskih potreb sorazmerno redke, ne moremo odpraviti. Zaradi tega lahko sicer spremenimo zasebno obliko lastnine produkcijskih sredstev v družbeno, ne moremo pa s tem odpraviti (ali spreminjati) zasebno lastninskega odnosa med ljudmi in zaradi tega niti ne zasebno lastninskega odnosa ljudi do podružbljenih produkcijskih sredstev.

S tega vidika je potemtakem teoretično pomanjkljiva ugotovitev iz Komunističnega manifesta (MEID I, str. 34), da se »s spremembo kapitala v družbeno lastnino ne spremeni osebna lastnina v družbeno«. To je sicer res, vendar pa je res-tudi to, da obstoje med ljudmi še vedno lastninski odnosi – pa naj gre za kapital ali za predmete osebne rabe – če so le-ti kot »stvari« materialni nosilci odnosov med ljudmi. To je še toliko bolj očitno, kadar so predmeti za osebno rabo – oziroma njihova razdelitev v družbenem procesu proizvodnje – objektivni pogoj racionalnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi, kar se je pokazalo kot odločilno v vseh načinih družbene proizvodnje, ki sami sebe imenujejo socialistične.

Marx in Engels sta se pregrešila še nad neko njuno pravilno ugotovitvijo, to namreč, da se »zarodki za novo družbo porajajo že v krilu stare« in zato mora komunizem pravzaprav »samo osvoboditi elemente nove družbe, ki so se že razvili v krilu rušeče se buržoazne družbe« (MEID I, str. 688). Ne samo v kapitalizmu 19. stoletja, marveč niti sto let pozneje ni videti takih »zasnov višjega« – nedenarno in s tem (bolj uspešno) naravno plansko gospodarstvo – kakršno sta napovedovala za »višjo družbo

sámo«. Pač pa vidimo, kar sta tudi sama ugotavljala, podružbljanje privatne lastnine produkcijskih sredstev z delniškimi družbami in delavskimi zadrugami, kjer postajajo delavci »sami svoji kapitalisti«. Hkrati s tem tudi vidimo, da prevzema družbeno funkcijo vodenja namesto kapitalistov poseben družbeni slój, pa seveda tudi to, da so v vsakršnem »združenem delu« objektivno neogibna opravila vodenja, ki »usklajujejo individualne dejavnosti in izvršujejo tiste splošne funkcije, ki izvirajo iz gibanja njegovih samostojnih organov« (Kapital I, str. 377).

To pa pomeni, da so Marxove in Engelsove predstave o ureditvi »prihodnje komunistične družbe« pravzaprav le miselne tvorbe, ki ne ustrezajo njunim teoretičnim izhodiščem o »zarodkih novega v stari družbi«. Še tiste države, ki so že poskusile državno plansko gospodarstvo, se vračajo k spodbujanju blagovnosti, kar je ravno nasprotno od napovedovanj klasikov. Pa je razvojna stopnja njihovih materialnih proizvodjalnih sil precej nad angleško s konca devetnajstega stoletja!

Gledano z današnjega vidika in pa z vidika splošnih načel Marxovega nauka o družbenem razvoju je potemtakem bolj naraven prehod od kapitalizma v družbo samoupravnega socializma kot pa v njegovo »prihodnjo komunistično družbo«, če predpostavljamo, da je podružbljanje zasebne lastnine produkcijskih sredstev na določeni stopnji družbenega razvoja objektivno neogiben proces.

5. Sklepi

In kaj sledi iz vsega tega? Spoznanje, da se je med kapitalistično in predvideno »prihodnjo družbo komunizma« uvrstila ekonomska formacija družbe, drugačna od tiste, kakršno sta si zamišljala klasika marksizma. Da mora biti ta »nova, višja« družba zaradi zasebne oblike lastnine delovne sile proizvajalcev še vedno blagovno lastninska znotraj družbene oblike lastnine produkcijskih sredstev. Da obstajajo zaradi tega v taki ekonomski formaciji še vedno mnoga protislovja stare družbe in z njimi vred seveda tudi nova protislovja, taka, ki izvirajo iz spoja med zasebno lastnino delovne sile socialističnih proizvajalcev, družbeno lastnino produkcijskih sredstev ter tudi družbeno naravo produkcijskega procesa samega. Ta »novi, višji« način družbene proizvodnje, ki objektivno stopa za kapitalističnim, imenujemo, sicer po tradiciji, socialistični, vendar pa nima – razen ideje o podružbljanju produkcijskih sredstev – nič skupnega z Marxovo prvo fazo komunizma oziroma z Engelsovim socializmom.

To pa seveda tudi pomeni, da je bilo nujno napovedovanje o neogibnosti takega komunizma, kakršnega sta nam predstavila, nestvarno že v 19. stoletju, da se ni dalo uresničiti – kljub političnim revolucijam in izrednemu razvoju materialnih proizvodjalnih sil – niti v 20. stoletju in da bo tako ostalo še toliko časa, dokler ne bodo ljudje, recimo v razvitem socializmu, ustvarili takih razmer, ki bodo upravičevale predvidevanja Marxa in Engelsa o neblagovni planski asociaciji združenih proizvajalcev.

Ker je Marx sam zapisal, da za komunizem nikakor ni potrebna sprememba »privatnega človeka v splošnega, požrtvovalnega človeka«, saj je to po njem »utvara«, smo prisiljeni v smislu njegovega nauka pričakovati čas, ko bo z razvojem materialnih proizvodnih sil resnično postalo smotnejše družbeno gospodarjenje v naturalnih oblikah družbene proizvodnje na podlagi skupnega znanstveno zasnovanega družbenega načrta in enakih »plač« – pa čeprav bodo ljudje tudi takrat kot »egoistični individuumi« še vedno gledali predvsem na svoje osebne koristi. Ali pa se bodo morda do takrat tudi ljudje – nasprotno temu Marxovemu gledišču – spremenili zaradi spremenjenih družbenih razmer v »nove, višje« komunistične ljudi? Toda o tem naj razmišljajo prihodnji rodovi.

In kaj naj delamo do tedaj, ko naj bi se v (predpostavljene) razviti socialistični družbi uresničila ena ali (in) druga predpostavka? Teoretično nam ne preostane nič drugega, kot da se, neobremenjeni s pogledi Marxa in Engelsa o »prihodnji komunistični družbi«, bolj posvetimo Marxovemu splošnemu nauku o produkcijskih oziroma lastninskih odnosih razvite oblike blagovne proizvodnje, kakršna je tudi socialistična, nauku, ki ga, upam si trditi, še nismo tako globoko doumeli, kakor ga je sam pojmoval. Naj ob tem kot primer navedem njegovo misel iz Kapitala (III, str. 882), po kateri je – povedano z opisnimi besedami – lastnina delovne sile »najgloblja skrivnost, skriti temelj celotne družbene zgradbe«. Mi pa se še danes »uradno« na vse pretega upiramo, da bi to »najglobljo skrivnost« našega socializma priznali, kaj šele da bi jo kot njegov »skriti temelj« objektivno ustrezno vgradili v sistem odnosov združenega dela. Pri tem pa nam je ostalo »skrito« tudi to, da prav zaradi tega dosegamo v družbenem gospodarjenju take ekonomske rezultate, kakršne spričo tega pravzaprav tudi zaslužimo.

Seveda pa imamo odprto še drugačno pot za razmišljanje o tem vprašanju. Družbeno državne spremembe oblike lastnine produkcijskih sredstev, kakršne nam ponujajo sodobni socializmi, imamo lahko samo za oblike razpadanja kapitalistične lastnine. K temu nas lahko navaja zasebna oblika lastnine delovne sile proizvajalcev, nujnost blagovne proizvodnje v okviru družbene lastnine in podobne stvari. To pa seveda tudi pomeni, da se socialistični produkcijski odnos ne razlikuje bistveno od kapitalističnega, kljub drugačni obliki lastnine produkcijskih sredstev, in da ga zaradi tega ne moremo imeti za temelj »nove, višje« ekonomske formacije. Ta bi ostala – tako kot pri Marxu in Engelsu – še vedno komunizem z vsemi njegovimi družbeno gospodarskimi značilnostmi. To pomeni, da materialne možnosti za tako ekonomsko formacijo še niso zreli niti v najbolj razvitih družbah sodobnega kapitalizma. Taka ugotovitev pa postavlja na glavo – ne samo Marxovo in Engelsovo pojmovanje »zakonov družbenega razvoja« – temveč tudi napovedovanje komunizma, ki naj bi se objektivno »že porajal v krilu stare družbe«. Za kaj in čemu naj bi se potemtakem prizadevali, če pristajamo na tako teoretično alternativo in naj ob tem še ostanemo marksisti?

Sicer pa se za tak komunizem, kakršnega je napovedoval, niti Marx ne bi odločil, če bi bil prepričan, da materialne razmere zanj še niso zrele v tedanjem – kaj šele v sedanjem – kapitalizmu. To bi namreč bila prava utopija, na kar pa niti Marx niti Engels ne bi pristala. Ravno narobe, ker sta bila trdno prepričana, da so materialne razmere za komunizem, kakršnega sta napovedovala, zrele v kapitalizmu (poznega) devetnajstega stoletja, sta se z vsem srcem bojevala zanj.

Ob tem ko poudarjam splošni Marxov nauk o produkcijskih odnosih, ne pozabljam na druga, objektivna spoznanja sodobnih družbenih ved, ki jih moramo skupaj z Marxovimi uporabiti za to, da bomo dosegli smotrnejše gospodarjenje z družbenimi sredstvi v sistemu združenega dela. Le tako bomo uspeli, da se socializem tudi gospodarsko potrdi kot »nova, višja« ekonomska formacija družbe po kapitalizmu. Kajti, če tega tudi v ekonomski praksi ne bomo sposobni dokazati, bo tudi tak socializem, kakršnega gradimo, ostal samo ena izmed utopij zgodovine. Temeljnega Marxovega spoznanja namreč, da »stopajo ljudje v določene, nujne in od njihove volje neodvisne odnose, odvisne od razvojne stopnje ljudi in njihovih materialnih proizvodnih sil«, objektivno ne moremo zaobiti – pa čeprav si subjektivne sile za to še tako prizadevajo – razen za ceno gospodarske (ne)smotrnosti. Kaj se dogaja s takimi družbami, ki niso sposobne vzpostavljati produkcijskih odnosov, ki bi ustrezali gospodarskim rezultatom sodobnega sveta, pa ne vemo samo iz teorije, temveč sedaj občutimo tudi že na lastni koži.

Za konec pa še dve Engelsovi in ena Marxova misel o komunizmu oziroma socializmu. Zaradi »dejstva, da so se v okviru stare družbe izoblikovali elementi nove družbe . . . se je zanašal Marx *edinole* (poud. Z. T.) na intelektualni razvoj delavskega razreda, kakršen je moral biti nujna posledica združene akcije in diskusije« (Predgovor k Manifestu l. 1890, MEID I, str. 14, 39). Pri tem pa Marx ni mislil na »prevzgojo« ljudi, temveč na »revolucionarno prakso«, kar lahko vidimo iz njegove kritike Feuerbachovega materializma: »Materialistični nauk, da so ljudje proizvodi razmer in vzgoje, spremenjeni ljudje torej proizvodi drugih razmer in spremenjene vzgoje, pozablja, da spreminjajo razmere prav ljudje sami in da je treba vzgojitelja samega vzgojiti. Zato mora ta nauk nujno dovesti do tega, da razdeli družbo na dva dela in da je eden od teh vzvišen nad družbo« (O hist. mat., str. 59).

Poseben pomen ustrezne teorije o družbi pa je Engels poudaril z naslednjimi besedami: »Zlasti je dolžnost voditeljev, da bodo čedalje bolj obvladovali vsa teoretična vprašanja, da se bodo vse bolj otresali vpliva starih prevzetih fraz, ki pripadajo staremu svetovnemu naziranju in da nikdar ne bodo pozabili, da je treba ravnati s socializmom, odkar je postal znanost, kakor z znanostjo, to se pravi, da ga je treba študirati« (MEID I, str. 859).

Ta prispevek temelji prav na tem Engelsovem napotilu – ki pa ne velja samo za »voditelje«, čeravno morajo oni biti v tem prvi – namreč, da

moramo tudi njegove in Marxove poglede o »prihodnji« komunistični oziroma socialistični družbeni ureditvi znanstveno kritično obravnavati, izhajati pri tem iz stvarnega, ne pa predpostavljenega življenja ter iz tistih njenih splošnih teoretičnih spoznanj, ki jih je tako življenje zgodovinsko potrdilo.

UPORABLJENA LITERATURA:

- Marx-Engels, Izbrana dela I in II. CZ. Ljubljana 1950/51.
Engels, Antidühring. CZ. Ljubljana 1957 (AD).
Marx-Engels, O historičnem materializmu, CZ. Ljubljana 1956.
Marx, Beda filozofije. CZ. Ljubljana 1957.
Marx, Kapital I in III. CZ. Ljubljana 1961, 1973.

EMIDIJ SUSIČ

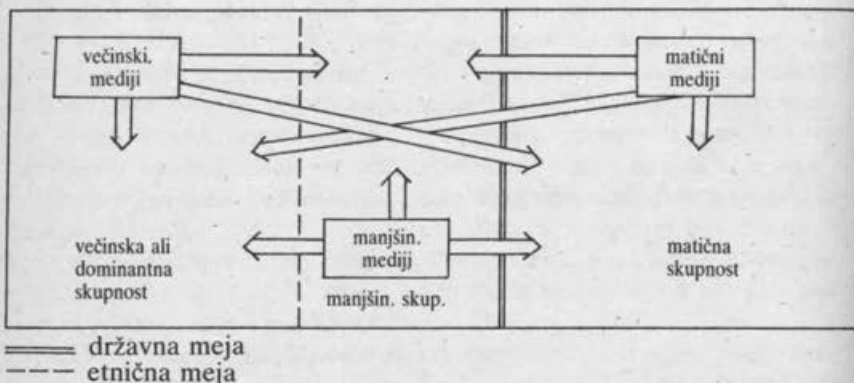
Komunikacijski tokovi med matico in manjšino

1. Uvod

V tem kratkem uvodu ni mogoč širši in popolnejši prikaz konkretnih in empiričnih ugotovitev, povezav in procesov, ki se nanašajo na komunikacijsko-informativno dejavnost neke manjšinske skupnosti. Zadovoljiti se bo treba le s krajšim prikazom splošnih podmen in obrisov, ki izhajajo iz določene situacije. V poenostavljeni shemi medetničnih odnosov in komunikacijsko-informacijskih tokov bomo upoštevali samo tri skupnosti: manjšinsko, matično in večinsko ali dominantno družbo, v kateri živi manjšina (shema 1). Situacijo, v kateri je slovenska narodnostna skupnost

Uporaba matičnih medijev med pripadniki slovenske manjšine v Italiji

HEMA 1

ali manjšina v Italiji, si je možno predstavljati v okviru take sheme. Ker ima tudi manjšinska skupnost lastne množične medije, lahko hipotetično nakažemo tri glavne informacijsko-komunikacijske tokove za vsako skupnost: en tok je namenjen pripadnikom same skupnosti in dva druga pripadnikom preostalih dveh skupnosti, to je matične in večinske. V taki, deloma poenostavljeni situaciji, je prisotnih devet tokov, ki se razlikujejo med seboj po njihovi vplivnosti, pomenu in funkciji.

Pripadnik slovenske manjšine, ki živi v Italiji, ima torej možnost, da uporablja vsaj tri »vrste« medijev: lastne, matične in večinske. Ne bomo se spuščali v podrobno obravnavo vseh različnih pomenov in funkcij, ki jih lahko imajo ti mediji za manjšinsko skupnost; radi bi opozorili le na njihovo integracijsko funkcijo. Z drugimi besedami, uporaba manjšinskih medijev omogoča predvsem integracijo pripadnikov v lastno skupnost in je torej podlaga ali vsaj eno izmed sredstev za njeno nadaljnje ohranjanje, življenje in morebiti njen razvoj. Uporaba večinskih medijev omogoča manjšincem integracijo v širši družbeni sistem na gospodarskem, političnem in deloma tudi kulturnem področju. Uporaba matičnih medijev pa omogoča integracijo v širši matični sistem predvsem na kulturnem področju. Ta integracijski proces je v danih okoliščinah in v daljšem obdobju eden izmed osnovnih faktorjev za ohranjanje in razvoj manjšine.

Pri nadaljnjem prikazu se bomo omejili le na komunikacijsko-informativni tok od matičnih medijev proti manjšinski skupnosti ali z drugimi besedami, analiza bo usmerjena k vrsti matičnih medijev, ki jih uporabljajo pripadniki slovenske manjšine v Italiji.

Pred analizo teh tokov na podlagi empiričnih podatkov podajmo še nekaj ugotovitev ali hipotez, ki nam jih omogoča splošno razmišljanje o uporabi omenjenih sredstev zamejskih Slovencev, ki živijo v Italiji.

a) Splošna in razširjena dvojezičnost (bolj ali manj popolna) daje manjšincem več možnosti za izbiro pri uporabi medijev, ki so razpoložljivi na narodnostno mešanem območju. Množični mediji se na takem območju lahko razlikujejo ne samo po zvrsti (časopis, revija, radio, TV), pač pa tudi po jeziku, ki ga uporabljajo, in po njihovem izvoru v eni izmed treh družbenih enot ali skupnosti (večina, manjšina, matica), ki so vpletene v tej situaciji.

b) V konkretni situaciji Slovencev v Italiji naletimo na naslednje probleme: manjšinski mediji niso tako razvejani, da bi lahko zadovoljili vse potrebe po kulturi, zabavi ter splošno družbeni informaciji; matični mediji ne zadovoljijo določenih informacijskih potreb na političnem, gospodarskem in tudi kulturnem področju, ki izhajajo iz manjšinskega položaja; dominantni mediji nasprotno ne zadovoljijo potrebe po informaciji o družbenih razsežnostih manjšinske in matične skupnosti.

c) To pomeni, da ima manjšinec po eni strani sicer več možnosti, da izbira med različnimi mediji, po drugi strani pa je, če hoče zadovoljiti določene informacijske potrebe, celo primoran uporabljati razna sredstva množičnega obveščanja. To odpira vrsto vprašanj in med drugimi tudi glede integrativnih oziroma asimilacijskih procesov, ki so pri uporabi »lastnih« in »tujih« množičnih medijev skoraj neizogibno prisotni.

č) Če ima manjšinec možnost uporabljati več medijev, ki se razlikujejo jezikovno in po »etnično-nacionalnem« izvoru, oziroma ga realnost sili k uporabi teh različnih sredstev, kakšne posledica ima to na njegovo vedenje na tem področju? Zdi se nam, da so dane tri možnosti: 1. ob

nespremenjeni kakovostni ravni uporabe mora pripadnik manjšine povečati številčnost medijev, torej njihovo količino oziroma čas, ki ga tem dejavnostim (branju časopisov, poslušanju radia, gledanju televizije), posveča; 2. pripadnik manjšine žrtvuje kakovost uporabe; z drugimi besedami: bere, posluša ali gleda bolj površno, da se tako posveti večjemu številu različnih medijev ob nespremenjeni časovni danosti; 3. pripadnik manjšine je primoran, da se omeji samo na nekatere medije ali celo tokove, medtem ko pusti tiste, ki se mu zdijo »nepotrebni«.

d) Verjetnost, da manjšinci opustijo najprej in predvsem uporabo matičnih medijev, je glede na določeno situacijo precej visoka. K temu lahko tudi pripomore dejstvo, da se matični mediji ne zanimajo dovolj za ta segment populacije, to je za lastno manjšino. Vsebina sporočil, ki jih dajejo matični mediji, lahko postane za manjšince skrajno »nezanimiva«. Sicer pa imajo vlogo posredovalca informacij o matici – v konkretni situaciji zamejskih Slovencev v Italiji – tudi manjšinski mediji. Možno je torej, da količina informacij o matici, ki jih ti mediji posredniško dajejo, zadostuje potrebam manjšine; s tem je tudi verjetno zajamčen integracijski proces v širšo matično družbo. Drugo vprašanje pa je, ali je to določeno »breme« za manjšinske medije, če zmanjšuje prostor za posredovanje informacij o sami manjšini.

e) Sredstva množičnega obveščanja (časopisi, radio, TV) niso edini proizvajalci komunikacijsko-informativnih tokov, ni pa dvoma, da so v današnji družbeni realnosti izredno pomembni. Poleg teh so za integracijski proces med matico in manjšino, posebno na kulturnem področju, pomembna tudi druga sredstva, kot na primer knjige, predavanja, gledališke predstave in druge podobne kulturne dejavnosti, ki jih matica lahko nudi pripadnikom manjšinske skupnosti.

2. Metodološka pozorila

Podatke za analizo informacijskih in komunikacijskih tokov, ki se odvijajo v smeri matica – manjšina, in jih proizvajajo tradicionalno opredeljeni množični mediji, kot so tisk (predvsem časopisi in revije), radio in televizija, smo črpali iz petih raziskav. Vseh pet raziskav sloni na terenskem anketiranju. Nujno pa je treba poudariti, da se te raziskave razlikujejo ne samo po vsebini ali problematikah, ki so jih skušale osvetliti, pač pa tudi po vzorcih oziroma segmentih populacije, ki so jih zaobjele, ter po njihovi teritorialni razsežnosti. Raziskave torej niso bile osredotočene na komunikacijsko-informativno problematiko; delna izjema je samo raziskava o Primorskem dnevniku. Vprašanja ali spremenljivke o uporabi množičnih medijev, ki so bila vključena v te raziskave, ne gredo v globino omenjene problematike – kolikor pač neko globino lahko pričakujemo od vzorčnega anketiranja z vprašalnikom, ker so na število, vrsto in poglobljenost vprašanj vplivale središčne teme raziskav, zato ne smemo pričako-

vati, da bodo podatki izčrpani. Raznoliki raziskovalni nameni in problematika kakor tudi to, da se deloma razlikujejo njihovi nosilci, so privedli do tega, da so bila vključena v anketo različna vprašanja, bodisi kar se tiče vsebine (bolj ali manj specifične) bodisi kar se tiče modalitet pogostnosti uporabe obravnavanih medijev. Raziskave so bile izdelane v časovnem razmiku petnajstih let: prvi podatki se nanašajo na leto 1970, zadnje pa so anketarji končali zbirati sredi marca 1985. Podatke bomo navajali po časovnem sosledju; kratek opis vsake raziskave bo minimalen okvir za razumevanje, opredelitev in analizo podatkov o uporabi matičnih sredstev množičnega obveščanja med pripadniki slovenske manjšine v Italiji.

3. Prikaz rezultatov

3.1 Prvi empirični izsledki, povezani z našo problematiko, ki jih obravnavamo, se nanašajo na raziskave o mejni situaciji. Izdelana je bila v sklopu programa malo prej ustanovljenega Inštituta za mednarodno sociologijo v Gorici (ISIG). Anketiranje na terenu je bilo opravljeno konec leta 1970. V vzorec, ki je zajemal 1215 posameznikov (dve tretjini s stalnim bivališčem v goriški pokrajini in preostali v tržaški), je bilo vključenih 13% takih, ki so se sami identificirali kot Slovenci. Težišče raziskave je bilo v analizi percepcije raznolikih in kompleksnih dimenzij meje ter obmejne situacije prebivalcev tega področja. Zaradi širine oziroma številčnosti različnih tem, ki spadajo v sklop te problematike, se je raziskava le obrobno dotaknila komunikacijskih čezmejnih tokov. Za našo analizo smo tako dobili samo dve spremenljivki: pogostnost uporabe tiskanih medijev, kot so časopisi, revije ter bilteni, in avdiovizualnih sredstev, točneje radia in televizije (tabela 1 – glej na koncu članka). Podatki se nanašajo na celotni vzorec in ker bi današnja razdelitev podatkov po narodnostni avtoidentifikaciji terjala precej napora, se bomo zadovoljili s to splošno sliko. Pri tem pa lahko sklepamo, da je večina, ki pogosto uporablja medije iz slovenskega matičnega oziroma jugoslovanskega prostora, verjetno Slovencev ter da je intenzivnejša uporaba avdiovizualnih medijev v razmerju s tiskanimi. Slednje pa ni nikakršna novost v današnjih razvitejših družbah. Ta ugotovitev ne kaže realnosti, ki bi pomenila neko posebnost v sklopu slovenske manjšinske skupnosti v Italiji.

3.2 Podatki druge raziskave nam pomagajo, da se nekoliko bolj analitično približamo zastavljeni temi. Tudi ta raziskava je bila izdelana v sklopu goriškega inštituta za mednarodno sociologijo s pomočjo vsedržavnega sklada za raziskovanje. Slonela je prav tako na anketiranju (leta 1973), zaobjela pa je vzorec prebivalcev vzdolž italijansko-jugoslovanske meje. Vsebina raziskave je bila osredotočena na medskupinskih predstavah in percepcijah pripadnikov različnih etničnih in jezikovnih skupin (razdeljenih tudi teritorialno), ki živijo v Furlaniji-Juljski krajini. Zaradi

te vsebine je raziskava zajela večji vzorec Slovencev. Rezultat narodnostne opredelitve s pomočjo avtoidentifikacije je naslednji: 98 Rezijanov, 77 Benečanov in 314 takih, ki so se opredelili za Slovence na splošno ali v kakšno drugačno teritorialno podskupino oziroma kombinacijo podskupin, ki pa imajo v osnovi vedno slovensko pripadnost. V to skupino so vključeni, razen redkih izjem, goriški in tržaški Slovenci. Za prikaz podatkov (tabela 2) smo ohranili razdelitev Slovencev na tri podskupine: Slovenci iz goriške in tržaške pokrajine, Beneški Slovenci in Rezijani.

Razdelitev pogostnosti uporabe matičnih medijev pri pripadnikih manjšinske skupnosti v Italiji se nam zdi precej zanimiva. Čeprav so modalitete pogostnosti uporabe medijev splošne in subjektivne, je jasno razvidna – kot smo že opazili v prejšnjem primeru – močnejša prodornost avdiovizualnih medijev v razmerju s tiskanimi (časopisi, revije, bilteni). Podatki dovoljujejo še eno ugotovitev: leta 1973 je bila uporaba matičnih medijev med Slovenci videmske pokrajine na izredno nizki ravni. V sklopu celotne problematike Beneške Slovenije nas ta ugotovitev ne preseneča.

3.3 Med petimi raziskavami, katerih podatke o uporabi matičnih medijev tu analiziramo, je nekakšna izjema anketa o Primorskem dnevniku. V tej raziskavi je še največ podatkov osredotočenih na uporabo sredstev množičnega obveščanja. Poglavitni sklop vprašanj anketne pole se je nanašal na razčlenitev branja Primorskega dnevnika ter na varstvo vidikov in razsežnosti, vpletenih v vsebino in strukturo tega časopisa. Drugi sklop vprašanj se je dotikal uporabe različnih medijev, ki jih ima na razpolago pripadnik slovenske manjšine. Raziskavo so opravili v Slovenskem raziskovalnem inštitutu v Trstu (SLORI) na pobudo uredništva dnevnika; anketiranje – opravljeno leta 1977 – je zajelo 637 anketirancev, od teh jih je 150 bilo naročnikov lista, preostali pa so člani njihovih družin (nad 14 let starosti). Od skupnega števila jih je imelo 390 stalno bivališče v tržaški pokrajini, 274 pa v goriški.

Pri analizi teh podatkov je treba vsekakor upoštevati, da je bil anketiran vzorec posebne populacije, to je populacija naročnikov slovenskega zamejskega dnevnika oziroma članov družin, v katere prihaja dnevno ta list. Čeprav nimamo možnosti, da bi lahko ovrednotili težo in vpliv tega dejstva na preostale spremenljivke, kot so lahko uporaba drugih medijev, se nam zdi, da moramo iz metodološke korektnosti določen vpliv vsaj hipotetično upoštevati.

Slovenski osrednji dnevnik Delo ni imel zelo širokega kroga bralcev med pripadniki slovenske manjšine v Italiji (tabela 3); več kot tri četrtine anketirancev ga sploh ni bralo. Nekoliko boljša je situacija pri branju drugih publikacij, posebno tako imenovanih ženskih časopisov in drugih publikacij, kot so Stop, Pavliha, Naši razgledi in podobno.

Med anketiranci je bilo 30% takih, ki so redno vsak dan poslušali programe ljubljanske radijske postaje; še več je bilo takih, ki so enako pogosto gledali televizijske programe (44,7%). Ker je bila raziskava

nekoliko bolj osredotočena na problematiko uporabe sredstev množičnega komuniciranja, so na razpolago tudi nekatere razdelitve podatkov po spolu, starosti, formalni ali šolski izobrazbi ter pokrajini bivanja anketirancev. Večkratno in redno branje matičnih publikacij (vključeno Delo), se bistveno ne razlikuje po spolu bralcev, razen, kot smo pričakovali, pri ženskih publikacijah. Če upoštevamo samo informativne, ženske in druge matične publikacije, za katere je značilna večja pogostnost, bomo ugotovili še naslednje: branje ženskih publikacij je bilo relativno najbolj razširjeno med anketiranci, ki so bili stari od 35 do 44 let, najmanj med mladino (do 24 let starosti), razvnovrstne druge publikacije je bralo največ anketirancev med 25. in 34. letom starosti; vse omenjene matične publikacije je bralo večkrat in redno relativno več tistih z višjo šolsko izobrazbo kot tistih z nižjo šolsko izobrazbo; med anketiranci, ki so bivali v goriški in v tržaški pokrajini, ni bistvenih razlik glede branja matičnih publikacij, medtem ko se nam zdi zanimivo omeniti, da je bilo z eno samo izjemo naplošno sorazmerno več takih bralcev v vaškem in manj v mestnem okolju.

Tudi po poslušanju radijskih in gledanju televizijskih postaj ali programov smo razdelili pogostost po prej omenjenih spremenljivkah. Če izvzamemo poslušanje drugih jugoslovanskih radijskih postaj s sorazmerno slabo pogostostjo in se omejimo na skupen seštevek pogostnosti »redno vsak dan« in »večkrat tedensko«, lahko razberemo nekaj zanimivih ugotovitev: ne poslušanje ne gledanje matičnih avdiovizualnih programov se bistveno ni razlikovalo po spolu anketirancev (le radio je poslušalo nekoliko več žensk); pogostnost poslušanja ljubljanskega radia je precej odvisna od starosti: med mladino je bilo relativno najmanj poslušalcev, nasprotno pa je bilo med najstarejšimi anketiranci (nad 65 let starosti); tudi TV Ljubljano je gledalo sorazmerno manj mladih, največ pa jih je bilo med 35. in 44. letom starosti; TV Koper prav tako največ gleda ista starostna skupina, medtem ko najstarejši anketiranci najmanj gledajo to postajo; ljubljanski radio najbolj poslušajo anketiranci z nedokončano oziroma končano osnovno šolo (5 letnikov), najmanj pa med tistimi z 9 in 12 šolskimi letniki (srednjevisoka izobrazba); ljubljansko in koprsko televizijo gleda relativno največ gledalcev z nedokončano nižjo srednjo šolo (ali osemletko), torej tisti, ki imajo 6 ali 7 letnikov opravljene šole; pokrajina in okolje bivanja anketirancev ne vpliva bistveno, ni pomembnejših razlik, le TV oddaje gleda nekoliko več anketirancev z Goriškega.

Ob koncu še rezultat dveh vprašanj, ki sta bili prav tako vključeni v anketo: z njihovo pomočjo se je skušalo ugotoviti, katero radijsko postajo anketiranci najpogosteje poslušajo in katero televizijsko postajo najpogosteje gledajo. Sorazmerno največ anketirancev je najpogosteje poslušalo koprsko radijsko postajo (31,3%). Vendar pa ne vemo, kaj so poslušali, in poleg tega nimamo možnosti niti ugotoviti, ali so poslušali slovenske ali italijanske programe. Ljubljanski radio je poslušalo najpogosteje 11,6% anketirancev. Ne pri enih ne pri drugih ni pomembnejših razlik med

spoloma, nekoliko drugače pa je glede na starostne skupine: najmlajši anketiranci so v sorazmerno večjem številu najpogosteje izbrali koprski radio, med najstarejšimi pa je bilo za isto postajo sorazmerno najmanj poslušalcev. Čisto obrnjena slika pa je pri ljubljanskem radiu. Zanimivo je še to, da so slednjo postajo najpogosteje poslušali anketiranci z najnižjo in z najvišjo stopnjo izobrazbe, koprsko postajo pa sta ti dve kategoriji v odnosu z drugimi najmanj poslušali. Po pokrajini bivanja anketirancev se najbolj razlikuje pogostnost poslušanja ljubljanskega radia: Goričanov je bilo sorazmerno več kot Tržačanov in nasplošno so prednjačili tisti, ki živijo v vaškem okolju.

Za televizijo je slika naslednja: TV Ljubljano je najpogosteje gledalo 14,5%, TV Koper-Capodistria pa kar dobra četrtnina anketirancev (26,5%); pri obeh ni pomembnejših razlik med spoloma. Mladine je bilo sorazmerno manj med najpogostejšimi gledalci TV Ljubljana; več je bilo starejših. Za koprsko TV ni bilo večjih razlik, če izzamemo nekoliko nižjo frekvenco starejših anketirancev. Glede stopnje šolske izobrazbe je slika precej podobna tisti, ki smo jo dobili za radio: ljubljansko TV je najpogosteje gledalo sorazmerno več anketirancev z najnižjo in najvišjo izobrazbo, nasprotno pa se je dogajalo pri koprski televiziji. Glede pokrajine in okolja bivanja anketirancev pa še to: Goričani so gledali najbolj pogosto ljubljansko TV postajo, sorazmerno več kot Tržačani. Med anketiranci goriške pokrajine pa je zanimivo še to, kar se ne dogaja med Tržačani, da je bilo vaško okolje dovetnejše za gledanje TV Ljubljana, mestno pa za TV Koper-Capodistria.

3.4 Precej vprašanj o uporabi sredstev množičnega obveščanja je bilo tudi vključenih v anketo ob raziskavi Motivacija in stališče do učenja in rabe L_1 in L_2 pri slovenski srednješolski mladini v Italiji. Pri raziskavi sta sodelovala Inštitut za sociologijo pri Univerzi E. Kardelja v Ljubljani in slovenski raziskovalni inštitut (SLORI) v Trstu. Glavna tema raziskave, kot je že razvidno iz naslova, je bila osredotočena na sociolingvistično področje. Manjši sklop vprašanj se je tudi dotikal stališč do narodnostne pripadnosti in seveda še vrste drugih tem, med katerimi je tudi uporaba različnih medijev. Anketiranih je bilo 283 študentov slovenskih višjih srednjih šol v Gorici (87) in Trstu (196). Terensko anketiranje je bilo leta 1980.

V razpredelnici (tabela 4) je najprej prikazana pogostnost branja matičnih publikacij. Če upoštevamo tudi najnižjo pogostnost branja, to je modaliteta »včasih«, lahko razvrstimo publikacije v naslednjo lestvico: sorazmerno največ anketiranih študentov je bralo Ognjišče, nato Teleks, dnevnik Delo, Jano in tako dalje; na koncu lestvice dobimo rezidualno kategorijo »druge publikacije« in Goriška srečanja. O poslušanju radijskih postaj lahko ugotovimo, da so frekvence anketirancev pri ljubljanskem in pri koprskem radiu s slovenskimi programi precej podobne; nepomembno je poslušanje drugih jugoslovanskih radijskih postaj. Slednje velja tudi za ljubljanski televizijski drugi program. Prvi program gleda več ko tri

četrtnine anketirancev, čeprav nad 50% le »včasih«. Bolj priljubljena je koprška televizija, vendar pa tudi ta ni dosegla 10% rednih gledalcev med anketiranci.

3.5 Zadnja raziskava, ki nam daje nekaj podatkov o uporabi matičnih medijev, je sad sodelovanja treh inštitucij: Inštituta za mednarodno sociologijo v Gorici (ISIG), Slovenskega raziskovalnega inštituta (SLORI) in Zavoda za družbeno planiranje občine Nova Gorica. Faza terenskega anketiranja je bila končana marca 1985. V tej raziskavi, ki je pilotske narave, so bili anketirani študenti višjih srednjih šol: 100 v Novi Gorici, 100 študentov, ki obiskujejo italijanske šole in 100, ki obiskujejo slovenske šole v Gorici. Glavne teme raziskave so bile: uporaba prostega časa in sredstev množičnega obveščanja, sistem vrednot ter stališča do obmejnega sodelovanja in povezovanja.

Za to kratko analizo smo uporabili podatke, ki se nanašajo na to, kako študentje, ki obiskujejo slovenske višje šole srednje šole v Gorici, torej pripadniki slovenske narodnostne skupnosti v Italiji, uporabljajo slovenske matične medije.

Uporaba matičnega tiska očitno ni zelo razširjena med omenjenimi mladimi anketiranci (tabela 5): nobena izmed navedenih publikacij ne dosega 10% uporabnikov z večjo ali manjšo pogostnostjo branja. Večjo prodornost opazimo pri avdiovizualnih medijih: precej podobno pogostnost uporabnikov imata radio Ljubljana in radio Koper, medtem ko so pomembne razlike pri pogostnosti gledanja televizije, in sicer je nižja pri ljubljanski in višja pri koprski.

4. Sklep

V tem krajšem sklepnem delu bomo poskusili prikazati, kako pripadniki slovenske manjšine v Italiji uporabljajo nekatere matične medije. V ta namen se omejimo na dnevnik *Delo*, na ljubljanski radio in televizijo in primerjamo podatke zadnjih treh raziskav; da nekoliko poenostavimo analizo, bomo upoštevali kakršnokoli pogostnost uporabe.

Osrednji slovenski dnevnik *Delo* je bralo »včasih, enkrat ali večkrat tedensko in redno« 22% anketirancev, naročnikov Primorskega dnevnika in članov njihovih družin.

Pri mladini, anketirani v sklopu dveh različnih raziskav, pa ugotovimo nasprotujoče si podatke: prvič, leta 1980, bere ta dnevnik kar 35,7%, drugič pa le 5%. Tudi če upoštevamo pri slednjem rezultatu, da se še kakšen občasen bralec skriva med tistimi, ki so rekli, da ne berejo *Dela* »(skoraj) nikoli«, ker ga je v to kategorijo »prisilila« beseda »skoraj«, se nam zdi razlika vseeno precejšnja. Brez dvoma je na razliko pri odgovorih vplivalo to, da je bilo v raziskavah postavljeno vprašanje na dva različna načina: v prvem je bilo dano specifično vprašanje o pogostnosti branja ljubljanskega *Dela*, v drugem pa »odprto«, splošno vprašanje, »katere

dnevnikere bere in kako pogosto«. Znano je, da nam odgovori na odprto vprašanje prikazujejo največkrat tako sliko, ki je pod »realnim stanjem« (podcenjevanje). Hkrati je treba dodati, da »zaprta«, specifična vprašanja lahko prikazujejo neko sliko stanja, ki je nasprotno usmerjena (precenjevanje). Če upoštevamo obe usmeritvi in če si odmislimo druge dejavnike, ki so morda vplivali na gornjo razliko v odstotkih, bi lahko ugotovili populacijo občasnih in rednih bralcev ljubljanskega Dela med 15 in 20% Slovencev, ki živijo v goriški in tržaški pokrajini.

Pri poslušanju ljubljanskega radia opazimo naslednje: podatki prve raziskave, ki jo v tem delu upoštevamo, kažejo, da več kot tri četrtine (76,5%) anketirancev posluša te oddaje, potem pa pri mladini odstotki padejo najprej na 51,4% in pri zadnji raziskavi na 30%. Prvo razliko v odstotkih za omenjeni medij je mogoče treba, če ne popolnoma, vsaj delno, pripisati generacijski razliki interesov med anketiranci. Ostaja še problem pomembne razlike med pogostnostjo uporabnikov mladih anketirancev v zadnjih dveh raziskavah.

Glede ljubljanske televizije je situacija precej podobna prejšnji, čeprav odstotki uporabnikov ne padajo enako intenzivno: 86% anketirancev v prvi raziskavi, 77,4% v drugi in 54% v tretji. Precejšnje razlike so tudi med različnimi modalitetami pogostnosti gledanja, a tu je težje primerjati podatke zaradi razlike predvidenih modalitet v treh raziskavah.

V glavnem lahko ugotovimo, da se je v zadnjih petih letih okrepilo »bombardiranje« italijanskih privatnih radijskih in televizijskih postaj, ki so tako pritegnile del poslušalcev in gledalcev slovenskih matičnih avdiovizualnih medijev. Primerjalna analiza uporabe vseh medijev, manjšinskih, matičnih in večinskih, bi nam verjetno vsaj deloma potrdila ali ovrgla to hipotezo.

S tako analizo bi morda nekoliko bolj razjasnili še vrsto drugih vprašanj, na primer percepcijo »nezanimivosti« vsebine matičnih medijev ali nihanje »interesa« pri pripadnikih manjšine za njihova sporočila. Na splošno pa lahko rečemo, da bi celotna problematika komunikacij, izredno pomembna tudi za manjšinsko skupnost, zahtevala še vrsto specifičnih in poglobljenih raziskav ter analiz.

TABELA 1: Uporaba slovenskih matičnih medijev – vzorec Slovencev in Italijanov v goriški in tržaški pokrajini (N = 1215) – leto 1970 (v %)

	Nikoli	Redko kdaj	Včasih	Precej pogosto	Zelo pogosto
Časopisi, revije, bilteni, tiskani v Jugoslaviji	94	2	2	1	1
Jugoslovanske radijske in TV postaje (v slov. ali drugem jeziku)	71	8	11	5	5

TABELA 2: Uporaba slovenskih matičnih medijev – vzorec Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini (N = 314)* – leto 1973 (v %)

	Nikoli	Redko kdaj	Včasih	Precej pogosto	Zelo pogosto
Časopisi, revije, bilteni, tiskani v Jugoslaviji (v slov. ali drugem jeziku)	38,2 (96,1) (99,0)	12,4 (2,6) –	24,2 – –	15,6 – (1,0)	9,6 (1,3) –
Jugoslovanske radijske in TV postaje (v slov. ali drugem jeziku)	11,5 (72,7) (87,8)	8,9 (9,1) (8,2)	18,2 (15,6) (1,0)	34,7 (1,3) (2,0)	26,7 (1,3) (2,0)

* V oklepaju so prikazane frekvence Beneških Slovencev (N = 77) in Režijanov (N = 98)

TABELA 3: Uporaba slovenskih matičnih medijev – vzorec naročnikov Primorskega dnevnika in članov njihovih družin v goriški in tržaški pokrajini (N = 637) – leto 1977 (v %)

	Nikoli	Včasih/ redko kdaj	Le enkrat teden- sko	Nekaj- krat teden- sko	Redno/ vsak dan
Delo	78,0	14,1	5,2	2,7	–
	Nikoli	Le izje- moma	Večkrat a ne redno	Redno, vsako številko	
Mladinske matične publikacije	96,3	0,9	0,8	2,0	
Informativne matične publikacije	92,9	1,4	2,4	3,3	
Ženske matične publikacije	87,7	1,3	2,8	8,2	
Druge matične publikacije	88,2	1,6	3,0	7,2	
	Nikoli	Manj kot enkrat teden- sko	Le včasih/ enkrat teden- sko	Večkrat teden- sko	Redno/ vsak dan
Radio Ljubljana	23,5	8,5	17,3	20,7	30,0
Radio Koper-Capodistria*	10,0	5,5	11,8	28,9	43,8
Druge jug. radijske postaje	89,0	2,2	4,6	3,4	0,8

TV Ljubljana	14,0	4,6	12,7	24,0	44,7
TV Koper-Capodistria**	16,5	1,3	7,1	22,1	53,0

* Neopredeljeno med programi v slovenščini in italijanščini.

** V tabeli je vključena postaja TV Koper-Capodistria, ki oddaja nekatere programe tudi v slovenščini.

TABELA 4: Uporaba slovenskih matičnih medijev – vzorec dijakov slovenskih višjih srednjih šol v Gorici in Trstu (N = 283) – leto 1980 (v %)*

DNEVNIKI, REVIJE	Nikoli	Včasih	Pogosto	Redno
Delo	64,3	28,6	4,9	2,1
Primorske novice	87,3	9,2	2,8	6,7
Ognjišče	57,6	27,9	5,7	8,8
Naši razgledi	84,5	12,0	1,4	2,1
Goriška srečanja	96,8	2,8	0,4	–
Stop	71,4	23,7	4,2	0,7
Teleks	61,1	28,3	5,7	4,9
Jana	66,4	24,0	7,1	2,5
Naša žena	72,8	18,7	5,3	3,2
Drugo	90,5	5,3	3,2	1,1
RADIO				
Radio Koper, slov. progr.	47,5	38,4	12,7	1,4
Radio Ljubljana, I, II, III	48,6	39,4	9,5	2,5
Druge jug. postaje	96,8	2,5	0,7	–
TV Koper-Capodistria	9,5	40,6	39,9	9,9
TV Ljubljana I	22,6	51,2	21,2	4,9
TV Ljubljana II	85,9	11,7	2,1	0,4

* V tabeli je vključena tudi postaja TV Koper-Capodistria, ki oddaja nekatere programe tudi v slovenščini.

TABELA 5: Uporaba slovenskih matičnih medijev – vzorec dijakov slovenskih višjih srednjih šol v Gorici (N = 100) – leto 1985 (v %)*

DNEVNIKI, REVIJE	(Skoraj) nikoli	Včasih	(Skoraj) redno
Delo	95	5	–
Naši razgledi	94	3	3
Primorske novice	97	3	–
Ognjišče	93	4	3
Jana	95	3	2
Drugo	92	4	4

RADIO, TELEVIZIJA	(Skoraj) nikoli	Redko kdaj	Nekajkrat tedensko	(Skoraj) vsak dan
Radio Ljubljana	70	18	10	2
Radio Koper (slov. program)	61	23	13	3
Ljubljana TV 1	46	29	13	12
TV Koper-Capodistria	17	34	38	11

* V tabeli je vključena tudi TV Koper-Capodistria, ki oddaja nekatere programe tudi v slovenščini.

Viri:

BOILEAU A. M., SUSSI E., *Dominanza e minoranze*, Grillo, Udine, 1981.

GUBERT R., *La situazione confinaria*, Lint, Trieste, 1972. Podatki raziskave Uporaba prostega časa in sredstev množičnega obveščanja med srednješolsko mladino v Gorici in Novi Gorici, 1985.

Podatki raziskave Naročniki Primorskega dnevnika in člani njihovih družin, tipkopis, Trst, 1977.

SEDMAK D., SUSIČ E., *Tiha asimilacija, Založništvo tržaškega tiska*, Trst, 1983.

ŠTRUKELJ I., SUSSI E., *Motivacija in stališča do učenja in rabe L_1 in L_2 pri slovenski srednješolski mladini v Italiji*, ISU, Ljubljana, 1983.

BOJKO BUČAR

Odškodnina za nacionalizacijo v deželah v razvoju

V literaturi so različna mnenja o tem, kdaj je bila, če sploh, privatna lastnina – sveta stvar vsakega posameznika – brez kakršnekoli pravice države do omejevanja take pravice do zasebne lastnine. Medtem ko nekateri to pravico do omejevanja privatne lastnine iščejo že v rimskem imperiju, drugi »nesporno« dokazujejo, da je prvi zagovornik javnega dobra, danes bi rekli splošne družbene koristi, torej zagovornik pravice do omejevanja privatne lastnine s strani družbe – Tomaž Akvinski. Nekateri navajajo Comta in Diguita.

V zgodovini sta bila dva pomembnejša posega v privatno lastnino, oba pogojena z razvojem proizvodjalnih sil, z napredkom človeške družbe, ko se je človek vse bolj osvobajal od narave. Ta dva posega sta bila odprava suženjstva in tlačanstva. Ne eden ne drugi nista potekala nekonfliktno, niti se nista zgodila čez noč. Pravico si je bilo potrebno včasih kupiti in izboriti.

Šlo je za dolgotrajen proces, kjer je razvoj proizvodjalnih sil in sredstev le postopoma menjal na sebi temelječe odnose in s tem tudi pravno zavest o tem, da je določeno stanje človeka spoznala za nepravilno in s tem protipravno. Razvoj je zato prinesel najprej zaščito posameznikovega življenja, nato njegove svobode in nazadnje njegove zasebne lastnine. Razvoj gre nenehno naprej in danes se že razvijajo npr. pravice, ki jih z eno besedo imenujemo pravico do osebnosti (politične, zaščita dostojanstva, zasebnost ipd.). Te pravice pa nikoli niso bile absolutne in jih je družba vedno v skladu s svojimi interesi ustrezno omejevala. Smrtna kazen, odvzem prostosti in fiskalne dajatve so le nekatere omejitve omenjenih pravic. Prav tako pa pozna omejitev tudi najtemeljnejša pravica, nastala ob preboju kapitalističnega načina proizvodnje in utemeljena v buržoaznih revolucijah – pravica do zasebne lastnine. Gre za tretji temeljni poseg v privatno lastnino, ki ga ne pozna le socialistični, temveč danes tudi kapitalistični svet.

Od nasprotovanja podržavljanju proizvodjalnih sredstev s strani prvih socialističnih revolucij (Mehika 1917, predvsem pa SZ) in priznavanja nacionalizacij v DVR (Suez 1956) pa do danes, ko so ZDA »de facto«

nacionalizirale nekatere svoje banke (npr. Illinois), so razvite države prehodile dolgo pot. Pravica do nacionalizacije, dejstvo, utemeljeno v suverenosti in nacionalni jurisdikciji, je postala tudi pravno utemeljena. Pravica do izvajanja oblasti (dominium eminens) je atribut suverenosti, kar nam kaže tako praksa držav,¹ mednarodne pogodbe, sodne odločbe, kot tudi številne resolucije GS OZN. S tem nikakor ne želimo zanikati težav v zvezi z nacionalizacijami, za katere naj bi mednarodno pravo ob ustreznem postopku zahtevalo tudi ustrezen namen, t. j. nacionalizacijo v imenu javnega dobra, nacionalnega interesa ali varnosti, o čemer pa seveda najbolje sodi država sama. Prav tako obstoje določena vprašanja glede zahtevanega načela nediskriminacije, težave pa so celo s pojmovanjem načela teritorialnosti. Toda z razvojem mednarodnih odnosov, ki so od kolonialne dominacije prešli v neokolonialni odnos, se je ob problemu nacionalizacije pojavilo nekoč neobstoječe vprašanje: vprašanje odškodnine za razlaščeno imovino.

V pričujočem sestavku se bomo ukvarjali s posegom DVR v privatno lastnino, predvsem tujih državljanov in družb. Gre za t. i. nacionalizacijo privatne lastnine za javno dobro oz. splošno družbeno korist.² Torej s pojavom »podružbljanja« proizvodjalnih sredstev in z vprašanjem pravice do odškodnine.

Motive za nacionalizacijo običajno delimo na politične, ideološke in gospodarske, četudi jih v praksi med seboj težko ločujemo. Gospodarski motiv je gotovo primaren in odločujoč, saj poznajo t. i. ekonomski nacionalizem praktično vse države, vključno najrazvitejše med njimi. Nacionalizacije se zato izvajajo na vseh pomembnejših področjih gospodarstva in povsod, kjer to zahtevata nacionalni interes ali interes državne varnosti. Pri tem pa DVR vodi še dodatno razmišljanje: zahteva po čim hitrejšem gospodarskem razvoju družbe. Nacionalizacije tako poznajo države z levo usmerjenimi vladami (Kuba, Mehika, Tanzanija ipd.), kot tudi desničarski režimi (Argentina, Brazilija, Haiti ipd.). Pogosto je vzrok za nacionalizacijo tudi neprožnost multinacionalnih družb, ki vztrajajo pri predpravicah iz preteklosti. Tako npr. ne pristajajo na skupna vlaganja, ne šolajo domačih delavcev, ne reinvestirajo dobičkov ipd. Obenem pa take nacionalizacije pomenijo tudi določen politični pritisk na razvite države, da bi slednje bolj upoštevale legalen razvoj posameznih držav, kot to predvidevajo številne resolucije OZN in gibanja neuvrščениh. Vprašanje nacionalizacij in s tem povezane odškodnine pa je za DVR pomembno še iz dveh razlogov: kapital je v teh državah redka dobrina in prihodki od podjetij v lasti tujcev se pogosto zdijo edini vir razvoja, obenem pa lahko

¹ Poročilo Generalnega sekretarja OZN na XXIX. zasedanju GS navaja, da je med leti 1960-74 prišlo do 875 nacionalizacij v 62 državah. Glej: UN Doc. A/9716 Annex 5.2-4.

² V literaturi se nacionalizacija mnogokrat enači z razlastitvijo (ekspropriacija) ali indigenizacijo (podomačenje), s socializacijo ali podržavljanjem. Včasih se, večinoma neupravičeno, uporabljajo termini, ki so različni in specifični ter pomenijo nekaj drugega, npr. konfiskacija (zaplemba), rekvizicija (zasega) in likvidacija (odprava). Res pa so meje med temi pojmi včasih zabrisane in se lahko med seboj prekrivajo. Glej npr. J. Herz: Expropriation of Foreign Property, AJIL 34 (1941): 243.

le majhen transfer sredstev tujega kapitala ogrozi razvoj celotne nacionalne ekonomije.

V doktrini vse bolj izginja prepričanje o pravilnosti t. i. Hullove doktrine,³ ki pravi, da zahteva dobro uveljavljeno pravilo mednarodnega prava za vsako razlastitev takojšnjo, ustrezno in učinkovito nadomestilo. Manj znan je odgovor mehiške vlade Združenim državam z dne 3. 8. 1938, ki pravi, da v »mednarodnem pravu ni splošno sprejetega načela v teoriji, niti izvajanega v praksi, ki bi zavezovalo k plačilu takojšnje odškodnine ali celo kasnejše odškodnine za razlastitve splošnega in neosebnega karakterja.«⁴ Toda osnova obeh mnenj doktrine mednarodnega prava je zgolj omenjena izmenjava diplomatskih not – in nič drugega. Zato je še v znanem primeru *Sabbatino* bilo izraženo naslednje mnenje: »Malo je dilem, če sploh so, danes v mednarodnem pravu, glede katerih se zdi, da so mnenja tako deljena, kot so pri vprašanju omejitev državne oblasti, da ekspropriira lastnino tujcev.«⁵ S temi besedami je še najbolj opravljen pregled doktrine o tem vprašanju, ki se razhaja pač glede na šolo posameznika teoretika. Medtem ko je *Zahod* torej trdil, da je neplačilo za nacionalizirano imovino kršitev mednarodnega prava, ki zahteva restitucijo, in kot so največji skrajneži celo trdili, kazensko odškodnino, je vzhodna doktrina, ki je izhajala iz teoretičnih predpostavk historičnega materializma, zagovarjala tezo, da je nacionalizacija le vrnitev imovine legalnim lastnikom, tj. ljudstvu. Morebitno plačilo odškodnine je zato dejanje *ex gratia*, ne pa dolžnost po mednarodnem pravu.

DVR kot novonastale države, ki v mednarodno skupnost šele vstopajo, so osnovne norme mednarodne skupnosti, ki temeljijo na suverenosti držav, sprejele za svoje in s tem postale članice civilizirane skupnosti narodov. To pa še ne pomeni, da so sprejele vsa pravila v vseh podrobnostih, saj so bila zanje mnoga določila mednarodnega prava neustrezna. Ne le da so celo razvite države pogosto kršile norme, ki so omejevale njihov nacionalni interes, tudi koristi kršitev so pogosto zmagale nad stroški kršitve posameznega določila. Zato lahko zapišemo, da dežele v razvoju tudi niso želele sprejeti načela, da vsaki nacionalizaciji ustreza takojšnja, učinkovita in polna odškodnina.

Za DVR se je ta t. i. »zahodni standard« za plačilo odškodnine izkazal kot popolnoma neuresničljiv. Že prvi kriterij – takojšnje plačilo – nikoli ni bil jasno opredeljen, ali pomeni plačilo pred, ob ali po nacionalizaciji, oziroma kateri je še tisti razumen rok za plačilo določene odškodnine, ki

³ Cordell Hull (1871–1955) se je kot finančni strokovnjak v predstavniskem domu ZDA (1907–21, 23–31) zavzemal za nizke carine in recipročne trgovinske sporazume. Član Senata (1930–33), nato državni sekretar (1933–44). Zagovarjal svobodni pretok blaga kot najučinkovitejšo pot za zagotovitev miru. Kot arhitekt Rooseveltove »dobrososedske politike« je pripomogel k odpravi »Plattovega amandmaja«, ki je ZDA dajal pravico do vmešavanja v notranje zadeve Kube. Dobitnik Nobelove nagrade za mir za delovanje pri ustanavljanju OZN. Klasično trditev glede odškodnine, ki so jo mnogi kasneje pogosto ponavljali kot t. i. Hullovo doktrino, je izrazil v noti mehiškemu ambasadorju z dne 3. 4. 1938, ko je protestiral proti nacionalizaciji naftnih družb.

⁴ Glej AJIL (Supp.) 32 (1938): 181.

⁵ *Banco Nacional de Cuba v. Sabbatino*, 376 US 398 (1964).

bi pomenil izpolnitev zahteve po takojšnjem plačilu. Vsekakor tudi praksa držav kaže na to, da DVR niso niti želele in zaradi pomanjkanja kapitala niti mogle spoštovati prvega kriterija. Ena od analiz nacionalizacij v DVR kaže, da je bila med 10. 9. 1946 in 6. 10. 1970 le za 40 nacionalizacij izplačana takojšnja odškodnina, kar v 139 primerih pa so se obroki odplačevali od 1–30 let.⁶

Tudi drugi kriterij, ustreznost odškodnine, je sila raztegljiv pojem, odvisen od tega, na kateri strani pogajalske mize sedimo. Ustreznost se pogosto enači tudi s pojmi, kot so polna, primerna, pravična ipd. odškodnina, kar pa nam pri operacionalizaciji višine odškodnine ne pomaga kaj dosti. Za nekatere obstoje celo dileme, ali je treba nadomestiti pričakovano izgubo dohodka ali zgolj tržno vrednost nacionalizirane imovine. Drugi zagovarjajo knjižno vrednost imovine, pri čemer pa ni jasno, ali naj se izračuna na osnovi računovodskih knjig, prijavljenega davka, cene delnic ali pa na kakšni drugi osnovi. Velja poudariti, da suverena pravica do t. i. notranje samoodločbe ne more biti omejevana z višino odškodnine in kaže, da je v praksi višina odškodnine v sorazmerju s plačilno sposobnostjo držav. V praksi je namreč višina odškodnine predmet pogajanj in rezultat je običajno kompromis, sama metodologija izračuna pa je le redko objavljena.⁷ Ugotovimo lahko torej, da se konsistentnost in uniformnost pri višini odškodnine kaže zgolj v globalnih (lump-sum) vsotah, kar torej edino lahko teži k pravilom mednarodnega običajnega prava.

Tudi tretji kriterij zahodnega standarda za plačilo odškodnine, tj. njena učinkovitost, je tako v praksi kot v teoriji pomanjkljivo opredeljena. Učinkovitost naj bi pomenila konvertibilnost oz. prosto zamenljivost in transferibilnost, tj. možnost za izvoz iz države plačnice. Prejemnik naj bi tako dobil resnično ekonomsko vrednost določenega plačila, toda nereseno ostaja vprašanje, ali lahko tako plačilo pomeni poleg denarja tudi blago, vrednostne papirje ipd.⁸ Praksa reševanja tega vprašanja kaže na različne načine, ki so prav tako večinoma plod kompromisa in sporazumov, toda v končni instanci je vendarle nacionalizirajoča država tista, ki določa način plačila določene odškodnine.

Odklonilen odnos do takojšnje, ustrezne in učinkovite odškodnine so DVR pokazale tudi v GS OZN pri sprejemanju posameznih resolucij. Te seveda niso formalni vir mednarodnega prava, pa vendar kažejo določeno razpoloženje v mednarodni skupnosti, zapišimo kar, da kažejo določeno stališče držav do posameznih vprašanj. Glede na splošen politični razvoj v

⁶ Od tega je bila odškodnina za 16 nacionalizacij poravnana v petih letih, za 23 v 5–10, za 36 v 10–15, za 38 v 15–20, za 18 v 20–25 in za 8 v več kot 25 letih. Glej Reinhard Patzina: *Rechtlicher Schutz ausländischer Privatinvestoren in Entwicklungsländern*, R. v. Decker's Verlag, G. Schenck, Heidelberg-Hamburg 1981.

⁷ Tako tudi ne obstoje analize primerjav med vrednostjo nacionalizirane imovine in izplačano odškodnino. Zanimivo je, da eden od avtorjev celo meni, da lump-sum odškodnine dosegajo le pribl. 10% dejanske vrednosti nacionalizirane imovine. Glej Ignaz Seidl-Hohenveldern: *Private Foreign Investments* (rokopis, Dunaj 1982).

⁸ Tako je npr. jugoslovansko-madžarski sporazum v svojem 2. členu predvideval plačilo odškodnine za razlaščeno imovino v višini 85 milj. US \$ v obliki blaga, izročljivo v petih letih po cenah iz leta 1956. Nasprotno je npr. za nacionalizacijo v Čilu ameriški predsednik Nixon zahteval plačilo odškodnine v nacionalni valuti prejemnika, to je v ameriških dolarjih.

mednarodni skupnosti pa je tudi stališče do problematike, ki jo obravnavamo, ustrezno evoluiralo. Gvatemala se je ob nacionalizaciji leta 1953 še sklicevala na res. GS 626 (VII) z dne 21. 12. 1952, ki podobno kot kasnejše obe zavezi o človekovih pravicah⁹ in res. 1314 (XIII) z dne 12. 12. 1958 govori šele o tem, naj bo suverena pravica vsake države, da razpolaga s svojim bogastvom in s svojimi naravnimi viri, spoštovana v skladu s pravicami in dolžnostmi držav po mednarodnem pravu. Toda te dolžnosti in pravice niso bile nikjer podrobneje opredeljene, med drugim tudi zaradi že omenjenega odnosa Zahoda in Vzhoda do problematike plačevanja odškodnine za nacionalizirano imovino.

Določen premik na tem področju zasledimo v šestdesetih letih tega stoletja, v polnem razmahu dekolonizacijskih prizadevanj, ko se je tudi do tega vprašanja lahko opredelilo vse več samostojnih DVR. Leta 1962 je bila sprejeta znana resolucija OZN o stalni suverenosti nad naravnimi viri,¹⁰ ki ne govori le o dopustnosti nacionalizacij, temveč omenja tudi vprašanje odškodnine. Pri tem pa ne omenja t. i. polne odškodnine, temveč le ustrezno odškodnino in še to s kvalifikacijo »v skladu z državno zakonodajo in mednarodnim pravom«. Izkoristila naj bi se torej notranja pravna pota in le sporazumno tudi mednarodni forumi. Med drugim se je na to resolucijo skliceval tudi Čile za časa Allendeja, zahtevo po upoštevanju nacionalnega razvoja pa je kasneje vsebovala še vrsta drugih resolucij.¹¹

V sedemdesetih letih so DVR z vso ostrino spoznale bistvo problema samostojnosti, tj., da ni prave politične neodvisnosti brez gospodarske samostojnosti posamezne države. Tudi politična samostojnost se je brez možnosti gospodarskega razvoja pokazala kot nezadostna. Obojemu, torej gospodarski samostojnosti in gospodarskemu razvoju, pa so na poti stale ovire, med drugim tudi vprašanje odškodnine za razlaščno imovino tujcev. Ne le v praksi (nacionalizacija naftnih družb v sedemdesetih letih), temveč tudi pred GS OZN, so DVR z vso ostrino pokazale na bistvo problema. Kar se njihovega mnenja do vprašanja plačila odškodnine tiče, pomeni v 70-tih letih korak naprej resolucija GS 3171 (XXVIII) z dne 17. 12. 1973, ki omogoča vsaki državi izbiro načina plačila odškodnine, kar v praksi lahko pomeni, da v bistvu apelira za možno odškodnino. Manj specifična sta v tem vprašanju Deklaracija in Program akcije za vzpostavitve NMGU,¹² toda že Listina o gospodarskih pravicah in dolžnostih držav¹³ ter resolucija UNCTAD 88 (XII) z dne 19. 10. 1972¹⁴ vprašanje

⁹ Mišljeni sta obe konvenciji o človekovih pravicah, vsebovani v res. GS 2200 A (XXI) z dne 16. 12. 1966. Pri nas sta objavljeni v celoti kot Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah in Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (Ur. l. SFRJ 1971, št. 7). Oba sta začela veljati šele leta 1976.

¹⁰ Res. GS 1803 (XVII) z dne 14. 12. 1962. Vsebovala naj bi načelo mednarodnega običajnega prava, na kar se je sklicevalo hamburško sodišče v primeru čilskega bakra in npr. arbitraža 19. 1. 1977 Libiya v. Texaco.

¹¹ Npr. res. GS 2158 (XXI) z dne 25. 11. 1966, 2386 (XXIII) z dne 19. 11. 1968, 2625 (XXV) z dne 24. 10. 1970, 2692 (XXV) z dne 11. 12. 1970 in 3016 (XXVII).

¹² Res GS 3201 (S-VI) z dne 9. 5. 1974 in 3202 (S-VI) z dne 16. 5. 1974.

¹³ Res. GS 3281 (XXIX) z dne 12. 12. 1974. Več o tem glej B. Bučar, *Content Analysis of the Charter of Economic Rights and Duties*, Thesaurus Acroasium Vol. XII, Thessaloniki 1982.

¹⁴ Glej ILM 11 (1972): 1474.

odškodnine dodatno radikalizirata. Slednji resoluciji vprašanja odškodnine jasno postavljata v pristojnost notranje zakonodaje oz. nacionalnih sodišč. S tem pa seveda niso le izključeni mednarodni forumi in s tem tradicionalno mednarodno pravo, temveč je odprta pot tudi za neplačilo odškodnine.

Po pregledu resolucij GS OZN vidimo, da je t. i. zahodni standard polne odškodnine zdrknil preko ustrezne in možne celo do nikakršne odškodnine. Jasno je seveda, da na to razviti niso in ne morejo pristati. Temu ustrezno je bilo zato tudi glasovanje v GS OZN. Resolucij kljub posebnemu pomenu predvsem nekaterih ne moremo šteti za opinio juris mednarodne skupnosti, kljub temu pa nam kažejo na določene tendence nastajanja novih mednarodnopravnih norm, za katere se v boju za novi mednarodni red zavzemajo predvsem DVR, to je od zahteve po pravici do razlastitve brez odškodnine¹⁵ preko zahteve po primerni odškodnini v skladu z nacionalno zakonodajo in mednarodnim pravom¹⁶ do zahteve, naj vsaka država sama določa višino odškodnine,¹⁷ in preko zahteve po nacionalizaciji brez odškodnine, razen okupacije,¹⁸ do zahteve po primerni odškodnini v skladu z nacionalno zakonodajo.¹⁹ Grobo rečeno, DVR so torej ne le precej zadržane do priznavanja mednarodnopravne dolžnosti do plačila odškodnine za nacionalizirano imovino, temveč menijo predvsem, da če že, so pravica, način in višina v izključni pristojnosti države, ki imovino nacionalizira.

Tudi kodifikacijski poskusi niso prinesli večje jasnosti v obravnavano problematiko.²⁰ T. i. gospodarski sporazum iz Bogote (2. 5. 1948) ni bil nikoli ratificiran, predloga Evropskega sveta z dne 8. 9. 1959 in Britanske parlamentarne skupine za svetovno vlado o izdelavi svetovne investicijske konvencije nista zaživela, havanska listina z dne 24. 3. 1958 ni bila ratificirana, tudi predlog Mednarodne gospodarske zbornice iz leta 1949 o Mednarodnem kodeksu za pošteno obravnavanje tujih investicij se ni realiziral, podobno pa so se končala prizadevanja OECD leta 1967, harvardske pravne fakultete 1961 in tudi delo Mednarodne pravne komisije. Določena izjema je pariški dodatni protokol konvenciji za zaščito človekovih pravic in temeljnih svoboščin²¹ z dne 20. 3. 1952, ki v zvezi z razlastitvijo omenja tudi splošna načela mednarodnega prava. Toda ne glede na preostala vprašanja s tem v zvezi gre v tem primeru za evropsko konvencijo, veljavno le za večino zahodnoevropskih držav, ki so konvencijo tudi podpisale in ratificirale. Za edino pravo izjemo, ki se tudi sklicuje na mednarodno pravo, velja torej konvencija svetovne banke o poravnavi

¹⁵ Res. GS 626 (VII) z dne 21. 12. 1952.

¹⁶ Res. GS 1803 (XIII) z dne 14. 12. 1962.

¹⁷ Res. GS 3171 (XXVII) z dne 17. 12. 1973.

¹⁸ Res. GS 3201 (S-VI) z dne 9. 5. 1974.

¹⁹ Res. GS 3281 (XXIX) z dne 12. 12. 1974.

²⁰ Glej R. Patzina op. c.

²¹ 213 UNTS 262.

investicijskih sporov med državami in državljani drugih držav,²² ki je začela veljati 14. 10. 1966. Toda čeprav jo je ratificiralo nad 70 držav (med njimi tudi Jugoslavija), je niso podpirale predvsem države Latinske Amerike, ker priznavajo t. i. Calvo doktrino.²³ Toda ne glede na neobvezno reševanje sporov po tej konvenciji se še vedno postavlja vprašanje, katera so tista pravila mednarodnega prava, ki naj bi se uporabila, ki pa seveda niso podrobneje opredeljena. Omenjena konvencija velja za omejeno število držav in zato njenim določilom ne moremo pripisati moči mednarodnega običajnega prava.

Mnogi teoretiki pa ne glede na povedano ugotavljajo, da je bila v večini primerov nacionalizacij v svetu, torej tudi v DVR, odškodnina za nacionalizirano imovino vendarle izplačana. Zdi pa se, da je zavoljo takega običaja vendarle preuranjeno sklepati na pravilo mednarodnega običajnega prava. Ne le da so posamezne države hkrati, ko so pristale na plačilo odškodnine, v GS OZN glasovale radikalno drugače in tudi so ob plačilu izjavljale, da so v tako dejanje prisiljene v nasprotju z lastnim prepričanjem zaradi retorij prizadetih industrijsko razvitih držav. Tako so DVR izpostavljene najrazličnejšim političnim in ekonomskim pritiskom, ki se jim ne morejo upreti in ki jih le težko prenašajo. Sankcije razvitih držav so različne, treba pa je omeniti naslednje: odpoved bilateralne pomoči in njenega načrtovanja (z izjemo humanitarne in vojaške pomoči), preklic oz. odprava preferencialnega tretmana ali klavzule največje ugodnosti, zamrznitev lastnine države ali državljanov nacionalizirajoče države na ozemlju razlaščne države, neugodno glasovalno obnašanje v mednarodnih finančnih organizacijah, prekinitev trgovinskih odnosov ipd.²⁴ Omeniti velja, da je včasih celo grožnja s sankcijami dovolj, da so se posamezne države voljne pogoditi za določeno odškodnino. Toda tega ne storijo zaradi načelnega prepričanja o legalnosti takega ravnanja, temveč zaradi vsiljenih konkretnih realnopolitičnih potreb.

Tudi praksa držav, ki pristajajo na odškodnino, ni dovolj konkluzivna v tem smislu, da lahko sklepamo na neko splošno pravilo mednarodnega prava. Določene države so v preteklosti zagovarjale t. i. nacionalni tretman, torej enako obravnavanje lastnih državljanov in tudi tujcev, kar je v praksi pomenilo nepriznavanje odškodnine, saj bi v nasprotnem primeru bile ogrožene socioekonomske reforme.²⁵

²² Convention on the Settlement of Investment Disputes Between States and Nationals of Other States, 575 UNTS 159.

²³ Imenovana po znanem teoretiku mednarodnega prava Carlosu Calvu (1824–93), poslaniku argentinske republike v Berlinu, Londonu in Parizu. Doktrina, ki jo je pričel zagovarjati leta 1867, v bistvu meni, da se mora tujec pri poravnavi pogodbenega razhajanja zateči k lokalni pomoči in ne sme pritegniti diplomatske pomoči svoje vlade. Gre torej za pristojnost lokalnih forumov v sporih. Toda glej npr. Freeman: Recent Aspects of the Calvo Doctrine and the Challenge to International Law, AJIL 40 (1946): 121.

²⁴ Tako sta npr. bili Gvajana in Bolivija izpostavljeni sankcijam Svetovne banke, Tanzanija leta 1971 sankcijam Mednarodnega združenja za razvoj (IDA), Čile sankcijam Ex-Im banke ipd. ZDA sankcionirajo na osnovi svoje notranje zakonodaje, t. i. Hickenlooperjevega amandmaja.

²⁵ V to skupino lahko štejemo države kot npr. Kubo, Mehiko, Bolivijo leta 1937, Iran leta 1952, Burmo v 50. letih. Gano v 60. letih idr.

Nekatere države so deklarativno sicer pristale na plačilo odškodnine, toda od vsote vrednosti naj bi se odšteli pretirani dobički (excess profits) in nezaračunani davki iz preteklosti.²⁶ Pri tem se seveda ne prizna odškodnina za posredno izgubo, niti ne za bogastvo, ki so nacionalni viri, knjižni vrednosti lastnine pa naj bi se odšteli še amortizacija, odpis, devalorizacija ipd. Ne redko so pri tem prišli do rezultata, da naj bi lastnik razlaščene imovine še dolgoval določeno vsoto nacionalizirajoči državi, ne pa obratno. Te države so torej v bistvu želele zadostiti določenim pravnim pravilom, ki so jih bile v načelu prisiljene priznavati, niso pa želele tudi dejansko izplačati odškodnine. Medtem ko jim je Zahod torej očital neizpolnjevanje mednarodnopravnih obveznosti v dobri veri, so te države v bistvu zagovarjale stalno suverenost nad naravnimi bogastvi in revizijo ter odškodnino za neenakopravne pogodbe. Nekatere druge države so načelo odškodnine priznale deklarativno in tudi stvarno, toda plačilo naj bi bilo zagotovljeno iz bodočih prihodkov nacionaliziranih družb.²⁷

Vendarle pa moramo tudi ugotoviti, da priznavajo pravico do odškodnine, celo ob določenem časovnem jamstvu za nenacionalizacijo, številne DVR, ne glede na svoj družbenopolitični in gospodarski sistem.²⁸ Ustrezna ustavna določila in zakone o vlaganjih imajo tako npr. Slonokoščena obala, Brazilija, Haiti, Argentina, Zaire, Singapur, Botswana, Liberijska, Jordan, J. Koreja, Kostarika, Filipini, Sudan, Gvineja, Kenija in druge države. Te DVR so ustrezna zagotovila sprejela predvsem zato, da bi izboljšale investicijske razmere in pritegnile čimveč tujega kapitala, toda njihovo število še ni tolikšno in njihova določila ne tako konsistentna, da bi lahko sklepali na določeno mednarodnopravno pravilo.

V zadnjem času pa vse več zahodnih razvitih industrijskih držav (npr. ZDA, VB, ZRN) sklepa z vse večjim številom DVR (npr. Pakistanom, Indijo, Egiptom, Singapurom ipd.) sporazume o prijateljstvu in trgovini, katerih sestavni del so tudi določila o nacionalizaciji tuje imovine in pristajanje na t. i. zahodni standard pri plačilu odškodnine. Znatno povečanje števila takšnih pogodb bi že težilo k rojstvu določene mednarodnopravne norme. Zato je še toliko bolj pomembno, kako se bodo v bodoče DVR, še posebno neuvrščene države, obnašale do te problematike. Do takrat pa še vedno velja, kar je pred skoraj sto leti že trdil sodnik Strong, da nobena posamezna država ne more spremeniti mednarodnega prava, ki je univerzalna obligacija in da noben zakon ene ali dveh držav ne more ustvariti obligacije za ves svet.²⁹ Enako lahko a contrario torej zapišemo, da nasprotovanje ene ali dveh držav ne more preprečiti nastanka nove mednarodne norme. Celotno mednarodno pravo temelji na

²⁶ Omenimo npr. nacionalizacije naftnih družb, še posebno v Peruju 1968, Libiji 1971, Iraku 1972 ali pa npr. nacionalizacijo bakra v Čilu leta 1971.

²⁷ Tako npr. Indonezija 1958, Kuba 1960 in Gvajana 1971.

²⁸ To poznajo tako kapitalistične države, kot npr. Indija, Burma in Taiwan, kot tudi socialistične države, kot npr. Tanzanija, Benin ali Zambija.

²⁹ Povzeto po sodniku Greyu v *The Paquete Habana* (1900).

skupnem strinjanju civilizirane skupnosti in velja zato, ker je splošno sprejeto kot pravilo obnašanja, ne pa zato, ker bi ga predpisala višja oblast. Tuje notranje pravo se resda mora dokazati kot dejstvo, to pa ne velja v mednarodnem pravu. Priznana pravila mednarodnega prava nastajajo s splošnim konsenzom civiliziranih narodov sveta, neodvisno od vsake izrecne pogodbe ali drugega javnega akta, in temeljijo na upoštevanju humanosti do revnega in delovnega dela človeštva ter na skupnem interesu.³⁰ Te ideje zahodne jurisprudence nedvomno ohranjajo še danes svojo aktualno ost.

Iz vsega povedanega torej sledi, da ne moremo trditi, da obstaja mednarodnopravna norma, ki bi za nacionalizirano imovino terjala kakršnokoli odškodnino. Kljub temu je dejstvo, da je izplačilo odškodnine za razlaščno imovino tujcev v mednarodni skupnosti določen običaj, ki pa temelji na recipročnih odnosih med državami, torej na nujnosti, ne pa na prepričanju o pravni upravičenosti.

Višina in način odškodnine se zavoljo politike in ekonomije večinoma določa z globalnimi in kompenzacijskimi (lump-sum, en block) aranžmaji, ki jih izdelajo skupne mešane terjatvene komisije (mixed claims commissions). Od Litvinovega prenosa³¹ preko jugoslovanskega primera³² do številnih primerov v DVR so v bistvu ti sporazumi splošni, uniformni in konsistentni. Toda tudi njih ne spremlja opinio juris mednarodne skupnosti in zato tudi ne moremo govoriti o mednarodnem običajnem pravu. Je pa to vsekakor diplomatski način reševanja vprašanja, ki bo še dolgo prednjačil pred težnjami po reševanju sporov s sodnimi postopki, pa najsi gre za mednarodne forume ali notranje državne. Zdi se, da konsenza na tem bistvenem vprašanju mednarodnih kooperacijskih procesov še lep čas ne bo moč doseči v obliki splošno priznane mednarodnopravne norme.

DVR v glavnem zasebne lastnine ne pojmujejo kot brezpogojne pravice, saj varnost zasebne lastnine ni nevtralnno pravilo. Po njihovem mnenju podpira razvite države, ki so bogatele na račun revnih in zato glede tega vprašanja ne more biti skupnega interesa. Odškodnina po zahodnem vzorcu onemogoča notranje politične in družbene spremembe v DVR, do katerih je vsaka država upravičena in zato so v neposrednem nasprotju z načelom pravice narodov do samoodločbe, kogentnim načelom mednarodne skupnosti. Zato je po njihovem mnenju plačilo odškodnine lahko le dejanje ex gratia, kjer se višina odškodnine ustali med zahtevanim plačilom in pripravljenostjo do plačila odškodnine nekje na plačilni sposobnosti države. Tak odnos pa jim narekuje potreba po kapitalu in dobrih odnosih z vsemi državami mednarodne skupnosti.

³⁰ Idem.

³¹ Kot odgovor na de jure priznanje vlade ZSSR s strani ZDA se je prva odrekla terjatvam do državljanov ZDA. ZDA dobi pravico nad lastnino ZSSR v ZDA, s katero je odplačala nacionalizacije v SZ. Mnogi menijo, da je na osnovi tega sporazuma z dne 16. 11. 1933 bila priznana eksteritorialna nacionalizacija.

³² Po sporazumu z ZDA smo od 47 mil. US \$ blokiranih v zlatu 17 namenili prosti prodaji zaradi kompenzacij. Z VB pa smo sklenili trgovinski sporazum, ki nam je zagotovil ustrezno valuto za plačilo kompenzacijskih sporazumov.

CLAUS OFFE

Delo kot ključna sociološka kategorija?

Klasičnim tradicijam meščanske, pa tudi marksistične sociologije je skupno mnenje, da je delo osrednje družbeno dejstvo.* Družbo in njeno dinamiko konstruirajo kot »delovno družbo«. Četudi tega termina, ki ga je uvedel Dahrendorf in ki je preko vprašanja, ki ga je postavil, prišel v naslov 21. nemškega sociološkega kongresa, v svojih delih ne uporabljajo Marx, Durkheim in Weber, pa ta pojem le kaže na neko skupnost sociološke perspektive, ki so jo imeli klasiki sociologije (prim. Dahrendorf 1980, pa tudi Guggenberger 1982 in Volz 1982).

Res je, da so vse družbe prisiljene, da se z »delom« spustijo v »presnavljanje z naravo« in da to presnovo organizirajo tako, da njeni donosi zadoščajo za fizično preživetje podružbljenih ljudi ter da je mogoče posebni način organizacije te presnove ohranjati stabilen. V toliko bi lahko človeku padlo na pamet, da bi pojem »delovne družbe« odložil kot sociološko trivialiteto, kolikor bi se nanašal samo na »večno naravno nujnost družbenega življenja« (Marx). Toda preden človek to stori, bi si moral predočiti posebno vlogo, ki so jo delo in delitev dela, delavski razred in delovni etos, organizacija dela in iz nje izvedeni pojmi odigrali za klasično fazo sociologije.

Podvig oblikovanja sociološke teorije lahko čisto splošno povzamejo v tem smislu, da mu gre za formulacijo načel, ki dajejo pečat strukturi družbe, programirajo njeno integracijo oziroma njene konflikte, usmerjajo njen objektivni razvoj in obvladujejo njeno podobo o njej sami in o lastni bodočnosti. Če si ogledamo, kako so v času od poznega 18. stoletja do konca prve svetovne vojne odgovarjali na taka vprašanja po organizirajočih načelih socialnih struktur in družbene dinamike, se bomo kaj hitro lahko strinjali o tem, da je v teh socialno teoretskih osnutkih delo zavzemalo ključni položaj. Model pridobitne družbe, ki se ukvarja z delom, ki jo najprej poganja njegova racionalnost in jo pretresajo delovni konflikti, je pri Marxu, Webru in Durkheimu v središču raziskovanja – skupna poteza, ki je kljub vsej divergenci metodičnega pristopa in teoretskih rezultatov na dlani. Vprašanje je, ali lahko danes še vztrajamo pri tej preokupaciji socioloških klasikov, ki jo lahko z vso previdnostjo označimo kot »materialistično«.

Preden se bom podrobneje ukvarjal s tem vprašanjem in formuliral v zvezi z njim določene dvome, bom zelo na kratko naštel tri gledišča, s katerih se je družboslovcem in političnim teoretikom v omenjenem času – in čim pozneje je to bilo, toliko bolj intenzivno – nujno vsiljevala misel, da je treba obravnavati delo kot temeljni kamen družbene teorije.

* Objavljeni prispevek je (prvo) poglavje iz knjige C. Offeja »Arbeitsgesellschaft«: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven (=Delovna družba«: strukturni problemi in perspektive za bodočnost); izd. Campus Verlag, Frankfurt/New York 1984. C. Offe (r. 1940) je profesor političnih ved in sociologije na univerzi v Bielefeldu (ZR Nemčija).

1. Prevladujoča sociološka primarna izkušnja 19. stoletja je bila konstitucija in rapidno količinsko naraščanje dela v njegovi čisti obliki,¹ torej očiščeni vseh primesi drugih sfer družbenega delovanja in področij funkcioniranja. Ta proces diferenciacije in očiščenja, ki je zgodovinsko prvič omogočil posebljenje dela v socialnem tipu »delavca«, zajema tudi ločitev domače in pridobitne sfere, ločitev lastnine in pridobitnega dela, kot tudi postopno nevtralizacijo normativnih skrbstvenih razmerij in dolžnosti odnosov, v katere je bilo delo poprej vpeto. »Svobodno« iz fevdalnih vezi izluščeno, tržno usmerjeno delo, ki ga v njegovi konkretni uporabi usmerjajo drugi, ki se je množično pojavljalo zaradi grozečega »biča lakote« (Max Weber), strukturalne prisile za zaslužek, je tako rekoč empirični izhodiščni material za socialno teoretske konstrukcije socioloških klasikov.

2. Staro hierarhijo med »nižjimi« in »višjimi« dejavnostmi, med zgolj koristnimi ali nujnimi opravili in smiselnimi izrazi življenja, ki prihaja v večini evropskih jezikov do izraza v pojmovnih dvojicah kot so ponos/ergon, labor/opus, labour/work, Arbeit/Werk, je zbrisala zmaga teološke reformacije, oblikovanje politično ekonomskih teorij in meščanske revolucije, pa ne le samo zbrisala, temveč celo obrnila (k zgodovini pojma prim. Conze 1972 in Arendt 1958). Že v Saint-Simonovi utopiji družbe, ki jo strukturira samo obrtna marljivost, je bilo predvideno ne le večanje blaginje, temveč tudi odprava gospostva neproduktivnih razredov, s čimer naj bi bila dosežena obenem pomiritev družbe. Sfera pridobitnega dela glede na trg je bila po eni strani, po Webrovi razlagi, teološko sankcionirana in etizirana ali, po Marxu, zaradi »nagona uvrednotenja«, ki ga inducira kapitalistična produkcija sama, povzdignjena v ukazujoči rang »Mojzesa in prerokov« – proces, ki mu je edinole Durkheim poskušal postaviti nasproti kot posvetno in imanentno protisilo izoblikovanje organske solidarnosti v korporativnem redu meščanske družbe. Durkheim vidi v delitvi dela nov vir socialne (»organske«) solidarnosti in integracije.²

3. Proletarizacija delovne sile in opustitev moralne kontrole nad zaslužkom, katerega gonilna sila je industrijska uporaba te delovne sile, peljejo v dominanco racionalitetnega tipa uporabne racionalnosti, katerega komponenti sta pri Marxu jasneje ločeni kot pri Webru: komponenta *tehnične* racionalnosti smotrnosti v igri med človekom in naravo ter ekonomska strateška racionalnost smotrnosti v igri med *ekonomskimi* akterji, ki jih Weber analizira ob primeru racionalnega računa. Teoretsko strateški smisel ločevanja med obema variantama smotrne racionalnosti, tehnične in ekonomske, in pojmovanje nasprotja delovnega-procesa in procesa uvrednotenja, je pri Marxu na dlani: samo ohranjanje, te difference dopušča konstrukcijo takega razvojnega scenarija, v katerem bo oboje nekoč postalo med seboj nezdržljivo, to pomeni, da se bo najprej ekonomska racionalnost tekmujočih kapitalskih enot sprevrgla v ono slavno »spono« za »tehnične« produktivne sile, ki jo bodo potem raztrgali v koraku proti družbeni formaciji, v kateri bo sicer še vladala tehnična, toda *ne več* ekonomska racionalnost kapitala. Za klasični marksizem so družbeni, politični in kulturni odnosi ter sistemi produkti in – kljub vsej teoretski pripravljenosti za upoštevanje »vzajemnega učinkovanja« – konec koncev vendarle odvisni spremljevalni pojavi materialne produkcije in obeh njenih

¹ »The industrial revolution methodically undermined the older system whereby work, family, and leisure life were all of a piece performed as a undifferentiated whole.« (Kumar 1979 14).

² Gl. Durkheim 1960, 62, 400 i. sl.: »Thought the division of labour, the individual becomes cognisant of his dependence upon society . . . The division of labour becomes the source of social solidarity.«

plati: »delovnega procesa« in »procesa uvrednotenja«. – Marx in Weber se ujemata v eni točki, namreč da je strateška racionalnost kapitalskega razuma in s tem prekinitev zveze med delom in vsemi kriteriji, ki so v neposredni zvezi z gospodinjstvom in uporabno vrednostjo in z ritmom lakote in nasičenja, dominantna gonilna sila (»formalne«) racionalizacije kapitalističnih pridobitnih družb. Po zapovedih te racionalnosti, katere funkcionarji so zbirokratizirani štabi kapitala, je organiziran in reguliran neposredni delovni proces izdelave, sfere delovanja delavcev.

Iz gospodinjstva in tradicionalnih oblik občestva izvzeto mezdno delo, ki mu je odvzeta tudi politična zaščita in je vključeno v kapitalistično organizacijo dela, ter na njem se odvijajoči procesi delitve dela, siromašenja, odtujitve, racionalizacije, po drugi strani pa tudi organizirane in neorganizirane oblike ekonomskega, političnega odpora, ki ga je to delo razvilo, oziroma socialne integracije, so bile torej sama ob sebi umevna srčika, okoli katere se je vrtelo raziskovanje in teorija družbenih ved in iz katerè je bilo treba teoretsko razvijati vse druge vidike družbe – politiko in kognitivno kulturo, družino in moralni sistem, naselbinske oblike in vero. In prav ta vseobsegajoča makrosocialna determinacijska sila socialnega dejstva (mezdnega dela, obratne in družbene racionalnosti, ki ga regenerirajo, in njegovih protislovij, so danes postali vprašljivi.

I

Ta vprašljivost se nam potrjuje, če si najprej ogledamo tematska težišča današnjega raziskovanja, zasedanj in objav v družbenih vedah ter si predočimo več ali manj implicitne vnaprejšnje dogovore in odločilna gledišča, ki v njih prevladujejo. Če si s tega stališča ogledamo dokumente, kot so razni prospekti družboslovnih založb, programi zadevnih fondacij, sezname družboslovnih diplomskih nalog in disertacij in tako dalje, bomo našli bogate oporne točke vsaj za negativno ugotovitev, da delo in položaj delavca v produkcijskem procesu *ni* obravnavano kot najvišje organizacijsko načelo socialnih struktur, da družbena razvojna dinamika *ni* vnaprej konceptualizirana, kot da izvira iz obratnih oblastnih konfliktov, da kapitalistično industrijski tip racionalnosti optimiranja razmerja med tehnično organizacijskimi oziroma ekonomskimi sredstvi in smotri *ni* vnaprej postavljen kot oblika racionalnosti, ki bi bila kašipot za nadaljnji družbeni razvoj in tako dalje.

Za ilustracijo bi naštel nekaj opornih točk za tako ugotovitev: medtem ko so pomembne industrijsko in delovno sociološke študije petdesetih let (recimo »Družbena podoba delavca« ali »Tehnika in industrijsko delo«) še postavljale v ospredje obratni položaj delavcev in so od tod poskušale dobiti oporne točke za bodoči razvoj organizacije dela, pa tudi za zavest in orientacije družbenopolitičnega delovanja delavcev, pa se v mnogih današnjih raziskavah (recimo iz instituta za družboslovno raziskovanje v Münchnu ali delnega instituta znanstvenega centra Berlin, ki ga vodita F. Naschold in F. W. Sharpf) delovna situacija pojavlja bolj kot variabla državne politike humanizacije, sociale in dela, kot pa podjetniške strategije avtonomije in racionalizacije. Že v (vsekakor verjetni) zastavitvi je sfera dela obravnavana kot nekaj »tuje konstituiranega«, in industrijska sociologija se v dobršni meri staplja s posebno vejo raziskovanja politike in implementacije.³

³ Za utemeljitev te spremembe perspektive kot tudi teze o »specifični določenosti obratnih procesov s politikó«, zaradi katerih je potrebno »premagati znanstveno in praktično ločitev obrata in politike« gl. G. Dörr/F. Naschold 1982, pa tudi U. Jürgens/F. Naschold 1982.

Nekateri industrijski sociologi celo izražajo dvom o makrosociološki in posebno tudi razredno teoretski smotrnosti svojih običajnih zastavitvev vprašanj.⁴

Nov sociološki subjektivizem, kot prihaja do izraza v raziskovanju vsakdanjega življenja, v analizah življenjepisov in življenjskega okolja v zastavitvah vzorcev tolmačenja, ki nikakor niso več modni pojav, se je očitno odrekel predstavi, da morajo v delovni sferi dobljene izkušnje in tam ugotovljene razmere nujno imeti neko privilegirano determinacijsko silo za družbeno zavest in delovanje. Prav obratno, delno izrecno izhajajo iz tega, da izkušnje, pridobljene pri delu, in iz njih izvirajoči konfliktni potenciali nastajajo, se lomijo in diferencirajo na osnovi lastnih in tujih tolmačenj, do katerih ljudje prihajajo zunaj dela.⁵

Omejenost »delovnocentričnih« družbenih modelov nasplošno podčrtujejo tudi sociološke analize volivnega in političnega vedenja, ki na primer navajajo na ugotovitev, da dajejo socialno ekonomski status in posamezne variable, ki so v tem indikatorju združene, vedno manj osnove za napovedovanje volivnih odločitev volivcev, – vsekakor manj osnove, kot jo danes daje v ZRN recimo pripadnost neki veri oziroma cerkvi. Isto smer nakazuje tudi dejstvo, da samotematizacije, ki se pojavljajo v nacionalnih in internacionalnih konfliktih dežel drugega in tretjega sveta, v teh družbah – od Irana do Irske in Poljske – vedno pogosteje nastopajo proti »modernizacijsko teoretskim« interpretacijam, torej proti tolmačenju družbenih problemov, konfliktov in perspektiv v kategorijah produktov, rasti, ekonomske in tehnične smotrne racionalnosti, pomanjkanja in delitve. Tudi v kapitalističnih industrijskih družbah Zahoda samih socialni in politični konflikti obvladujejo prizorišče, njihove teme in kolektivni akterji pa se na nenavaden način postavljajo povprek preko front, ki so vnaprej načrtane s strukturo družbenega dela in nasprotjem med delom ter kapitalom in razmerji delitve, ki iz njega rezultirajo. V najboljšem primeru je mogoče govoriti o mešanici, v kateri se križajo konfliktni fronte, ki se nanašajo ali se ne nanašajo na delo in ki povsod spodbujajo nastanek teoretsko in politično enako perečega »metakonflikta«, kam neki je treba postaviti prevladujoča nasprotja: ali med tabora desnice in leve, ki se konstituirata po načelu družbe dela, ali med upravitelje in nasprotnike modela racionalnostnih vzorcev industrijske družbe, ki je odločilen v *obeh* teh tradicionalnih družbenopolitičnih taborih?

Tudi kar se tiče uporabno orientiranega socialnega raziskovanja v kapitalističnih industrijskih družbah se zdi, da – v enaki meri iz lastne pobude in na pobudo svojih naročnikov – svoje teme v vedno večji meri išče v socialnih delnih strukturah in v sferah delovanja, ki so bodisi na robu, bodisi povsem zunaj sfere dela, torej na področjih družine, spolnih vlog, zdravja, odklonskega vedenja, interakcije med državno upravo in njenimi strankami itd. Zanimivo je, da se opuščanje poskusov, da bi zajeli družbeno dejanskost v kategorije pridobitnega dela in pičljih prejemkov ne pojavlja samo pri tistih, ki zastopajo raziskovalne zastavitve v tradiciji historičnega materializma, kjer prevladujejo prizadevanja, da bi revidirali in dopolnili na delo osredotočene podobe socialne realnosti.⁶ Brez takih revizij pa ne

⁴ Značilna je za to recimo tema konference, h kateri so povabili sodelavci področja za posebne raziskave 101 (=raziskovanje poklica in delovne sile) jeseni 1982: »Ali je »družbena teorija v industrijski sociologiji obrabljena?« Organizatorji so temo, ki so je izbrali, utemeljevali takole: »Videti je, kot da je v vedno večji meri osrednji problem industrijske sociologije . . . da ne uspeva več družboslovno zahtevna interpretacija različnih empiričnih ravni rezultatov . . . oziroma, da ta ni več opredeljena kot cilj.«

⁵ Gl. npr. enako simptomatičen kot tudi programatski sestavek Mahnkopfa 1982. Gl. tudi Sabel 1982.

⁶ Gl. v tej vezi v zadnjem času programatski sestavek Becka 1983: »Celotno paradigmo teorije slojev in razredov z vsemi njenimi imanentnimi nasprotji je treba preveriti glede na to, koliko ustreza resnici.« Beck govori o »pluralizaciji

morejo shajati niti tradicionalne raziskave razslojevanja in mobilnosti, ki so bile prepričane, da je »najpomembnejše« strukturne parametre družbene realnosti mogoče zajeti z variablami, kot so poklicni status in poklicni prestiž (ki jim je treba prišteti *predpostavke* zaslužka, kot so izobrazba in *posledice* zaslužka, kot je na primer raven dohodka in potrošnje); take revizije pogosto vodijo k zahtevam po večjem upoštevanju variabel kot so spol, starost, družinski stan, zdravstveno stanje, etnična pripadnost itd. po eni strani, in do vključevanja kolektivnega pravnega in preskrbnega položaja po drugi strani v strukturne modele socialne neenakosti.

Spričo takih vtisov in ugotovitev, ki se vsiljujejo že pri bežni obravnavi današnje scene raziskovanja in objavljanja na področju današnjih socialnih znanosti, morda niti ni preveč tvegana teza, da je – tako analitsko kot tudi politično – vztrajanje na družbenih modelih in kriterijih racionalnosti, ki so osredotočeni na delo in zaslužek, danes prej značilnost konservativnih družboslovcev, medtem ko se tisti družboslovci, pri katerih je razpoznavna zavezanost tradiciji historičnega materializma ali kritične teorije, danes pogosto še bolj odločno, kot pa je to bilo že nakazano v klasičnih delih frankfurtske šole, v svojih teoretskih in empiričnih raziskovnih odvrtačajo od struktur, konfliktov in razvojnih perspektiv družbenega dela in namesto tega usmerjajo svojo pozornost na »življenjski svet«, ki ga je treba braniti pred ekonomskimi in/ali političnimi posegi.

Pri vsej sugestivnosti takih vtisov in ugotovitev pa bo le po drugi strani treba upoštevati ugovor, da konjunktive izbire družboslovnih tem in nagnjenje do nekaterih pojmov ne povedo nujno nekaj o predmetu sociološkega raziskovanja in njegovi spremembi; morda se tu le zrcali nejevolja v zavesti družboslovne inteligence, ki brez neke nujnosti ni kos nalogi ali obupava nad nalogo, da naj bi v skladu z omenjenimi klasičnimi tradicijami slej ko prej konstruirali strukturo in dinamiko družbe iz izhodišča dela, produkcije, lastninskih razmerij in kalkulacij ekonomske racionalnosti. Namesto zgolj empirične inventure tem in perspektiv, ki si jih sociologi izbirajo, bi bila potrebna sociološka teorija o spremembi objektnega področja, ki bi morda lahko intelektualno opravičila tak premik poudarka raziskovalnega interesa. Vprašanje se torej glasi: Ali obstojijo kaki znaki za objektivno pojemačo determinacijsko moč dejanstev dela, produkcije in zaslužka nasploh za zgradbo in razvoj družbe? Ali delo objektivno manj oblikuje družbo? Ali izgublja sfera dela in produkcije svojo potenco za določanje strukture in razvoja? Ali je kljub še naprej obstoječi zaslužkovni odvisnosti pretežnega dela prebivalstva lahko govor o tem, da je delo postalo individualno in tudi kolektivno manj osrednje, – ali je torej lahko govor o imploziji kategorije dela? V sledečem se bom osredotočil na tri znake za to, da bi lahko bil v vedno večjem obsegu upravičen pozitiven odgovor na takšna vprašanja.

II

Prva vrsta dvomov glede domnevane središčnosti dela, ki naj bi določalo tako strukturo kot tudi razvoj, se pojavi, če si z vso analitsko resnostjo ogledamo

življenjskih poti . . . ki tako rekoč prestopajo bregove trdne sheme diferenciacije slojev in razredov: »nekemu dohodkovnemu sloju sploh ne ustreza več nek določen potek življenja« (53). Podobno Hradil: »Slojnosociološki pristop ne odpira več celotnega pojavnega področja socialne neenakosti . . . Model neenakosti slojne sociologije je očitno nekoč bolj ustrezal, kot pa ustreza danes . . . Nasploh v zadnjem času posvečajo posebno pozornost tistim oblikam socialne neenakosti, ki niso podvržene načelom sociologije slojev. V sociologiji slojev so (po kratkem postopku, C.O.) predpostavljali, da so določene strukturne danosti (npr. razmerja dohodka in prestiža) v visoki meri relevantna za življenje in ravnanje članov družbe – in sicer za vse enako.« (1983). V to zvezo sodi tudi uporaba in utemeljitev pojma »preskrbnega razreda« pri Lepsius 1979.

empirično mnogolikost delanja. Dejstvo, da nekdo »dela« v formalnem smislu, da je torej »delojemalec«, velja za (vsaj doslej) nenehno naraščajoč del prebivalstva, po drugi strani pa spet pove manj o vsebini delovanja, o zaščiti interesov, življenjskem stilu itd. Če zremo, da je nekdo v službi, je to po eni strani kaj malo presenetljivo, po drugi pa tudi malo informativno. Roko v roki z relativno razširitvijo odvisnega poklicnega dela gre tudi notranja diferenciacija. Te diferenciacije pa ni mogoče primerno zajeti s tradicionalnim pojmom delitve dela že zato, ker vključuje tudi razliko med tistimi, ki jih v polni meri prizadeva racionalnost delitve dela, in tistimi, kjer to ne prihaja do izraza v taki meri.

Kot vez in združujoča povezava, ki bi onstran vse zdiferenciranosti in mnogoliki socialne realnosti dela lahko vendarle utemeljila njegovo enost in enolikost, bi prišlo v poštev skupaj pet vidikov: (a) odvisnost delovne sile (brez premoženja) od zaslužka; (b) podvrženje te delovne sile nadzoru organiziranih avtoritetnih razmer v obratu; (c) nenehno tveganje, da bi lahko iz subjektivnih (bolezni, invalidnosti) ali objektivnih razlogov (npr. tehnične ali gospodarske spremembe) izgubila možnosti za zaslužek. Temu bi bilo treba prišteti še izpeljani učinek poenotenja, ki izvira iz obstoja in zastopstva družbenopolitičnih veleorganizacij tipa »enotnih sindikatov« (gl. Heinze idr. 1980/81 in Heinze idr. 1981, 19–38). Končno pa bi lahko kot poenotujoči temelj za samozavest dela domnevali tudi kolektivni producentski ponos, takorekoč reflektivno obrnjeno teorijo vrednosti dela, ki vidi delo kot »vir vsega bogastva in vse kulture«, kot je zapisano v Gothskem programu. Toda vprašanje, ali in v kakšni meri se taki poenotujoči atributi danes še lahko uveljavljajo nasproti objektivni diverzifikaciji realnosti in proti izkustveni vsebini družbenega dela, pa je empirično vprašanje, kar pomeni, da odločitev ni možna na osnovi izoblikovanja kategorialne hierarhije. Ali se lahko danes še uveljavljajo, postaja na splošno toliko bolj negotovo, kolikor je mogoče opazovati velike in bržkone vedno večje variacije med posameznimi situacijami dela z ozirom na dohodek, kvalifikacijo, varnost delovnega mesta, socialno vidnost in priznanje, delovno obremenitev, možnosti za napredovanje, možnosti za komuniciranje, avtonomijo itd. Zaradi takih znakov visoke in vedno višje nehomogenosti postaja vedno bolj vprašljivo, ali odvisno poklicno delo kot tako sploh še lahko ima precizen in deljen pomen za tiste, ki delajo, za zaščito njihovih družbenih interesov, za njihovo zavest, za njihovo organizacijsko in politično ravnanje, postavlja se vprašanje, ali ni delo nasprotno postalo »abstraktno« tudi v tem smislu, da prihaja v poštev le še kot kategorija opisne socialne statistike, ne pa kot analitska kategorija za razlago socialnih struktur, konfliktov in delovanj? Vsekako je videti, kot da marsikaj govori za to, da zaradi večdimenzionalnih procesov diferenciacije, ki so jih prepričljivo dokazale številne študije segmentacije delovnega trga in polarizacije kvalifikacij, kot tudi zaradi časovno razvidnega ekonomskega, organizacijskega in tehničnega preobražanja delovnih pogojev lastnost »delojemalca« kot taka skorajda ne more več biti izhodišče za kulturno, organizacijsko in politično združevanje in kolektivna tolmačenja.

Seveda tudi v prejšnjih fazah industrijsko-kapitalističnega razvoja izoblikovanje kolektivne identitete, ki se je opirala na delo kot vir vsega družbenega bogastva, nikakor ni bilo samoumevno, četudi je neprostoVOLjna pomoč kapitala pri solidarnosti, kot jo je analiziral Marx, namreč masovna koncentracija homogenih delovnih moči v organizacijski obliki veleindustrijske produkcije, morda objektivno in subjektivno podpirala tendence poenotenja. Že od nekdanj pa so instucionalni

okvirni pogoji delovnega trga oziroma delovne pogodbe in s tem tudi vertikalna in horizontalna mobilnost dela postavljali pred delavce na ciljni ravni »magični« trikotnik večno nezdružljivih interesov glede dohodka od dela, zaposlitve in delovnih pogojev, na ravni sredstev pa dilemo med individualno oziroma »stanovsko« in kolektivno zaščito interesov, »boj v mezdnem sistemu« nasproti »boju proti mezdemu sistemu« itd. Omenjeni potek notranje diferencije družbenega »celokupnega delavca« kot tudi erozija kulturnih in političnih opor kolektivne identitete, ki se osredotoča na delo, pa so danes verjetno zaostri dileme, ki so dane v obliki meznega dela, do točke, na kateri dejstvo meznega dela oziroma mezdne odvisnosti ne igra več nobene bistvene vloge kot fokus kolektivne prizadetosti, kolektivnega pomena in sociopolitičnih razcepov. Če to izrazimo malce pretirano: Danes ni samoumevno, da naj bi bilo sociološko vnaprej bolj smiselno postavljati vprašanje po družbeni podobi »delavca« (ali celo delojemalca), kot vprašanje po družbeni podobi potrošnika kurilnega olja ali plačevalca prometnega davka. In res mnogi sociološki kolegi v svojih raziskavah na to tako rekoč »razrednoteoretsko« stisko reagirajo z industrijskosociološko krepostjo, da drastično znižujejo raven agresivnosti predmeta svojega raziskovanja s tem, da se vnaprej odpovedujejo raziskavam o Delavcu ali Nameščencu in se posvečajo preučevanju konkretnih primerov, kot je na primer konfliktno ravnanje severozahodnonemških jeklarjev v zimi 1977/78, ali podobnih – stvarno, časovno in socialno zdiferenciranih tem, pri čemer vse prepogosto ostaja nepojasnjeno vprašanje »primer česa?«, torej vprašanje po reprezentančnosti in po obsegu, v katerem je te ugotovitve mogoče posploševati.

Tako objektivno kot tudi po subjektivni vsebini doživljanja marsikatero poklicno delo z nekim drugim nima skupnega skoraj nič več, kot samo ime »delo«. Človeka lahko obhaja skušnjava, da bi taki ugotovitvi štel v zlo njeno površnost in njen metodični subjektivizem in da bi ugovarjal, da je vendarle ena in ista logika uvrednotenja kapitala tisto, kar ima odločilno vlogo pri množici pojavov delovnega življenja in enkrat pogojuje naraščajoče potrebe po kvalifikaciji, drugič pa zniževanje kvalifikacije, enkrat veliko varnost delovnih mest nekega jedra delavcev, drugič pa nenehno ogroženost delovnih mest obrobni delavcev.

Toda prepričljivost tega ugovora je po mojem mnenju omejena. Kajti najrazličnejši računi v baje enotni »oblikovni določenosti« meznega dela so – tudi v svojih posledicah za individualno, organizirano in politično ravnanje – preveč očitni, da bi jih bilo mogoče teoretsko bagatelizirati. Štirje takšni prelomi so bili v sedemdesetih letih v središču industrijsko in delovnosocioloških, razslojevalno in razrednoteoretskih raziskav. Prvič gre pri tem za razlikovanje med primarnim in sekundarnim ter za razlikovanje med notranjimi in zunanji trgi dela. Drugič je postalo jasno, v kako velikem in po vsem sodeč tudi naraščajočem obsegu se tudi v tako imenovanih »delojemalskih družbah« odvija proizvodnja dobrin in nudenje uslug zunaj in izven institucionalne sfere formalnih in pogodbenih pridobitnih del tj. na področjih, kjer tisti, ki dela, nikakor ni »delojemalec«, temveč član neke družine ali gospodinjstva, ali neke prisilne ustanove, kot je zapor ali vojska, ali član napol legalne ali kriminalizirane ekonomije šušmarskega dela ali nezakonite ekonomije. Tretjič so prav tudi marksistični sociologi svojo pozornost posvetili tudi vertikalni razcepitvi znotraj tistih, ki delajo odvisno od mezde, in na rast »intermediarnih« in »mešanih« razrednih pozicij (E. O. Wright), pri katerih je mezdni status povezan z formalno avtoriteto. In končno se pojavljajo delovnosociološki prelomi med »izdelujočimi« in »storitvenimi« oblikami dela. Tu bi se

publiže ukvarjal le s tem zadnjim izmed prelomov, ki se delno prekrivajo, posebej zato, ker je osnova za širokopotezne makrosociološke teoretske poskuse o bližajoči se »postindustrijski družbi storitvenih dejavnosti« (Bell).

Medtem ko je dejansko mogoče spraviti velik del dela, ki ga ljudje opravljajo v »sekundarnem« sektorju, tj. tistem, ki industrijsko proizvaja blago, na abstraktni skupni imenovalci, da je v znamenju skupnega režima tehnično-organizacijske produktivnosti kot tudi zanjo odločilne posameznogospodarske rentabilnosti, pa vendar ti kriteriji procesa dela in uvrednotenja zgubijo svojo (relativno) enoznačnost tam, kjer delo samo postaja reflektivno, namreč v večini »terciarnega« področja storitvenega dela. Nenehna in v mednarodni primerjavi kapitalističnih industrijskih družb enako usmerjena rast družbenega obsega dela, ki je potrebno za razne usluge, kaže na to, da stojijo nasproti problemom ozkih grl in efieienee, ki determinirajo racionalnost industrijske produkcije blaga, problemi reda in normalizacije, ki jih ni mogoče ustrezno reševati s sredstvi tehničnega in ekonomskega premagovanja ozkih grl, za katere nasprotno velja samostojna racionalnost storitvenega dela. Bistvena značilnost »refleksivnega« storitvenega dela⁷ je po mojem mnenju v tem, da tam obdelujejo in vzdržujejo delo samo, da miselno in organizacijsko producirajo produkcijo. Dejavnosti kot so poučevanje, zdravljenje, načrtovanje, organizacija, posredovanje, nadzorovanje, upravljanje, svetovanje itd. – ali če to izrazimo bolj splošno: dejavnosti obrambe pred tveganji in odkloni od norme, absorbiranja in obdelave le-teh – so sicer po eni strani pretežno vseskozi mezldno odvisna od dela za zaslužek, ki so vključena v privatna in javna podjetja, kot je to tudi blagovna produkcija, toda od nje jih v prvi vrsti ločujeta dve značilnosti. Prvič zaradi nehomogenosti, nekontinuiranosti in zaradi časovne, socialne in stvarne negotovosti »primerov«, ki jih mora storitveno delo obdelati, pogosto ni mogoče normirati tehnične produkcijske funkcije dela (če pa že, potem samo s kontraproduktivnimi stranskimi učinki), ni je mogoče povzdigniti v kontrolni kriterij za izvrševanje dela. Drugič se storitveno delo od izdelujočega dela razlikuje po tem, da ne obstoji kak enoznačen in nesporen »kriterij gospodarnosti«, iz katerega bi bilo mogoče strateško razbrati vrsto in količino, kraj in čas ponudbe storitev, obstoji pa ne zato, ker številne javne storitve in storitve, ki jih opravljajo »nameščenci« v obratih privatnega sektorja, sicer prinašajo neko konkretno »korist«, toda ne prinašajo kakega denarnega »donosa« (temveč kvečjemu »prihranke«, katerih obseg je kvantitativno težko določiti). Manjkajo pri tem pridobitveno gospodarska merila za kvantitativno in komparativno zajemanje koristi, ki nastaja s storitvenim delom, kot tudi tehnične produkcijske funkcije za pridobivanje konkretne koristi; razen tega manjkajo merila za obseg »potreb«, ki jih je treba zadostiti; to zadnje pa zato, ker te potrebe (najbolj jasno, toda nikakor ne izključno pri profesionalnih storitvah) same (ker ni lastne kompetence tistega, ki je nosilec potrebe) definirajo na strani ponudbe in ker se sicer praviloma standardi potreb z izpolnjevanjem potreb pomikajo navzgor.

Kar se tiče tehnične racionalnosti storitvenega dela, je treba njegovo neprimernost za normiranje, s katero se je treba v glavnem sprijazniti, nadomestiti z lastnostmi, kot so interakcijske kompetence, zavest odgovornosti, empatija ter s

⁷ Glej k sledečemu tudi prispevke iz 8, 9, in 10. poglavja v tem delu: Kvantitativni pomen cepitve »celokupnega delavca« v producirajoče in storitvene oblike dela postane razumljiv šele, če ga ne ločujemo kot običajno, po »sektorjih«, temveč po delovnih mestih. Potem dobimo za ZNR po mikrocenzusu 1980, da 27 odstotkov zaposlenih dela na delih, ki so povezana z izdelovanjem, predelovanjem, obdelovanjem produktov oz. z gradbenimi deli, medtem ko 73 odstotkov opravlja storitve.

kazuistično pridobljenimi izkušnjami; in namesto ekonomsko-strateških meril racionalnosti, ki tu odpovedo, vstopajo konvencionalni, politično diskrecijski ali s pristankom pripadnikov poklica dobljeni izračuni potreb in koristi. Kriterije racionalnosti, ki so bili razviti za uporabo in nadzor nad delovno silo v kapitalistični blagovni produkciji, je mogoče prenesti na produkcijo reda in normalnosti, ki jo posreduje storitveno delo, posebej, če gre za tako delo v javnih službah, samo v ozkih mejah, pa še to le z značilnimi odštevki kar se tiče »formalne« racionalnosti; zato je obratno videti področje – tako javnega kot privatnega – storitvenega dela kot »tujek«, ki nikakor ni »emancipiran« od formalne racionalnosti zaslužka, ki pa je le zunaj nje, ni pa notranje strukturiran in ki je vsekakor funkcionalno neobhoden. Ta diferenciacija znotraj pojma dela se mi zdi – tako z ozirom na kvantitativno tezo storitev v »poindustrijskih« družbah kot z ozirom na vrsto kriterijev racionalnosti, ki vladajo na tem področju, – najpomembnejša oporna točka za to, da danes ne more biti več govora o neki temeljni enosti nekega tipa racionalnosti, ki bi organiziral vsako delo in mu vladal, niti ne onkraj empirične mnogolikosti delovnih situacij.

Rast storitvenega dela, ki posega posredujoče, urejajoče, usmerjajoče in normalizirajoče v predpostavke, potek in posledice proizvajajočega dela in na katerem se manifestira nezadostnost formalno-racionalnih metod alokacije in usmerjanja družbenega dela, je torej komajda mogoče tolmačiti po modelu »totalizacije« delovne racionalnosti, katere izhodišče je bila tehnično-organizacijska in ekonomsko uspešna produkcija blaga po mezdih delavcih. Prej bi jo lahko razlagali kot »vrnitev izrinjenega«, torej v smislu naraščanja posledičnih problemov in »kompleksnostnih stroškov«, ki so se nakopičili kot posledica zaslužkovne mobilizacije izdelujočega dela in sedaj terjajo reševanje z deli pedagoškega, terapevtskega, policijskega storitvenega dela, ki zagotavlja komunikacijske povezave in posreduje, sicer bi lahko nastale posledice za »red« zaposlitvene družbe. Sledovi normno orientirane »materialne« racionalnosti, ki so bile s spremembo delovne sile v tržno »blago« tako neuspešno izrinjene iz neposredne produkcije, bi se po takšni razlagi zaradi svoje neobходимosti tako rekoč vrnil v obliki naraščajočih storitvenih štabov in poklicev, katerih naloga in »delo sui generis« bi bila v tem, da bi s posebnim tipom dela rekonstruirali funkcijo institucionalnega zagotavljanja obstoja.

Ambivalentnost in samostojnost tega tipa družbenega dela izvira iz njegovega značaja »nepogrešljivega tujka«. Zagotavlja in normalizira predpostavke in obrobne pogoje nekega tipa dela, ki mu samo ne pripada. Po eni strani služi kot »čuvar in regulator« (Marx) dela in uvrednotenja, po drugi strani pa zanj vsaj parcialno ne velja neposredna disciplina racionalnosti zaslužkovne družbe in njej ustrezajoča kontrola zmogljivosti in produktivnosti. Kot agentura zavestne sinteti-zacije socialnih sistemov in procesov stoji tem samim nasproti v določeni meri kot objektivirajoče in zunanje. Ta – v enaki meri socialno-ekonomska kot tudi kognitivno normativna – distanca je predpostavka za to, da lahko postane polemično tako pogosto apostrofirani »novi razred« (gl. Bruce-Briggs 1979 pa tudi Schelsky 1975) mesto socialnega nastajanja vrednot in stališč, ki izzivajo delovno družbo in njene kriterije racionalnosti (storilnost, produktivnost, rast) in jih postavljajo pod vprašaj v korist materialnih, kvalitativnih in »humanističnih« vrednostnih meril. Razčlenitev celokupnega delavca v »producente« in v »producente produkcije«, ki se počasi izoblikuje v »postindustrijskih« družbah, torej ne spodkopava strukturne enotnosti družbenega dela in racionalnosti, ki ji vlada.

Nasprotno, med nosilci teh dveh tipov dela postajajo zaradi nje sporna merila racionalnosti sama, ki usmerjajo presnavljanje z naravo (in ga po potrebi omejujejo). Sociološko postaja ta konfliktna linija danes vidna v številnih simptomih vzajemnih kulturnih in političnih pridrzkov in averzij, ki se počasi izoblikujejo med javnimi službami (in delno tudi storitvenimi štabi privatnega sektorja) po eni strani, in protagonisti delovnodružbenega modela, torej starim srednjim slojem in industrijskimi delavci na drugi strani (glej tudi Bella 1976).

Spričo pozitivne politične resonance, ki jo ima sociološko okrašena denunciacija vsaj tistih elementov »srednjega razreda« danes pri protagonistih delovne družbe, ki postavljajo osrednje vrednote in racionalnostne postulate delovne družbe pod vprašaj, se mi zdi sociološko skrajno nedosledno, da bi žigosali »novi razred« »svečenikov in skrbnikov«, »posredovalcev smisla in širilcev obzorja« in njihov »novi hedonizem« zgolj kot tujek, ne da bi obenem reflektirali njegovo nujno potrebnost. Kajti s tem danes zelo priljubljenim stališčem se samo zatemnjuje genetska perspektiva in izpušča vprašanje, v kakšni medsebojni povezavi je rast in struktura in kulturna pridobitev moči storitvenih »novih srednjih razredov« s tistimi deficiti glede reda, varnosti in normalnosti, torej s tistimi funkcijskimi vrzelm, ki jih je pravkar šele odprla razvita pridobitno gospodarska racionalnost delovne družbe. Če so nadzor in reguliranje, zagotavljanje obstoja in programiranje družbenih procesov s strani storitvenih novih srednjih razredov potreba, ki nastaja sama po sebi šele iz takih funkcijskih vrzeli in če so te storitve (to pa nikakor ne samo v svoji državno organizirani obliki) funkcijsko pravilno možne samo, če so relativno avtonomne nasproti imperativom in kontrolam zaslužkovne družbe, potem nima nobenega smisla denuncirati v imenu racionalnosti in etosa »intaktne delovne družbe« tiste funkcijske skupine, ki se morajo, zato da bi lahko služile tej družbi, postaviti na stališče, ki je strukturno in kulturno zunaj te družbe, je torej »refleksivno«. Če tako gledamo na stvari, potem imamo danes opraviti s sociološko razložljivo toda za ogradje temeljnih pojmov sociologije tudi zelo usodno podvojitvijš pojma dela, z vzporednostjo in nasprotnostjo dvovrstnih in med seboj nezdružljivih kriterijev racionalnosti, ki korespondirajo z liki »eficientnega izdelovalca« oziroma »efektivnega zagotavljanja obstoja«, in s tem jemljejo pojmu dela njegovo enoznačnost.

III

Drug niz dvomov navezuje na vprašanje po subjektivni valenci oz. središčnosti dela za delavca. Kakšen pomen ima delo za zaslužek, naj je delovna situacija in racionalnost, ki v njej vlada, v posameznem primeru taka ali drugačna, za način življenja in zavest odvisnega delavca, kakšne orientacije in motive le-ti izoblikujejo nasproti sferi dela in zaslužka? Človek bi lahko videl nekakšen paradoks v dejstvu, da se vzporedno s tem, ko je vedno večji del prebivalstva udeležen pri odvisnem pridobitnem delu, obratno tako rekoč zmanjšuje obseg »udeleženiosti« tega pridobitnega dela na posameznikih, tj. koliko jih involvira in oblikuje na način, ki je značilen za vsakokratno delovno situacijo. To *razsrediščenje* sfere dela nasproti drugim življenjskim elementom, izrinjenje te sfere na rob biografije je pojav, ki jo ugotavljajo številni dijonstiki časa, četudi ga ocenjujejo skrajno različno. Dahrendorf npr. opisuje konec časa, v katerem »je delo kot izžarevajoča sila življenja združevalo vse druge vidike njegovih socialnih konstrukcij.« (Dahrendorf 1980, 756)

Sociološko si načelno lahko predstavljamo dva mehanizma, ki bi lahko

povzročila, da bi delo igralo osrednjo vlogo pri organizaciji osebne eksistence: delo je po eni strani mogoče, na ravni socialne integracije, *normirati kot dolžnost*, ali pa ga je mogoče, na ravni integracije v sistem, *instalirati kot prisilo*. V prvem primeru je delo središče pravičnega, moralno dobrega življenja, v drugem pa zunanji pogoj fizičnega preživetja.⁸ Tako pogosto zatrjevaná izguba subjektivne valence in središčnosti dela, ki ji velja moje vprašanje, bi torej morala biti preverljiva po potrebi tudi razločljiva, s pomočjo dejavnikov in razvojov, ki bi izpričevali neuspešnost enega ali drugega od teh dveh mehanizmov.

Kar se najpogostejše tiče dela kot nravne dolžnosti človeka, spodleti prepričljivost in obveznost take ideje najverjetneje ne le zaradi erozije verskih ali sekulariziranih kulturnih tradicij, ki so morda nekoč bile osnova takega etičnega razumevanja dela, pa tudi ne pretežno zaradi prevladujočega, na konzum osredotočenega hedonizma, s propagiranjem katerega bi, kot so pogosto domnevali, lahko kapitalistične industrijske družbe uničile svojo lastno moralno infrastrukturo.⁹ Vsaj dodatno bi lahko obvezujočnost delovno-etičnega odnosa slabila zato, ker lahko etizacija dela funkcionira samo pod pogoji, ki sploh dopuščajo pri delavcih občutek, da so pri delu moralno delujoče osebe, nosilci dolžnosti in da jim to daje potrditev, občutek uspešnosti in priznanje. Nič še ni jasno, ali sploh in na katerih odsekih družbenega dela in s katerimi spreminjalnimi tendencami lahko danes trdimo da je ta predpostavka izpolnjena.¹⁰

Procesi tehnične in organizacijske racionalizacije danes očitno, vsaj kolikor sledijo vzorcu »taylorizacije«, težijo prej k temu, da bi eliminirali »človeški faktor« (Kumar 1979, 15) vključno z njegovimi moralnimi kapacitetami iz neposredne industrijske produkcije, kajti ta človeški faktor lahko vedno tudi nastopa kot dejavnik negotovosti in motenj in je v toliko s stališča obratne strategije vsekakor racionalno, da se delovni proces v čim večji meri veže na čim večje izpolnjevanje norm in na »odgovorno« vedenje pri delu. Toda v isti meri, v kateri z racionalizacijo izginjajo strukturne predpostavke in avtonomna svoboda za »moralno« orientacijo za delo, postaja tudi nedosledno, če se nam zdi nadaljni obstoj takih delovnih vrlin sociološko še verjeten, ga pričakujemo ali terjamo. S pogosto

⁸ Onkraj teh dveh primerov (in njihovih empiričnih spleto) pride s stališča motivne »vezanosti« delavcev na njihovo delo v poštev samo še možnost relativiranja dela kot »zgolj« dela, t.j. v njegovi moderni pojavi obliki kot ostro zdiferencirane posebne sfere socialnega ravnanja, in njegove obogatitve z elementi, ki po eni strani izvirajo iz sfere gospodinjstva in konzuma, po drugi strani pa iz sfere javnosti in politike. Tak impulz za zdiferenciranje prevladuje v večini tistega, kar danes družboslovno in politično izražajo na temo »bodočnost dela«, delo naj bi se z nedelom stopilo na tak način, ki bi omogočal, da bi takšno »delanje« dejansko nekoč še lahko postalo »resna življenjska potreba« (Marx). Ta impulz se cepi v dve struji: po eni strani naj bi potrebe in kriteriji, ki jih konvencionalno pripisujemo sferi gospodinjstva in prostega časa (fizično ugodje, sprememba, igra, sprostitve, komunikacija, konsumptivni interesi za lastno dejavnost), pa tudi taki, ki pripadajo politični sferi (egalitarne in participativne vrednote, soodložanje in »industrijske državljanske pravice«) dobili dostop v sfero dela in bi bili tam izpolnjeni – to je program humanizacije dela. Temu nasprotno nekateri zagovarjajo, da je treba vnašati ne »domače« vrednote v delo, temveč sfero dela v dom (ali v decentralizirane komunikacijske enote, ki naj bi ob enem prevzele politične funkcije), – to je program dvojnega gospodarstva, samopomoči in lastnega dela. Za obe problemski zastavitvi, ki sta (v določenih mejah) vsekakor komplementarni in kompatibilni gl. prispevke v Benseler in dr. 1982 in Gorz 1980 ter Strasser/Traube 1981; tudi prispevek 3 v tej knjigi.

⁹ Kot dokaz bi lahko služili prospekti turistične industrije in industrije prostega časa, ki jih lahko občasno beremo kot pravi manifest proti delu. Primer: »Jemljite svoj prosti čas resno! To je najvažnejši del vašega življenja!«, reklama za razstavo Prosti čas, Neue Westfälische Zeitung 17. 3. 82.

¹⁰ Gl. Braverman 1977; številne industrijsko-sociološke študije enoglasno ugotavljajo tendenčno »razlastitev spretnosti, izkušnje in znanja«: »lastne iniciative, ustvarjalno mišljenje, sposobnost za odločitve, socialna odgovornost postajajo kot osrednje človeške lastnosti ne le odveče, temveč jih kot nefunkcionalne celo zatirajo. Posamezni mezdni delavec postopno izgublja ne le svojo strokovno in socialno kompetenco nad produkcijskim procesom, nad oblikovanjem svojega lastnega delnega dela, pa končno tudi svoj lastni odnos do konkretnega dela.« (Hildebrand 1980).

ugotavljanim izginjanjem poklicnosti dela (gl. k temu Crusius/Wilke 1982, posebno 174–230) tudi subjektivna plat poklica, namreč skupek dolžnosti in pravic, ki so vezane na določeno delovno funkcijo, »producentski ponos« in njegovo družbeno priznanje, izgubijo svojo podlago. Max Weber, kot je znano, v poklicnosti dela vidi predpostavko, od katere je odvisna etizacija dela in z njo tudi »duh kapitalizma«. Toda njegovo prognozo je danes bržkone moč izpodbijati: prognozo namreč, da bo »racionalni način življenja na podlagi ideje poklica« določal naše življenjske razmere, »dokler ne bo zgorel zadnji cent fosilnih goriv«. ¹¹

Nadaljni razlog, ki bi lahko sopogojeval moralno povnanjenje in subjektivno nepomembnost sfere dela, je razpadanje življenjskih okolij, ki so homogena po kategorijah dela in poklica in porajajo življenjski sistem, komplementarno sestavljen iz dela, družinske tradicije, pripadnosti organizacijam, ustanov za prosti čas, potrošnje in izobraževanja. Danes je med industrijskimi delavci moč opaziti »radikalno nazadovanje take vsidranosti v proletarski življenjski sistem«, kot pripominja Michael Schumann (1979, 157). ¹²

Poskus celostnega izoblikovanja življenjskega sistema kot subjektivno smiselne enosti iz sfere dela, bi bilo vedno bolj brezizgledno početje že zaradi časovne strukture dela in delovne biografije. Prvič zato, ker je biografska kontinuiteta izobraževanja za poklic in dela v poklicu, pa tudi kontinuiteta znotraj poklicnega življenja (ali tudi samo v poimenovanju opravljanega poklica!), danes že prej izjema kot pravilo. In drugič, ker se po vsem svetu zmanjšuje delež življenjske delovne dobe glede na trajanje življenja in posebej še, ker stopa (poleg podaljšanih faz pred vstopom v delovno razmerje in po izstopu iz delovno aktivnega življenja) vedno močnejše v ospredje vse daljši, tako rekoč vzporedno z delom potekajoči prosti čas, za katerega so odločilne izkušnje, usmeritve in potrebe, ki so drugačne od tistih, ki jih človek prinaša iz dela. ¹³ Diskontinuiteta delovne biografije in vedno manjši delež, ki v življenjskem času odpade na delovni čas, bi konec koncev lahko pripeljala do tega, da bi postalo delo zadeva »poleg drugih« in da bi se zrelativizirala njegova funkcija orientacijske točke za izgradnjo osebne in socialne identitete. ¹⁴ Čim večji je poleg tega delež izkušnje nezaposlenosti (ali strahu pred

¹¹ Weber 1973, 188. – V nasprotju s to idejo poklica so danes običajni vtisi in zapažanja o »notranji emigraciji«: »Mnogo ljudi, tudi in še posebej tisti, ki trdo delajo, se je v svojem načinu življenja, v svojem razumevanju samega sebe . . . ločilo od svojih delovnih izkušenj . . . ne da bi si zato izoblikovali identitetne oblike onkraj dela.« Volz 1982, 46 isl.

¹² V nekem raziskovalnem poročilu SOFI-ja je nek delavec to zelo pregnantno takole označil: »Tu nikogar več ne vzgajajo za pravega delavca.«

¹³ V tem smislu tudi Dahrendorf (1980, 753): »Čas odstran vedno manj obsežnega dela je prost v smislu odsotnosti struktur.«

Seveda je treba to tezo relativirati z empiričnimi ugotovitvami o vedenju v prostem času, ki izkazujejo omejevalni učinek sfere poklica in dela na sfero prostega časa. Zunanje omejitve, ki jih postavlja delo, so po eni strani – subjektivno – v telesni, živčni in socialni izčrpanosti oz. deaktivaciji delovne sile, ki jo delo povzroča, po drugi strani – objektivno – pa v okoliščini, da je dostopnost večine institucionaliziranih oblik uporabe prostega časa (npr. potovanja) v veliki meri odvisna od zaslužka, s katerim človek razpolaga. Kljub temu pa ne bomo govorili o tem, da delo »strukturira« prosti čas, temveč prej o tem, da ga »omejuje« ali »kondicionira«.

¹⁴ D. Anthony tolmači v zahodni kulturi prevladujoče povečevanje dela, »ideologijo dela« iz mehanizma disonanca – redukcija, kot normativno povečevanje dejansko normalnega. »As work has been the lot of man from time immemorial, man has vested work with something of the significance which he believes inheres in life.« Faktični substrat te kulturne norme pa se razblinja: »The traditional view now requires serious modification . . . These changes have several consequences. They threaten the continuation of the »ideology of work« in that they make it no longer necessary or useful for society to stress the dominating importance of work and the zealous adherence to its disciplines. They also mean that the coincidental unity of life space and work no longer exists; man's lives seem likely to become, in more ways than one, independent of work.« (Anthony 1980, gl. tudi isti 1977, pa tudi Jenkins in Sherman 1979).

njo)¹⁵ oziroma neprostovoljnega izstopa iz delovnega življenja,¹⁶ toliko bolj postaja onkraj nekega določenega praga učinek moralne stigmatizacije ali samostigmatizacije zaradi nezaposlenosti neučinkovit, kajti brezposelnosti (še posebno tiste, ki se pojavlja po posameznih vejah gospodarstva ali po regijah) skorajda ni več moč prepričljivo pripisovati osebnemu neuspehu. Spričo aktualnih gospodarskopoličnih prognoz in podatkov se na začetku 80. let nikakor ne zdi nerealistično, če računamo za dogleđno prihodnost z močno padajočo sposobnostjo trga dela za sprejemanje nove delovne sile, če torej računamo s pogoji, zaradi katerih je moč pričakovati še nadaljnje upadanje povprečnega časa pridobitnega dela nasproti življenjski dobi, ali pa če pričakujemo, da se bo izoblikoval sloj prebivalstva, ki bo potisnjen na rob pridobitne sfere.¹⁷

Zaradi vseh teh okoliščin se ne zdi kaj dosti verjetno, da bodo imeli delo, storilnost in zaslužek osrednjo vlogo kot osebnost integrirajoče referenčne norme za način življenja, ali da bi jih bilo moč kot tako referenčne norme politično reklamirati ali reaktivirati. Zato se tudi zdi, da poskušajo tako »npravno-duhovno« revalvacijo sfere dela samo v zelo zaostrenih krizah – ali pa se je pač lotevajo protagonisti utopičnih alternativnih modelov, ki pa ravno ne propagirajo tradicionalnega dela za zaslužek temveč neke predstave »lastnega dela«, »nove samostojnosti« in »samopomoči.«

Večja teža bi zato lahko šla kvečjemu drugemu zgoraj naštetih mehanizmov za usmerjanje subjektivne angažiranosti za delo, namreč usmerjanju preko pozitivne spodbude dobrin, ki jih je mogoče pridobiti preko dela in/ali negativne spodbude, ki jo lahko predstavlja pomanjkanje, ki se mu je mogoče izogniti. Temu bi ustrezal moralno nevtralizirani, »instrumentalni« odnos do dela, kot ga popisuje Goldthorpe. Enako na kratko kot pri prejšnji točki bi tudi tukaj povzel nekaj socioloških znamenj za ovire, ki očitno stojijo na poti učinkovanju tudi tega mehanizma.

Prvič novejše gospodarsko-psihološke študije (gl. Scitovsky 1977 pa tudi Lane 1978; gl. tudi znani argument Hirscha 1977) potrjujejo tezo, da deluje motivacijski učinek dohodka iz zaposlitve asimetrično: njegovo individualno stopnjevanje (njegovo kolektivno pa še celo) ne prispeva nič ali vsaj ne bistveno k zviševanju merjenega blagostanja ali celokupnega zadovoljstva, njegovo zniževanje pa seveda močno zmanjšuje za zadovoljstvo. »The marginal utility of money is different for the reduction of dissatisfaction and the production of satisfaction.« (Lane 1978, 803)

¹⁵ Vse govori za to, da velja tudi za zahodno Evropo tisto, kar ugotavlja Kumar za Veliko Britanijo: »We are faced with a future in which unemployment will be normal, not aberrant, experience of the population.« (1979, 25).

¹⁶ K časovnim kontingentom, (oz. delom prebivalstva) ki niso vključeni v sfero dela za zaslužek, spadajo poleg dela v gospodinjstvu, poleg vedno večjega dnevnega, tedenskega, letnega in življenjskega prostega časa in nezaposlenosti tudi obdobja bolezni oz. nezmožnosti za delo zaradi predčasne obrabe delovne sile. Kot je znano, je v Zvezni republiki Nemčiji vsak drugi delavec in vsak tretji nameščenec predčasno izločen iz poklicnega življenja, to je še pred izpolnitvijo starosti, vsak šesti delavec in vsak deseti nameščenec pa je kronično nesposoben za delo, še preden dopolni 50 let. Na te spremembe časovne in socialne strukture »postindustrijskih« življenjskih razmer navezuje danes v raznih variantah zelo razširjeno prepričanje: »The more time people spend outside of the paid labor force, before, after and during a work career, the more they find that work is no longer a sufficient focus for organizing their lives.« (Tako Block/Hirschhorn 1979, 374).

¹⁷ Tu nikakor nimam namena bagatelizirati točke, ki nakazujejo, da moralno izsrediščenje dela pušča za seboj deficit glede smisla, ki ga ljudje kot takega tudi občutijo, deficit, ki ga je mogoče razbrati iz dezorganizacijskih fenomenov življenjskega sveta, ki jih s seboj prinaša izkušnja nezaposlenosti. Tudi na to izkušnjo (ali njeno anticipiranje) reagira vehementno zanimanje posebno mladostnikov za »smiselno« delo, ki dopušča samoudejanjenje in samoukualizacijo, kot jih recimo za ZDA opisuje B. Berger. To zanimanje se tam seveda usmerja predvsem v službe, ki jih organizira država, s tem pa se, po besedah avtorice, izkaže kot nerealistično in »nasprotno strukturi«. Avtorica ugotavlja probleme neke »contradiction between occupational aspirations and the existing job market.« Gl. Berger 1974, 61.

Ali če to povemo drugače: vsaj na relativno visoki ravni dohodka se pojavlja motivacijski učinek sprememb dohodka samo v negativni smeri, kot kaznovalni učinek. »Commodities, and the income to purchase them, are only weakly related to things the make people happy: autonom, self-esteem, family falicity, tension-free leisure, friendships« (Istotam, 815) in »satisfaction with non-working activities contributes more than any other factor to life satisfaction« (istotam, 817). S tem bi nedvomno zgubile vsako podlago špekulacije o pozitivnih motivacijskih učinkih dodatnega zaslužka – vsaj za raven dohodka, kot je dosežena v zahodni Evropi in pri tamkajšnji nasičenosti z potrošnimi dobrinami.

Če torej ne moremo v pozitivnih in negativnih spremembah dohodka, vzeti za sebe, videti kake večje vzpodbude za količino in kakovost ponudbe dela in za ravnanje pri delu, potem to velja še v dosti večji meri, če postavimo dohodek nasproti subjektivno izkušeni »ceni« dela, »trpljenje zaradi dela«, in če ti dve veličini med seboj saldramo. Cela vrsta industrijsko socioloških ugotovitev govori v prid trditvi, da gre tu za zapirajoče se škarje cene, ki postaja po občutku ljudi vedno višja, in koristi dela, ki je po mnenju ljudi vedno manjša, ter posledicami njegovih posledic za dohodek. Po eni strani je v sedemdesetih letih postala odločno večja občutljivost delavcev za telesne in umske obremenitve dela in za z njimi povezana zdravstvena in kvalifikacijska tveganja, sploh za negativne kakovostne značilnosti dela; ta občutljivost je stopila na mesto okrepljene družbenopolitične aktivnosti na področju oblikovanja delovnih pogojev, sporadično pa se je (zunaj sindikatov) celo pojavilo vprašanje, ali se ne bi bilo morda bolje odpovedati boju za boljše delovne pogoje, zaradi njegove brezizglednosti, v korist »boja proti delu« v njegovi industrijsko veleobratni obliki; ta občutljivost pa je doživela tako rekoč svoje diplomatsko priznanje predvsem (in po mojem mnenju povsem upravičeno) v obliki državnih programov za humanizacijo dela. Temu se pridružuje naraščajoča občutljivost za *družbene*, predvsem ekološke stroške produkcije, ki ne nastajajo na posameznem delovnem mestu, pa tudi ne v posameznem podjetju. Ne bi se sedaj ukvarjali z vprašanjem, ali je tak razvoj mogoče prej razložiti z vedno večjimi kršitvami *konstantnih* zahtev glede kakovosti dela ali z *naraščanjem* takih zahtev (»need defense« nasproti »rising demands«), – vsekakor lahko take zahteve glede dela v veliki meri veljajo kot neizpolnjene. Če bi, in to nakazujejo našeta znamenja, pri velikih delih delovnega prebivalstva sovpadala naraščajoča občutljivost z negativno koristjo dela za zaslužek s padajočo ocenjevano koristjo donosa takega dela, potem bi lahko z veliko verjetnostjo pričakovali, to je pač mogoče reči, da bo delo za zaslužek še naprej izgubljalo subjektivno pomembnost oziroma da bo padala pripravljenost sprejemati fizične, psihične in institucionalne pogoje, v katerih to delo poteka. Kot znamenje za to bi lahko pojmovali recimo dejstvo, da danes, ko tradicionalna sindikalna zahteva po dajanju učinkovite »pravice do dela« že zveni izrazito utopično, to zahtevo kritizirajo, češ da *ne gre dovolj daleč* in jo revidirajo v smeri zahteve po »pravici do koristnega in smiselnega dela«. Še en dokaz bi bila v drugi polovici sedemdesetih let začeta sindikalna diskusija o »kakovosti« rasti, torej taki, ki bi tako na strani delovnega angažmaja kot tudi pri rezultatih dela izrazito problematizirala kriterije uporabne vrednosti.¹⁸

Seveda preostaja vidik *izgube* dohodka in njene funkcije, da bi utegnili disciplinirati delovno zadržanje. Toda glede tega so novoliberalni gospodarski

¹⁸ Glej k temu moja lastna spekulativna in eksperimentalna razmišljanja v Offe, 1981.

teoretiki navajali skeptične in po mojem mnenju prepričljive argumente. Konec koncev ne pomenijo nič drugega, kot da tisti celici izplačilne matrice delovne družbe, kjer je mesto načela (ki sta ga deklarirala tako apostol Pavel kot Josif Stalin): »Kdo ne dela, naj ne je«, v liberalnih državah blaginje ne ustreza nikakršna zelo močna institucionalna realnost. To pomeni: v tisti meri, v kateri institucije države blaginje in subjektivnih javnih zakonitih pravic, ki jih ta država sankcionira, razen tega pa še institucije velikih podjetij in tarifne avtonomije kolektivizirajo individualni regulacijski krog dela in donosa, povsem neizogibno nastaja klasični problem kolektivnih dobrin, namreč problem razklopitve dejanj in njihovih posledic na ravni posameznega akterja. Če to zaostriamo na kritiko države blaginje: individualno neupoštevanje prisile k delu, ki naj bi jo »pravzaprav« izvrševal trg, ostaja v širokih mejah nesankcionirano, obratno pa se tudi individualni naporji »ne izplačajo več« zaradi davčnih in paradavnih obremenitev, ki lahko zdesetkajo njihove sadove. Celo nasprotno: celo racionalno postaja (za delojemalce), če kot »svobodni jezdec« države blaginje zase terjajo več storitev, kot pa jih je bilo individualno vnešenih v kolektive sisteme,¹⁹ oziroma (in tej konsekvenci velja kritična pozornost novoklasične ekonomije in publicistike, ki se pri njej napaja, praviloma v veliko manjši meri) da človek kot *investitor* čaka tako dolgo, da mu bo paket gospodarskopoličnih subvencij in ugodnosti zreduciral tveganje na ničlo. Vsekakor je kot posledico takega državno-blaginjskega aranžmaja, ki kolektivistično krši osnove menjalne racionalnosti – prej ali slej pričakovati nastanek krize, katere logika bo v tem, da *pogojev* obstoja ekonomskega sistema ne bo več mogoče učinkovito, zanesljivo in pravočasno transformirati v *impulze za delovanje* individualnih akterjev. Adekvatne individualne reakcije na sistemske krizne procese bi (vsaj *znotraj* okvira aranžmajev države blaginje in konkurenčne demokracije, ki jih le težka pojmuje kot reverzibilne) lahko pričakovali le tedaj, ča bi mogli računati z doseženi stopnji kolektivizacije ustrezno moralno infrastrukturo učinkovitih solidarnostnih norm in delovno-etičnih dolžnosti. Take norme bi učinkovito postavile na sramotilni steber socialnopolitično »sopotništvo« pa tudi strateške premike ali prestavitve investicij. Kar se tiče prvega od teh dveh aspektov, to se pravi »ponovne moralizacije« odnosa do dela, imamo iz že poprej navedenega razloga in še nekega drugega kaj malo osnove za upanje, ker je recipročni socialno vezani občutek za dolžnost tudi pri *investitorjih* v trenutnem položaju povsem izven okvira kolikor toliko realističnih političnih predstav o redu. Toda *enako* nerealistično se po drugi plati zdi uresničenje rešitve ponovne individualizacije menjalnih odnosov na trgih dela in kapitala, ki jo teoretsko predvidevajo novoliberalni kritiki blaginjskodržavne kolektivizacije (in nerealistično se včasih zdi celo njim samim),²⁰ t.j. zmanjševanje socialnodržavnega »kolektivnega skrbstva« in pozitivne gospodarsko politične odgovornosti države za konjunkturo. Kajti taka radikalna kura, ki bi se povsem resno poslužila sredstev »lastne odgovornosti« in »regulacijskih mehanizmov trga« bi na težko predvidljiv

¹⁹ Gl. k temu Jöhr 1976, kot poskus empirične kritike te teze pa tudi Windolf 1982, posebno 369 ist. Izčrpejše h kritiki državne blaginje Offe 1984.

²⁰ Glej poročilo FAZ (2. 2. 83) o predavanju predsednika inštituta za svetovno gospodarstvo, Kiel, profesorja Herberta Gierscha: »Na daljši rok, je menil Giersch, lahko produktivnost in zaposlenost naraščata samo, če bodo med drugim izpolnjene sledeče zahteve: znižane davčne stopnje za vse, kar nastaja iz dodatne storilnosti; postopno odpravljanje vseh subvencij; . . . prehod k prostemu stanovanjskemu gospodarstvu; odkrita konkurenca za komunalna podjetja. Toda Giersch dvomi, ali je te zahteve mogoče politično uveljaviti.« (podčrtal C. Offe). In seveda potem preostane samo še ena možnost za pot iz te konstelacije, v neprikritih miselnih igrinah z ustavnopolitičnimi dejanji obupa: »Človek bi si zaželel, da bi bil pravilna politične igre drugačna«. Tako H. Giersch, »Zvezano tržno gospodarstvo« FAZ 19. 2. 83, 13.

in morda celo dramatičen način ogrozila relativni socialni mir, ki ga je bilo zgodovinsko mogoče pridobiti le z državno garancijo kolektivnih sistemov varnosti in delitve. V tej problemski konstelaciji se torej ne gre kaj dosti zanašati na individualni in neposredno disciplinirajoči učinek ekonomske stiske kot integracijskega sredstva delovne družbe. Ta ugotovitev pa se na presenetljiv način ujema z novjšimi marksističnimi ugotovitvami, ki govorijo o tem, da – med drugim zaradi vedno večjega »heterogenega« značaja družbenega dela (gl. zgoraj) – izgublja učinkovitost mehanizem rezervne armade, ki ga je marksistična tradicija vedno predpostavljala (gl. pomembni prispevek Bowles, Gintis 1982 in tudi J. Berger 1981).

Tudi in še posebej od izkušnje množične brezposelnosti ni pričakovati, da bo okrepila splošno orientacijo v zaslužek oziroma povzročila zniževanje mezdnih in kakovostnih zahtev pri delu. To bi utegnilo veljati posebno v primerih, ko je brezposelnost posebej osredotočena na določene mestne predele, mesta, regije, gospodarske veje, starostne skupine ali etnične skupine. Namesto da bi tak položaj dajal vzpodbude za individualne motive za zaslužek, danes pri prizadetih prej povzročajo fanatičen umik ali pa kolektivne samointerpretacije, ki dolžijo za nastanek takih na rob potisjenih in negativno privilegiranih »preskrbnih razredov« državnogospodarsko, delovnotržno in socialno politiko. Očitno vedno večji pomen »askriptivnih« ovir za dostop do trga dela nasploh oziroma do ugodnejših delnih trgov dela že po definiciji preprečuje, da bi človek take ovire lahko premagal z individualno prilagoditvijo; pa še celo tam, kjer take prilagoditve niso že logično izključene, je pripravljenost zanje empirično porazdeljena zelo paradokсно: v nesorazmerno velikem številu si naložijo bremena prešolanja in preselitve tiste skupine delojemalcev, ki jih njihov položaj na delovnem trgu še najmanj sili k temu, medtem ko so – iz sociološko povsem razumljivih razlogov – glede prebivališča in kvalifikacije najbolj »usidrani« tisti, ki jih najbolj ogrožajo zaposlitvene krize. Taki paradoksi usmerjanja trga dela, pa tudi angleški, italjanski in severnoameriški primeri vsiljujejo prognozo, da se bodo v žariščih strukturirane nezaposlenosti izoblikovale subkulture »neformalne« ali »sive ekonomije«, ki je zelo blizu bedi, ljudje, ki bodo vanjo vključeni, pa bodo za vrednote in zakonska pravila »delovne družbe« kazali vsaj pasivno averzijo in kaj lahko se bo utrdila nekakšna subproletarska »kultura nezaposlenosti«, nek »nerazred nedelavcev« (Gorz).

Esser in Fach sta pred časom za Zvezno republiko Nemčijo zbrala podatke, ki nakazujejo možnost, da je ta dežela na poti v »razcepljeno« družbo s produktivnim jedrom in samo zasilno preskrbljenim vedno širšim obrobjem (gl. Esser in dr. 1979). Podobno razlikuje Gerhard Brandt med »enostavno« polarizacijo znotraj prebivalstva, ki se preživlja z zaslužkom in ki jo je mogoče opisati s tradicionalnimi delovno-sociološkimi kategorijami kvalifikacije, dispozicijskih možnosti itd., in naznanjajočo se »razširjeno« polarizacijo med osrednjimi področji delovne družbe »in manj kvalificiranimi trajno nezaposlenimi in zaposlenimi, katerih delovna mesta so nenehno ogrožena«. ²¹

Če jih seštejemo, dajejo te tu samo na kratko povzete sociološke ugotovitve in razmišljanja obilico povoda za to, da damo pozitiven odgovor na vprašanje »krizi delovne družbe« prav glede na subjektivno relevantnost in na pomen delovne

²¹ Brandt 1980, še ostreje Deutschmann 1981: »Ne (v .realni subsumpciji« utemeljeni) delovni konflikt, temveč nasprotno pomanjkanje dela nasploh, nemožnost utemeljevanja socialne varnosti na delu se bo izkazala kot prevladujoči socialni problem bodočnosti.«

sфере. Industrijsko visoko razvita kapitalistična industrijska družba, vpeta v enako visoko razvito državo blaginje, očitno nagiba k temu, da moralno, kvalifikacijsko in ekonomsko izriva vedno večje dele delazmožnosti od udeležbe pri sferi zaslužka; nima pa na razpolago kulturnih resursov ali ekonomskih prisil, ki bi bili potrebni za to, da bi kljub temu stabilizirala subjektivno središčnost usmeritve v delo, storilnost, zaslužek bodisi s pomočjo kulturnih norm bodisi preko neme prisile tržnih procesov. Delo je bilo izrinjeno iz svojega statusa osrednjega in samo ob sebi umevnega življenjskega dejstva ne le objektivno, temveč je tudi subjektivno – v skladu s tem objektivnim razvojem, toda v nasprotju z oficialnimi vrednotami in legitimacijskimi vzorci družbe – izgubilo ta status v zakladnici motivov delavcev.

IV

Moje tretje in zadnje vprašanje je komplementarno z že poprej obravnavanih dvomih, ali lahko danes še vidimo zadostno in primerno osnovo za oblikovanje socioloških pojmov in teorije v »na delo osredotočenem« družbenem modelu, ki je, kot je znano, kljub vsem razlikam skupna osnova pojmov kot sta »kapitalizem« in »industrijska družba«. Če drži, da oblikam družbene dejavnosti, ki jih konvencionalno označujemo kot »delo«, danes ni skupen niti kak temeljni pojem racionalnosti niti jim niso skupne kake sovpadajoče empirične značilnosti in če je delo postalo objektivno brezlično ne le v tem oziru, temveč je tudi subjektivno postalo obrobna stvar, kako – tako se glasi vprašanje – je treba zastaviti sociološke strukturne koncepte in konfliktno sheme, da bi bili primerni za opis družbe, ki v kontekstu teh ugotovitev ni več »delovna družba«? Če ne bi bilo več mogoče rekonstruirati družbene zavesti kot razredne zavesti, če se kognitivna kultura ne bi več pretežno nanašala na razvijanje produktivnih sil, če se politični sistem ne bi več v prvi vrsti ukvarjal z zagotavljanjem produkcijskih razmerij in obvladovanjem konfliktov v delitvi, in če v središču percepcije problemov, ki jo družba ustvarja sama o sebi, ne bodo več taka vprašanja, na katera je moč odgovoriti v kategorijah primanjkanja in zaslužka, potem se bo očitno pojavila potreba po pojmovnem koordinatnem sistemu, s pomočjo katerega bi bilo moč kartografirati ta ne povsem določena področja socialne realitete. To vprašanje na sociološki ravni ustreza vprašanju, ki ga danes v svoji socialni etiki diskutirata obe veliki krščanski veri, vprašanju po moderni razlagi biblične zapovedi o sabbatu, torej po strukturah, ravnanskih poljih in nanašanjih, ki so onkraj sfere dela.

Predlog teorije, zasidran in izdelan v zgodovini sociološke teorije, ki izpolnjuje to zahtevo, je Habermasova »Teorija komunikativnega ravnanja«. Habermas vztraja pri kontroverznem odvrčanju od razredno-teoretskih paradigem in konstruira strukturo in dinamiko sodobnih družb ne kot antagonizem, zakoreninjen v produkcijski sferi sami, temveč kot kolizijo med »subsistemi smotrno-racionalnega ravnanja«, oprtimi na denar in oblast po eni strani, in »življenjskim svetom«, ki se je od njih »samovoljno« odtrgal, po drugi strani (gl. h kritiki Berger 1982). Habermasova kritika »epistemološke prevlade dela« v marksizmu, ki jo je dosledno izdelal v zadnjih dvajsetih letih. (tako Giddens 1982, 152) kljub vsem kontroverzam in nejasnostim, ki jih nedvomno pušča za seboj, korespondira s širokim »anti-produktivističnim tokom ravno v sociološki teoriji in raziskovanju, ki se orientirata po Marxu. Da tovarna ni središče odnosov gospostva in prizorišče najvažnejših socialnih konfliktov; da je na mesto »metasocialnih«, recimo ekonomskih parametrov družbenega razvoja stopilo »samoprogramiranje družbe«; da

je – vsaj za zahodne družbe – nesmiselno predpostavljati kontinuiteto razvoja produkcijskih sil in emancipacije, – to so domneve in uvidi, ki so se na sledi recepcije predvsem francoskih teoretikov, kot so Foucault, Touraine in Gorz, tudi pri nas uveljavili v tako veliki meri, da ostanki marksistične »ortodoksije« proti njim skorajda nimajo več nobene upoštevanja vredne družboslovne možnosti. Zelo značilen za tu se pojavljajočo potrebo po pojmovnih novostih je strmi vzpon kategorije »načina življenja« (namesto ortodoksnega »produkcijskega načina) oz. »vsakdana« (gl. Kuczinsky 1980 isl.) v »marksistično-leninistični« sociologiji, ki jo gojijo naši kolegi iz NDR.

To predelovanje temeljnih domnev in pojmovnih aparatov, ki mu lahko sledimo v številnih taborih in šolah, pa je po svoji strani nespregledljivo povezano z novimi tipi socialnih in političnih konfliktov, ki vedno bolj prevladujejo, kar je Raschke označil kot prehod od ene politične paradigme – »delitve« k drugi – »načinu življenja« (Raschke 1980). Analogno spremembo dominantnih družbeno-političnih konfliktnih snovi je družboslovno raziskovanje označilo s pojmovno dvojico »materialistične« in »post-materialistične« vrednote, četudi jih zagotovo ni zadovoljivo pojasnilo. Očitno pa obstaja nek širok družboslovni konsenz (pa tudi zmedenost) glede dejstva, da v mnogih zahodnih družbah prevladujejo socialne in politične konfliktne teme (kot mir in razorožitev, varstvo naravnih osnov življenja, definicija in institucionalizacija spolnih vlog, človečanskih in državljanskih pravic), konfliktne teme, ki imajo skupno vsaj negativno značilnost, da jih ni mogoče – ali pa vsaj samo po vedno bolj neverjetnih miselnih ovinkih – interpretirati kot derivate konfliktov, ki imajo izhodišče v produkcijski sferi in katerih predmet je kontrola danih produkcijskih procesov ali delitev njihovih rezultatov. Nasprotno gre očitno za konflikte, ki jih prinašajo v produkcijsko sfero takorekoč od zunaj in ki tam zelo pogosto naletijo na enodušen, torej razrednopolitično in interesnopolitično nikakor ne dihotomen odpor dela in kapitala. Presenetljive in neljube strukture takih konfliktnih situacij danes družboslovci poskušajo označevati s pojmovnimi dihotomijami kot: materialističen in postmaterialističen, produkcijski način in način življenja, smotno-racionalno in komunikativno ravnanje, produkcija in gospodinjstvo, industrijska in postindustrijska družba itd.²²

Toda če se ne motim, ima raba takih dihotomij dve hudi napaki; oblikovanje teorije in raziskovanje v družboslovju bosta predvidoma za dogleden čas (kar si moramo vsekakor želeli) zaposlena s prevladovanjem teh dveh pomanjkljivosti. Prvič obstoji očitna asimetrija v stopnji pojmovne strukturiranosti na obeh straneh teh pojmovnih parov: medtem ko na strani dela in produkcije vsekakor vemo, s katerimi strukturami, akterji in racionalnostnimi načeli moramo računati in s katerimi kategorijami moramo zato delati, je to na nasprotni strani, pri »načinu življenja«, manj jasno. Morda si lahko iz te zadrege pojasnimo nagnjenje (ki ga lahko tu opazimo v družboslovni literaturi) k »posojilom« iz historiografije, literature, žurnalizma, politike ali filozofije. Drugo pomanjkljivost takih binarnih

²² V drugi polovici sedemdesetih let so povsod in pogosto zelo nenadno izvedli politično-strateško preorientacijo, v katero je objektivna diferenciacija in subjektivno razsredičenje dela pač prisilila politično levico. Tudi k tej točki, tako kot povsod v tem prispevku, samo nekaj ilustrativnih citatov kot dokazilo: »Workerist forms of socialist ideology are unable to articulate many significant issues of oppular concern and, partly for that reason, have a sectional appearance and effect.« (Hindess 1981, 42). »The anti-nuclear struggles and reactions mark a considerable change in the political field. It is the first time that the problems of work and production have ceased to hold the central position in political life.« (Touraine 1981) »Certainly the anti-capitalist impulses do not disappear, but they come increasingly from other variables (the condition of youth, sexual roles, territorial arrangements, position in the labour market) rather than from the condition of wage workers as such.« (Melucci 1981; gl. tudi Lipset, 1981).

pojmovnih shem pa vidim v tem, da imajo z redkimi izjemami – Habermasa in delno Bella – samo status poljubne klasifikacije in niso integrirane v dinamično teorijo socialnih sprememb. Taka teorija bi si morala prizadevati, da bi razložila, zaradi katerih razlogov sfera dela očitno izgublja svojo kapaciteto za strukturiranje in organiziranje družbe, zakaj kot posledico »implozije« svoje socialne determinativnosti sprošča nova področja delovanja z novimi akterji in racionalnostmi.

BOGDAN KAVČIČ

Samoupravljanje in participacija – premik v zanimanju

Svetovni sociološki kongres organizira vsake štiri leta Mednarodna sociološka zveza (ISA). Za letošnji kongres je značilno veliko število udeležencev, saj jih je bilo preko 2200 iz vsega sveta, k temu pa bi morali prišteti še veliko število Indijcev. Kot običajno je udeležencev več iz bližnjih in iz bogatejših dežel. Tako je bila tudi na 11. kongresu udeležba iz Afrike in Latinske Amerike šibka.

Glede na tolikšno število udeležencev in na organiziranost ISA, je logično, da je bilo delo na kongresu organizirano v številnih skupinah. Skupna je bila pravzaprav samo otvoritvena seja. Sicer pa je delo teklo v naslednjih oblikah:

a) Tematski simpoziji. Teh je bilo šest. Seje so bile vsako dopoldne od 9. do 12. ure;

b) Raziskovalni komiteji, ki so sicer stalna oblika organiziranosti ISA, tudi med kongresi. Teh je zaenkrat 38. Ti so imeli seje vsako dopoldne, navadno po dve seji, včasih pa še dodatno zvečer. Med njimi je tudi RC-10, ki se ukvarja s participacijo, delavsko kontrolo in samoupravljanjem;

c) Delovne skupine za posebna vsebinska področja. Delovale so tri;

d) Ad hoc delovne skupine, prav tako za posebna tematska področja. Teh je bilo sedem;

e) Ad hoc seje, teh je bilo planiranih 15;

f) Posebne seje z drugimi organizacijami, planirane so bile tri;

g) Avdiovizualna produkcija – 10 sej;

h) Spominska seja;

i) Še nekatere druge ožje in izjemne aktivnosti.

Ob tolikšni razdrobljenosti dela je seveda nemogoče, da bi posameznik lahko spremljal celoto. Udeleževal sem se predvsem sej RC-10, ki je imel skupno 12 sej, od tega je bila ena poslovna, tri pa skupaj z drugimi RC. Na sejah tega RC je bila obravnavana naslednja tematika:

- vloga države, ki se nanaša na industrijsko demokracijo,
- sindikati in industrijska demokracija,
- organizirani kapital in ekonomska demokracija,
- vloga znanja pri razvijanju participacije, delavske kontrole in samoupravljanja,
- socialistične alternative,
- proizvodjalne kooperative,
- družbeni in ekonomski razvoj v Aziji,
- sindikalizem in participacija delavcev v Latinski Ameriki,
- razno.

Svoj referat (Workers Participation in Developing Countries – how it really function) sem predstavil v skladu s programom na četrti seji v torek popoldne (19. avgusta) v okviru teme »Vloga znanja pri razvijanju participacije, industrijske demokracije in samoupravljanja«. Referat je temeljil na 11 študijah primerov, ki so bile v letu 1984 izdelane v osmih državah v razvoju (Bangladeš, Costa Rica, Malta, Mehika, Peru, Sri Lanka, Tanzanija, Zambija) v okviru projekta »Delavsko samoupravljanje in participacija pri odločanju kot dejavnik družbenih sprememb in ekonomskega razvoja dežel v razvoju«, ki ga že od leta 1976 izvaja Mednarodni center za upravljanje podjetij v javni lasti v deželah v razvoju s sedežem v Ljubljani. Za dveurno sejo je bilo najavljenih deset, dejansko pa predstavljenih šest referatov. Zato je bilo vsakemu namenjeno malo časa. Sodeč po vprašanih je moj prispevek vzbudil precej zanimanja Vprašanja so se nanašala na naslednjo vsebino:

- ali so razlike med razvitimi deželami in deželami v razvoju kvalitativne, bistvene, ali le kvantitativne;
- kaj je naš projekt pokazal glede motivacije delavcev za participacijo oziroma samoupravljanje;
- kakšne so razlike v družbenih ciljih participacije v posameznih deželah;
- metodološke težave pri izvajanju case studies v deželah v razvoju, ki sodelujejo v projektu.

Glede na to, da sem referat pripravil pravočasno in je bil natisnjen v posebni izdaji »Sociologije« v angleščini (skupaj še z 19 drugimi jugoslovanskimi prispevki), je bil razdeljen med udeležence v približno 150 izvodih. Povpraševanje je bilo še večje. Nimam pa podatkov, v koliko izvodih so ga še dodatno razmnožili po naročilu kongresa.

Moj splošni vtis je, da je problematika participacije in samoupravljanja v zadnjih letih ali celo v zadnjem desetletju nekoliko zgubila na pomenu in privlačnosti. Gospodarska gibanja, ki jih je sprožila naftna kriza na eni ter znanstveno-tehnološka revolucija (posebej praktična uporaba mikroelektronike v tehnologiji), so postavila v osredje problem produktivnosti dela, konkurenčnosti na trgu, brezposelnosti in podobna vprašanja. Problematika participacije delavcev pri odločanju v podjetjih pa je v razvitem svetu postala bolj politično vprašanje. Participacija na doseženi stopnji je postala nekaj, kar je vključeno v sistem, kar funkcionira. Ponekod je prišlo do zmanjšanja vloge delavcev pri upravljanju, vendar so nasplošno trendi drugačni. Brez sodelovanja delavcev si tudi v kapitalističnem svetu delovanja podjetij ne morejo več zamišljati. Zmanjšana pozornost torej ne pomeni bistvenega zmanjšanja stopnje vpliva delavcev, ampak premik pozornosti k drugim vprašanjem.

Premik k politizaciji se kaže tudi v majhnem številu zadevnih prispevkov, ki poročajo o empiričnih raziskavah. Več je pretežno teoretičnih (ali vsaj neempiričnih) razmišljanj. To je seveda vtis, ki sem ga dobil na podlagi prispevkov in obravnava na kongresu. Zaradi selekcionirane populacije udeležencev morda ta vtis ni povsem pravilen. Zdelo se mi je, da se največje svetovne kapacitete s tega področja kongresa niso udeležile. Vsaj v delu tega RC je bilo videti malo znanih imen. Lahko je šlo tudi za zadržanost iz zdravstvenih razlogov.

Tudi jugoslovansko samoupravljanje ni več deležno tolikšnega zanimanja kot pred leti. Deloma zato, ker je že veliko znanega, predvsem pa verjetno zato, ker ne kaže primernih gospodarskih rezultatov. Kljub zmanjšanju pa je zanimanje še precejšnje, posebej za rezultate empiričnih raziskav.

Sociologi o migracijah

Pregled vsebine prispevkov, obravnavanih v okviru raziskovalnega komiteja na II. svetovnem sociološkem kongresu avgusta t. l. v New Delhiju, ki se je ukvarjal s problematiko migracij, pokaže na vsebinsko pestrost obravnavanih problemov in na njihovo različno strokovno raven. Srečevali smo se s teoretično poglobljenimi, pa praktično politično usmerjenimi zapisi, z obravnavo mednarodnih in notranjih migracij, z vzroki in posledicami migracij, s statusnimi problemi imigrantov: z njihovimi pravicami in diskriminacijo, s procesi prilagajanja in konfliktov ter etnične segmentacije imigrantov, z makro in mikro analizami mednarodnih migracij delovne sile, s kvantitativnimi in kvalitativnimi metodami migracijskega raziskovanja, z različnimi vidiki migracijskih politik, s problemi, ki zadevajo begunce in ilegalne migrante. Številni so bili prispevki, katerih vsebina je zadevala notranje migracije v nerazvitih družbah in mednarodne emigracije iz teh družb, kjer je prevladovala zapletena indijska migracijska problematika.

Zaradi izredne raznolikosti obravnavanja vsebine ter heterogenosti pristopov in ravni obravnave, ni mogoče izluščiti pomembnejših teoretičnih in metodoloških novosti, kar bi hkrati zahtevalo popolno obvladanje celotne obstoječe sociološke migracijske teorije in metodologije. Omejiti se je mogoče na nekatere zanimive empirične ugotovitve, praktične politične predloge in teoretične pristope.

Obiskovalca indijskih mest, ki prihaja iz Evrope, pretresa revščina, vidna v številnih obsežnih slumih. Kot ugotavljajo empirične ugotovitve indijskih sociologov, množične urbane imigracije v mesta ne sprožajo le ekonomske možnosti, ki se v mestih kažejo vaškemu prebivalstvu; te ne prenehajo tudi v razmerah stagnacije ekonomskih možnosti v mestih. In tako se presežek delovne sile v mestih nenehno povečuje in slumi rastejo. Imigracije v slume so številčnejše v področja, kjer se kažejo možnosti zaradi delovanja neformalne ekonomije, kot v slume, kjer se kažejo možnosti delovanja organizirane ekonomije. Zaradi tega je nastajanje in širjenje slumov neredko zunaj institucionalne socialne kontrole. Bivanje v slumih razbija družine, v njih bivajo v večji meri moški imigranti iz vasi, žene in otroci ostajajo na vasi. Na izbor kraja za imigracijo v mestni slum izrazito vplivajo poleg ekonomskih možnosti tudi socialni razlogi. Ruralni emigranti se odločajo za imigracijo v mestne slume, kjer bivajo njihovi znanci, prijatelji, sorodniki, kar jim olajša njihovo akomodacijo. Verižne imigracije tako v slumih omogočajo nekakšno identifikacijo imigrantov z novim družbenim okoljem.

Z vidika problemov politične prakse se zdijo zanimive ugotovitve in predlogi, ki zadevajo problematiko državljanstva imigrantov. Medtem ko so imigrantske države, ki se niso deklarirale kot imigrantske, zavračale kakršnoliko možnost, da bi imigranti pridobili posamezne politične pravice, so se v sedanjih razmerah pojavile države, ki so bolj odprte do imigrantov: omogočajo jim možnosti gojenja njihove izvorne kulture, odpirajo jim možnosti, da konkurirajo na trgu delovne sile in zagotavljajo jim pogoje za trajnejše bivanje v imigrantski družbi. Hkrati pa so v teh državah imigranti v glavnem še zmeraj brez pomembnejših političnih pravic in podvrženi zapletenim in dolgotrajnim postopkom, ki zadevajo pridobivanje državljanstva. Z državljanstvom v sodobnem svetu so sploh različni zapleti.

Razen kategorij z enojnim, srečujemo tudi kategorije z dvojnim državljanstvom; pa kategorije, ki dalj časa bivajo v državah, katere državljanji niso, kot v državi, kjer imajo državljanstvo; prihaja do različnih načinov sprememb državljanstva itd. Pojavi dvojnega državljanstva nastajajo predvsem pri prvi generaciji imigrantov, ki na ta način kaže, da ohranja minimalne vezi z izvorno družbo in hkrati manifestira povezanost z imigrantsko družbo. Dvojno državljanstvo nalaga izpolnjevanje dvojnih političnih in drugih pravic in obveznosti, kar pa za imigrante ni privlačno. Bojijo se tudi, da bi tako bili med dvema ognjema v primeru konfliktov med emigrantsko in imigrantsko državo. Zaradi tega se zdi utemeljen predlog, da je dvojno državljanstvo smotno le za kategorije imigrantov, ki imajo dejansko razvite hkratne odnose z izvorno – emigrantsko in imigrantsko državo. Upravičen je predlog, da kaže za trajne imigrante, še posebej za drugo generacijo imigrantov, ki se je šolala v imigrantski družbi, olajšati naturalizacijske postopke v zvezi s pridobivanjem državljanstva imigrantskih držav – seveda če to želijo – in jim na ta način zagotoviti vse politične pravice. Hkrati je treba dodati, da pridobivanje državljanstva imigrantske države ni povezovati z različnimi stopnjami asimilacije, saj ob zagotovitvi načel kulturnega pluralizma v imigrantskih državah lahko naturalizirani imigranti ohranijo svojo etnično identiteto, razvijajo in gojijo svojo kulturo ter ohranjajo stike z izvorno družbo ali z izvorno družbo svojih staršev. Trajnim imigrantom brez formalnega državljanstva imigrantske države, ki jih imigrantske družbe sprejemajo in jim priznavajo trajni domicil, je treba zagotoviti politične pravice. Gre za to, da se razvije nekakšen vmesni status med kategorijami z državljanstvom in brez njega, da si tako ta kategorija imigrantov pridobi več pravic, kot jim jih zagotavlja le domicil v imigrantski družbi. Sodobne države so med seboj povezane z mnogimi vezmi, mednje sodijo tudi mednarodne migracije, kar narekuje več medsebojnega sodelovanja med njimi v zvezi z vprašanji migracijske politike, katere del so tudi politične pravice imigrantov.

V migracijski teoriji so zgubile svoj pomen klasične teorije funkcionalistične asimilacije, teorije o imigrantski eliti v obdobjih kolonialne dominacije, strukturalno-funkcionalni teoretični pristopi ipd. Pridobivajo pa na pomenu različne variante neomarksističnega – razredno konfliktnega teoretičnega pristopa teorije etnične stratifikacije ter segmentacije trga delovne sile in medsebojne povezave med tema dvema teoretičnima pristopoma.

Kombinacija razredno-konfliktnega in etnično-stratifikacijskega modela odpira možnosti raziskovanja na ravni imigrantskih družb in na globalnejši ravni, ki zadeva odnose med razvitimi imigrantskimi in nerazvitimi emigrantskimi družbami. Tako zasnovane raziskave je mogoče usmeriti na proučevanje družbenega statusa imigrantov in procesov njihove vertikalne mobilnosti ter konjunktivnih in disjunktivnih družbenih odnosov med imigrantsko manjšino in dominantno večino avtohtonega prebivalstva.

Raziskovalno koristni so tudi različni multivariantni teoretični modeli, ki jih uporabljajo v globalnem sistemu medodvisnosti med emigrantskimi in imigrantskimi družbami, ki se znajdejo v različnih razvojnih fazah. Teoretični model, ki skuša upoštevati sodobnejše poglede o socialni integraciji in kulturnem pluralizmu z multivariantnih izhodišč, temelji na upoštevanju strukture socialnega sistema in kulture. Strukturno socialnega sistema sestavljajo ekonomski, politični in komunalni subsistem. Prek mehanizmov socialnega sistema prihaja do upoštevanja norm. V komunalnem subsistemu pripadniki izražajo vrednote in norme ter stališča v vsakdanjih medsebojnih interakcijah. Tu se odpirajo možnosti povezav

socialnega in individualnega sveta. Kulturo opredeljuje kot sklop med seboj povezanih simbolov, prek katerih prihajajo do izraza vrednote, norme, tradicije, ki mobilizirajo strukturo sistema.

Tako v tem teoretičnem modelu strukturalna dimenzija povzroča sistemsko integracijo, kulturna dimenzija pa socialno integracijo. Lahko je, na primer, razumeti vlogo političnega subsystema pri posredovanju med ekonomijo in komuno ter na ta način pri procesih adaptacije in pri zagotavljanju sistemske integracije. Kulturna dimenzija se veže na procese socialne integracije, ki dobiva svoj prostor v komuni med pripadniki skupnosti, ob socialnih procesih, ki zadevajo kulturno reprodukcijo vsakdanjega življenja. Ob regulativnih državnih normah dosegajo člani komune konsenz z vsakdanjimi interakcijami in ravnanji, ki reafirmirajo kulturne norme in vrednote. Med normami političnega in ekonomskega subsystema in normami komunalnega subsystema so razlike, kar vzbuja konflikte, čeprav se kaže med strukturnimi in kulturnimi dimenzijami tudi medsebojna povezanost. Strukturne norme vplivajo na socialno integracijo, kulturne norme pa na strukturalno integracijo. Moderne družbe skušajo družbene spremembe uveljavljati predvsem prek strukturnih sprememb, pri tem pa prihaja do asimetričnih odnosov med strukturo in kulturo.

V ekonomskem subsystemu se kažejo sistemske perspektive, različni interesi delodajalcev (profit) in delavcev (življenjski in delovni pogoji), z vidika socialne integracije pa so prisotni interesi članov komune, da izboljšajo svoje življenjske pogoje. V političnem subsystemu prihajajo iz sistemske perspektive do izraza interesi o relativno avtonomnih političnih odločitvah, z vidika socialne perspektive pa se kažejo interesi o neposrednem odločanju in participaciji članov komun. Komunalni subsystem z vidika sistemske perspektive pomeni zagotavljanje stabilnosti in omejevanje konfliktov, z vidika socialne integracije pa razvijanje medsebojnih odnosov pripadnikov komun s podobnimi vrednostnimi pričakovanji.

Uporabnost modela, ki temelji na upoštevanju strukturalnih dimenzij (sistemska integracija) in kulturnih dimenzij (socialna integracija), se kaže pri raziskovanju migracijskih politik in družbenih posledic migracij. Vsebina migracijskih politik zadeva strukturalne dejavnike vseh subsystemov, pa tudi vrednote, stališča, tradicije, interese (kulturne dimenzije), ki prihajajo še posebej do izraza v komunalnem subsystemu. Stališča, obravnavana v komuni, v vsakodnevem življenju posameznikov, so seveda strukturalno determinirana: predstavljajo izhodišče za doseganje socialne integracije, so izredno pomembna pri raziskovanju migracijskih politik in družbenih posledic imigracij, ki se kažejo: od morebitnih zametkov kulturnega pluralizma, do asimilacije, ali segregacije imigrantov. Opisani model, oprt na zgodovinske analize, odpira možnosti za raziskovanje družbenih in individualnih dimenzij, za povezovanje kvantitavnih in kvalitativnih raziskovalnih pristopov (biografski intervjuji itd.).

Nekateri prodori in zagate v sociologiji mladine

Mednarodni znanstveni kongresi so menda še najbolj podobni nekakšnemu bolj-šemu sejmu, na kakršnem kdorkoli prodaja karkoli. Kdor ima bistro oko in nekaj sreče, bo seveda odkril na takem trgu marsikaj dragocenega – toda večino tega, kar se tam ponuja, bodo seveda raznovrstna čudesa, s katerimi ne bo vedel kaj početi. Popolnoma pa bo razočaran tisti, ki bo prišel na tak kongres z namenom, da bi se poučil o »stanju« neke znanosti. Najverjetneje bo namreč ugotovil, da znanosti, s katero se želi seznaniti, sploh ni, da obstajajo le različni znanstveniki, ki se na različne načine ukvarjajo z različnimi problemi. Edinole tisti, ki se je z neko znanostjo ukvarjal že poprej in si ustvaril o njej celovito podobo, bo sposoben uvrstiti tudi naključne drobce, s katerimi bo prišel v stik, v neko celovito podobo in tako to podobo tako ali drugače dopolniti. Zaradi tega ne vidim posebnega smisla v nizanju vtisov s kongresa, pač pa se mi zdi pomembneje, da se ustavim pri nekaterih ključnih temah sociologije mladine, pa čeprav deloma presegajo okvir kongresa samega.

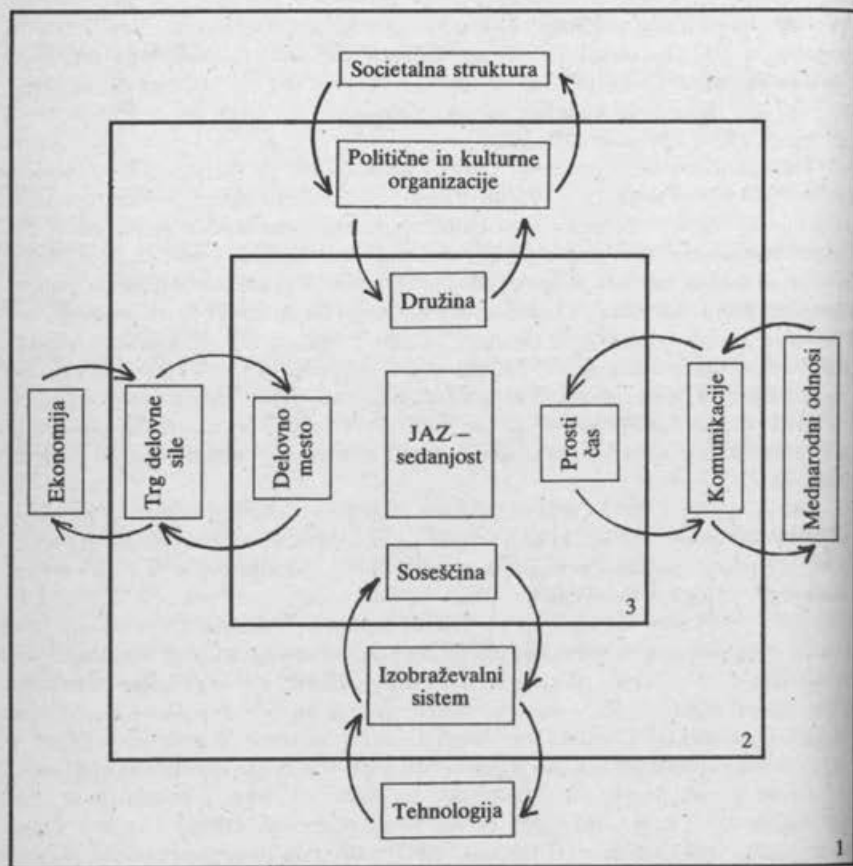
Dosedanji predsednik raziskovalnega komiteja 34 pri Mednarodni sociološki asociaciji, ki se ukvarja s sociologijo mladine, Petar-Emil Mitev, je vsekakor eden najpomembnejših sodobnih raziskovalcev mladine. Pomemben je ne samo kot empirični raziskovalec mladine in koordinator mednarodnih raziskav, predvsem v okviru Vzhodne Evrope, ampak tudi kot teoretik. Kar osebno najbolj cenim pri njem, je njegova dinamična humanistična koncepcija mladine, ki izhaja, podobno kot moja lastna, predvsem iz mladega Marxa. Podobno kot pri meni, je tudi pri Mitevu v središču zanimanja vprašanje samorealizacije in kreativnosti. In končno razlikujeva oba, Mitev in jaz, med družbeno in predmetno kreativnostjo, se pravi kreativnostjo v odnosu do stvari in ljudi – pa čeprav je najina terminologija nekoliko različna in čeprav sva prišla do svojih nazorov povsem neodvisno drug od drugega.

Na kongresu v New Delhiju je Mitev nastopil s »tezami« o mladini in sociobiološki sefikaciji družbe, ki so obsegale nič manj kot 41 strani. Pri tem je njegov centralni pojem proces homogenizacije mladine. Opozarja zlasti na nagel porast srednjega, višjega in visokega izobraževanja, ki zajema vse širše dele mladine, jo postavlja v vse večjo homogenost in jo hkrati odvaja od odraslih. Celo v svetovnem merilu zajema srednješolsko izobraževanje že danes skoraj polovico vseh mladih, v razvitejših deželah sveta pa celo že tri četrtine. Hkrati s tem se naglo zmanjšuje zaposlenost mladine. Še v sredini našega stoletja so bile zaposlene tri četrtine mladih v starosti od 15 do 19 let, danes pa je zaposlena le še polovica. Hkrati se naglo zvišuje starost ob sklepanju zakonskih zvez. V mnogih deželah tretjega sveta se večina deklet poroči, še preden so dopolnile 20. leto, medtem ko v vrsti razvitejših dežel praktično sploh ni več takih primerov. Hkrati s tem se naglo zmanjšujejo tudi razlike med fanti in dekleti, tako da imamo opravka s procesi homogenizacije tudi na tem področju.

Ob teh ugotovitvah se človek seveda spomni tudi na tezo, ki jo je izdelal Zdravko Mlinar v sodelovanju z ameriškim sociologom Henryem Teunejem – da

se namreč v teku družbenega razvoja povečuje *podobnost* med posameznimi sistemi ali skupinami, vendar pa hkrati s tem tudi *različnost* znotraj teh sistemov oziroma skupin. Če uporabimo to tezo na primeru mladine, bi lahko rekli, da se sicer posamezne kategorije mladine medsebojno vse bolj približujejo, da pa se hkrati znotraj teh kategorij vedno bolj povečujejo razlike med posameznimi skupinami ter posamezniki. Posamezne značilnosti mladine, predvsem vključenost v izobraževanje, postajajo vedno bolj splošne, vendar hkrati vedno bolj abstraktne, tako da z njimi vedno težje izčrpamo značilnosti nekega posameznega fanta ali dekleta. Seveda pa je to v neposredni zvezi z večanjem bogastva in raznolikosti posameznikovega okolja. Povečuje se namreč najprej raznolikost sama po sebi, nato tempo sprememb oziroma raznolikost v času, in končno dostopnost različnih dobrin ne glede na prostorsko oddaljenost.

Skica 1: Dinamika odnosov med posameznikom in sistemom (po Jürgenu Hartmannu)

Opomba: Vse puščice izhajajo iz *preteklosti* in preko *sedanjosti* kažejo v *prihodnost*. Zunanji okvir omejuje makro raven (1), naslednji mezo raven (2), notranji pa mikro raven (3).

Sodobna sociologija mladine v vse večji meri poudarja kompleksnost posameznikovega okolja ter medsebojno prepletanje posameznih družbenih nivojev. Za približno ponazoritev kompleksnosti problematike, s katero se dandanes sooča sociologija mladine, prilagamo v skici 1 raziskovalni model, kot ga je sestavil Jürgen Hartman, koordinator mednarodnega projekta o participaciji mladine, ki je bil v New Delhiju izvoljen za novega predsednika raziskovalnega komiteja 34. Kot vidimo, si predstavlja Hartman posameznika v središču součinkovanja treh različnih nivojev družbenega okolja: makro, mezo in mikro nivoja. Pri razlagi odnosov med posameznimi nivoji izhaja iz koncepcije Margaret Archerjeve. Po tej koncepciji naj bi sile, ki so se v preteklosti oblikovale na makro nivoju, delovale na sedanji mikro nivo, pri čemer pa doživljajo negativni feedback, tako da ostaja njihov vpliv vedno šibkejši. Hkrati pa doživljajo modifikacije teh vplivov na mikro nivoju pozitivni feedback, kar povzroča vzvratno učinkovanje mikro nivoja na makro nivoju in se kaže v prihodnjih spremembah makro nivoja. Nižji nivoji pomenijo tako *sedanjost*, ki posreduje med *preteklostjo* in *prihodnostjo* višjih nivojev. Ta model torej povezuje med seboj strukturo in dinamiko, prostor in čas, kar je še posebno pomembno za razumevanje vloge mladine kot izrazito *prehodne* družbene kategorije, ki se nenehno poraja iz otroštva ter prehaja v odraslost. Hkrati pa nam pojasnjuje tudi vlogo »subjektivnega faktorja« in še posebej mladine pri družbenih spremembah.

Večanje raznolikosti posameznikovega okolja pomeni hkrati tudi vedno večji prepad med možnim in realnim, oziroma večanje obsega posameznikovega *svobode*. To je lepo razvidno iz mednarodne raziskave o mladini, ki so jo izvedli Japonci leta 1983 ter je zajela med drugim tudi nekaj nad tisoč mladih Jugoslovancev. Pri interpretaciji rezultatov te raziskave je poudaril ameriški sociolog Richard Braungart med drugim tudi značilno dejstvo, da je le zelo malo mladih vključenih v razna protestna in druga mladinska gibanja, da pa je presenetljivo veliko število tistih, ki izjavljajo, da bi se nekoč v prihodnosti utegnili pridružiti kateremu od teh gibanj. Število potencialnih članov je torej mnogo večje od števila dejanskih in stalnih, kar je v zvezi z izrazito situacijsko pogojenostjo mladinskih protestov.

V zvezi s tem so bila na kongresu izredno zanimiva izvajanja Braungartovega rojaka Starra, nekdanjega udeleženca študentskih protestov iz leta 1968. Starr je dokumentirano pokazal, da so bili tedanji protesti izrazito situacijsko pogojeni in da se pojavljajo v ZDA v ustreznem obsegu tudi dandanes, kadarkoli se pojavijo podobne kritične situacije. Tisto, kar se je spremenilo od leta 1968 do danes, torej niso toliko stališča in vrednote mladih ter njihova pripravljenost za akcijo, temveč predvsem družbena situacija.

Nič manj ni bil s tega vidika zanimiv referat zahodnonemškega kolega, ki je natančno analiziral potek nekega protiatomskega protesta. Pri tem je bilo najbolj zanimivo, kako hitro so se mladi ljudje v dani situaciji mobilizirali in to v ogromnem številu, čeprav niso imeli na voljo nikakršnih posebnih sredstev komunikacije niti formalne organizacije. Avtor pojasnjuje to dejstvo s stalno delujočimi oblikami neformalne komunikacije, ki potekajo med mladimi.

V isti okvir sodi tudi teoretska interpretacija sodobnih mladinskih gibanj, ki sem jo podal v svojem lastnem referatu. Po mojem mnenju je treba ta gibanja strogo razlikovati od religioznih in revolucionarnih gibanj, ki so značilna za predindustrijske družbe, ter so izrazito *eshatološka*, usmerjena proti nekemu dogodku ali dejanju v prihodnosti. Pač pa so podobna drugim gibanjem v industrijskih družbah, predvsem sindikalnim, ter so podobno kot ona *imanentna* in

permanentna, usmerjena v sedanji trenutek ter v nenehno spreminjanje stanja. Po drugi strani pa se ta gibanja razlikujejo tudi od sindikalnih predvsem po tem, da pri njih ne gre toliko za vprašanje materialnih dobrin in ugodnosti, temveč predvsem za vprašanje vrednot ter z njimi povezanih družbenih odločitev. V tem smislu so ta gibanja značilna za *postindustrijsko* družbo in bi jih lahko označili kot *kulturna*.

ZDRAVKO MLINAR

Naša obrobnost in kako preko nje

Možnosti internacionalizacije in profesionalizacije sociološkega delovanja

Že pred dvema letoma je podpisani v okviru raziskovalnega sveta Mednarodnega sociološkega združenja (ISA-e) – na zasedanju od 25. do 29. junija 1984 v Schlos Eicholz, Wesseling pri Kölnu – podal pobudo za formiranje »letne šole ISA-e« v Jugoslaviji. Na XI. kongresu sociologov v New Delhiju (avgusta 1986) je tekla o tem ponovna razprava, ki ni le podprla prvotne zamisli, marveč je tudi nakazala, da gre še za dosti širše potrebe in možnosti internacionalizacije in profesionalizacije sociološkega delovanja. Zato je na tem kongresu ISA pooblastila jugoslovanske sociologe, da konkretnije proučijo možnosti za postopno formiranje *Mednarodnega sociološkega centra*, ki bi se v izhodišču opiral na Meduniverzitetni center za podiplomske študije v Dubrovniku ter na sociološki (raziskovalni in izobraževalni) program ter infrastrukturo Univerze E. Kardelja v Ljubljani.

ISA je v prejšnjih desetletjih veliko prispevala k povezovanju sociologije prek ozkih nacionalnih okvirov in k preseganju etnocentrične miselnosti. Vendar ostaja to povezovanje (teritorialno) precej neenakomerno in (časovno) diskontinuirano. Velik del sociološke produkcije (zunaj anglosaškega govornega področja) ostaja zaradi jezikovnih ovir nedostopen in neznan. S tem se protislovja z vidika »center-periferija« nadaljujejo (zaradi preusmerjanja na angleščino se celo zmanjšuje poznavanje francoske, nemške in ruske literature). Tudi časovna diskontinuiteta mednarodnih socioloških dejavnosti zelo omejuje kumulativnost doseženih spoznanj. Občasna posvetovanja so organizirana pretežno »ad hoc« in na različne teme, pogosto neodvisno in brez poznavanja relevantnih prispevkov iz preteklih razprav; predstavljena spoznanja objavljajo na različnih mestih itn. Vse to pogojuje nizko kumulativnost spoznanj.

Notranja diferenciacija sociološkega delovanja v okviru ISA-e se še povečuje (obstaja več kot 40 sekcij in delovnih skupin). S tem je sicer omogočeno poglobljeno in sistematično preučevanje, vendar na vedno ožjih predmetnih področjih, tudi na škodo povezovanja z drugimi področji. Tako prihaja tudi med sektorji sociologije do podvajanj in zanemarjanja realnih okvirov medsebojnih odvisnosti oz. determinacijskih sistemov. Namesto do sinteze prihaja do atomiziranega agregiranja. To preprečuje identifikacijo družbenih zakonitosti ter posredno omejuje vlogo sociologije v praksi.

Kratkotrajna ad hoc srečanja sociologov, ki preučujejo družbene procese v

različnih ekonomskih, političnih in kulturnih kontekstih, ne omogočajo, da bi prišlo do dialoga in poglobljenega spoznavanja pomena in smisla predstavljenih rezultatov empiričnega raziskovanja. Kasnejše preverjanje največkrat ni možno, to pa zaradi nedostopnosti izvornih materialov (če opazujemo stvari v mednarodnih razsežjih). S tem je onemogočeno tudi ugotavljanje meja dopustnega posploševanja. Zaradi mehaničnega agregiranja fragmentarnih spoznanj zaostaja znanstveni razvoj sociologije oz. njena profesionalizacija. V dosedanjem delovanju ISA-e je bila na prvem mestu specializacija (diferenciacija), ki so jo šteli za simbol profesionalizacije. Celo prevladujoče norme profesionalnega obnašanja so vsebovale – implicitno ali eksplicitno – obveznost upoštevanja drugih del le znotraj ozkih specialističnih (in nacionalnih) okvirov. Sociologi so posvečali manj pozornosti (kot npr. politologi) procesu internacionalizacije infrastrukture raziskovalnega in izobraževalnega delovanja. Na področju političnih ved deluje npr. European Consortium for Political Research s programom za izobraževanje mladih raziskovalcev, za izmenjavo univerzitetnih profesorjev, za formiranje arhiva oz. banke podatkov. Potrebe v pogledu organiziranega mednarodnega delovanja na področju sociologije so podobne – zlasti zdaj, ko uvajamo novo informacijsko tehnologijo in smo na pragu »informacijske dobe«.

Nadaljnje razprave bodo prispevale k še jasnejši opredelitvi temeljnih funkcij predlaganega centra in nakazale, v kakšnem razmerju naj bi bil center do že obstoječih institucij in oblik mednarodnih dejavnosti znotraj in zunaj ISA-e.

Center naj bi predvsem prispeval k:

- povezovanju socioloških dejavnosti ne glede na nacionalne oz. državne meje, hkrati pa k vnašanju oz. upoštevanju dejansko obstoječih (nacionalnih, regionalnih, lokalnih) posebnosti, ki doslej niso bile upoštevane zaradi dominantnih (»metropolitanskih«) preokupacij. Drugače povedano: večja pozornost naj bi bila namenjena primerjalnim raziskavam in afirmaciji novih profesionalnih norm, ki ne priznavajo etnocentričnega ekskluzivnega in neutemeljenega univerzalizma.

- preseganju sedanje sektorske razcepljenosti oz. fragmentacije, ki dejavnost zožuje na posamična sub-disciplinarna področja sociologije (sekcija v ISA) in k spodbujanju ustreznih ukrepov v smeri sinteze socioloških spoznanj;

- povezovanju teorije in metodologije. S tem bi prispeval k preseganju »samozadovoljstva« ene in druge ter povečal medsebojno senzibilnost;

- povezovanju sociološke teorije in konkretnih empiričnih raziskav;

- mednarodni dostopnosti sociološko relevantnih informacijskih virov;

- navezovanju neposrednih medsebojnih stikov (bivanje posamičnih delovnih skupin na istem mestu);

- prenosu znanja med generacijami sociologov (izobraževanje);

- več različnim konkretnim nalogam v pogledu delovanja ISA-e (joint sessions itd.)

Razen splošnih razlogov za ustanovitev centra so tudi taki, ki še posebej zadevajo razvoj sociologije v Jugoslaviji. Takšen center, lociran v naši državi, bi lahko jugoslovanskim sociologom prinesel številne prednosti. Namesto sedanjega odmikanja na svetovno obrobje bi jugoslovanska sociologija s centrom dobila veliko komparativno prednost pred drugimi; predvsem zaradi neposrednega pristopa do številnih dejavnosti, informacij, tehničnih služb, vrhunskih znanstvenikov; zaradi zmanjševanja stroškov za vključevanje naših sociologov v mednarodne akcije, številnih neformalnih kontaktov itn. Kot kaže že izkušnja Meduniverzitetnega centra v Dubrovniku, se s tem povečujejo možnosti za večjo udeležbo naših

študentov, profesorjev in raziskovalcev ter narašča njihova vloga v mednarodnih razsežjih. Hkrati bi se s tem zvečale možnosti, da bi lahko brez večjih (dodatnih) stroškov vključevali posamezne sociologe iz drugih dežel v podiplomski (magister-ski, specialistični) in doktorski študij v okviru rednih programov posamičnih jugoslovanskih univerz.

Legitimnost mednarodnega centra bi omogočila, da bi se k nam kanalizirala – brez posebnih stroškov – dostava sociološke dokumentacije (literature, referatov posameznih raziskovalnih komitejev, datoteke komparativnih raziskovalnih projektov itn.). Razen tega bi se lahko obračali na velike svetovne družbe, da bi nam – iz reklamnih oz. prestižnih razlogov – zagotovile potrebno tehnično opremo, npr. računalniški »hardware« in »software«. Pomen takšnega centra bi bil toliko večji, ker ne gre samo za ad hoc akcijo (kot je npr. kongres), ampak za dolgoročni program znanstvenih dejavnosti.

Glede na to, da smo prvi podali tak predlog, imamo določeno prednost pred drugimi. Vsaj zaenkrat še ni drugih kompetitivnih alternativ.

Več kot deset Jugoslovancev opravlja določene funkcije v okviru sekcij ISA-e (je pa še več drugih, ki vplivajo na njihovo delo). Veliko jih nastopa v vlogi organizatorjev konferenc in seminarjev, ki se odvijajo v Dubrovniku. Hkrati pa lahko ugotovimo, da med temi dejavnostmi ni prave povezanosti; tako npr. znotraj Jugoslovanskega sociološkega združenja ni bilo pravih prizadevanj, da bi ta srečanja vsaj nekoliko sinhronizirali z vidika specifičnih interesov sociologije v Jugoslaviji. Glede priprav na ustanavljanje centra ISA-e bi lahko kolegi v posameznih sekcijah podprli in usmerjali – za zdaj še – ad hoc akcije teh sekcij v Jugoslaviji.

Razen vsebinskih razlogov je tudi lokacija centra ena od dejavnikov, ki bo vplivala na odločanje o tej pobudi (tako znotraj ISA-e kot tudi pri nas). Lokacija je namreč ena od maloštevilnih *komparativnih prednosti*, ki jih lahko ponudimo v primerjavi z drugimi deželami. Ta prednost se kaže v ugodnem geografskem položaju kot tudi v veliki odprtosti dežele (v političnem smislu) proti Vzhodu in Zahodu. Tako prvo kot drugo je pomemben pogoj za delovanje take mednarodne institucije, kot jo predlagamo.

Dubrovnik se je z dejavnostjo Meduniverzitetnega centra že kar precej uveljavil. Program tega centra je že doslej vključeval številne sociološke teme, med udeležence, predavatelje ali pa organizatorje posamičnih strokovnih srečanj pa je pritegoval mednarodno priznane sociologe.

Otežujoče okoliščine za delo predlaganega centra v Dubrovniku (npr. poletni čas, pomanjkanje računalniške opreme, prostorov) bi lahko premoščali s komplementarnim programom dejavnosti v Ljubljani. Seveda ne gre v tem primeru za alternativo Dubrovniku, temveč za dopolnjevanje razlik med njimi. Ljubljana si je doslej nabrala obilo izkušenj pri organiziranju mednarodnih socioloških srečanj o okviru ISA-e ali vsaj v povezavi z njo. Naj omenimo npr. mednarodni seminar »Komparativna ekološka analiza družbenih sprememb« (SOECO) leta 1976; posvetovanje o množičnem komuniciranju in življenjskih stilih; o kulturi; o dejavnosti na področju urbane sociologije itn. Določeno infrastrukturo moremo pričakovati od Mednarodnega centra za podjetja v družbeni lastnini v deželah v razvoju ter Jugoslovanskega centra za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj (ki je že doslej nudil določene usluge »raziskovalnemu komiteju za samoupravljanje, participacijo in delavsko kontrolo« – npr. komuniciranje, dokumentacijo itn.)

V poletnem času razpolaga Ljubljana z zadostnimi prostori (v okviru Univerze), pa tudi z infrastrukturo za obdelavo podatkov, s kadri, usposobljenimi za mednarodne dejavnosti na področju metodologije, komparativnih raziskovanj itn. Podrobnejša analiza pa bo konkretnije pokazala, katere funkcije centra bi bilo bolj primerno opravljati v Ljubljani, katere pa v Dubrovniku – oz. kako oboje koordinirati.

MIROSLAV GLAS

Mednarodno strokovno posvetovanje

(«Wage – and Payment Systems and their Socio-Economic Environment», Siofok, Madžarska, 13.–16. september 1986)

Vienna Centre¹ in madžarski Inštitut za proučevanje dela (Budimpešta) sta posvetovanje o novih oblikah organizacije dela (iz leta 1984) nadaljevala s posvetovanjem o sistemih nagrajevanja na podjetniški ravni, letos v Siofoku ob Blatnem jezeru. Dejstvo je, da poznamo sorazmerno malo primerjalnih študij teh sistemov in razlik v njihovem delovanju med družbenoekonomskimi sistemi. To področje pa je izredno pomembno za delovanje gospodarskih enot, vendar je v osemdesetih letih možno govoriti o njegovi krizi, povezani v vzhodnoevropskih državah s splošnimi gospodarskimi slabostmi, v zahodnoevropskih pa s spremenjenimi razmerami na trgu delovne sile, zlasti zaradi nezaposlenosti, ter zato s spremenjenimi razmerji moči v trikotniku: sindikati (delavci) – država – organizacije delodajalcev. Ker se hkrati odpirajo dileme o plačilu po (individualnih in/ali kolektivnih) rezultatih dela z uveljavljanjem novih tehnologij in spremenjene organizacije dela v smeri večje fleksibilnosti,² je problematika zanimiva za obe skupini držav.

Posvetovanja se je udeležilo 36 gostov iz posameznih držav ter nekaterih institucij;³

¹ Polni naziv centra je European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences, Vienna, Avstrija.

² Zahodnoevropski udeleženci so vprašanje tehnologije in fleksibilnosti označili kot trenutno »top« problematiko razvoja Evrope.

³ Udeleženci so bili iz univerzitetnih in inštitutskih krogov, deloma ekonomisti, deloma sociologi, večinoma iz vrst mlajše in srednje generacije. Prišli so iz Avstrije

pripravljenih je bilo 32 referatov, vendar poudarek ni bil na predstavitvi referatov, ampak na izmenjavi mnenj, spoznanj, na razpravi o odprtih vprašanjih v posamičnih problemskih sklopih. Za uvod v razpravo sta L. Hethy in D. Marsden⁴ predstavila temeljne težnje v sistemih nagrajevanja v Vzhodni oziroma Zahodni Evropi. L. Hethy je predstavil sistem plač (vrednotenje del in tarifne lestvice, metoda stimulacije za rezultate dela ter posredne prejemke, delovanje subjektov (države, vodstev podjetij, delavcev), pri čemer je zanj ključno vprašanje decentralizacija (avtonomija podjetij) in delovanje tržnih zakonitosti. Gospodarske težave so prispevale k manjšim premikom k bolj fleksibilnim decentraliziranim modelom, z nekaj več podjetniške samostojnosti, vse to v okviru funkcionalistične logike motiviranja delavcev za večje delovne napore. Obravnaval je tudi vprašanja trga delovne sile, vpliva tehnologije in organizacije dela ter naturalne produkcije in sive ekonomije, sklenil pa je s tezo, da ima sistem plačevanja vpliv na obnašanje delavcev, vendar je to le podsistem celotnega družbenoekonomskega sistema in le s spreminjanjem (razvojem) slednjega zaživi ustrezna motivacijska funkcija.

(K. Prammer), Belgije (M. Bolle de Bal, J. Vilroxx), Danske (H. Aage, H. Knudsen), Francije (D. Redor), ZRN (E. Brumlop in E. Schudlich), Velike Britanije (J. Henley, D. Marsden, P. Willman), iz Bolgarije (K. Petkov), ČSSR (R. Mühl in V. Zvolensky), Poljske (S. Borkowska, A. Buchner-Jeziorska, A. Krajewska in E. Kaczmarczuk), ZSSR (Ščerbakov, R. Jakovljevič, Niki-forova), seveda največ iz Madžarske (L. Hethy, B. Janos, M. Lado, K. Nagy, E. Szeben, A. Kelen, E. Berki, Zs. Orolin, Zs. Hargitai). Institucije so predstavljali Z. Shaheed (ILO, Ženeva), S. Mihejev (IILS, Ženeva), R. Weil (European Committee for Work and Pay), P. Grootings in J. Ambrus (Vienna Centre). Jugoslovanske izkušnje je predstavil Miroslav Glas (Ekonomška fakulteta Borisa Kidriča).

⁴ D. Marsden in C. Saunders sta avtorja dela Pay Inequalities in the European Community (Butterworths, 1981), ki daje sistematičen pregled razmer na področju delavskih mezd in uslužbenskih plač v članicah EGS v sedemdesetih letih.

D. Marsden je obravnaval težnje v spreminjanju sistema nagrajevanja na Zahodu, zlasti vloge samozaposlovanja in delnega delovnega časa, težnje k spreminjanju strukture skupnih prejemkov in drugo. Ugotovil je, da statistika še ne prikazuje večjih sprememb, da gre torej za postopno spreminjanje, kjer je bolj izrazito le upadanje pomena plačila za rezultate dela zaradi vplivov na alienacijo delavcev in težav vodstev s kontrolo pri takšnih sistemih. Kljub temu, da se v javnosti pojavljajo nekatere ocene, statistika ne odkriva izrazitejšega povečanja razlik v prejemkih med ravnimi kvalifikacije ali večje stimulacije za vodstva. Res pa je, da se te ugotovitve razlikujejo med državami, torej ne gre za enotne procese, statistika sama pa ni prirejena za kvalitativno spremljanje sistema nagrajevanja.

I

Na posvetovanju je najprej stekla razprava o težnjah v sistemih nagrajevanja v posameznih državah oziroma v različnih družbenoekonomskih sistemih. Navedimo bistvene ocene in teze:

a) Spreminjanje relativnih zaslužkov (po kvalifikacijah, poklicih in spolu) je potekalo med državami različno. Na Zahodu so države s politiko zaslužkov vplivale na inflacijska gibanja, pri čemer so se posamezne dejavnosti ali skupine zaposlenih uspele v različnem obsegu omejitvam izogniti. Na Vzhodu uporablja država plače za stimulacijo proizvodnje, zato so prek spodbud plače delavcev relativno prehiteli plače uslužbencev in zaposlenih v družbenih dejavnostih (zlasti na Poljskem in v ČSSR), spodbude za vodstvene delavce pa so nezadostne;

b) V skupnem dohodku gospodinjstev upada delež mezd ali plač zaradi večjih transfernih plačil in drugih socialnih prejemkov;⁵ v socialističnih državah tudi nenehno narašča delež zaslužkov iz dopolnilnih dejavnosti (zlasti sive ekonomije);

c) Na trende v razlikah vplivajo družbene norme, zato prihaja do nihanj v neenakosti, enkrat pod vplivom pritiskov k večji enakosti, drugič pod pritiskom k povečanju razlik zaradi gospodarske učinkovitosti;

⁵ Predstavnik ZSSR je menil, da je pri njih delež (zajamčenih) socialnih prejemkov že tolikšen, da destimulira prizadevne delavce, zato naj bi tudi v socialne prejemke vnesli določeno relacijo s prizadevnostjo in rezultati dela.

d) Zlasti na Zahodu prihaja do vse manjše vloge plačila po doseženem (količinskem) učinku, ker temu nasprotujejo delavci oziroma sindikati.⁶ V sedanjih razmerah je bolj nagrajena fleksibilnost in sposobnost delavca, da opravlja različna opravila, po drugi strani pa se uveljavlja kolektivno (skupinsko) nagrajevanje, ki je na Vzhodu uveljavljeno v sistemu delovnih brigad;

e) V svojem protinflacijskem delovanju država na Zahodu omejuje splošno rast mezd, marsikje so odpravili prejšnji sistem inflacijske klavzule (indeksacija mezd). V Vzhodni Evropi je državna kontrola sklada plač ali povprečnih plač še bolj dosledna, čeprav se le-te (nominalno) povečujejo z rastjo cen. Zaradi značilnega primanjkljaja delovne sile⁷ prihaja tudi do pritiskov k povečanju plač s strani podjetij (vodstev), ki sicer le stežka pridobijo, spodbujajo in zadržijo delavce;

f) Poseganje države bistveno omejuje samostojnost podjetij, zlasti v socialističnih državah, čeprav so med njimi precejšnje razlike, npr. med Jugoslavijo, Madžarsko, NDR in ZSSR. V zahodnoevropskih državah je državna kontrola pomembna zlasti v sektorju javne (državne) lastnine.

II

Razprva se je nadaljevala v treh tematskih skupinah. V prvi so razpravljali o vsebini sistema nagrajevanja,⁸ o sami strukturi za-

⁶ V političnoekonomskih tekstih je pogosto poudarjeno kot absurdno, da so se zahodnoevropski sindikati uprli akordnim sistemom (ker to razbija enotnost delavskega razreda, krepi eksploatacijo, dehumanizira delo in otežuje medsebojne odnose med delavci), socialistične dežele pa so te sisteme uvedle kot »najvišji dosežek« socialistične organizacije dela.

⁷ Vzhodnoevropske države imajo zaradi neučinkovite organizacije dela in ekstenzivnega zaposlovanja značilen primanjkljaj delovne sile («shortages in labour resources»), kar je svojevrsten paradoks tega sistema, ki bi ga tržno gospodarstvo hitro odpravilo.

⁸ Temeljne sestavine strukture plač (mezd) so naslednje: 1. delovni del, povezan z delom prejemnika:

a) temeljna plača, običajno opredeljena po času in/ali z neko analitično oceno del.

b) plačilo po učinkih, rezultatih (plačano dnevno do mesečno ali pa kot dodatek v daljših obdobjih):

– po individualnem (količinskem) učinku,
– za kolektivni dosežek (spodbuda za poslovne rezultate in stabilen potek proizvodnje).

c) dodatki in premije.

služkov ter o nekaterih posebnih vprašanjih:

a) O vprašanjih minimalnih (zajamčenih) prejemkov, kjer se države razlikujejo po ravni teh prejemkov v primerjavi s povprečnimi, po deležu delavcev, ki prejemajo takšne sorazmerno nizke meзде (plače), itd.,

b) O razmerju med zaslužki iz rednega dela in ostalimi zaslužki, ki se med državami dokaj razlikujejo, zlasti zaradi vloge sekundarne, sive ekonomije;

c) O samem stimulativnem potencialu plač, ki upada zaradi sorazmerno majhnih razlik (ČSSR je v tem pogledu ekstremna, saj se nahaja kar 80% delavcev v intervalu $\pm 10\%$ okoli povprečne plače) ter nesodobnega nagrajevanja odgovornih vodstvenih del (npr. v Poljski) in seveda teženj, da se s politiko plač dušijo družbene napetosti.

Zanimiva je bila razprava v skupini o *družbenih subjektih, ki sodelujejo v dogovarjanjih o zasluških*. Poleg tradicionalnega »pogajanja« o mezdah in delovnih razmerah na Zahodu se ta proces, formalno in neformalno, vse bolj uveljavlja tudi na Vzhodu, ko se opušta model brezkonfliktne družbe. V njem sodelujejo državni organi, vodstva (kot predstavniki lastnikov), delavci in sindikati, seveda pa so med državami velike razlike v načinu in vsebini dogovarjanja:

a) Značilna je določena vrzel med dogovarjanjem na ravni posamezne celice (podjetja) ter na ravni države (kjer so sindikalna vodstva precej odtujena od baze in njenih interesov) – manjkajo mehanizmi na sektorski in regionalni ravni, ki bi lahko uspešno prispevali k reševanju vrste problemov s postavljanjem okvirov za dogovarjanje na podjetniški ravni;

b) Na Zahodu je struktura teh subjektov (predstavnikov kapitalistov, delavcev in države) sorazmerno trdno postavljena in mehanizmi dogovarjanja delujejo. Na Vzhodu še obstajajo bistvene konceptualne dileme o vlogi države, o funkcijah sindikatov, o subjektu, ki naj bi predstavljal »lastnika« produkcijskih sredstev (L. Hethy je v tej funkciji videl npr. gospodarsko zbornico), zato mehanizmi še niso izdelani in vloga posameznih subjektov je precej nejasna;

c) Na Vzhodu je ključna vloga države, ki

2. socialni del (razna nadomestila in transferji, plačila za socialno zavarovanje).

3. institucionalni del plače – oblike kolektivne (skupne) porabe in razne nedenarne koristi (fringe benefits).

pa s postopno krepitvijo vloge podjetij pojema, čeprav dejanski dometi decentralizacije gospodarstva še niso jasni.⁹ Vloga države se spreminja tudi na Zahodu, čeprav zelo protislovno – na eni strani delujejo konservativne težnje »izirivanja« države (po logiki neoliberalizma ter ukinjanja sestavin prejšnje »države blaginje«), na drugi strani pa ekonomske težave in socialne napetosti narekujejo državne intervencije;

d) Nasproti jasno definirani vlogi sindikatov na Zahodu (kjer so razlike v tem, ali so sindikati enotni ali pa povezani z določenimi strankami, ker to zadnje zaplete postopek usklajevanja pred pogajanjem z delodajalci) so sindikati na Vzhodu v relativno nedefiniranem položaju nasproti državi, pogosto so le transmisija oblasti, dileme o njihovi avtonomni vlogi so zelo izrazite;

e) Tudi položaj vodstev podjetij je na Zahodu sorazmerno jasen, saj predstavljajo delničarje oziroma državo, na Vzhodu pa imajo dualno funkcijo – na eni strani so predstavniki države (ali vsaj v funkciji zaščite zakonskih norm), na drugi strani pa skupaj z delavci težijo k maksimiranju dohodka (dobička) in osebnih dohodkov, zato so na področju plač v nekakšni »koaliciji« z delavci.

V nekaterih vzhodnoevropskih državah, najvidneje na Madžarskem, je vloga »paralelna«, sive ekonomije velika, saj bistveno vpliva na ravnanje delavcev pri rednem delu. Možnosti zaslužka so zelo ugodne (dosegajo tudi do trikrat višji znesek, kot je redna plača), saj poteka ta dejavnost mimo državne kontrole plač in zunaj vpliva sindikatov.

Tretja skupina je razpravljala o *tehnoloških in organizacijskih spremembah in njihovih učinkih na sistem nagrajevanja*. Izkušnje se med državami dokaj razlikujejo, ko gre:

– za odnos delavcev in vodstev do uvajanja nove tehnologije (odpori so npr. na Madžarskem, Poljskem, tudi v Veliki Britaniji, več posluha za to imajo zahodnonemški sindikati),

– za vpliv nove tehnologije na odpravljanje ali vsaj bistveno korigiranje analitičnih ocen del (stališča udeležencev iz ZRN so

⁹ Vzhodna Evropa je zaradi gospodarskih težav v zadnjem desetletju v procesu iskanja novih modalitet gospodarske ureditve, vendar usmeritve še niso povsem trdne, stalno pa je navzoča vrzel med formalnim sistemom, poskuša reformiranja in dejanskim dogajanjem, ki je slabo dovezetno za novosti v večjem obsegu.

bila prav nasprotujoča), da bi se prilagodile novim razmeram,

– za vprašanje, katere skupine delavcev so z uvajanjem nove tehnologije relativno pridobile,

– za pojave, da se nove tehnologije uvajajo brez spreminjanja tradicionalnih sistemov nagrajevanja, itd.

Nedvomno so ta vprašanja danes med najbolj zanimivimi, saj so v zadnjih letih ogromno razpravljali prav o novi tehnološki revoluciji. Pomembne so ugotovitve iz razprave, da gre v praksi za postopne spremembe, ki potekajo v daljšem razdobju, zato splošni učinki niso ravno radikalni (drugače pa velja za posamezne obrate in skupine delavcev). Uvajanje nove tehnologije je tudi širši družbeni proces, saj je tesno povezano s socialno strukturo v podjetjih in v širši družbi. Pri tem ne gre zgolj za nove sisteme nagrajevanja, hkrati se spreminjajo proizvodne usmeritve, strukture del in z njimi samo nagrajevanje. Nikakor pa ne gre za tehnološki determinizem, kjer bi določena oblika tehnologije sama po sebi narekovala eno samo možno obliko nagrajevanja. Razlike v razmerju nova tehnologija – nagrajevanje med obema skupinama dežel so zlasti v naslednjem:

a) V odnosu do nagrajevanja individualnih učinkov (kar smo že omenili pri drugih tematskih skupinah);

b) V smislu precejšnje nezaposlenosti v kapitalističnih državah, ki je bistveno spremenila razmerja na trgu delovne sile in okreplila položaj vodstev podjetij (kapitala), ki se tega zavedajo (zato so omenili pojem »macho« managementa),

c) V vplivu pojavov primanjkljaja delovne sile in »ekonomije pomanjkanja« sploh v socialističnih državah, ki tudi vpliva na način, kako se uveljavlja nova tehnologija.

III

Jugoslovanski prispevek »Development of Wage System in Yugoslavia« je prikazal razvoj sistema delitve v Jugoslaviji po letu 1945, in sicer z vidika učinkov sistema in politike delitve na delitev osebnih dohodkov v posameznem kolektivu. Na primeru Pivovarne »Union« iz Ljubljane¹⁰ je bilo prikaza-

¹⁰ Prispevek se opira na knjigo M. Glas, Delitev po delu v socialistični družbi, Delavska enotnost, Ljubljana 1986.

no, kako je naš sistem vplival na relacijo med čistim dohodkom in povprečnimi osebnimi dohodki, na tendence v neenakosti in v medkvalifikacijskih diferencialih ter na spreminjanje meril delitve, ki jih je v posameznem obdobju interni sistem delitve upošteval. Ta prispevek je osvetlil relacijo med interno delitvijo in širšim okoljem – tako z vidika obsega sredstev za osebne dohodke kot tudi z vidika razmerij v oblikovanju osebnih dohodkov (meril in relativnih osebnih dohodkov).

IV

Posvetovanje je opozorilo, da je v evropskih državah v tem trenutku marsikaj spreminja – tako v tehnološko-organizacijski sferi, kjer je Evropa prisiljena slediti dinamičnemu razvoju v svetu, kot tudi v družbenih odnosih, ki sta jih ekonomska kriza in stagnacija pretresli in sprožili iskanje novih poti. Takšni procesi se izražajo v samih sistemih nagrajevanja ter v konkretnih delitvenih razmerjih, kjer je sistem motivacije evoluiral od stimulacije (za učinke) preko regulacije (vpliva na produktivnost dela oziroma kolektivne rezultate) do participacije, ki pa se uveljavlja na različnih ravneh, z različnimi cilji, instrumenti in dosežki.

Odnos oblasti do dilem nagrajevanja (obseg sklada plač, pravila interne delitve, razna nadomestila) se bistveno razlikuje, saj je na Zahodu mehanizem pogajanj sorazmerno utečen, z določenimi premiki v moči sindikatov oziroma delodajalcev, država (in trg) pa rezultate pogajanj korigirata z ukrepi ekonomske politike, zlasti v protinflacijski usmeritvi. Na Vzhodu je ključna tema razmišljanj relativna samostojnost kolektivov, izgrajevanje novih razmerij med delavci, vodstvi in državnimi organi, pri čemer pa država (in politične, birokratske strukture) ne želi spustiti iz rok relativno trdne kontrole bodisi sklada plač bodisi povprečnih plač za različna dela. Kot odgovor na to pa delavci težijo k temu, da bi se izognili kontroli s pritiski na plače, z raznimi dodatki, nadomestili in nedenarnimi prejemki oziroma z večjim angažiranjem v sekundarni ekonomiji.

Razprava je potekala v vzdušju odprtosti in neposrednosti, saj so bili udeleženci dokaj neobremenjeni z dogmatizmom in ideološkimi predsodki; res pa je, da je že sama meto-

da obravnavanja problemov nedvoumno odkrivala specifičnosti okolja, iz katerega je posameznik izhajal¹¹ ter opozarjala na razlike v pristopu k problemom nagrajevanja in gospodarjenja med družbenoekonomskimi ureditvami nasploh.

BOGOMIL FERFILA

Subjektivne sile socializma v svetu

(3. mednarodni kolokvij, Politična šola ZKJ »Josip Broz Tito«, Kumrovec 27.–29. oktobra 1985).

Po končanem tednu razprav marksističnih teoretikov vsega sveta v Cavtatu se njihov (najprodornejši) del že tretje leto zapored napoti še v rojstni kraj tovariša Tita – miren, samotni a obenem sila odmeven, zgodovinski Kumrovec. Temeljni smoter sedaj že tradicionalnega Mednarodnega kolokvija je prvenstveno v tem, da se slušateljem enoletne politične šole (zdaj študira tam že enajsta generacija) predstavi široka in barvita pahljača svetovnih razsežij teorije in prakse socialistične misli.

V pičlih treh dneh se razgrne veliko bogastvo socialistične misli z vseh koncev sveta, njena teoretična moč in nemoč, silnice njenih praktičnih uspehov in neuspehov, skladnost in protislovnost teorije in prakse socialistične preobrazbe. Zaradi sila nasprotujočih si pogledov, mnenj in teorij o problemih in protislovljih sodobnega sveta, je v tej razpravi težko odkrivati nek skupni imenovalec. Ob včasih naravnost poenostavljenih, sivih upodobitvah sveta »uradnih« predstavnikov marksizma vzhodnoevropskih socialističnih dežel (Milan Matouš, ČSSR; Aleksander Kruhaljov, SZ; Horald Neubert, NDR; Mihail Basmanov, SZ; Jirzy Pavlovich, Poljska) so pritegovale pozornost pro-

jekcije »marksizma brez meja«, ki so ga odlično predstavili teoretiki komunističnih in socialističnih gibanj »jedra« razvitega sveta (Elmar Altvater, ZRN; Stanly Aronowitz, ZDA; Monty Johnstone, GB; Michael Lebowitz, Kanada; Cornell West, ZDA; Alexis Mitropolous, Grčija; Hiroshi Kikunami, Japonska), tretjega sveta (Jorge Arrate, Čile; Theotonio Dos Santos, Brazilija; Ngila Ineunane, Južno Afriška Republika – Azanija; Paulin Hountondji, Dahomej – Benin) in Jugoslavije (Branko Pribičević, Ivica Račan, Miloš Nikolić, Branko Caratan, Ra-de Kalanj).

Razvoj produktivnih sil sodobnega sveta ni povsem potrdil predvidevanj klasikov socialistične teorije o nujnosti vse večje polarizacije in antagonizmov med dvema osnovnima razredoma. Vmesni prostor se nedvoumno širi (kar 90% Japoncev se npr. prišteva med pripadnike srednjih slojev); pa tudi osnovna razredna pola se spreminjata, presnavljata. Na mesto klasičnih industrijskih delavcev, za katere sta Lenin in Trocki predvidevala, da bodo postopoma tvorili vse večji del prebivalstva, se postavljajo novi sloji, skupine, socialna gibanja: množice stalno ali delno nezaposlenih delavcev, inteligenca, ekološka in mirovna gibanja držav »jedra«, nacionalno ali rasno zapostavljeni deli prebivalstva (Južna Afrika, ZDA), delavske množice svetovnega juga (kjer se mezde med razvitimi in nerazvitimi oblikujejo v razmerju 1:10 in celo več) – pa tudi zapostavljene ženske (na Japonskem je pravilo, da dobijo ženske za enako delo le polovico plače moškega; le redko katera je sprejeta v redno delovno razmerje; pri projekciji trga delovne sile za 21. stoletje Japonci predvidevajo, da bodo na enega redno zaposlenega prišli kar 3 začasno zaposleni, in velika verjetnost je, da se bo s tem socialno ekonomski položaj žene še poslabšal).

Vprašanje, ki se ob takšnih novostih oz. nepredvidenem razvoju postavlja je, koliko je marksistična teorija sposobna da jih vsrka oziroma zajame v svoje teoretične okvire, jih ustrezno pojasni in ponudi tudi primerne izhode za njihovo reševanje. Posebno se je problematiziralo razmerje marksizem – rasizem (Cornell West, Ngila Ineunane), češ da je bistvo marksizma v njegovi racionalnosti, ki pa ne more pojasniti pripravljenosti ljudi, da bi umirali za čistost svoje rase, kot je to primer v Južni Afriki in še vedno v ZDA (da

¹¹ Lahko bi hudomušno rekli, da so celo tehnične značilnosti referatov odkrivala »poreklo« avtorjev – od računalniško urejenih in bolj ali manj kakovostno odtiskanih referatov z Zahoda, solidnih strojepisnih izdelkov iz srednje Evrope, do pogosto zelo skromne tehnike iz vzhodne Evrope. Seveda pa je bistvena vsebinska, konceptualna razlikovitost pristopov, ki smo jo prikazali.

ne omenjamo marksizma). V ZDA velja izpostaviti zlasti pojav linčanja – dolga desetletja je veljalo žalostno povprečje, da so vsake tri dni linčali po enega črnca, kar se sedaj nadaljuje v malce drugačni obliki: zdaj vsake tri dni ustrelje policaji po enega črnca. V današnjem svetu je Južnoafriška republika (njeno osvobodilno gibanje jo imenuje Azanija) edina država, kjer je rasizem legalno institucionaliziran. Od najzgodnejšega otroštva se črnecem vceplja občutek drugorazrednih prebivalcev (v osnovnih šolah ločeno obravnavajo bele in črne ljudi, bele in črne poklice), kar se kaže celo v načinu njihovega izražanja: če belec stopi črnцу na nogo, le-ta ne reče: »Gospod, stojte na moji nogi«, ampak »Gospod, stojim pod vašo nogo.«

V takih okoliščinah je rasistična mrznja daleč prekosila marksistično usmerjenost delavskega razreda: beli delavci se v svoji mrznji do črnih delavcev prav nič ne razlikujejo od drugih belcev. Štrajku, ki so ga organizirali beli delavci zaradi zmanjševanja njihovega monopola v najdonosnejših poklicih in je bil naperjen proti črnim delavcem, se je pridružila tudi njihova komunistična partija z geslom: »Delavci vseh dežel, združite se, da obdržimo belo Afriko.« Črnske buržoazije v Azaniji ne poznajo, zato tudi ni nobene razrednega boja (je le nacionalni boj), kar bo nedvomno olajšalo možnosti za oblikovanje socialistične družbenoekonomske ureditve.

(Nasploh velja, da pri črnem prebivalstvu tudi v svetovnih razsežjih ne prihaja do eksploatacije črncev dežel tretjega sveta s strani črncev držav »jedra«, saj ti poslednji niso na čelu nobene transnacionalne družbe. Seveda pa kapitalizem tudi na tem področju igra na svoje strune: zaradi sociokulturno podrejenega položaja črncev jim izplačuje nižje mezde in si s tem zvišuje profitno sotpnjo.) Kdaj bodo nastopile realnejše možnosti za socialistično preobrazbo sedanje Južnoafriške republike je sveda povsem odprto vprašanje; o velikih težavah oziroma o moči južnoafriškega rasističnega režima priča tudi podatek, da je tedaj, ko so razvite zahodne države zagrozile z možnostjo gospodarskih sankcij, tudi Južna Afrika njim zagrozila s protisankcijami (na svetovni trg pošilja npr. kar 90% kroma, ki je nepogrešljiv v produkciji jekla).

Drugi problem, ki se je kot rdeča nit

prepletal v nizu diskusij, so bili procesi (neosveščanja socialnih nosilcev socialističnih gibanj).

V državah »jedra« je delavsko gibanje praviloma le eno od opozicijskih socialnih gibanj (poleg ekološkega, ženskega, mirovnega), kar pa ni odraz neke socialne represije, marveč posledica vrste objektivnih družbenoekonomskih silnic – skrajševanja delovnega časa, preseganja tehnološkega centralizma produkcijskega procesa, izrabe prostega časa. Ti problemi postajajo v razvitih državah temeljni problemi in interesi delavcev, golo delovno področje se nekako umika v ozadje (Elmar Altvater).

Seveda je v deželah tretjega sveta slika močno obrnjena, s čimer ne mislim le na ekonomsko (dolžniško) situacijo teh dežel, stopnjo njihove razvitosti, ampak tudi na specifičnost ideološko-teoretske dediščine teh dežel.

V Latinski Ameriki so se npr. komunistične partije oblikovale po odcepitvi od anarhistov, v Evropi pa po odcepitvi od socialdemokratov. Paulin Hountondji iz Benina (prej Dahomej) je govoril tudi o včasih nizki teoretski osveščenosti afriških marksistov, ki so se za marksizem odločili bolj iz nekakšne naklonjenosti do njega kot pa iz poznavanja njegovih teoretskih prednosti in omejitev.

Morda je ena redkih skupnih točk ta, da so bila (in so še) socialistična gibanja tako v razvitem kot v nerazvitem svetu izpostavljena močnemu sevanju »edino pravilnega sovjetskega modela socializma«, ki pa je v primerih nadvlade nad socialističnimi gibanji v posameznih deželah ta gibanja praviloma postavil na sam rob družbenega dogajanja (usoda komunističnih partij ZDA, Kanade, Peruja). Zlasti opazen je bil vpliv stalinističnih interpretacij na afriški marksizem v štiridesetih, petdesetih in šestdesetih letih – pa tudi še danes je v veliki meri odraz poenostavljene stalinističnega razumevanja sveta in družbe (v učbenikih marksizma, ki so bodisi sovjetski ali pa po njih povzeti, ni na primer zakona negacije, ki ga je Stalin prepovedal).

Le razvijanje originalnega marksističnega modela ima v sodobnih družbah realnejše perspektive (zmaga, čeprav kratkotrajna, marksističnega socializma v Čilu; evrokomunizem; jugoslovansko samoupvrjanje, ki so ga Japonci proklamirali kot največji

dosežek človeštva), ki pa niso združljive s kakršnokoli hegemonijo socialističnega gibanja tako v razmerju med državami kot tudi znotraj posamezne države. Komunistična partija Japonske do leta 1979 zaradi takšnih teženj ni imela stikov s komunistično partijo SZ in jih še sedaj nima s komunistično partijo Kitajske.

Enoglasno je bilo mnenje (razen predstavnikov vzhodnoevropskega socializma), da klasične partijske oblike s klasičnimi oblikami delovanja nimajo zlasti v razvitem svetu več kaj iskati. Nobena partija ne more imeti monopola, da bi komurkoli vsiljevala vodilno vlogo. Pogosto vprašanje, ki ga delavci v ZDA in Veliki Britaniji postavljajo socialistom oziroma komunistom, je: »Če bi volili za vas in bi zmagali, ali bi se vas potem lahko tudi rešili, ko bi se vas naveličali?!«

Iluzija je domnevati, da je komunistična partija vedno in povsod avantgarda družbenega gibanja za humanejše oblike človekovega bivanja. Njena vloga je odvisna zlasti od njenih rezultatov. Marksizem kot teorija ni nujno edino gibalno socialnih gibanj, saj obstojajo tudi druge teorije. Sicer pa je praktična uporaba marksizma v vsaki državi drugačna in potrebno je, da se vzpostavi predvsem dialog med njimi. Nihče v zahodni Evropi se ne bo boril za socializem, ker pravzaprav nihče ne ve, kaj to je (Elmar Altvater). Socialistični razvoj je bil resda velik, če ga gledamo znotraj socialističnih dežel, če pa ga gledamo širše, pa je šele v začetnih oblikah (Hiroshi Kikumami). Vendar pa v marksizmu ne smemo postavljati enačaja med pluralizmom in internacionalizmom. Ni potrebno, da ljudje mislijo enako, če se borijo za iste cilje. V deželah »jedra« mora biti napredno delavsko gibanje sestavni del širokega in demokratskega gibanja.

Seveda tudi ni nujno, da mora biti delavski razred vedno socialistično usmerjen (že Marx in Engels sta v angleškem delavskem razredu odkrivala močne antisocialistične tendence). Vsak razred ima lahko več strank, ki zastopajo njegove interese. Avtonomnost organizacije je pomembna pri organiziranju takšnih interesov. Ob tem je po- učno pogledati nekoliko podrobneje strategijo komunistične partije Velike Britanije, ki je resda podobna strategiji evrokomunističnih partij, čeprav je nastajala tudi neodvisno od nje. Lahko rečemo, da glede na razmerje sil v tej državi komunistična partija

nima realnih možnosti, da bi postala vladajoča stranka (prav gotovo ne v krajšem času), čeprav ima veliko vlogo v sindikatih in je njena popularnost zlasti po velikem štrajku rudarjev močno narastla. Monty Johnstone je zlasti poudaril nujnost realističnega gledanja na sistem večstrankarske buržoazne demokracije. Treba je priznati njegove dobre in slabe strani ter v takšnem okviru delovati v smeri socialistične graditve. Komunistične partije imajo v tem sistemu približno enake pravice in možnosti delovanja (svobodo govora, tiska, sodelovanja na volitvah) kot druge partije (to je rezultat boja delavskega razreda). Poudaril je, da bi morali tudi v socialističnih državah nekomunističnim strankam dati enake možnosti, saj nemožnost opozicijskih partij (lahko) pomeni premajhno zaupanje v prednosti socializma, ne pa zgolj ideološko zmešnjavo v glavi socialističnega državljana (kot so poudarjali vzhodnoevropski predstavniki). Zato buržoaznega parlamenta ne ocenjujejo zgolj kot le golo orodje kapitalističnega razreda, temveč kot demokratično telo, ki ga je možno preobraziti tudi v skladu z delavskimi interesi. Glavna ovira je pravzaprav v tem, da so ljudje mnenja, da so dolgoročni cilji komunistične partije nedemokratični. Temeljna postavka demokracije je zamenjava partije glede na njene rezultate. Ob takšnem gledanju je razumljivo, da so se odločili za podporo predvsem levim silam v laburistični stranki (ki se je v zadnjem času nasploh okrenila proti levi – npr. ob vprašanju oboževitelja in postavljanja ameriških raket). Zato člani komunistične partije Velike Britanije tam, kjer ne kandidirajo komunisti, podpirajo laburiste.

Skupna točka držav »jedra« – vzhodnoevropskih socialističnih držav in držav tretjega sveta – je tudi gordijski vozol dolgov, ki ga ni mogoče razrešiti zlasti ne v spletu prve in tretje skupine (kamor sodi tudi Jugoslavija). V jedrnatih predstavitvi te obširne problematike je bil Elmar Altvater nujno omejen le na oris ključnih značilnosti, od katerih se mi zdi potrebno omeniti le dve. V nasprotju s prevladujočim mnenjem, da je bil temeljni izvor cenenih in obilnih mednarodnih kreditov v sedemdesetih letih recikliranja petrodolarjev po prvi in drugi naftni krizi – je navedel podatek, da je ta izvor pomenil le slabo tretjino razpoložljivih sredstev; kar 65% so predstavljala finančna sredstva raz-

viti zahodnih držav, kjer je bila zaradi upadanja profitne stopnje pripravljenost na investiranje mnogo manjša, kot pa sposobnost za investiranje.

Sedanje dolžniške situacije (»dolžniškega kotla«) same države dolžnice ne morejo razrešiti. Jasno je, da je potrebna deprecijacija bančnih zahtev. Vendar kdo naj bi bankam nadomestil izgubo, katerim dolžnicam naj bi se predvsem olajšal položaj? Tudi predlog Fidela Castra, ki je problem zadolženosti poimenoval tretja svetovna vojna, o razmejitvi dolga na upravičeni in neupravičeni del – zaradi naraščanja obresti, rasti dolarja, ter odpis neupravičenega dela, ne pomeni koraka naprej.

Med tujimi udeleženci kumrovskega srečanja je bila tretjina teoretikov iz vzhodnoevropskih socialističnih držav. Resda niso ostali dolžni odgovora na zastavljena vprašanja, pri vsakem odgovoru pa so obilo citirali klasike marksizma, vendar so njihovi pogledi in mnenja praviloma ostajali na površju problemov, ki tarejo sodobnega človeka in njegovo družbo. Teza o proletarskem internacionalizmu, demokratičnem centralizmu, delavskem razredu kot edinem in edino pravem nosilcu revolucije, o preobrazbi sedanjih vzhodnoevropskih komunističnih partij itd. niso našle prevelikega odziva med sodelujočimi. »Nekoliko prahu« sta vzdignili le obravnavi poljske situacije in stalinizma.

Aleksander Kruhmaljov je diskusijo o stalinizmu pričel z ugotavljanjem neenotnega razumevanja tega termina (ki se v Sovjetski zvezi ni nikoli uporabljal). Zato je vprašal, ali stalinizem pomeni dejavnost vseh komunističnih partij (celo jugoslovanske), kot se to lahko razbere iz ameriškega tiska; ali aktivnost le tistih komunističnih partij, ki soglašajo s sovjetsko komunistično partijo – ali pa je to oznaka za dogajanja v sovjetski družbi tridesetih let, ki pa je bila vendar epoha herojske graditve sovjetskih gospodarskih in vojaških potencialov? Na vlogo Stalina je po njegovem mnenju potrebno gledati kompleksno, ne pa zgolj z enega zornega kota. Stalin je bil izvrsten vojaški strateg, njegove zasluge na tem področju potrjujejo in bogatijo tudi novejša znanstvene raziskave. Prav tako je na področju družbenoekonomskega razvoja veliko prispeval k mobilizaciji ljudi za izgradnjo nove družbe. V Sovjetski zvezi pa se zavedajo tudi njegovih negativnih plati – zlasti represije, ki

jo je izvajal in za katero si je priskrbel celo teoretično osnovo in pa dejstvo, da je Stalin s svojo politiko okoval razvoj družbenih zna- nosti.

Jirzy Pawlowich je že predhodno poudaril, da se na socialistične države še vedno v preveliki meri gleda kot na realsocialistične hegemonije in se ne upošteva velikih sprememb in pozitivnih družbenih procesov, ki se znotraj njih odvijajo. V Poljski oziroma v zavesti njenih državljanov je kriza 1980–81 pustila zelo globoke sledove, kar je spričo radikalnosti sprememb, ki so bile na vidiku (skušalo se je oblikovati družbeno ureditev, ki bi bila nekakšna mešanica evropskega Vzhoda in Zahoda), tudi razumljivo. Posebno zanimiva je analiza vzrokov, kako je do takšne situacije sploh prišlo. Za razliko od drugih predstavnikov vzhodnoevropske socialistične misli, ki so kot razloge odklonov od konstantnega napredka socializma naštevati predvsem kvarne vplive svetovnega imperializma (preko več kot 100 radijskih postaj, ki so obrnjene proti vzhodni Evropi), težave nekaterih intelektualcev pri pravilni orientaciji itd., je bila razlaga J. Pawlowicha precej bolj široka in poglobljena. Kot vzroke poljske krize je navedel zlasti:

a) Partijo so obtoževali, da ni uspela vzpostaviti stika z ideali socializma, ki tvorijo njeno programsko osnovo (cerkev je v takšni konstalaciji ostala edina nekompromitirana sila in si tako pridobila simpatije celotnega poljskega prebivalstva in tudi inteligence, ki je bila pred vojno še izrazito antiklerikalna; poljska oblast se tega zaveda, zato ne išče konfliktov – tako imamo situacijo, da je v Poljski število gradenj kulturnih objektov večje kot v vsej Evropi).

b) Pred krizo je bilo dolgo obdobje, ko se je na vseh uradnih nivojih vedno propagiralo le zgodovinske zmage socializma, posledica tega pa je bila nekakšna inertnost teorije in prakse (v sedemdesetih letih se je razglasilo, da je Poljska vstopila v fazo razvitega socializma). Z nastopom krize je velik del znanstvenikov začel propagirati zahodne rešitve – uvajanje trga, vlogo komunistične partije je ocenjeval kot ideološko tribuno itd. Posledica vsega tega je bil velik ideološki kaos. Vojno stanje (ustava Poljske ne pozna izrednega stanja) je bila posledica dejstva, da so bile potrebne hitre odločitve. Uvajanje večpartijske politične ureditve bi namreč pomenilo odprto pot, da se na takšen legalen

način izrazi vse nazadnjaško; celo Solidar-
nost, ki je štela 10 milijonov članov, je pre-
stopila okvire socializma.

Poljska komunistična partija se je trdno
odločila za revitalizacijo socializma – za te-
oretičen povratek k virom marksizma; pove-
čana je vloga sindikatov, parlamenta; do-
sledno vključujejo delavce v vse državne in
partijske organe. Ključno je seveda gospo-
darsko reformiranje poljske družbe, pri čer-
mer so odpravili strogi centralizem in uvedli
samoupravljanje v podjetjih. V partijskih in
družbenih razpravah je zavel nov veter –
tabu tem ni več. Ustanovljeno je bilo tudi
Gibanje narodnega preporoda kot instituci-
onalni okvir aktivnosti vseh tistih, ki sicer ne
želijo sodelovati z vlado, želijo pa pomagati
vsem Poljakom.

Še nekaj na rob, pa ne čisto na rob kum-
rovškega simpozija (pa tudi oziroma predv-
sem Cavtata).

Glede na našo gospodarsko situacijo, ki
naj bi jo vsi poznali, je potrebno iz tega
zornega kota proučiti vložek in izkupiček
celotnega projekta (ne glede na to, čeprav
seveda upošteva, da gre za izjemno in
enkratno srečanje socialističnih teoretikov
vsega sveta, ki verjetno v takšni obliki lahko
poteka le v Jugoslaviji; da so interesi tudi
zunaj Jugoslavije, ki bi takoj prevzeli organi-
zacijo takšnega srečanja).

Drugi razmislek je bolj vsebinske narave –
koliko bi se dalo ta srečanja problemsko bolj
izkristalizirati, da bi se kot rezultat razprave
pojavele tudi neke rešitve, ki bi bile tudi
teoretsko-praktičen korak naprej. In kot,
vsaj za nekatere, logično nadaljevanje takš-
nega razmišljanja – koliko bi kazalo vključiti
naše teoretične in praktične probleme v so-
očanje s paletto svetovne socialistične misli.
Zaenkrat se temu silno sramežljivo in pra-
vidno izogibamo. Kot da svet, zlasti njegov
razviti del, ne bi poznal naših težav in kot da
bi bilo vse, kar bi imeli povedati, le politično
diskvalificiranje. Čeprav smo navznotraj s
takšno lažno sramežljivostjo že dodobra po-
metli (oziroma smo jo socializirali nekje do
nivoja jugoslovanske globalne družbe), jo
navzven še nekako ohranjamo in varujemo.

Morda pa tudi takšno razmišljanje ni
odveč.

Blejsko metodološko srečanje

Sekcija za metodologijo in statistiko pri
Jugoslovanskem združenju za sociologijo, ki
je bila ustanovljena 1982. leta, je imela svoj
četrti strokovni sestanek od 15. do 17. sep-
tembra 1986 v hotelu Park na Bledu. Na
njem so obravnavali tri teme: konceptualiza-
cija in merjenje, kvantitativne metode in
uporabe metod v družboslovju. Organizirali
so tudi okroglo mizo s temo Novi trendi
sociološke metodologije.

Srečanja se je udeležilo 36 sociologov,
matematikov, statistikov, filozofov in pred-
stavnikov drugih področij, ki se tako ali
drugače ukvarjajo z družboslovno metodo-
logijo. Vabilu k sodelovanju na blejskem
metodološkem srečanju so se odzvali tako
vodilni jugoslovanski statistiki in metodo-
logi, kot sta profesor Ivanović in profesor
Momirović, kakor tudi nadarjeni študentje,
kot sta npr. Igljič in Rus. Morda je prav ta
pestrost in ne prevelika številnost udeleženc-
ev prispevala k temu, da so ves čas srečanja
potekale ob pripravljenih referatih živahne,
polemične, a hkrati strpne razprave, za ka-
tere je bilo kar premalo časa.

Na temo konceptualizacija in merjenje so
bili predstavljeni štirje referati, ki so obrav-
navali različne razsežnosti te problematike:
kaj je konceptologija (Radovanović), vpra-
šanja zanesljivosti (Splichal), merske napa-
ke (Igljič) in izbor vzorca (Kovačević). Na
koncu tega dela srečanja je prišlo do zanimi-
ve razprave o možnostih primerjave različ-
nih merskih instrumentov istega sociološke-
ga pojma.

Za temo kvantitativne metode v družbo-
slovju je bilo pripravljenih pet referatov.
Prva dva (Ivanović, Ajduković) sta obravna-
vala čeri in stranpoti pri zbiranju, obdelavi
in objavi podatkov. Ostali trije prispevki
(Ferligoj, Momirović s sodelavci, Prot s so-
delavci) pa so obravnavali različne metode
za analizo relacij (»network« analizo, soci-
ometrijo), ki je tudi v sociološki metodologi-
ji v svetu vroča tema.

Razprava po predstavljenih referatih se je

sukala predvsem okoli smisla matematizacije znanosti, potrebnosti le-te v sociologiji itd.

Tretjo temo uporabe metod v družboslovju so predstavili štirje prispevki. Prva dva (Bogosavljević, Rus) sta prikazala uporabo metod razvrščanja v skupine, tretji prispevek (Hošek-Momirović) se je navezal na uporabo metod analize relacij, četrti (Čulig), ki je najbolj razburil duhove, pa na uporabo faktorске analize.

Na okrogli mizi s temo Novi trendi v sociološki metodologiji je nekaj udeležencev kongresa ISA v New Delhiju poročalo predvsem o delu raziskovalnega komiteja za metodologijo in logiko ter o drugih pomembnih aktivnostih jugoslovanskih udeležencev na tem kongresu. Tudi tokrat se je razvila živahna razprava o smereh razvoja metodologije in o konkretnih akcijah, ki naj potekajo v okviru sekcije za metodologijo in statistiko. Temeljne dejavnosti, za katere smo se dogovorili, so:

– strokovna srečanja, na katerih bi predstavili naše dosežke na področju metodologije;

– za dvig metodološke izobraženosti sociologov in drugih družboslovcev je potrebno izdajati ustrezne, razumljive in sodobne učbenike za metodologijo. Predlog je bil, da sekcija začne izdajati »Metodološke zvezke«;

– organizacija razprav (po potrebi s sodelovanjem drugih sekcij JUS-a), na katerih bi obravnavali sociološke teme tudi z metodološkega vidika. Na primer razprava o določenem sociološkem pojmu, kot je družbeni ekonomski položaj; več avtorjev bi predstavilo svojo definicijo pojma, merski instrument in njegovo uporabo na empiričnem gradivu. V razpravi bi primerjali različne pristope in jih poskusili uskladiti.

Na metodološkem srečanju je bilo tudi sklenjeno, da se čez eno leto ponovno srečamo na Bledu. Upam, da bo tudi to srečanje tako uspešno kot je bilo letošnje.

CARLO SALINARI – MARIO SPINELLA

Il pensiero di Gramsci

(E. Riuniti, Rim 1975, 421 str.)

Ta antološka predstavitev Gramscijeve misli je prvič izšla že leta 1963. Ker je knjiga zbudila pri bralcih veliko zanimanje, še posebej tisti njen del, ki Gramscijevo misel izjemno ceni, so se »Združeni založniki« leta 1975 odločili, da delo še tretjič ponatisnejo.

Knjiga vsebuje predgovor, ki ga je leta 1972 napisal Mario Spinella, potem poglavje o Gramscijevem življenju (Antonio Gramsci) in bibliografijo z naslovi knjig in drugim pisanim gradivom, ki sta ga avtorja uporabljala pri pisanju knjige, sledijo pa izvirna Gramscijeva besedila.

Uvaja jih članek »La taglia della storia« (Davek zgodovine), ki ga je Gramsci nepodpisanega objavil 7. junija 1919 v časniku L'Ordine nuovo. Začenja se z metaforo: »Kaj zgodovina še zahteva od ruskega proletariata, da bo njegova zmaga legitimna in trajna?« To vprašanje v obliki metafore je upravičeno zastavljeno, saj marksistična metoda nedvoumno pelje k sklepu, da »zgodovina sam po sebi ne stori ničesar«, temveč da »vse stori konkretni človek«.

»Il movimento torinese dei Consigli di fabbrica« (Torinsko gibanje tovarniških svetov) je Gramscijevo poročilo na seji izvršnega komiteja kominterne julija 1920. Poročilo je bilo še isto leto objavljeno v časniku Komunistična internacionala v ruskem, nemškem in francoskem jeziku. V italijanščini je bilo (nepodpisano) objavljeno šele 14. marca naslednjega leta v Ordine nuovo.

Sledi članek »Operai e contadini« (Delavci in kmetje); objavljen je bil 2. avgusta 1919 v Ordine nuovo, ravno tako brez podpisa.

Na seji zveznega sveta socialistične stranke v Milanu je imel Gramsci poročilo »Per

un rinnovamento del partito socialista« (Za obnovo socialistične stranke). Natisnjeno je bilo 8. maja 1920 v Ordine nuovo.

Naslednji članek je posvečen komunistični partiji (Il partito comunista) in je izhajal v nadaljevanjih v Ordine nuovo septembra in 9. oktobra 1920. Začenja se z razpravo o Sorelu, in sicer ga Gramsci opisuje kot časnikiarja, propagandista in prvega teoretika sindikalnega anarhizma.

Antologija vsebuje še naslednja besedila: »L'operaio di fabbrica« (Tovarniški delavec, Ordine nuovo 21. februarja 1920, brez podpisa); »Stato operaio« (Delavska država), »Russia e Internazionale« (Rusija in Internacionalna), »Il congresso di Livorno« (Livornski kongres), »Forza e prestigio« (Moč in ugled), »Funzionarismo« (Funkcionarstvo), »Socialisti e comunisti« (Socialisti in komunisti), »Il controllo operaio al consiglio di lavoro« (Delavska kontrola v delavskem svetu), »Il piano di Amsterdam« (Amsterdamski načrt), »Le masse e i capi« (Množice in voditelji), »Libertà per tutti« (Svoboda za vse), »Dall'epistolario« (Iz zbirke pisem) »Contro il pessimismo« (Proti pesimizmu), »Il partito politico« (Politična stranka), »Previsione a prospettiva« (Predvidevanje in perspektiva), »Problemi della direzione politica« (Problemi političnega vodenja), »Aspetti della lotta delle classi in Italia« (Vidiki razrednega boja v Italiji), »Alcuni temi della questione meridionale« (Nekateri problemi v zvezi z vprašanjem juga), »La formazione degli intellettuali« (Oblikovanje intelektualcev), »L'organizzazione della scuola e della cultura« (Organizacija šole in kulture), »Per la ricerca del principio educativo« (K istanju pedagoškega načela), »Alcuni punti preliminari di riferimento« (Nekatera uvodna priporočila), »Problemi di filosofia e di storia« (Filozofski in zgodovinski problemi), »Arte e cultura« (Umetnost in kultura), »Sul concetto nazionale-popolare« (O pojmu narodnega-ljudskega).

V predgovoru h knjigi avtor Spinella posrečeno ugotavlja, da Gramsci v vsem svojem življenju ni »napisal nobene prave knji-

ge«. Dvanajst zvezkov njegovih del, objavljenih v času od leta 1947 («Quaderni del carcere» zapiski iz zapora) do leta 1971 («La costituzione del PC» – Ustanovitev KP), vsebuje samo velikansko število člankov, objavljenih v časnikih, revijah ipd. Članki, kot je znano, obravnavajo različna vprašanja in probleme (politika, gospodarstvo, kultura itd.), in ta »šolska antologija« nam pomaga, da se поблиže seznanimo z enim izmed največjih italijanskih intelektualcev v 20. stoletju.

Čeprav v Gramscijevem življenju popolnoma prevladuje politični angažma, se je vendarle zelo veliko posvečal tudi kulturnim vprašanjem. Imel je pretanjen občutek za raziskovanje in sklepanje. Prepričan, da zahteva revolucionarno spreminjanje družbe, če naj doseže postavljene cilje, korenite posege, se je zavzemal za »moralno« in »intelektualno reformo«.

Njegovo pojmovanje kulture ni bilo nikoli knjižno (libresco), ločeno od resničnega življenja. Narobe, nenehoma je opozarjal, tako v ognju političnega boja kot pozneje v zaporu, da dobivajo ideje, podmene, izsledki, tudi najdrobnejši, ustvarjalno razsežnost, ki jih varuje pred sholastiko in akademizmom, samo v življenjskem stiku z resničnostjo.

Poudariti je treba tudi, da se je Gramsci močno zanimal za položaj italijanskega kmeta in delavca, »večino ljudstva«, ki jo je najpogosteje imenoval »produttori« (proizvajalci). Za Gramscija so bili največje bogastvo, brez katerega si ni mogoče predstavljati plodnega intelektualnega in kulturnega razvoja nekega naroda. Zato Gramsci možnost za šolanje ni nikoli jemal za privilegij, temveč mu je zmeraj pomenila dobrotno, ki jo je treba izkoristiti in ki ima svojo pravo vrednost, šele ko služi osamosvajanju ljudstva.

Gramsci se je rodil v revni družini in revnem kraju, zato je, kakor hitro je prišel v Torino, takoj opazil surovo izkoriščanje tovarniških delavcev. Takoj je do kraja (sine in fondo) doumel pravo bistvo položaja delavskega razreda.

Pri njem so se srečno ujela teoretična in praktična spoznanja, tako da se je razvil v močno osebnost intelektualca in političnega voditelja. Teh dveh plati njegove osebnosti ni mogoče ločevati, čeprav so, kot vemo, nekateri to poskušali.

Pomembna značilnost Gramscijeve misli

je tudi dinamično pojmovanje razmerja narava-družba-posameznik.

La formazione degli intellettuali

Intelektualci so po Gramsciju samostojna in neodvisna družbena skupina. Drugače povedano, vsaka družbena grupacija ima lastno »specializirano« skupino, ki jo sestavljajo intelektualci. Zaradi zahtevnosti predmeta Gramsci takoj na začetku opozarja, da je treba pravočasno opraviti potrebno kategorizacijo.

Glede na to da sta se skozi zgodovino oblikovali dve kategoriji intelektualcev, je treba posvetiti pozornost temeljnima oblikama:

1. Vsaka družbena skupina, ki nastane zaradi družbene delitve dela, ustvari v sebi (organicamente) eno ali več plasti intelektualcev, ki dajejo tej družbeni skupini občutek homogenosti in ji vcepljajo zavest o njeni vlogi tako na gospodarskem kakor tudi političnem področju. Tako, na primer, tudi lastnik proizvodnih sredstev ustvari za svoje potrebe »industrijskega strokovnjaka«, »strokovnjaka na področju ekonomije«, »organizatorja nove kulture«, »organizatorja novega prava« itd. Poleg tega morajo imeti lastniki proizvodnih sredstev zmožnost vodenja in sploh intelektualno znanje. Vsaj elita lastnikov proizvodnih sredstev, če že ne vsi, mora biti zmožna organizirati delovanja vse družbe, vštveši, seveda, tudi delovanje države. Vse to potrebujejo predvsem zato, da ustvarijo čim ugodnejše možnosti za razvoj in razmah lastnega razreda. Če posamezni lastniki sami niso zmožni, da bi to kvalitativno storili, si bodo pomagali s »specializiranimi uradniki« (impiegati specializzati).

V zvezi s tem uvaja Gramsci izvirno sintagmo »organski intelektualec«. Za kaj pravzaprav gre? Gre predvsem za ljudi, ki posredno ali neposredno vzgajajo družbo. Vsaka družbena skupina namreč »proizvede« eno ali več plasti intelektualcev, ki ji dajejo homogenost in zavest o njeni funkciji. »Organski intelektualci« se po Gramsciju bojujejo za prevlado. V življenju ne sodelujejo samo kot specialisti, temveč tudi kot voditelji. Hkrati so tudi nosilci novega svetovnega nazora in bistvena vez med družbeno bazo in vrhno stavbo.

2. Gramsci deli družbene skupine na t. i. »esencialne« in druge. Za »esencialne« ima

tiste skupine in razrede, ki imajo, zgodovinsko gledano, možnost prevzeti vodilno vlogo v družbi. Sem uvršča meščanstvo in proletariat.

»Katera glavna merila natančneje opredeljujejo intelektualca?« se nadalje sprašuje Gramsci. Takoj opozarja na metodološki problem, ki lahko hitro postane past. Pravzaprav se razloček največkrat išče v notranji (intrinseco) aktivnosti intelektualca, ne pa v družbenih odnosih nasploh.

Gramsci pravilno ugotavlja, da niti delo najnavadnejšega delavca ni samo ročno, neodvisno od družbenih odnosov, temveč da vsebuje hkrati tudi nekaj »tehničnega znanja«, t. j., minimum »intelektualnega in ustvarjalnega dela«.

Gramsci nadalje poudarja: »Tutti gli uomini sono intellettuali, si potrebbe dire perciò, ma non tutti gli uomini hanno nella società la funzione di intellettuali.« (Vsi ljudje so intelektualci, vendar pa ni mogoče reči, da imajo v družbi vsi vlogo intelektualcev.) Ko naj bi ločili »intelektualca« od »ne-intelektualca«, nam Gramsci svetuje, naj ugotovimo družbeno vlogo, ki jo človek igra v družbi. Zaradi tega je Gramsciju, čeprav naj ne bi govorili o »ne-intelektualcih«, popolnoma jasno, da gre v praksi vendarle za bistvena razločka v intelektualnem naporu. Iz povedanega izhaja tudi to, da se Gramsci ni strinjal s tistimi, ki so hoteli, da bi bila »homo faber« in »homo sapiens« popolnoma različni bitji.

Naslednja bistvena značilnost vsake družbene skupine, ki se bliža prevzemu prevladujočega položaja v družbi, je težnja po osvojitvi (conquistare) ideologije.

V zvezi s tem Gramsci opozarja tudi na pomen, ki ga ima pri »produciranju« intelektualcev šola. Najbolje lahko ugotovimo, kako zahtevno vlogo imajo intelektualci v različnih državah, po številu specializiranih šol in njihovi hierarhiji. Kolikor več jih je, kolikor več stopenj imajo itd., za toliko zahtevnejši svet kulture in civilizacije gre. V resničnosti se intelektualci ne oblikujejo na področju abstrakcije, pravi Gramsci, temveč v povsem konkretnih zgodovinskih procesih in odnosih.

V dobršni meri določajo oblikovanje intelektualcev različne aspiracije družbenih plasti in različni tipi šol. Tako, na primer, v Italiji vaška buržoazija, kot ugotavlja Gramsci, tradicionalno poraja državne vodi-

telje in svobodne poklice. Mestna buržoazija daje tehnike in inženirje v industriji, srednja in južna Italija pa poklicne politike.

Gramsci se posebej ukvarja s položajem intelektualca v mestnem in vaškem okolju. V mestu je intelektualec tesno povezan s tehnološkim procesom in »usodo industrijskega razvoja« in od njiju odvisen. Je samo sestavni del operative za izvajanje odločitev, ki jih sprejemajo industrialci. V tem pogledu ni dovolj samostojen, temveč v službi tistih, ki določajo cilje (intellettuali standardizzati).

V vaškem okolju, pravi Gramsci, najdemo zvečine intelektualca »tradicionalnega tipa«. Ta tip intelektualca je trdno povezan z družbenim okoljem, v katerem živi. Povezuje občane z državno administracijo, zato je z družbenega vidika njegova vloga zelo pomembna. Intelektualec na vasi (duhovnik, zdravnik, učitelj, odvetnik . . .) živi, če že ne veliko bolje, pa gotovo bistveno drugače, vzeto v pozitivnem pogledu, kot drugi prebivalci. S tem postaja »zaželeni zgled« drugim. Posebja nekakšen »izhod« iz obstoječega načina življenja. Kmetu se zdi ta model življenja nad vse primeren za njegove otroke.

Hkrati pa ima prebivalec v kmečkem okolju do intelektualca dvojno razmerje: na eni strani ga ceni in občuduje njegov družbeni položaj, na drugi strani pa ga sovraži, ker mu zavida ugodnejši in bolj zaželeni družbeni položaj.

Pri intelektualcih, ki živijo in delajo v urbanem okolju, je stvar bistveno drugačna. Navadno ne opravljajo družbenopolitične funkcije.

Osrednje vprašanje je, poudarja Gramsci, kako ločiti intelektualce, ki spadajo v »organsko kategorijo« vsake posamezne družbene skupine posebej, in intelektualce, ki pripadajo »tradicionalni kategoriji«. Iz tega razločevanja sledi cela vrsta vprašanj in problemov kakor tudi zelo zanimivo vprašanje razmerja med politično stranko in intelektualci. Prvič, za nekatere družbene skupine je stranka samo sredstvo, da si oblikujejo lastne kategorije »organskih intelektualcev«. Drugič, politična stranka, to pa velja tudi za druge družbene skupine, je mehanizem, ki v sodobnem civiliziranem svetu teži k temu, da bi opravljal vse funkcije države. Vse to ima za edini cilj in pelje k temu, da bi postali ti intelektualci nekega dne dovolj strokovni in usposobljeni za vodenje in organiziranje

vseh družbenih segmentov. S tem se Gramsci obrača predvsem na delavski razred, ki mora ravno s svojo partijo oblikovati lastne »organske intelektualce«.

Dragoljub Kraljević

Primerjalni vidiki majhnih držav

*(Small States in Comparative Perspective,
Norwegian University Press 1985)*

Pred nami je zbornik, ki je med drugim nastal na pobudo finskega združenja za politične vede. Uredili so ga štirje ugledni znanstveniki helsinške univerze, sociologi Risto Alapuro, Matti Alestalo, Elina Haavio-Mannila ter profesor mednarodnih odnosov Raimo Väyrynen. Poleg finskih avtorjev so sodelovali še strokovnjaki iz Švedske in drugih držav, knjiga pa je izšla pri norveški univerzitetni založbi leta 1985. Zato lahko do neke mere upravičeno zapišemo, da je nad 300 strani obsegajoči zbornik delo nordijske politologije.

Nordijski družboslovci so neupravičeno slabo poznani v slovenski strokovni in širši javnosti (glej Nordijska demokracija v TIP 6/1986 str. 580–582). Morda je še najbolj znan Nobelov nagradjenec za ekonomijo iz leta 1974, Švedski ekonomist Gunnar Myrdal, ki ga zaradi narave njegovih del v uvodu te knjige uvrščajo med nordijske sociologe. Manj znani pa so že številni imenitni znanstveniki, npr. nestor švedske sociologije Torgny Segerstedt in priznani Stein Rokkan ter morda še najuglednejši med njimi, finski sociolog in politolog Erik Allardt. Slednjemu je tudi posvečeno pričujoče delo, ki ima podnaslov »Eseji za Erika Allardta« in v njegovo čast je uvod napisal tudi Ulf Himmelstrand, profesor sociologije na univerzi v Uppsalli.

Knjiga je razdeljena na tri dele. V prvem gre za primerjavo med nekaterimi evropskimi državami, v drugem za primerjavo med nordijskimi državami in v tretjem za določene primerjalne vidike Finske ter drugih držav. Vsebinska knjige morda res ne ustreza najbolje takšni razvrstitvi, toda s podobnimi težavami se spopada vsak zbornik, kjer sodeluje večje število avtorjev.

V prvem delu knjige je esej izpod peresa Johana Galtunga, rektorja Universte nouvelle Transnationale iz Pariza, ki razmišlja o odnosih med Vzhodom in Zahodom. Pri tem ugotavlja, da Evropo ne sestavlja le politika in gospodarstvo, temveč tudi kultura. Predvsem majhne države evropskega zahoda bi morale bolj spoznavati prefinjenost vzhodne kulture, vzhodne male države pa bi morale v večji meri sprejemati vulgarnost zahodne kulture. Avtor meni, da so kulturni odnosi za majhne države enako pomembni kot gospodarski in politični.

Samuel N. Eisenstadt iz hebrejske univerze v Jeruzalemu analizira izročila malih evropskih držav in ugotavlja, da obstaja pri majhnih državah ostrejša delitev med notranjo in zunanjo politiko kot pa je to opaziti pri večjih državah. Zunanja politika malih držav je po njegovem mnenju tesneje povezana z izvršno kot pa s predstaviško oblastjo, v notranji politiki pa naj bi manjšo vlogo igrali formalni procesi odločanja in večjo vlogo sistem dogovarjanja, kjer imajo pomembno mesto sekundarne elite. Toda če takšen mehanizem zataji, ni možnosti za spreminjanje temeljnih pravil in se zato sistem razkroji v državljanski vojni, kot nam to kažeta primera Avstrije in Libanona.

Raimo Väyrynen, eden od že omenjenih uradnikov iz Helsinkov, razpravlja o tehnološki odvisnosti majhnih držav in pri tem primerja Finsko in Avstrijo. Meni, da je potrebna še zlasti pri majhnih državah nacionalna politika o znanosti in tehnologiji, da zagotovi uravnotežen gospodarski razvoj ter da služi kot zavora pred zunanjo odvisnostjo. Taka politika bi morala spodbujati inovacije v velikih podjetjih, toda večinoma z lastnimi sredstvi, in morala bi neposredno podpirati majhna in srednja podjetja. Pri tem pa je pomemben družbeni konsenz v državi.

Zadnji esej iz prvega dela knjige govori o državi, družini in položaju žene v nordijskih državah ter na Poljskem in je skupinsko delo kar treh avtorjev. Elina Haavio-Mannila je iz Helsinkov, Rita Liljeström deluje na inštitutu za sociologijo pri univerzi v Göteborgu na Švedskem in Magdalena Sokolowska sodi v inštitut za filozofijo in sociologijo pri poljski akademiji znanosti v Varšavi. Avtorice ugotavljajo, da je humanizem in racionalizem v nordijskih državah skrajšal razmik med zasebno in javno sfero, medtem ko so

predvsem krizni časi na Poljskem to razdaljo povečali. Na severu so bolj poudarjene pravice posameznika, ne pa člana družine, in tako se država pojavlja kot zaveznik žena. Na Poljskem se žene bolj obračajo k družini in vplivajo na javno življenje prek zasebnege, medtem ko se na severu žene poskušajo uveljaviti tudi v javni sferi. Pri tem pa so dejavne tako v sferi reprodukcije kot v politiki, medtem ko so moški dejavni predvsem v sferi produkcije.

V drugem delu knjige govori Risto Alpuro o izbranih vidikih meddržavnih odnosov in politične mobilizacije v nordijskih državah. Pri tem analizira zunanje dejavnike, predvsem odvisnost in notranje dejavnike, ki v posameznih nordijskih državah vplivajo na politično mobilizacijo in demokracijo.

Pecka Kosonen iz šole za ekonomijo in poslovno upravo v Turku (Abo) na Finskem razmišlja o javnih izdatkih v nordijskih državah. Pri tem ugotavlja, da vpliva recesija na rast javnih izdatkov predvsem zato, ker je postal interes za javne izdatke pri delu in kapitalu vprašljiv. Delavsko gibanje nima jasnih rešitev za nasprotja v državi blaginje, internacionalizacije ekonomije spodkopava pomen odnosa med državo in nacijo, razmerje med javnimi izdatki in uspehom države na svetovnem trgu pa je postalo vprašljivo. Avtor sicer meni, da ni dokazov za to, da so javni izdatki vzrok za krizo, gotovo pa so za časa gospodarske recesije javni izdatki vsaj pritislovi.

Dag Anckar iz oddelka za politične vede akademije Abo in Viotto Helander iz oddelka za politične vede univerze v Turku pišeta o korporativizmu in predstavniki oblasti v nordijskih državah. Ugotavljata, da sta obe primesi političnega odločanja prisotni, pri čemer je korporativizem manj podvržen nadzoru javnosti, toda tudi predstavnika oblast ni brez resnih paradoksov.

Robert Erikson iz oddelka za sociologijo in švedskega inštituta za družboslovne raziskave na univerzi v Stockholmu in Seppo Pöntinen iz raziskovalne skupine za primerjalno sociologijo na helsinški univerzi sta proučevala družbeno mobilnost na Finskem in Švedskem predvsem v luči primerjave med moškimi in ženskami. Pri tem sta ugotovila, da je kljub večjim strukturalnim spremembam na Finskem stopnja mobilnosti žena na Švedskem večja, v obeh primerih pa je mobilnost žena v primerjavi z moškimi pre-

cej manjša. Pri tem oba avtorja namenjata precej pozornosti vzrokom za takšno stanje.

V tretjem delu knjige razmišljata Veronica Stolte-Heiskanen iz oddelka za sociologijo in socialno psihologijo univerze v Tampereju na Finskem in Ilkka Heiskanen, profesor političnih ved univerze v Helsinkih, o nekaterih vidikih stanja družboslovja na Finskem. Pri tem razpravljata predvsem o intelektualnih stikih in paradigmatičnih spremembah v sociologiji in na področju političnih ved.

Matti Alestalo, eden od štirih urednikov zbornika, in Peter Flora iz inštituta za družbene vede univerze v Mannheimu (ZRN) ter Hannu Uusitalo iz helsinške ekonomske šole proučujejo strukture in politiko pri tvorjenju države blagostanja. Pri tem ovzrejo hipoteze, da je bila finska država blaginje plod konsenza in sad naporov novega srednjega razreda. Avtorji delno potrjujejo strukturalno funkcionalno hipotezo, da sta razvoj državne blaginje in splošne strukturalne spremembe v premem sorazmerju in hipotezo, da je k temu pripomogel tudi vzpon socialne demokracije in sindikatov. Pri tem pa seveda ne gre zanemarjati drugih, predvsem zgodovinskih faktorjev.

Profesor političnih ved na univerzi v Tampereju in Helsinkih Pertti Pesonen ter profesor političnih ved univerze v Turku Onni Rantala analizirata finski strankarski sistem. Pri tem ugotavljata številne skupne karakteristike strankarskih sistemov v vseh majhnih državah, pa tudi določene finske posebnosti, kot je npr. vodenje države (kljub absolutni večini) s konsenzom opozicije ipd.

Tapani Valkonen iz oddelka za sociologijo helsinške univerze poizkuša v svojem eseju razkriti skrivnost prezgodnje smrtnosti finskih moških. Trdi, da lahko družbeno kulturni faktorji pojasnijo tisto prekomerno in izjemno smrtnost, ki je ne najdemo v sorodnih industrijskih državah.

V zadnjem eseju zbornika nam Paavo Seppänen, profesor sociologije na helsinški univerzi, prikazuje nekatere empirične vidike družbenih sprememb na Finskem. Pri tem ga v prvi vrsti zanima vprašanje modernizacije družbe in sprememba vrednot.

Zbornik nam razkriva bogastvo družboslovnega raziskovanja v evropskih severnih deželah, predvsem pa razvitost politološkega in sociološkega razmišljanja na Finskem. Očitno so kooperativni procesi v intelektual-

nem delu, ki kažejo na povezanost celotnega nordijskega prostora, knjiga pa je tudi dokaz za tesno vključenost finskega družboslovja v svetovne tokove. Seveda pa iz zgodovinskih razlogov zavzema v finski politični misli še prav posebno mesto švedsko družboslovje. Za nas je knjiga zanimiva ne le zato, ker kaže na spoštljiv in korekten odnos med stanovskimi kolegi, temveč tudi zato, ker se neupravičeno redko seznanjamo z družboslovnimi izsledki severnih dežel. Predvsem pa bi morala biti takšna izdaja spodbuda za intelektualne napore tudi v slovenskem družboslovju. Pri tem mislimo na interdisciplinarno in internacionalno, pa vendar nacionalno reprezentativno delo, ki bi nastalo izpod peres slovenskih politologov, sociologov in drugih družboslovcev.

Bojko Bučar

BRANKO KESIĆ

Život i zdravlje, poruke onima koji dolaze

(Stvarnost – JAZU, Zagreb, 1983)

V splošni opredelitvi omenjene zdravstveno-družboslovne monografije o stičiščih in temeljnih problemskih vozliščih med družbeno dejavnostjo zdravstvenega varstva in celotno družbeno skupnostjo bi lahko zatrjevali, da pomeni kristalizacijo avtorjevih izkušenj, zajetnega znanja in predvsem vztrajnosti ter doslednosti pri zavzemanju za ustrezno krepitev družbenoekonomskega položaja zdravstvenega varstva in za oblikovanje racionalnih strokovno organizacijskih podlag za uresničevanje teh smotrov. Skladno z razsežnostjo obravnavanih problemov je tudi avtorjev pristop dialektično celovit, saj v uvodu izhaja iz cele vrste družbenih kategorij, ki so tako ali drugače pomembne za razmere v zdravstvenem varstvu pri nas. Skladno s svojim pionirskim delom v socialni medicini v povojnem obdobju in tudi kasneje v dejansko vsej Jugoslaviji ugotovitve, usmeritve in pobude naravnava bolj ali manj na celotno področje naše zvezne družbene skupnosti. To ima svoje prednosti, saj imamo tudi v zdravstvu dokaj področij, ki jih

kaže uresničevati kar se da neposredno neodvisno. Po drugi strani je pa vendarle večina zadev v pristojnosti republik in avtonomnih pokrajin, tako da je vsakokrat ob obravnavi določenih problemov na zvezni ravni nujno razvejiti vsebino na osem sestavnih delov, sicer je samo po sebi razumljivo, da ob navajanju povprečnih značilnosti niso upoštevane razmere, ki so v levem in desnem krilu Gaussove krivulje.

Avtor na začetku predstavi razmere v predvojni Jugoslaviji in entuziazem takratnih pionirjev socialne medicine na čelu z Andrijo Štamparjem. Podatke in predvsem dejavnosti zdravstvenih delavcev podaja iskreno in prepričljivo, pa tudi poučno ter osvežujoče, saj gre pravzaprav tudi za svojevrstno samozavedanje »korenin pri drevesu, ki se slejkoprej maje v vrtincih zaostrenih materialnih razmer celotne družbene skupnosti«.

Pri opredeljevanju družbenih nastavkov za uresničevanje zdravstvenega varstva v sedanjem času avtor zarisuje za zdravstveno dejavnost navidez »nevtralna dejstva«. Tako navaja, da je bilo leta 1978 v Jugoslaviji zelo malo organizacij združenega dela z nad 2.000 zaposlenimi. Takih je bilo le 20, iz česar le sledi hipoteza, da usmeritev v večje sodelovanje izvajalcev zdravstvenega varstva in racionalizacija strokovno organizacijskih rešitev tudi s tega vidika potrebuje sorodno podporo pravzaprav celotnega združenega dela. Nadalje ugotavlja, da se v zveznem merilu obdelovalna površina v kmetijstvu že skoraj tri desetletja zmanjšuje. Hrane uvažamo več, kot je izvažamo. Nato poudarja rast proizvodnih stroškov, kar prav tako ni neznan problem. Zadeva, ki je vendarle premalo znana in tudi upoštevana pri uresničevanju zdravstvenega varstva, je vpliv nepismenosti na zdravstveno stanje. Številne epidemiološke študije iz različnih koncev sveta ter pri nas znova in znova potrjujejo, da je med kakovostjo zdravstvenega stanja in pismenostjo značilna vzročna povezava. Moramo reči, da gre pri tem za vpliv tudi na zdravstveno stanje, saj je neizpodbitno, da je zaradi nepismenosti siceršnji razvoj proizvodjalnih sil in utiranje manevrskega prostora za samoupravni družbeni razvoj dejansko neizvedljiv. Zaradi teh zdravstveno-družbenih razsežnosti resnično kaže opozarjati, da je v zveznem merilu skoraj toliko analfabetov, kolikor je članov

zveze komunistov. Ne glede na to, da so razmere po Jugoslaviji različne (skupno povprečje je 9,6% nepismenih, pri tem v SR Sloveniji le 0,8%), nikakor ne kaže zavijati jadra, v katerega lahko ulovimo toliko zagona za hitrejši družbeni razvoj in tudi za večjo učinkovitost ter racionalnost zdravstvenega varstva. Zakaj se ne bi prepričali in dogovorili, naj bo akcija za večjo pismenost eden temeljnih pogojev za vrhunsko opremljanje, denimo, zdravstvenega varstva, pa naj bodo pospešeni rezultati na tem področju eden od ventilov za pulziranje sklada federacije za razvoj nerazvitih področij v Jugoslaviji. Vsekakor bi to bil zdravilni preboj.

Kesić ugotavlja, da na zdravstveno varstvo vpliva zvezna izobrazbena struktura. Navaja, da je bilo l. 1981 pri prebivalstvu nad deset let 13,7% prebivalcev brez šolske izobrazbe, 26,8% s štirimi razredi osnovne šole in 24,2% z osmimi razredi osnovne šole. Pri predstavljanju problemov nacionalne patologije posebej poudarja skupino dihalnih bolezni, za katero ugotavlja 38,3%, sledijo pa kardiovaskularne bolezni, poudarja še hipertenzijo itd. Resnično smotno je, da precej pozornosti nameni družbeno-zdravstvenim razsežnostim kajenja in realnim možnostim za racionalizacijo na tem področju. Če je kaj pri tem prepričljivo, potem je to, da so v desetih letih med več kot dvesto milijonov prebivalcev v tujini dosegli zmanjšanje kajenja z 52 na 39% vseh aktivnih prebivalcev. Kaj to pomeni za nacionalno ekonomijo, ni težko ugotoviti, če navedemo le podatek, da zavoljočasne odsotnosti z dela zaradi kajenja izgubimo skoraj petino sredstev, ki jih razporejamo za zdravstveno varstvo.

Nadalje ne kaže mimo epidemioloških ugotovitev iz glavnega mesta SR Hrvatske, po katerih Kesić zatrjuje, da še vedno niso izginile razlike med zdravstvenim stanjem otrok, ki je odvisno od socialnega statusa staršev. Avtor se je opredelil, da gre tudi za razredno slojevitost, po drugi strani pa je z enako metodologijo, npr. na Reki, prišel do rezultatov, da teh razlik ni več.

Tehtno je tudi razgrinjanje družbene pozornosti na mednarodno prizorišče, in sicer na zdravstveno stanje delavcev na začasnem delu v tujini. Kesić ugotavlja, da je to za nas neznanka, zato bi bilo vsekakor nujno raziskati tudi to problemsko vozlišče. Gotovo so možni načini, ki bi zagotovili večjo social-

no varnost naših ljudi, ki so ob svojem delu na tujem že sedaj deležni nemajhne pozornosti iz matične domovine.

V mozaiku družbenih nastavkov za racionalizirajoče vplivanje oziroma sovplivanje na razvoj zdravstvenega varstva bi lahko ugotavljali, da vendarle niso dovolj jasno opredeljena nekatera osrednja gibalna za premoščanje problemov. Ne da bi zahajali v obsežna področja politične ekonomije, moramo ugotoviti, da je zgodovinska pot za krepitev jugoslovanske enotnosti na gospodarskem in s tem tudi družbenem področju (tudi zdravstvenem) neposredno združevanje dela in sredstev med temeljnimi gospodarskimi subjekti. K temu družbenemu toku lahko tehtno pripomore tudi samo zdravstveno varstvo, pri čemer pa je posebnost v tem, da gre za racionalno razmejitev vrhunskih zdravstvenih storitev in sodelovanje med vsemi zdravstvenimi središči republiškega oziroma pokrajinskega pomena. Prav nemalo konkretnih rezultatov na tem področju, v kar so bila vse čas trajno vpeta prizadevanja vidnih zdravstvenih delavcev iz Slovenije, terja pozornost tudi pri razgrinjanju najširše zdravstvene strategije. Ob siceršnjih mednarodnih razsežnostih zdravstvenega varstva je nedvomno realno ugotavljati tudi praktično pulzirajoče sodelovanje Jugoslavije z neuvrščeni v zdravstvenem varstvu. Nekateri fragmenti o tem so v monografiji prisotni. Mimogrede ni odveč omeniti nujnosti po spremembi odnosov med terorizmom in naprednimi revolucionarnimi gibanji (str. 459).

V nosilnem poglavju avtor razveji problematiko principov in organizacije zdravstvenega varstva. Možne uspehe izvajanja oziroma uresničevanja zdravstvenega varstva postavlja v funkcijo principov, kadrov, gmotne podlage in organiziranosti. Odloča se za pet principov zdravstvenega varstva, in sicer prične s pravico do zdravja ter odgovornostjo države do zdravstvene varnosti ljudi, nato navaja enotnost medicine, potem vpenja kot temeljno gibalno uporabo znanstvenih metod v medicinski praksi, kar tudi prepričljivo dokaže, sledi sodelovanje ljudi kot četrti princip in slednjič opredeljuje organiziranost zdravstvene administracije, v prevladujoči terminologiji bi rekli strokovnih služb.

Kesić zahteva centralizacijo administracije. Že od leta 1959, ko je objavil svoj doktorat, ugotavlja, da na tem področju pogreša-

mo vezivno tkivo. Nadalje se poraja vtis, da se tej centralizaciji nalaga tudi pristojnost vsebinskega neposrednega vodenja in odločanja na strokovno organizacijskem področju zdravstvenega varstva. Gre za operativne zadeve. Očitno je, da avtor ne pojmuje strokovnih služb po zdravstvenih organizacijah kot sestavni del teh ustanov, ampak kot neposredni organizacijski del oziroma funkcionalni del centralizirane strokovne službe v republiškem merilu. Sklepa, da bi po tej poti zdravstveni delavci postali slej ko prej sodelavci nekakšnega odtujenega centra zdravstvene moči in – če skrajšamo nadaljnje sklepanje – postali bi neke vrste državni uradniki iz obdobja administrativnega socializma. Ugotovitev je sicer presenetljiva, vendar moramo takole sklepati, saj velja samoupravna pravica za vse delavce v združenem delu. Poleg tega pa je tudi načelna ugotovitev, da s centralizacijo strokovnih služb nalagamo enemu delu vlogo, ki naj bi jo zagotavljalo ubrano, prilagojeno in soodvisno delovanje sistema kot celote. Vsekakor je nujno, da se v delovanje strokovnih služb v zdravstvenem varstvu vključi tudi notranji združujoči dejavnik. Brez tega te službe ne morejo odigravati vloge povezovalnega dejavnika z določenim instrumentarjem. Če ugotavljamo potrebo po medobčinskih, občinskih in kar je samo po sebi v skladu s samoupravnim načelom, tudi po ravneh organiziranosti strokovnih služb v zdravstvenih organizacijah, potem je odveč dvom o tem, ali jim pripada ustrezna organizacijska in vsebinska samostojnost ali ne. Pogoji je oziroma naj bo predvsem ta, da rešitve strokovnih služb, ki jih ponujajo v obravnavo samoupravnim organom bodisi zdravstvenih skupnosti bodisi zdravstvenih organizacij, ne morejo dobivati zelene luči brez ustrezno delujočega, sprotnega in doslednega informacijskega sistema. S tem bi vzpostavili osnovo za spoštovanje sistemskih samoupravnih sporazumov, saj bi, denimo, strokovna služba medobčinske zdravstvene skupnosti ob ugotovitvi, da so v občini pripravili gradivo, ki presega dogovorjeno, morala reagirati in dati mnenje, da je potrebna sprememba teh in teh strokovnih podlag. Obenem bi to bila tudi sistemska varovalka ter prispevek k razvoju soodvisne svobodne menjave dela v zdravstvenem varstvu, kot smo jo v Sloveniji zastavili v potekajočem srednjeročnem obdobju. Možna rešitev za

večje združujoče delovanje strokovnih služb je, seveda pa je treba izpopolniti sedanje organizacijske rešitve. Gre za izpopolnitev, ne pa za strateški zasak, ki bi ga brez dvoma povzročila toga centralizacija.

Do podobnih sklepov kot pri administraciji je avtor prišel tudi pri obravnavi poslovanja zdravstvenih organizacij. Enotnost naj bi si v zdravstvu zagotavljali s poslovno povezanostjo. Iz besedila se da razbrati, da teh organizacijskih rešitev ni, vendar je treba ugotoviti, da imajo tako imenovana združenja oziroma poslovne skupnosti zdravstvenih organizacij vse republike in pokrajini. Tudi če ne gre za ime poslovna skupnost tako kot v Sloveniji, sta iz vsebinskih opredelitev pristojnosti razvidna namen in pričakovana vloga. Kljub temu pa ugotavljamo potrebo po večjih združujočih silnicah med zdravstvenimi organizacijami. Lahko se naslonimo tudi na neposredno samoupravno organiziranost, ki sledi iz temeljnih, delovnih in sestavljenih organizacij združenega dela, tako da vendarle ni težko ugotavljati, da trditve na str. 493 («U nas sistema nema!») le nima trdne oporne točke. Ne gre za vprašanje obstoja sistema, marveč za sistemске rešitve in njihovo uresničevanje v praksi.

Izredno zdravilne so avtorjeve ugotovitve o nadaljnjem razvoju splošne medicine, predvsem njegova razmišljanja, kako zagotoviti racionalen prvi stik bolnika in zdravnika. Ugotavlja, da ni možno zagovarjati slabljenja vezi in sodelovanja med osnovno in bolnišnično zdravstveno dejavnostjo, zavzema se za krepitev zdravljenja in nege bolnika na domu, ki je eden temeljnih združujočih dejavnikov pri uresničevanju zdravstvenega varstva. Nadalje je smotrno ugotoviti, da je v konceptih nekaterih dispanzerjev le preveč kurative (denimo v medicini dela), posebej pa ugotavlja, da so ob upoštevanju zveznega povprečja še vedno možnosti za racionalizacijo zdravstvenega varstva. Po vrstnem redu se je odločil za naslednja področja: poraba zdravil, racionalizacija stacionarnih dejavnosti, ocenjevanje delazmožnosti in racionalizacija laboratorijske dejavnosti. Te trditve so delno tudi razvejane in čeprav bi lahko bile celovitejše, gre za gradivo, ki ga je slejkoprej z nekaterimi osrednjimi racionalnimi projekcijami vendarle nujno upoštevati pri ustreznem uresničevanju sistema zdravstvenega varstva pri nas.

Nikola Krstić

Gledišta (Beograd) št. 5-6/1986

Tema številke: Ob stoletnici rojstva Ernsta Blocha; GAJO PETROVIĆ: Znani Bloch; DANILO BASTA: Ernst Bloch in morala kot zapuščina; BOŠKO TELEBAKOVIĆ: Utopija in revolucija; OSCAR NEGOT: Filozofija odpora; ERNST BLOCH: Svoboda, njena slojevitost in njen odnos do resnice; ERNST BLOCH: Dve pismi iz Dubrovnika; *Dogajanja:* MARIJAN KOROŠIĆ, BRANKO HORVAT: Vse naše (gospodarske) reforme – javna tribuna v KD »studentski grad« 19. III. 1986; DRAGOJE ŽARKOVIĆ, ZORAN PJANIĆ: Vse naše (gospodarske) reforme – javna tribuna v KD »studentski grad« 25. III. 1986; FRANCE ČERNE, BRANISLAV ŠOŠKIĆ: Vse naše (gospodarske) reforme – javna tribuna v KD »studentski grad« – 1. IV. 1986; *Eseji:* SVETLANA KNJAZEV-ADAMOVIĆ: Vzroki popularnih sodb o koncu morale; SLOBODAN ANTONIĆ: Ali je analitična filozofija revolucionarna? MIROLJUB HADŽIĆ: Rezerve in perspektive upravljanja z razvojem; *Pogledi in prikazi.*

Naše teme (Zagreb) št. 5-6/1986

Pogledi: DAVOR RODIN: Znanost, tehnologija, informatika; ERICH BLOCH: Nacionalna raziskovalna strategija v času izzivov; *Naša tema:* Raziskovanje v industriji: ANTON PERŠIN: Medsebojno učinkovanje znanosti in industrije; MARICA MLINAC-MIŠAK: Prihodnji tehnološki razvoj; ZDRAVKO VALTER: Ustvarjalni ambient v neposrednem stiku s proizvodnjo; IVAN MARKOVIĆ: Organizacijski problemi znanstveno-raziskovalnega dela in razvoja; FRANJO JOVIĆ: Tehnološka osnova razvoja opreme; DINKO SINČIĆ: Domači tehnološki razvoj; SREBRENKA URSIĆ: Težave proizvodnje in sprejemanju rezulta-

tov znanstvenega dela; ŽELJKO VRBANOVIĆ: Domača tehnologija – alternative ustvarjanja in razvoja; ZVONIMIR RADIĆ: Zapreke v tehnološkem razvoju; VLADIMIR PAAR: Temeljne naravoslovne raziskave in gospodarski razvoj; ZVONIMIR RADIĆ: Odnosi med družbenimi, naravnimi in tehnološkimi strukturami; SRBOLJUB STOJANOVIĆ: Tehnično-tehnološki vidiki transformacije obstoječega načina proizvodnje; BOŽO UDOVIČIĆ: Planiranje razvoja elektrogospodarstva in njegovega povezovanja s strojogradnjo; *Okrogla miza:* Raziskovanje in razvoj v industriji; *Študije:* NEVEN MATES: Problem nakopičenih izgub v finančnem sistemu SFRJ; *Raziskovanja:* EUGEN PUSIĆ: Mesto in socializem; ŽELJKO PAVIĆ: Komunalne službe v mestu Zagreb; STJEPAN IVANIŠEVIĆ: Mestna uprava Zagreba: problemi funkcij in organizacije; MILAN RAMLJAK: Politična koncepcija komune in upravno-teritorialne spremembe v mestu Zagreb; JOSIP KREGAR: Upravljanje z mestom: moč družbeno-političnih organizacij in kadrov; *Razgovor o knjigi* Adama Schaffa »Komunistično gibanje na razpotju« (V. Cvjetičanin, N. Visković, Đ. Pribičević; M. Mesić, Z. Priklmajer, D. Žubrinić; *Knjiga »Naših tem«*, JACQUES BIDEZ: Teorija oblik vrednosti (Kaj storiti s »Kapitalom«? III); *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Marxizam u svetu (Beograd) št. 6-7/1986

Tema številke: Izzivi novih tehnologij: MATKO MEŠTROVIĆ: V čem je izziv? EIKE BELLERSTEDT: Telerad; ULRICH STEGER: Tehnološki premik in skrajševanje delovnega časa; LUDGER LÜTKEHAUS: Princip odgovornosti; JOHANES RAU: Inicijativa tehnologije prihodnosti; RAINER WAGNER: Koliko so nove tehnologije napredne? OTTO ULRICH: Totalitarizem kompjuterjev; ANGELA SCHWABL: Umetna inteligenca in

sistemi ekspertov: določena terminologija in njene posledice; HANS DIETER KÜBLER: Kako kompjuterji spreminjajo socialne odnose? ROLF LINKOHR: Ni kulturenega samopotrjevanja brez navzočnosti industrije; PETER PATERNA: Družbene posledice »novih medijev«; HANS GÜNTER ROLFF: Koliko kompjuterjev potrebuje šola? MICHEL VIGEZZI: Odnos med človekom in proizvodnimi silami; JEAN LOJKINE: Od industrijske k informacijski revoluciji; RAPHAËL THALLER: Novi materiali; YVES BOUCHUT, HENRI JACOT: Nove tehnologije in spremembe načina proizvodnje; GIOVANNI CESAREO: Izzivi novih tehnologij; LUCIANO GRUPPI: Pripombe h tehnološki revoluciji; HERBERT KUBICEK: Tako imenovana družba informacij; GERD JUNNE: Nove tehnologije ogrožajo izvoz dežel v razvoju; *Aktualna tema*: Bistvo in sociokulturni pogoji za revolucije v naravoslovnih in tehničnih vedah (gradivo z okrogle mize v Minsku); LUTZ HIEBER: Tehnizacija doživljanja okolja; ANDRÉ GORZ: Ameriški model in prihodnost levece.

Opredeljena (Sarajevo) št. 7-8/1986

13. kongres ZKJ: Referati in razprave Vidoje Žarkovića, Hamdije Pozderca, Budimira Vukašinića in Milenka Renovice; *Razprave in članki*: DOBROSAV BJELETIĆ: Marx in razredni boji v sodobni družbi; MIRKO PEJANOVIĆ: Zgodovinski nauki Titovega boja za enotnost partije; DRAGUTIN MIROVIĆ: Misel revolucije in duh oporekanja; BRACO KOVAČEVIĆ: O nujnosti inovacije v marksistični teoriji; Čedomir Vučković: Medbalkansko zблиževanje in Sredozemlje; VASO BLAGOJEVIĆ: Zaposlovanje, stabilizacija in ideologija; DESIMIR MEĐOVIĆ: Motivi in motivacije v upravljanju gospodarstva in gospodarskega razvoja; BRANKO MILJKO: Naravno pravo in delitev po delu; BRANKO PETRANOVIĆ: Delitev političnega vpliva v Jugoslaviji konec druge svetovne vojne; MILICA KACIN-WOHINZ: Juljska krajina v jugoslovansko-italijanskih odnosih med vojnama; HERTA KUNA: Proučevanje nacionalnih disciplin (s posebnim ozirami na problematiko kadrov); *Pogledi in prikazi*.

Savremenost (Novi Sad) št. 6/1986

Socializem v svetu: PREDRAG SIMIĆ: Socializem in modernizacija v LR Kitajski (1976-1986); *Tribuna*: Prispевki z okrogle mize »O izkušnjah Enotne narodnoosvobodilne fronte in njihovem pomenu v kontinuiteti razvoja Socialistične zveze delovnega ljudstva«: Jelena Popov, Ranko Končar, Nadežda Jovanović, Omer Ibrahimagić, Đoko Tripković, Momčilo Pavlović, Milan Vukmanović, Dragoljub Petrović, Žika Tadić, Milan Mali; *Obletnice*: MILENKO RAĐOVANOV: Stevan Doronjski - revolucionar v misli in dejanjih; STEVAN DORONJSKI: O nekaterih predpostavkah za enotnost akcije komunistov v uresničevanju politike družbeno-ekonomske stabilizacije; *Prispевki*: DUŠAN PIREC: Kmetijstvo in stabilizacija; BRANISLAV MILOVANOVIĆ: Možnosti razvoja individualnega sektorja kmetijstva v SAP Vojvodina; *Polemike*: MILOVAN PAVLOVIĆ: Ali je možno socializem uresničiti kot kapitalistično družbeno prakso? TOMISLAV BANDIN: Delavski razred in njegovi tutorji; *Pogledi in prikazi*.

Kulturni radnik (Zagreb) št. 3/1986

VJEKOSLAV MIKECIN: Kultura, samoupravljanje in socializem; BISERKA CVJETIČANIN, NADA ŠVOB-ĐOKIĆ: Sociokulturni vidiki strukturalnih sprememb v svetu; RADE KALANJ: O tegobah kulturne politike; *Katoliška cerkev in sodobni svet*: VJEKOSLAV CVRLJE: Zgodovinski pomen Protokola; IVICA MASTRUKO: Teologija osvoboditve Leonarda Boffa; LEONARDO BOFF: Kršenje človeških pravic znotraj Cerkve; *Jugoslovanska filozofija*: GVOZDEN FLEGO: K prikazom jugoslovanske filozofije; WU PING: Temeljni podatki o sodobni jugoslovanski filozofiji; S. M. BRAJOVIĆ in Z. T. GOLENKOVA: Marksistična filozofija v Jugoslaviji; *O državi*: NENAD ZAKOŠEK: Kapitalistična ekonomija in intervencionistična država; GJÖRGJ RANKI: Kapitalistična država in ekonomija v času med svetovnim vojnama; CLAUS OFFE: O moderni državi (nekatera protislovja sodobne države blaginje); *Ideje, pogledi, mnenja*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

- GUNDER Frank Andre: Pravi marksizem je marksistički realizam. Praksa, (1986)2
- HELD David: Marksizem i kritička teorija. Marksistička misao, (1985)5
- O'NEILL John: The disciplinary society: from Weber to Foucault. British Journal of Sociology, 37(1986)1
- VOLKOGONOVA Olga Dmitrievna: Prognostičeskaja funkcija ideologiji. Voprosy filozofii, (1986)5

II. FILOZOFIJA

- ADORNO Theodor W.: Negativna dialektika. Časopis za kritiko znanosti, (1986)85-86
- ARISTOTELES: Nikomahova etika. Zagreb: Liber, 1982
- PETROVIĆ Miloje: »Novi filozofi« protiv Marksa. Socijalizam, 29(1986)3
- BIRJUKOV Boris Vladimirovič, Petrov Jurij Aleksandrovič: Sovremennaja formal'naja logika i informatika. Voprosy filosofii, (1986)4
- FEDOSEEV Peter Nikolaevič: Dialektika v sovremenom mire. Voprosy filosofii, (1986)5
- FELDMAN Jacqueline: Formalismes et scientificites. Quelques reflets inter-nationaux. Archives europeennes de sociologie, 26(1985)2
- KURKIN Boris Aleksandrovič: »Homo politicus« kak ob'ekt filosofsko-antropologičeskogo analiza. Voprosy filosofii, (1986)6
- MATTICK Paul: Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka. Časopis za kritiko znanosti, (1985)81-82
- PEARCE David: Incommensurability and Reduction Reconsidered. Erkenntnis, 24(1986)3
- PRAŽIĆ Aleksandar: Priroda i teleologija. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1986
- WILLIAMS Howard: Heraclitus's Philosophy and Hegel's Dialectic. History of Political Thought, 6(1985)3

III. SOCIOLOGIJA - OBČA

- BAEHLER Jean: Les presupposes de la comparaison dans les sciences sociales. Cahiers Vilfredo Pareto, 24(1986)72
- BERKOVIĆ Eva: Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji. Beograd: Ekonomika, Ekonomski institut, 1986
- PELLICANI Luciano: La sociologia, coscienza critica della modernita. Mondeperao, 39(1986)3
- RATTANSI Ali: End of an orthodoxy? The critique of sociology's view of Marx on class. Sociological Review, 33(1985)4
- UHLANER Carole Jean, Schlozman Lehman Kay: Candi-

date Gender and Congressional Campaign Receipts. Journal of Politics, 48(1986)1

VAUGHAN Michalina: Socialist stratification and sociological survival. British Journal of Sociology, 37(1986)2

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- GOLDTHORPE J. H., Payne C.: Trends in Intergenerational Class Mobility in England and Wales 1972-1983. Sociology, 20(1986)1
- JEWSON Nick, Mason David: Modes of Discrimination in the Recruitment Process: Formalisation, Fairness and Efficiency. Sociology, 20(1986)1
- AGUIRRE B. E., Kirwan Patrick: Marriage Order and the Quality and Stability of Marital Relationship: A Test of Lewis and Spanier's Theory. Journal of Comparative Family Studies, 17(1986)3
- DANILOVIĆ Momčilo: Porodica i maloljetnička delikvencija. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1986
- DAWSON Don: Leisure and Social Class: Some Neglected Theoretical Considerations. Leisure Science, 8(1986)1
- DUNNING Eric, Murphy Patrick, Williams John: Spectator violence at football matches: towards a sociological explanation. British Journal of Sociology, 37(1986)2
- ERIKSON Kai: On Work and Alienation. American Sociological Review, 51(1986)1
- HALLINAN Maureen T., Soerensen Aage B.: Students Characteristics and Assignment to Ability Groups: Two Conceptual Formulations. Sociological Quarterly, 27(1986)1
- HAUG Frigga: The Women's Movement in West Germany. New Left Review, (1986)155
- KADDATZ Burkhard: Der neue Mittelbau. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung des Projektpersonals. Zeitschrift fuer Soziologie, 15(1986)1
- MILES Robert: Labour migration, Racism and Capital Accumulation in Western Europe Since 1945: an Overview. Capital and Class, (1986)28
- MOTTAZ Clifford: Gender Differences in Work Satisfaction, Work-Related Rewards and Values, and the Determinants of Work Satisfaction. Human Relations, 39(1986)4
- OSTNER Ilona: Die Entdeckung der Maedchen. Neue Perspektiven fuer die Jugendsoziologie. Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, 38(1986)2
- RANKOVIĆ Miodrag: Promene i razvitak društvenih organizacija: Teorijske i analitičke projekcije u savremenoj sociologiji organizacije. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 1986
- SCWALBE Michael L.: Autonomy in Work and Self-Esteem. Sociological Quarterly, 26(1985)4

TRIFUNOVIĆ Ljuba: *Vibracije*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1986

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

ABRAMSON Paul, Inglehart Ronald: *Generational Replacement and Value Change in Six West European Societies*. *American Journal of Political Science*, 20(1986)1

ČINGO Nikola: *Neki vidovi makedonskog nacionalizma*. *Socijalizam*, 29(1986)4

DURAKOVIĆ Nijaz: *Mladi i nacionalizam*. *Socijalizam*, 29(1986)4

KOPILOVIĆ Stipan: *Klerikalizam i kleronacionalizam, njegovi nosioci i izvori*. *Socijalizam*, 29(1986)4

NIKOLIĆ Miloš: *Deset godina rada Okruglog stola u Cavtatu*. *Socijalizam*, 29(1986)2

PASIĆ Najdan: *Kritika jalove kritike*. *Socijalizam*, 29(1986)1

POZDERAC Hamdija: *društveno-ekonomski korijeni, klasna priroda i oblici ispoljavanja nacionalizma*. *Socijalizam*, 29(1986)4

ŽIVADINOVIĆ Petar: *Ideologija nove desnice*. *Socijalizam*, 29(1986)3

DENZAU Arthur T., Munger Michael C.: *Legislators and Interest Groups: How Unorganized Interests Get Represented*. *American Political Science Review*, 80(1986)1

GEOHLER Gerhard: *Vom Sozialismus zum Pluralismus. Politiktheorie und Emigrationserfahrung bei Ernst Fraenkel*. *Politische Vierteljahresschrift*, 27(1986)1

KOPRIVNJAK Vjekoslav: *Nacija i emancipacija*. Zagreb: Cekade, 1986

KRAMM Lothar: *Grundzeuge einer Theorie der politischen Opposition*. *Zeitschrift fuer Politik*, 33(1986)1

MARKOVIĆ Brana: *Socijaldemokrati i socijalisti između hladnog rata i detanta*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1986

NEUMAN Lawrence W.: *The Political Ideology of the American Petit Bourgeoisie: Potential Allies of Workers of Capitalists?* *Journal of Political and Military Sociology*, 13(1985)2

PETRIĆ Ernest: *La posizione giuridica internazionale della minoranza slovena in Italia*. Trieste: Slovenski raziskovalni inštitut, 1981

SUVREMENO društvo i sociologija. Zagreb: Globus, 1986

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

ŠUVAR Stipe: *Etatizam, tehnobirokratizam i razvoj socijalističkog samoupravljanja i neke tendencije u društvenoj kritici*. *Socijalizam*, 29(1986)3

ŽIVANOV Sava: *Ubrzanje socijalno-ekonomskog razvoja Sovjetskog Saveza*. *Socijalizam*, 29(1986)1

ATKINS Fiona: *Thatcherism, Populist Authoritarianism and the Search for a New Left Political Strategy*. *Capital and Class*, (1986)28

CAMILLER Patrick: *Spanish Socialism in the Atlantic Order*. *New Left Review*, (1986)156

CARENS Joseph H.: *Rights and Duties in an Egalitarian Society*. *Political Theory*, 14(1986)1

DELOVANJE političnega sistema socialističnega samoupravljanja: ob kritični analizi. Ljubljana: Komunist, 1986

IKENBERRY John G.: *The Irony of State Strength: Comparative Responses of the Oil Shocks in the 1970s*. *International Organization*, 40(1986)1

KOVEL Joel: *Class, Power and the State*. *Monthly Review*, 37(1986)8

MATES Leo: *Na marginama socijalizma*. Zagreb: Globus, 1986

NAS Tevfik F., Price Albert C., Weber Charles T.: *A Policy-Oriented Theory of Corruption*. *American Political Science Review*, 80(1986)1

WILLIS David: *Private Preferences for Public Goods: Towards a Model for the Interaction of Pressure Group and Electoral Politics*. *Scandinavian Political Studies*, 9(1986)1

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

ZGODOVINA Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana: Komunist, Državna založba Slovenije, 1986.

V. MEDNARODNI ODNOSI

BORM William: *Europa – Eine zwingende Utopie. Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 31(1986)5

HANNINGAN John A.: *Alain Touraine, Manuel Castells and Social Movement Theory: A Critical Appraisal*. *Sociological Quarterly*, 26(1985)4

PINDIĆ Dimitrije: *Specijalne misije u savremenom međunarodnom pravu*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1985

ROCA Zoran: *Ekološka dimenzija nerazvijenosti, posebno u svetlu transnacionalizacije razvoja*. *Razvoj*, 3(1986)1

SINGH Dinesh: *Pokret nevstranosti i razoružanje*. *Razvoj*, 3(1986)1

WILKE Peter, Wulf Herbert: *Die Rechtskoalition und der Ruestengsexport. Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 31(1986)4

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

IBIČEVIĆ Dušan: *Nacionalnost i internacionalnost radničke klase*. *Socijalizam*, 29(1986)4

PIZZINATO Antonio: *Costruire una nuova classe lavoratrice*. *Critica marxista*, 24(1986)2-3

RATZ Ursula: *Vom sozialen Protest zur kollektiven Interessenvertretung. Neuerscheinungen zur Geschichte der deutscher Arbeiterbewegung*. *Neue Politische Literatur*, 31(1986)1

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

DIZARD Wilson P.: *International Policy Issues in Satellite Communications*. *Journal of International Affairs*, 39(1985)1

- GARRAMONE Gina M., Atkin Charles K.: Mass Communication and Political Quarterly, 50 (1986)1
- KALTEFLEITER Werner: Ordnungspolitische Probleme der Neuen Medien. Zeitschrift fuer Politik, 33(1986)1
- LENT John A.: Cuban Mass Media After 25 Years of Revolution. Journalism Quarterly, 62(1985)3
- MILLER William: A View from the Inside: Brainwaves and Television Viewing. Journalism Quarterly, 62(1985)3
- SCHNEIDER Larissa A.: The Role of Public Relations in Four Organizational Types. Journalism Quarterly, 62(1985)3
- VII. SLO IN DRUŽBENA SAMOZAŠČITA
- BOGDANOVIĆ Milorad: Mesna zajednica u sistemu ONO i DZS. Komuna, 33(1986)4
- ČOVJEK u zaštiti i spašavanju. Zagreb: Školska knjiga, 1986
- PERATONER Ervin: Upliv strane propagande na formiranje (ideologija) naših »srednjih slojeva«. Socijalizam, 29(1986)4
- PETKOVSKI Dane: Neki sadržaji za istraživanje iz oblasti informisanja inostrane javnosti o opštenarodnoj odbrani. Novinarstvo, 21(1985)3-4
- VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO
- BESHAROV Douglas J.: Unfounded allegations – a new child abuse problem. Public Interest, (1986)83
- DAVIDSON Donald: Kaj pomenijo metafore. Anthropos, (1985)5-6
- DJURIČIN Dragan: Istraživanje i razvoj u samoupravnom preduzeću. O uzrocima inovacijske krize u Jugoslaviji. Časopis za kritiko znanosti, (1986)85-86
- ELLWOOD David T., Summers Lawrence H.: Is welfare really the problem? Public Interest, (1986)83
- ERJAVEC Aleš: Družbena vloga umetnosti. Ob marksizmu Christopherja Caudwella. Anthropos, (1985)5-6
- FINKEL Lubin Madelon, Finkel Steven: Sex Education in High School. Society, 23(1985)1
- McCORMICK Robert: The Radio and Television Universities and the Development of Higher Education in China. China Quarterly, (1986)105
- MOTROŠILOVA N. V.: Tendencii prognozirovanija nauki i tehniki. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1986)5
- SAUBERZWEIG Dieter: Kultur und Urbanitaet. Aspekte zur Zukunft der Stadt. Archiv fuer Kommunalwissenschaft, 25(1986)1
- ŠVAJNCER Marija: Althusserjevo pojmovanje kulture. Anthropos, (1985)5-6
- TUCKER Marc S.: Computers in the Schools: What Revolution? Journal of Communication, 35(1985)4
- IX. PSIHOLOGIJA
- CONOVER Johnston Pamela, Feldman Stanley: Emotional Reactions to the Economy: I'm Mad as Hell and I'm Not Going to Take It Anymore. American Journal of Political Science, 20(1986)1
- JUNG Carl Gustav: Das symbolische Leben: verschiedene Schriften. Olten: Walter Verlag, 1981
- NASTRAN-Ule Marijana: Dialektični odnos med delom in človekom kot konstitucijski dejavnik človekove osebnosti II del. Anthropos, (1985)5-6
- X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO
- VUJAČIĆ Milivoje: Lična potrošnja: stanje i perspektive. Socijalizam, 29(1986)2
- BAGO Drago: Nastanak društvene svojine. Pregled, 75(1985)9-10
- BURAWOY Michael, Lukacs Janos: Mythologies of Work: A Comparison of Firms in State Socialism and Advanced Capitalism. American Sociological Review, 50(1985)6
- BURNHAM James B.: Living Together: The Case of the Bretton Woods Systems. Washington Quarterly, 9(1986)1
- COLE Robert E.: The Macropolitics of Organizational Change: A Comparative Analysis of the Spread of Small-Group Activities. Administrative Science Quarterly, 30(1985)4
- GABER Slavko: Taylorizem in kapital. Časopis za kritiko znanosti, (1985) 81-82
- JEROVŠEK Janez: Veliki privredni sistemi in uloga »mannedžerskih kadrova«. Ideja, 15(1985)5-6
- PEJIĆ Lazar: Elementi makroekonomske analize. Beograd: Savremena administracija, Institut za ekonomska istraživanja, 1986
- PETROVIĆ Nikola: Specijalni rat u oblasti ekonomskih odnosa. Samoupravljanje, 14(1986)4
- SHINGO Shigeo: Nova Japonska proizvodna filozofija. Beograd: Jugoslovenski zavod za produktivnost rada, 1985
- TECKENBERG Wolfgang: Arbeitszufriedenheit und Positionstruktur. Auferstehung des Phoenix oder Wiedergeburt einer Nebelkraehe. Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, 38(1986)2

UDC 001.1

KIRN, dr. Andrej: Value Dimensions of Science

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. XXIII, No. 12, p. 1359-1368

The problem of the evaluative basis as well as evaluative dimension of science has a long history, beginning with the emergence of science in the new era, and by no means with the sociology of Max Weber. The »Forgetting« and exclusion of the subject from the cognitive process should insure the objectivity of cognition. In this sense also the object of scientific research has been presented as a measurable and experimental object. Modern natural science is – in several fields. Compelled to acknowledge the necessity of the inclusion of the subject into the cognitive process. The conditions and possibilities of cognition can not be separated from ontology, the nature and conditions of existence of the subject (performer) of this process. In this sense also science itself is becoming humane. Herewith the so far accepted notion of scientific objectiveness changes. This is particularly true in social sciences where it is practically impossible to speak about cognition without an observer. Life itself is in an evaluating relation towards environment and world. The world of life is for the life itself evaluatively constitutive. The author deals with M. Weber's and H. Albert's points of view on evaluative neutral science, as well as with the relation science – ideology – politics – values. The value construction of science is more profound and universal than the ideological one. The latter is historically transitional in Marx's sense of understanding ideology.

UDC 331.316:338.58

MALAČIČ, dr. Janez: Economic Problems and Maternity Leave

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. XXIII, No. 12, p. 1474-1485

Maternity leave is considered from the aspect of the increasing socialization of the cost of the bio-social reproduction. The costs and benefits arising from prolonged maternity leave – up to the time the baby is one year old – have been studied by the author and a »cost benefit« analysis made. The study covers Slovenia. Subsidies covering the cost of living in the time of maternity leave can be shaped on two grounds, both were considered by the author. In the first case maternity leave is considered to be the right deriving from one's labour: the subsidies should therefore be shaped on the basis of the worker's personal income (salary); in the second case the theoretical basis of maternity leave is considered to be the socialization of the bio-social reproduction; in this case the subsidies should be formed on the basis of evaluation of the living costs of the mother and her baby. The combination of these two grounds is becoming more and more usual in the developed world. The consulting part of the article treats the relationship among maternity leave, employing and employment.

UDK 001.1

KIRN, dr. Andrej: Vrednotne razsežnosti znanosti

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. XXIII, št. 12, str. 1359–1368

Problem vrednotnega temelja in vrednotne razsežnosti znanosti ima že dolgo zgodovino in se ne začenja šele s sociologom Maxom Webrom, ampak seže na sam začetek formiranja novoveške znanosti. »Pozaba« in izločitev subjekta iz spoznavnega procesa naj bi zagotavljala objektivnost spoznavanja. Temu ustrezno se je tudi objekt raziskovanja predstavil predvsem kot merljivi in eksperimentalni objekt. Sodobna naravoslovna znanost je na različnih področjih prisiljena, da teoretsko in praktično prizna vključitev subjekta v spoznavni proces. Pogoje in možnosti spoznavanja ni mogoče ločiti od ontoloških pogojev bivanja spoznavajočega subjekta. Tudi v tem smislu znanost postaja človeška. S tem pa se spreminja tudi dosedanja predstava znanstvene objektivnosti. V družbenih znanostih je še manj mogoče govoriti o spoznanju brez opazovalca. Življenje je v vrednotujočem odnosu do okolja in sveta. Svet življenja je za življenje vrednotno konstitutiven. Avtor se dotakne Webrove in H. Albertove pozicije vrednotno nevtralne znanosti ter razmerja med znanostjo-ideologijo-politiko-vrednotami. Vrednotna konstrukcija znanosti je temeljnejša in univerzalnejša od ideološke. Slednja je zgodovinsko prehodna v Marxovem smislu razumevanja ideologije.

UDK 331.316:338.58

MALACIČ dr. Janez: Ekonomska vprašanja in porodniški dopust

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, letnik XXIII, št. 12, str. 1474–1485

Porodniški dopust je postavljen v okvir vse bolj prevladujočega podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije. Avtor pretežno na primeru Slovenije obravnava stroške in koristi ter poda »cost benefit« analizo podaljšanja porodniškega dopusta do izpolnjenega prvega leta otrokove starosti. Obdelani sta dve osnovi za nadomestilo za kritje življenjskih stroškov med porodniškim dopustom. Če obravnavamo dopust kot pravico iz dela, se jemljejo za osnovo osebni dohodki (plače), če pa jemljemo za teoretično osnovo porodniškega dopusta načelo podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije, je treba posebej oceniti življenjske stroške matere in otroka med dopustom. V razvitem svetu se vse bolj uveljavlja kombinacija obeh osnov. Sklepni del obravnava povezanost med porodniškim dopustom, zaposlovanjem in zaposlenostjo.

VOŠČILNICA

Vsem našim zvestim sodelavcem, naročnikom in bralcem želimo v letu 1987 mnogo delovnih uspehov, sreče in osebnega zadovoljstva!

Uredništvo
in uprava revije

POPRAVEK

V TiP št. 9—10/1986 je prišlo v prispevku Milana Ževarta »Kolaboracija — posebnosti na Štajerskem« na str. 1009 — v zadnji vrstici četrtega odstavka — do nerodne tiskovne napake, ki močno zmanjšuje pomen trditve, ki jo je avtor v tem odstavku zapisal: namesto številke **8000** je v tekstu zapisano **800**. Pravilno se stavek glasi: »Navedena posebnost NOB na Štajerskem je med drugim omogočila, da je IV. operativna cona v letu 1944 poslala na območje VII. korpusa oziroma na Dolenjsko okrog 8000 novih borcev.« Avtorju in bralcem se za spodrslijaj opravičujemo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Aktualna tema: O volitvah in volilnem sistemu v SR Sloveniji pišejo: Miro Gošnik, Tomo Grgič, Albin Iglčar, Matevž Krivic, Boštjan Markič, Zoran Polič, Miha Ribarič, Ciril Ribičič, Majda Strobl, Mile Šetinc in Mitja Žagar

Janko Pleterski: Je v Jugoslaviji en sam — ali več delavskih razredov?

Peter Jambrek: Empirične opombe o razredni in zgodovinski zavesti Slovencev

Peter Klinar: Vidiki vertikalne delovne mobilnosti v Sloveniji

Vladimir Goati: Slojna pogojenost politične moči v jugoslovanski družbi

Marko Kos: Svoboda akcije in inovativnost

Teodor Geršak: Družbene značilnosti švicarske miličniške armade

Vlado Šestan: Kontrakultura kot družbeni pojav in kot ideologija

Miloš Nikolić: Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni

István Rév: Prednosti atomiziranosti (prevod)

E. L. Fejnberg: Intelektualna revolucija (prevod)